

ISSN 2312-3206

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:
ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ
Випуск 3
Том 1

Херсон-2018

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Блинова Олена Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету

Заступник головного редактора:

Шапошнікова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, доцент, декан соціально-психологічного факультету Херсонського державного університету

Відповідальний секретар:

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри практичної психології Херсонського державного університету

Члени редакційної колегії:

Бех Іван Дмитрович – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України;

Бистрова Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри корекційної освіти Херсонського державного університету;

Бочелюк Віталій Йосипович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Запорізького національного технічного університету;

Бурлачук Леонід Фокович – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психодіагностики і клінічної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля;

Засєкіна Лариса Володимирівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Кікінежді Оксана Михайлівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Клименко Віктор Васильович – доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України;

Кравцова Наталія Олександрівна – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри клінічної психології ФДБОЗ ВПО «Тихоокеанський державний медичний університет» Міністерства охорони здоров'я Російської Федерації (Російська Федерація);

Кузікова Світлана Борисівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка;

Поваренков Юрій Павлович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної та соціальної психології ФДБОЗ ВПО «Ярославський державний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського» (Російська Федерація);

Попович Ігор Степанович – доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету;

Спратонов Василь Миколайович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри галузевого права Херсонського державного університету;

Федяєва Валентина Леонідівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту Херсонського державного університету;

Швалб Юрій Михайлович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Шебанова Віталія Ігорівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології Херсонського державного університету;

Яковлева Світлана Дмитрівна – доктор психологічних наук, кандидат медичних наук, доцент, завідувач кафедри корекційної освіти Херсонського державного університету;

Янчук Володимир Олександрович – доктор психологічних наук, професор, декан факультету професійного розвитку фахівців освіти Академії післядипломної освіти (Республіка Білорусь).

Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки» включено до переліку наукових фахових видань України з психології на підставі Наказу МОН України від 4 липня 2014 року № 793 (додаток № 8)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Затверджено відповідно до рішення вченої ради Херсонського державного університету (протокол від 31 серпня 2018 р. № 1)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 20082-9882Р від 15.03.2013 р. видане Державною реєстраційною службою України

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Аршава І.Ф., Кутовий К.П., Аршава І.О. ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ІЗ САМОРЕГУЛЯЦІЄЮ ПОВЕДІНКИ ЮНИХ СПОРТСМЕНІВ.....	7
Асланян Т.С., Шевельдіна О.В. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СЕКСУАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ СУЧАСНИХ ЖІНОК.....	13
Афанасьєва Н.Є., Остополець І.Ю., Світлична Н.О. ОСОБЛИВОСТІ САМОСТАВЛЕННЯ УЧАСНИКІВ ОПЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ СИЛ ПРИ ВТРАТІ ЗДОРОВ'Я.....	18
Боднар О.В. ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРОФІЛЬ ЖІНОК ІЗ РІЗНИМ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИМ СТАТУСОМ.....	24
Василевська О.І., Дворніченко Л.Л. ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОБЛЕМА ТІЛЕСНОСТІ.....	31
Гульбе О.А., Кобець О.В., Пономаренко В.В. ДЕФІНІЦІЇ СВІДОМОСТІ ТА САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	36
Журавльова О.В., Журавльов О.А. РОЗРОБКА ТА АПРОБАЦІЯ МЕТОДИКИ ДІАГНОСТИКИ ОСОБИСТІСНОГО КОНСТРУКТУ ПРОКРАСТИНАЦІЇ.....	42
Казібекова В.Ф. ПСИХОЛОГІЧНІ РЕСУРСИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ.....	47
Клименко М.Р. НАРЦИСИЧНІ ШЛЯХИ САМОЗДІЙСНЕННЯ.....	54
Коструба Н.С. ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ ДУХОВНИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ: ЕМПІРИЧНИЙ АСПЕКТ.....	62
Кузікова С.Б. ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ЕМПІРИЧНІ РОЗВІДКИ.....	67
Лантух І.В. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ В ПІДПРИЄМНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	73
Міщиха Л.П. ТВОРЧЕ МИСЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС.....	79
Найчук В.В. ФЕНОМЕН ОПТИМІЗМУ У СИСТЕМІ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ РЕГУЛЯЦІЇ СПОРТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	84
Наумік-Гладка К.Г., Скориніна-Погребна О.В. ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ІГРИ ТА ЇХ РІЛЬ В ПРАКТИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ.....	89
Олейник Н.О., Бенківська А.М. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АЛЕКСИТИМІЧНОГО РАДИКАЛУ В СТРУКТУРІ ОСОБИСТОСТІ.....	94
Омельченко М.С. ДО ПИТАННЯ СТРУКТУРИЗАЦІЇ СВІДОМОСТІ КОРЕКЦІЙНОГО ПЕДАГОГА.....	99
Паркулаб О.Г., ЕКЗИСТЕНЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК ФІЛОСОФСЬКИЙ ПРАКСИС.....	104
Санников А.И., Свистула О.М. РЕШИМОСТЬ В СИСТЕМЕ СТИЛЕВЫХ ХАРАКТЕРИСТИК ЛИЧНОСТИ.....	110
Семененя О.І. МОДЕЛІ КЛАСИФІКАЦІЇ ДОСЛІДЖУВАНИХ ЗА ЧАСОВОЮ ОРІЄНТАЦІЄЮ ЯК ОСНОВОЮ ЖИТТЄВИХ ПРАГНЕНЬ ОСОБИСТОСТІ.....	117
Тавровецька Н.І. ДІАГНОСТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ТИПОЛОГІЇ ЖИТТЄВОЇ ПОЗИЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	123
Цілинко І.О. МАНДАЛА-ТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ ЕМОЦІЙНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	131
Шамлян К.М. СИТУАЦІЙНИЙ ПІДХІД У ВИВЧЕННІ ВОЛЬОВОЇ РЕГУЛЯЦІЇ.....	136

Shykovets S.O., Mambetova A.A. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MENTALITY OF THE REPRESENTATIVES' IDENTITY IN THE REGIONAL COMMUNITIES OF UKRAINE AND POLAND.....	142
Широбоков Ю.М. ЕТИМОЛОГІЧНІ ТА АСОЦІАТИВНІ СКЛАДОВІ КАТЕГОРІЇ «ПОЛОН».....	148
Ющенко І.М. ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ЯК УМОВА ФОРМУВАННЯ СУБ'ЄКТНОСТІ ДИТИНИ.....	153
Якушева Є.М. ВПЛИВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ НА ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ КОНСТРУКТИВНОСТІ СТРАТЕГІЙ ДОЛАЮЧОЇ ПОВЕДІНКИ В ПРАЦІВНИКІВ ДСНС УКРАЇНИ.....	159
 СЕКЦІЯ 2. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ	
Баранова С.В. ДО КОНЦЕПЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ.....	164
Кириченко В.В. РОЛЬОВА ІДЕНТИФІКАЦІЯ КОМУНІКАТОРА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ КАРТИНИ СВІТУ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	169
Митрофанова О.Г. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ БЕЛОРУСОВ И УКРАИНЦЕВ.....	174
Педько К.В. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КОРЕЛЯЦІЙНИХ ПЛЕЯД.....	180
Черних Л.А. СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ.....	185
 СЕКЦІЯ 3. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ	
Мехди Исмаил Кереми. ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ В БАКИНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ.....	190
 СЕКЦІЯ 4. ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ	
Назаров О.О., Кучеренко С.М., Кучеренко Н.С. ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ФАХІВЦІВ ТЕХНІЧНОГО ПРОФІЛЮ ЯК ФАКТОРА ЕФЕКТИВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	196
Сіроха Л.В. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ У ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ.....	201
 СЕКЦІЯ 5. СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ	
Березка С.В. АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНИХ МЕТОДІВ ДЛЯ ПСИХОКОРЕКЦІЇ ДІТЕЙ ІЗ ПОРУШЕННЯМ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ.....	206
Лисенкова І.П. ПСИХОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ ІЗ КОГНІТИВНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	211
Орлов О.В. ФАКТОРИ НЕВРОТИЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ.....	216
Соколова Г.Б. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ШКОЛЯРІВ ІЗ СИНДРОМОМ ДАУНА В АСПЕКТІ ОСОБИСТІСНО-ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ.....	220

CONTENTS

SECTION 1

GENERAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

Arshava I.F., Kutovyy K.P., Arshava I.O. PECULIARITIES OF THE RELATIONS BETWEEN THE EMOTIONAL INTELLIGENCE AND THE BEHAVIOR SELF-REGULATION OF THE YOUNG SPORTSMEN.....	7
Aslanian T.S., Sheveldina O.V. THE PSYCHOLOGICAL PECULIARTIES OF SEXUAL BEHAVIOR AMONG MODERN WOMEN	13
Afanasieva N.Ye., Ostopolets I.Yu., Svitlychna N.O. PECULIARITIES OF SELF-ATTITUDE OF UNITED FORCES OPERATION COMBATANTS IN CASE OF LOSS OF HEALTH.....	18
Bodnar O.V. PSYCHOLOGICAL PROFILE OF WOMEN WITH VARIOUS SOCIO-PSYCHOLOGICAL STATUS.....	24
Vasilevska E.I., Dvornichenko L.L. MENTAL HEALTH OF PERSONALITY AND PROBLEM OF CORPOREALITY.....	31
Gulbs O.A., Kobets O.V., Ponomarenko V.V. DEFINITIONS OF CONSCIOUSNESS AND SELF-IDENTITY OF PERSONALITY.....	36
Zhuravlova O.V., Zhuravlov O.A. DEVELOPMENT AND APPROBATION OF THE DIAGNOSTIC METHODOLOGY OF THE PERSONAL CONSTRUCTION OF PROKRASTINATION.....	42
Kazibekova V.F. PSYCHOLOGICAL RESOURCES OF PERSONALITY IN CONDITIONS OF MODERN SOCIAL TRANSFORMATIONS.....	47
Klymenko M.R. NARCIAL WAYS OF EXCLUSION.....	54
Kostruba N.S. FEATURES COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS OF RELIGIOUS UNIVERSITIES: EMPIRICAL ASPECT.....	62
Kuzikova S.B. TOLERANCE TO UNCERTAINTY: THEORETICAL-EMPIRICAL EXPLORATION.....	67
Lantukh I.V. PSYCHOLOGICAL ASPECTS AND CHARACTERISTICS OF THE RISK OF PERSONALITY IN ENTERPRISE ACTIVITY.....	73
Mischyha L.P. PERSON'S CREATIVE THINKING: PSYCHOLOGICAL DISCUSS.....	79
Naichuk V.V. THE PHENOMENON OF OPTIMISM IN THE SYSTEM OF EMOTIONAL AND VOLITIONAL REGULATION OF SPORT ACTIVITY.....	84
Naumik-Hladka K.H., Skorynina-Pohrebna O.V. TRANSFORMATIONAL GAMES AND THEIR ROLE IN PRACTICAL PSYCHOLOGY.....	89
Oleinyk N.A., Benkivska A.M. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE ALEKSITIMICHNY RADICAL IN STRUCTURE OF THE PERSONALITY	94
Omelchenko M.S. ON THE ISSUE OF STRUCTURIZING THE CONSCIOUSNESS OF THE CORRECTION TEACHER.....	99
Parkulab O.H. EXISTENTIAL PSYCHOLOGY AS PHILOSOPHIC PRAXIS.....	104
Sannikov A.I., Svistula O.M. DETERMINATION IN THE SYSTEM OF STYLE PERSONAL CHARACTERISTICS.....	111
Semienienia O.I. MODELS OF CLASSIFICATION OF SUBJECTS UNDER TEMPORAL ORIENTATION AS THE BASIS OF PERSON'S LIFE ASPIRATIONS.....	117
Tavrovetska N.I. DIAGNOSTIC INSTRUMENTS OF TYPOLOGY OF AN INDIVIDUAL'S LIFE POSITION.....	123
Tsilynko I.O. MANDALA-THERAPY AS A WAY OF EMOTINAL REGULATION OF PERSONALITY.....	131
Shamlyan K.M. SITUATIONAL APPROACH IN VOLITIONAL REGULATION STUDYING.....	136

Shykovets S.O., Mambetova A.A. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MENTALITY OF THE REPRESENTATIVES' IDENTITY IN THE REGIONAL COMMUNITIES OF UKRAINE AND POLAND.....	142
Shyrobokov Yu.M. ETYMOLOGICAL AND ASSOCIATIVE COMPONENTS OF CATEGORY CAPTIVITY.....	148
Yushchenko I.M. PSYCHOLOGICAL SAFETY AS A CONDITIONS OF FORMATION SUBJECTIVITY OF THE CHILD.....	153
Yakusheva Ye.M. THE INFLUENCE OF PSYCHOLOGICAL TRAINING ON INCREASING THE LEVEL OF CONSTRUCTIVENESS OF COPING STRATEGIES OF WORKERS OF THE STATE EMERGENCY SERVICE OF UKRAINE.....	159

SECTION 2

SOCIAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF SOCIAL WORK

Baranova S.V. TO THE CONCEPT OF FORMATION OF PERSONAL MATURITY UNDER THE CONDITIONS OF SOCIAL TRANSFORMATIONS.....	164
Kyrychenko V.V. ROLE IDENTIFICATION OF THE SPEAKER AS A FACTOR FORMING THE PICTURE OF THE WORLD IN THE INFORMATION SOCIETY.....	169
Mitrofanova O.G. SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF VALUES OF BELARUSIANS AND UKRAINIANS.....	174
Pedko K.V. FEATURES OF THE SOCIAL CAPITAL OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS: COMPARATIVE ANALYSIS OF CORRELATION PLEIADS.....	180
Chernykh L.A. STRUCTURAL-FUNCTIONAL MODEL OF SOCIAL ADAPTATION OF PRESCHOOL CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS.....	185

SECTION 3

HISTORY OF PSYCHOLOGY

Mehdi Ismail Keremi. PECULIARITIES OF THE DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL SCIENCE IN THE BAKU STATE UNIVERSITY.....	190
---	-----

SECTION 4

ORGANIZATIONAL PSYCHOLOGY

Nazarov O.A., Kucherenko S.M., Kucherenko N.S. FORMATION OF PSYCHOLOGICAL READINESS OF SPECIALISTS OF TECHNICAL PROFILE AS A FACTOR OF EFFECTIVE ORGANIZATION OF PROFESSIONAL ACTIVITY.....	196
Sirokha L.V. PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF EMOTIONAL BURNOUT IN ELEMENTARY SCHOOL TEACHERS.....	201

SECTION 5

SPECIAL PSYCHOLOGY

Berezka S.V. ANALYSIS OF THE EFFECTIVENESS OF THE USE OF ART-THERAPEUTIC METHODS FOR THE PSYCHOCORRECTION OF CHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITIES.....	206
Lysenkova I.P. PSYCHOLOGICAL STUDIES OF THE EMOTIONAL SPHERE OF CHILDREN WITH COGNITIVE IMPAIRMENTS.....	211
Orlov O.V. FACTORS OF PERSONALITY NEUROTIZATION IN ADOLESCENTS WITH INTELLECTUAL DISABILITY.....	216
Sokolova A.B. PSYCHOLOGICAL SUPPLY OF SCHOOLS WITH DAUNA SYNDROME IN THE ASPECTS OF PERSONALIZED-ORIENTED APPROACH.....	220

СЕКЦІЯ 1. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.923

**ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ
ІЗ САМОРЕГУЛЯЦІЄЮ ПОВЕДІНКИ ЮНИХ СПОРТСМЕНІВ**

Аршава І.Ф., д. психол. н., професор,
завідувач кафедри загальної психології та патопсихології
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Кутовий К.П., к. психол. н.,
доцент кафедри загальної психології та патопсихології
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Аршава І.О., к. н. з держ. упр.,
доцент кафедри соціальної психології та психології управління
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті проаналізовано особливості зв'язку рівня сформованості емоційного інтелекту із саморегуляцією поведінки юних спортсменів. Представлено теоретичний аналіз понять «емоційний інтелект», «саморегуляція». Емпірично перевірено на вибірці юних спортсменів особливості впливу рівня сформованості емоційного інтелекту на розвиток саморегуляції поведінки. Виявлено, що показники емоційного інтелекту мають позитивний кореляційний зв'язок із загальним показником саморегуляції особистості. Установлено, що досліджувані особи з високим рівнем емоційного інтелекту характеризуються здатністю перебудовувати систему саморегуляції своєї поведінки за умов зміни внутрішніх чи зовнішніх умов.

Ключові слова: саморегуляція, саморозвиток, емоційний інтелект, спортсмен.

В статье проанализированы особенности связи уровня сформированности эмоционального интеллекта с саморегуляцией поведения юных спортсменов. Представлен теоретический анализ понятий «эмоциональный интеллект», «саморегуляция». Эмпирически проверено на выборке юных спортсменов особенности влияния уровня сформированности эмоционального интеллекта на развитие саморегуляции их поведения. Вывявлено, что показатели эмоционального интеллекта имеют положительную корреляционную связь с общим показателем саморегуляции личности. Установлено, что исследуемые с высоким уровнем эмоционального интеллекта характеризуются способностью перестраивать систему саморегуляции своего поведения при изменении внутренних или внешних условий.

Ключевые слова: саморегуляция, саморазвитие, эмоциональный интеллект, спортсмен.

Arshava I.F., Kutovyy K.P., Arshava I.O. PECULIARITIES OF THE RELATIONS BETWEEN THE EMOTIONAL INTELLIGENCE AND THE BEHAVIOR SELF-REGULATION OF THE YOUNG SPORTSMEN

The article analyzes the peculiarities of the relationship between the level of the emotional intelligence formation and the behavior self-regulation of the young athletes. Theoretical analysis of the concepts of “emotional intelligence” and “self-regulation” is presented. The influence peculiarities of the level of the emotional intelligence formation on the development of the behavior self-regulation are empirically tested on the sample of the young sportsmen. It has been found that the indicators of the emotional intelligence have a positive correlation with the general indicator of the personality self-regulation. It has been established that subjects with high level of the emotional intelligence are characterized by the ability to rebuild the system of the behavior self-regulation while changing internal or external conditions.

Key words: self-regulation, self-development, emotional intelligence, sportsman.

Постановка проблеми. Важливим компонентом оптимального психічного стану спортсмена є емоційний складник, що зумовлено як особливостями змагальної діяльності як такої, що може викликати різноманітні негативні емоції, так і особливостями виду спорту, де наявна велика кількість ст-

ресових факторів. Саморегуляція виступає однією з ключових умов прояву професійного потенціалу спортсмена. Формування успішних досягнень у спортивній діяльності передбачає врахування як власних індивідуальних психологічних особливостей особистості спортсмена з метою мобілізації

резервів його психофізичної активності, так і вимог самої спортивної діяльності. Спортивна діяльність включає кілька видів підготовки: фізичну, технічну, психологічну, тактичну, теоретичну. Як показує практика, тільки той спортсмен, який однаково опанував усіма видами підготовки, здатний досягти в спорті високих результатів. Вивчення особистості спортсмена – одна з найважливіших проблем, оскільки існує зв'язок між окремими його властивостями, усією структурою особистості й спортивними досягненнями. Змагальна діяльність вимагає від спортсмена високого рівня мотивації, техніко-тактичної підготовки, здатності до саморегуляції емоційного стану. У ситуаційних видах спорту, до яких належать ігрові, велике значення має здатність гравців швидко реагувати на мінливі умови, тактичні дії суперника, міняти тактику ігрового процесу. Для цього спортсмен повинен володіти навичками розуміння свого емоційного стану та засобами його контролю, наявність яких і характеризує розвиток рівня його емоційного інтелекту. Одним з актуальних завдань сучасної психології спорту є проблема підвищення емоційної стійкості спортсменів і вирішенню її може сприяти розвиток емоційного інтелекту спортсменів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Результати диференціального підходу до вивчення закономірностей саморегуляції, зокрема специфіки індивідуальних особливостей у конкретних видах діяльності (В. Моросанова, Р. Сагієв, Л. Соколов, Є. Холопов), дозволили стверджувати, що індивідуальні відмінності у саморегуляції проявляються в плануванні та програмуванні людиною досягнення цілі діяльності, урахуванні внутрішніх та зовнішніх умов, що мають вплив на неї, оцінці результатів та корекції своїх дій із метою отримання суб'єктивно прийнятних результатів [8; 9; 12; 13].

У процесі саморегуляції регулюється рівень психічної активності, тривалість напруги, розрахунок психічних ресурсів. Тобто, як вважає К. Альбуханова-Славська, саморегуляція – це здатність людини організувати власну активність, мобілізувати її, регулювати на ходу, узгоджувати з об'єктивними вимогами та активністю оточуючих [2].

У системі інтеграції особистості існують послідовні етапи формування саморегуляції поведінки, які виокремив відомий український учений С. Максименко: базальна емоційна саморегуляція; вольова саморегуляція; смислова й ціннісна саморегуляція [11].

Доречно звернути увагу на емоційний компонент саморегуляції, який, на думку деяких учених, так чи інакше наявний у її

структурі. У цьому аспекті з'являється поняття емоційної саморегуляції, що функціонує на трьох рівнях: 1) рівні несвідомої емоційної саморегуляції (механізми психологічного захисту: заперечення, витіснення, придушення, ізоляція, проєкція, регресія, знецінення, інтелектуалізація, раціоналізація, сублімація та інші); 2) рівні свідомої вольової емоційної саморегуляції (контроль за психомоторними та вегетативними проявами переживання емоцій, вольове зусилля, скероване на трансформацію суб'єктивних та об'єктивних проявів потребово-мотиваційного конфлікту); 3) рівні свідомої смислової емоційної саморегуляції (найвищий рівень саморегуляції поведінки особистості, шляхом трансформації та осмислення власних потреб, мотивів, цінностей та формування нових життєвих смислів) [3; 13; 18].

Важливим структурним елементом емоційного інтелекту, що ґрунтується на динамічній єдності афекту та інтелекту, дослідники І. Андрєєва, Г. Гарсакова, Д. Гоулман, Е. Носенко, Д. Люсін, Дж. Майєр та П. Селовей уважають саме саморегуляцію [4; 15; 19–21]. Тому в структурі емоційного інтелекту можна виокремити емоційний, когнітивний, соціально-комунікативний та конативний компоненти. При цьому емоційна саморегуляція може розглядатися з двох боків: як показник конативного компонента емоційного інтелекту та як основний психологічний механізм його розвитку [7].

Спорт як активний вид діяльності, направлений на досягнення високих цілей та результативності, вимагає від спортсмена високого рівня фізичної, технічної, тактичної підготовки. Рівень конкурентоспроможності спортсмена значною мірою залежить також від уміння останнього аналізувати та корегувати свою поведінку, свідомо регулювати власні емоції та емоції оточуючих, уміння взаємодіяти з партнерами в команді та з усіма учасниками тренувального і змагального процесу, вміння формувати для себе мету діяльності та досягати її. Велика увага при цьому приділяється засобам боротьби зі стресом, перфекціоністським установкам, рівню емоційного вигорання [6].

Результати дослідження щодо впливу емоційного інтелекту на довільну саморегуляцію поведінки спортсменів ученої В. Пірожкової дозволяє стверджувати, що здатність керувати своїми емоціями надає спортсменові змогу виокремлювати значущі умови щодо досягнення мети, враховувати їх у діяльності, адекватно реагувати у мінливих змагальних умовах, що особливо є характерним для ігрових видів спорту, та перебудовувати свою поведінку відповідно до них. Зі здатністю регулювати свої емоції на

ефективне виконання діяльності пов'язані контрольні-оціночний компонент саморегуляції та регуляторна гнучкість, які дозволяють адекватно оцінювати результати діяльності, знаходити причини розбіжностей між очікуваним результатом та наявним, змінювати тактику поведінки у зв'язку з вимогами кожної окремої ситуації [17].

Запорукою збереження однакового емоційного стану під час гри у спортсменів виступає здатність контролювати власні емоції та керувати ними. Отже, чим вищим є рівень розвинення цієї здатності, тим раціональніше проходить розподіл енергетичних затрат відповідно до ситуації, тим більш адекватно оцінюється ситуація взагалі. Також емпатичні здібності підвищують здатність планувати майбутню діяльність, співвідносити власні дії не лише із ситуацією як такою, а й із людьми, які перебувають в оточенні, що особливо важливо для командних видів спорту, де результат залежить від злагодженої роботи гравців між собою.

Управління власною поведінкою шляхом керування емоціями для досягнення мети підвищує здатність виокремлювати, деталізувати та враховувати значущі умови діяльності [16; 18].

Проблему емоційної стійкості спортсменів та шляхи її підвищення досліджував Л. Аболін, який виокремив основні риси емоційно стійких та нестійких спортсменів, тим самим підтвердивши взаємозв'язок емоційного інтелекту із саморегуляцією. Учений стверджував, що емоційно нестійким спортсменам притаманна нестабільність компонентів процесу саморегуляції напруженої діяльності щодо провідної мети, спостерігається нечутливість до значущих умов, різнобічний неузгоджений характер протікання переживань. Емоційно стійка людина характеризується не просто сформованістю окремих складників процесу саморегуляції, а певною їх організацією. Стійкий в емоційному плані спортсмен організовує емоції, почуття, потяги у цілісний доцільний процес, де емоції зумовлені предметними обставинами напруженої діяльності. Переживання виражають схильності (потяги), які у процесі саморегуляції знаходяться у функціональній залежності від волі. Саме вони і характеризують відносно стійку направленість спортсмена на змагальну діяльність [1].

Щодо емоційної регуляції поведінки, особливостей зв'язку емоційної стійкості й емоційного інтелекту [5; 14] є дослідження, в яких установлено, що під час змагань емоційно стійкі спортсмени проявляють бурхливі реакції на ситуації, пов'язані з помилкою спортивної діяльності. Ці реакції, на відміну від реакцій емоційно нестійких спортсме-

нів, минають за кілька секунд (спортсмени опановують себе і можуть досягти перемоги над суперником). Тобто є припущення, що особливістю негативних емоційних реакцій успішних спортсменів є те, що ці реакції допомагають їм виразити емоції і заспокоїтись. Також доведено, що для емоційно стійких спортсменів характерною є проблемно-орієнтована стратегія подолання стресу. Це зумовлює не тільки спрямованість їх на спортивну боротьбу, а й планування ними своїх виступів на змаганнях, розроблення тактики та стратегії матчу, збирання інформації про суперників, адекватне оцінювання своїх переваг та недоліків [14].

Підвищення рівня емоційного інтелекту пов'язане, з одного боку, з підвищенням емоційної стійкості спортсмена під час змагань, а з іншого – зі зниженням інтенсивності негативних емоційних переживань, пов'язаних із змагальною боротьбою.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати результати теоретичного та емпіричного дослідження ролі сформованості рівня емоційного інтелекту в саморегуляції поведінки спортсмена.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вибірку нашого емпіричного дослідження склали 55 спортсменів (32 хлопці та 23 дівчини), що займаються баскетболом (середній вік – 16 років). Середній стаж тренувань та спортивних змагань із баскетболу у вибірці складає 6 років. Досліджувані мають постійну тренувальну підготовку, ігрову практику та можливість виступів на спортивних змаганнях різного рівня.

Для перевірки гіпотез дослідження застосовано емпіричні методи: квазіексперимент для нееквівалентних груп. Для з'ясування впливу емоційного інтелекту на особистісні властивості спортсмена було використано такі психодіагностичні засоби: методику «Емоційний інтелект» Д. Люсіна; опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» В. Моросанової; опитувальник дослідження тривожності у старших підлітків та юнаків «STPI» Ч. Спілбергера, модифікований А. Андреевою; методику «Диспозиційна характеристика саморозвитку особистості» С. Кузікової [10].

За результатами опитувальника «Емоційний інтелект» Д. Люсіна 16,4% досліджуваних мають низький рівень емоційного інтелекту за інтегральним показником емоційного інтелекту, 49,1% – середній рівень, 34,5% – високий рівень, що свідчить про наявність певних труднощів у розумінні власних емоцій та емоцій інших людей, а також складність у керуванні ними. За результатами опитувальника «Стиль саморегуляції поведінки» В. Моросанової маємо такі

показники загального рівня саморегуляції: 20% – низький, 60% – середній та 20% – високий рівні, що говорить про середній рівень сформованості системи усвідомленої саморегуляції довольної активності у вибірці досліджуваних. Результати за іншими шкалами також знаходяться переважно на середньому рівні. Результати методики «Диспозиційна характеристика саморозвитку особистості» С. Кузікової вказують на те, що рівень актуалізації психологічних ресурсів саморозвитку особистості (як прогресивного, усвідомленого та самоврядного процесу особистісних змін, особистісного зростання у вибірці досліджуваних спортсменів) знаходиться на середньому рівні: 23,6% – низький рівень, 52,7% – середній та 23,6% – високий рівні.

Для дослідження особливостей зв'язку між показниками емоційного інтелекту та складниками саморегуляції поведінки нами були здійснені статистичні розрахунки коефіцієнту кореляції Пірсона за даними показниками (див. табл. 1). Наступним кроком дослідження було встановлення взаємозв'язку емоційного інтелекту з показниками рівня тривожності досліджуваних нашої вибірки (результати представлені в таблиці 2).

Як видно з табл. 1, за результатами кореляційного аналізу (коефіцієнт кореляції Пірсона) встановлено високий рівень статистичної значущості зв'язку загального рівня емоційного інтелекту з більшістю показників саморегуляції, що свідчить про зв'язок регуляторних процесів (моделювання, програмування, оцінки результатів) і регуляторно-особистісних якостей (гнучкості) з управлінням та розумінням емоцій. Ми можемо стверджувати, що чим вищим є загальний рівень емоційного складника, тим вище у людини рівень усвідомленої саморегуляції, тим легше вона опановує себе в незнайомих ситуаціях та у процесі освоєння нових видів активності, тим стабільніше її успіхи у звичних видах діяльності. Також зафіксовано, що показники емоційного інтелекту досліджуваних нашої вибірки не мають статистично значущого зв'язку з усвідомленою потребою у цілепокладанні та плануванні своєї діяльності, а також із здатністю самостійно планувати свою поведінку, діяльність, організацію та контроль перебігу виконання роботи з досягнення поставлених цілей.

Також зафіксовано, що показники емоційного інтелекту досліджуваних нашої вибірки не мають статистично значущого зв'язку з усвідомленою потребою у цілепокладанні та плануванні своєї діяльності, а також із здатністю самостійно планувати свою поведінку, діяльність, організацію та контроль перебігу виконання роботи з до-

сягнення поставлених цілей. Але при цьому зафіксована зворотна кореляція між самостійністю та розумінням емоцій інших, що дозволяє стверджувати про те, що у нашій вибірці досліджуваних самостійна та незалежна від оцінок та поглядів оточуючих особистість характеризується низьким рівнем уміння розуміти емоційний стан інших на основі зовнішніх проявів та чутливістю до емоційних станів інших.

Показники контролю експресії не надали статистично значущого результату з жодним із показників саморегуляції, що дає можливість стверджувати, що здатність контролювати зовнішній прояв своїх емоцій не має зв'язку з навичками планування, моделювання, програмування своєї діяльності, оцінкою результатів своєї роботи, гнучкістю та самостійністю у досліджуваних нашої вибірки.

Результати кореляційного аналізу показників, отриманих за допомогою методик «Емоційний інтелект» Д. Люсіна та «Дослідження тривожності у старших підлітків і юнаків» А. Андреевої (див. табл. 2), демонструють наявність певних зв'язків між складниками цих методик.

Інтегральний показник емоційного інтелекту дає зворотну кореляцію з тривожністю як особистісною якістю, тобто чим вищим є рівень розвитку емоційного інтелекту, тим меншим є рівень її тривожності. Також зворотна від'ємна кореляція спостерігається з негативними емоційними переживаннями як наявним станом під час уроків та якістю особистості, що дозволяє стверджувати, що високий рівень емоційного інтелекту виступає чинником зниження негативних емоційних переживань.

Привертає увагу відсутність взаємозв'язку між показниками пізнавальної активності та компонентами емоційного інтелекту, що свідчить про незалежність інтересу до навчання та безпосереднього інтересу до навколишнього світу від рівня розвитку емоційної компетентності. Показник контролю експресії дає зворотну кореляцію з негативними емоційними переживаннями, тобто чим у людини вище контроль зовнішнього прояву емоцій, тим нижче рівень негативних емоційних переживань. Установлено зворотній від'ємний зв'язок міжособистісного емоційного інтелекту з тривожністю (як особистісною якістю), тобто чим вище здатність людини до розуміння зовнішніх проявів емоційних станів інших та керуванню ними, тим менше тривоги вона відчуває взагалі. Внутрішньо особистісний емоційний інтелект має зворотній взаємозв'язок із тривожністю (як особистісною якістю) та з негативними

Таблиця 1

Показники коефіцієнту кореляції Пірсона результатів методик «Емоційний інтелект» Д. Люсіна та «Стиль саморегуляції поведінки» В. Моросанової

Шкали методики «Емоційний інтелект» Д. Люсіна	Шкали методики «Стиль саморегуляції поведінки» В. Моросанової						
	Загальний рівень саморегуляції	Планування	Моделювання	Програмування	Оцінювання результатів	Гнучкість	Самостійність
ЗЕІ (загальний показник емоційного інтелекту)	0,453**	0,128	0,442**	0,417**	0,332*	0,448**	-0,239
МП (розуміння емоцій інших)	0,374**	0,15	0,355**	0,236	0,211	0,435**	-0,271*
МУ (управління емоціями інших)	0,349**	0,139	0,366**	0,226	0,244	0,233	-0,083
ВП (розуміння власних емоцій)	0,352**	-0,016	0,314*	0,440**	0,22	0,345**	-0,122
ВУ (управління власними емоціями)	0,270*	0,099	0,233	0,299*	0,351**	0,211	-0,139
ВЕ (контроль експресії)	0,022	-0,015	0,068	0,15	0,034	0,125	-0,107
МЕІ (міжособистісний емоційний інтелект)	0,441**	0,176	0,438**	0,282*	0,275*	0,417**	-0,225
ВЕІ (внутрішньо особистісний емоційний інтелект)	0,278*	0,025	0,264	0,382**	0,252	0,293*	-0,154
РЕ (розуміння емоцій)	0,451**	0,101	0,417**	0,395**	0,265	0,492**	-0,26
УЕ (управління емоціями)	0,304*	0,109	0,317*	0,298*	0,281*	0,258	-0,141

Примітка.

 *Статистично значуща кореляція на рівні $p \leq 0,05$.

 ** Статистично значуща кореляція на рівні $p \leq 0,01$.

Таблиця 2

Результати кореляційного аналізу показників за методиками «Емоційний інтелект» Д. Люсіна та «Дослідження тривожності старших підлітків і юнаків» А. Андрєєвої

	Звичайний стан			В школі		
	Тривожність	Пізнавальна активність	Негативні емоційні переживання	Тривожність	Пізнавальна активність	Негативні емоційні переживання
ЗЕІ (загальний показник емоційного інтелекту)	-0,380**	-0,038	-0,315*	-0,259	0,023	-0,424**
МП (розуміння емоцій інших)	-0,159	0,132	-0,022	0,059	0,030	-0,046
МУ (управління емоціями інших)	-0,330*	-0,056	-0,059	-0,346**	-0,079	-0,292*
ВП (розуміння власних емоцій)	-0,269*	-0,131	-0,474**	-0,116	0,105	-0,333*
ВУ (управління власними емоціями)	-0,405**	0,050	-0,320*	-0,288*	0,042	-0,396**
ВЕ (контроль експресії)	-0,083	-0,190	-0,279*	-0,234	-0,009	-0,434**
МЕІ (міжособистісний емоційний інтелект)	-0,289*	0,056	-0,048	-0,153	-0,024	-0,193
ВЕІ (внутрішньо особистісний емоційний інтелект)	-0,316*	-0,118	-0,458**	-0,260	0,062	-0,484**
РЕ (розуміння емоцій)	-0,252	0,030	-0,256	-0,015	0,075	-0,202
УЕ (управління емоціями)	-0,369**	-0,087	-0,264	-0,392**	-0,032	-0,482**

Примітка.

 *Статистично значуща кореляція на рівні $p \leq 0,05$.

 **Статистично значуща кореляція на рівні $p \leq 0,01$.

емоційними переживання (як наявним станом під час навчання та як якістю особистості), тобто чим краще людина розуміє власні емоції та керує ними, тим менше вона схильна до тривоги та гніву.

Висновки з проведеного дослідження.

У результаті аналізу проведених досліджень було встановлено те, що існує прямий кореляційний зв'язок інтегрального показника емоційного інтелекту з показниками загального рівню саморегуляції, саморозвитку, а також зворотній зв'язок із показником тривожності. Отже, з розвитком емоційного інтелекту в спортсменів буде спостерігатися підвищення рівня саморегуляції поведінки, актуалізації психологічних ресурсів саморозвитку, стійкості функціонування основних психічних механізмів у складних змагальних умовах та зниження рівня тривоги як особистісної якості, що підтверджує емпіричну гіпотезу. Не зафіксовано статистично значущого зв'язку емоційного інтелекту з показниками рівня усвідомленої потреби у цілепокладанні та плануванні своєї діяльності, а також із здатністю людини самостійно планувати свою поведінку, діяльність, організацію та контроль перебігу виконання роботи з досягнення поставлених цілей.

Показники міжособистісного емоційного інтелекту корелюють із показниками рівня гнучкості, моделювання та оцінки результатів. Тобто наявність високого рівня міжособистісного емоційного інтелекту зумовлює здатність перебудовувати систему саморегуляції за умов зміни внутрішніх чи зовнішніх умов, здатність оцінювати систему зовнішніх та внутрішніх умов, які важливі для досягнення конкретно поставлених цілей, та зумовлює потребу в самовдосконаленні, особистісному зростанні та інтерес до навколишнього та внутрішнього світу свого та інших людей.

Таким чином, виявлено взаємозв'язок між рівнем розвитку емоційного інтелекту в спортсменів підліткового та юнацького віку з рівнем розвитку саморегуляції своєї поведінки. Це підтверджує роль емоційного інтелекту у формуванні саморегуляції особистості спортсмена та врахування його значущості для успішної професійної спортивної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аболин Л. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1987. 264 с.
2. Абульханова-Славская К. Деятельность и психология личности. Москва, 1980. 335 с.
3. Александрова Н., Богданов Е. Эмоциональная саморегуляция и личностные факторы стрессоустой-

чивости. Прикладная юридическая психология. 2014. № 1. С. 22–30.

4. Андреева И. Эмоциональный интеллект: Исследования феномена. Вопросы психологии. 2006. № 3. С. 78–86.

5. Аршава І. Прогнозування емоційної стійкості людини з урахуванням рівнів розвитку емоційного інтелекту. Психіатрія. 2010. № 1. С. 22–27.

6. Бочелюк В., Завацька Н. Психологія спорту. 2-ге вид., перероб. і допов. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. 279 с.

7. Данелян П. Взаимосвязь эмоционального интеллекта и саморегуляции поведения / Личность в меняющемся мире: здоровье, адаптация, развитие. 2015. № 12. С.45–51.

8. Дикая Л. Психологическая саморегуляция функционального состояния человека (системно-деятельностный подход). Москва: Институт психологии РАН, 2003. 318 с.

9. Конопкин О. Общая способность к саморегуляции как фактор субъективного развития. Вопросы психологии. 2004. № 2. С. 128–135.

10. Кузікова С. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці. Суми: МакДен, 2012. 410 с.

11. Максименко С. Генеза здійснення особистості. Київ: Вид-во ТОВ «КММ», 2006. 240 с.

12. Моросанова В. Развитие теории осознанной саморегуляции: дифференциальный подход: К 80-летию со дня рождения О.А. Конопкина. Вопросы психологии. 2011. № 3. С. 132–144.

13. Моросанова В., Бондаренко И. Общая способность к саморегуляции: операционализация феномена и экспериментальный подход к диагностике ее развития. Вопросы психологии. 2016. № 2. С. 109–123.

14. Носенко Е., Коврига Н. Форми відображеної оцінки емоційної стійкості та емоційної розумності людини / Носенко Е. Л., Аршава І. Ф., Кутовий К. П. – Д.: Інновація, 2011. – 178 с.

15. Носенко Е. Л. Эмоциональный интеллект: концептуализация феномена, основные функции: моногр. Київ: Вища школа, 2003. 126 с.

16. Панфілов Ю., Рочняк А. Чинники, що визначають особливості саморегуляції психічних станів спортсменів-баскетболістів. Теорія практика управління соціальними системами. 2015. № 3. С.57–63.

17. Пирожкова В. Связь уровня эмоционального интеллекта со способностью к саморегуляции поведения в условиях соревновательного стресса на примере игровых видов спорта. Актуальные вопросы современной психологии: материалы II Междунар. науч. конф. Челябинск: Два комсомольца, 2013. С. 91–93.

18. Семеновских Т., Дуплянкин В. Эмоциональный интеллект и стиль саморегуляции деятельности в подростковом возрасте. Интернет-журнал «Наукovedение». 2015. Т. 7. № 5. URL: <http://naukovedenie.ru/PDF/168PVN515.pdf>.

19. Goleman D. Emotional intelligence. New York: Bantam Books, 1995 658 p.

20. Mayer J., Salovey P., Caruso D. Emotional intelligence: Theory, Findings, and Implications. Psychological Inquiry. 2004. V. 15. N 3. P. 197–215.

21. Mayer J., Salovey P. Emotional intelligence and the construction and regulation of feelings. Applied and Preventive Psychology. 1995. Vol. 4. P. 197–208.

УДК 159.922.1-055.2: 613.88-055.2

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СЕКСУАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ СУЧАСНИХ ЖІНОК

Асланян Т.С., к. психол. н.,
доцент кафедри прикладної психології
Донбаський державний педагогічний університет

Шевельдіна О.В., асистент
кафедри прикладної психології
Донбаський державний педагогічний університет

У статті представлено різні наукові підходи до вивчення сексуальності: медико-біологічний, соціокультурний та психологічний. Представлено результати емпіричного дослідження інтимно-особистісної сфери життя сучасної жінки. Розкрито зміст сексуальної поведінки як соціально-психологічного феномена і підкреслено значення соціального досвіду індивіда в процесі сексуальної соціалізації через поняття «сексуальний сценарій» та «сексуальні фантазії».

Ключові слова: сексуальність, сексуальний сценарій, сексуальні фантазії.

В статье представлены различные научные подходы к изучению сексуальности: медико-биологический, социокультурный и психологический. Проанализированы результаты эмпирического исследования интимно-личностной сферы жизни современной женщины. Раскрыто содержание сексуального поведения как социально-психологического феномена и подчеркнута значимость социального опыта индивида в процессе сексуальной социализации через понятие «сексуальный сценарий» и «сексуальные фантазии».

Ключевые слова: сексуальность, сексуальный сценарий, сексуальные фантазии.

Aslanian T.S., Sheveldina O.V. THE PSYCHOLOGICAL PECULIARTIES OF SEXUAL BEHAVIOR AMONG MODERN WOMEN

The article presents various scientific approaches to the study of sexuality: biomedical, sociocultural and psychological. The results of an empirical study of the intimate-personal sphere of life of a modern woman are analyzed. The content of sexual behavior as a socio-psychological phenomenon is disclosed and the importance of the social experience of the individual in the process of sexual socialization through the notion of “sexual scenario” and “sexual fantasies” is emphasized.

Key words: sexuality, sexual scenario, sexual fantasies.

Постановка проблеми. Ще в першій половині минулого століття А. Адлер писав, що «питання сексуальності оточене незвичайною кількістю забобонів» [2, с. 281]. Феномен сексуальності – це особлива сфера особистості, яка донедавна не розглядалася у межах психології. Сьогодні розвиток психологічної теорії та наукових досліджень усе більше присвячений інтимно-особистісним темам.

Актуальним стає визначення саме особистісних параметрів сексуальної реалізації сучасної жінки. Поліпараметрична природа сексуальності вимагає поглиблення теоретичних уявлень щодо індивідуально-психологічних характеристик жіночої сексуальності та дозволяє створити профілактичні й корекційні програми, орієнтовані на подолання інфантильних комплексів психосексуального розвитку жінки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сексуальність традиційно тлумачать як статеву чуттєвість, пов'язану із задоволенням статевого потягу, тобто вона є ха-

рактеристикою усього, пов'язаного зі статевим життям.

Американські дослідники В.-Х. Мастерс та В. Джонсон зазначають, що однозначно та чітко відповісти на питання стосовно того, що таке сексуальність, неможливо [7]. Якщо слово «секс» зазвичай використовують у повсякденному житті у позначенні статевого акту, то термін «сексуальність» є значно ширшим, адже він стосується всього, що пов'язане із сексом. Тобто сексуальність є комплексною характеристикою людини, а не лише її здатністю до еротичної реакції. Однак учені не пояснюють, у чому полягає ця комплексна характеристика.

Г.-Ф. Келлі також стверджує, що сексуальність є дуже широким поняттям, пов'язаним з усіма аспектами людського буття. І щоб достеменно зрозуміти, що таке людська сексуальність, необхідно розглядати її в різноманітні проявів [4].

На широкому розумінні терміна «сексуальність» наполягають і автори «Психологічної енциклопедії»: гавайський психолог

Р. Корсіні та канадський психолог А. Ауербах, за твердженням яких сексуальність людини – це «широка сфера функціонування, починаючи від основних фізіологічних відмінностей між чоловіками та жінками і закінчуючи рисами, що характеризують маскуліність та фемінність, латентну та маніфестну сексуальну поведінку». Усеосяжність людської сексуальності зумовила міждисциплінарний підхід до її вивчення [2, с. 58].

Традиційно сексуальність розглядають із використанням таких наукових підходів:

а) медико-біологічного. Його представники вивчають анатомію та фізіологію статеві системи людини, фізіологію статевих актів, нейрогуморальну регуляцію статевих функцій, статеві розлади та методи їх лікування тощо;

б) соціокультурного. Його представники досліджують вплив культурних традицій на сексуальну поведінку в різних країнах та в різні часи, норми сексуальної поведінки представників різних етнічних спільнот, поколінь, формування статево-рольових стереотипів тощо;

в) психологічного. На основі досліджень (відповідно до цього підходу) формується і розвивається психологія сексуальності, предмет якої ще не чітко окреслений. Психоаналіз виявився однією з найбільш впливових психологічних концепцій ХХ століття, що намагалися подолати жорсткий біологічний детермінізм у розумінні сексуальності. В уявленні З. Фрейда, сексуальність є властивістю, незалежною від репродукції та такою, що не зводиться до генітальних переживань. На думку З. Фрейда, сексуальність – це не приватний аспект життя людини, а її основа. Підхід до вивчення сексуальності не обмежується вивченням психіки, а враховується індивідуальний психічний розвиток та зв'язок індивідуального сексуального досвіду з культурними нормами, також дається розуміння сексуальному символізму, витоки важливіших сексуальних заборон і табу [11].

У межах психоаналізу був проведений найбільш революційний та глибинний аналіз сексуальності. З. Фрейд розглядав сексуальність не функцією статі, що зводиться до репродуктивності, а елементом психічної реальності особистості. Значний інтерес представляє положення його теорії про лібідо – єдине джерело всієї психічної енергії, яке вказує на органічний зв'язок сексуальних та несексуальних переживань, а також можливість переходу одного в інше. Тобто сексуальність не може розумітися поза цілісною особистістю, а особистість – без урахування її сексуальних переживань. Під впливом соціально-психологічних чинників

сексуальної соціалізації повинна бути взаємодія природного та соціального у розвитку сексуальності. Також Фрейд постулював, що сексуальні потяги дитини залишаються активними із самого дитинства та виражаються в таких формах діяльності, як смоктання та ковтання. Згідно з його теорією любов дитини до батьків зумовлена сексуальним потягом. Дитина розвиває сексуальний потяг до того з батьків, хто є протилежним за статтю та одночасно відчуває суперництво стосовно іншого. Фрейд називає це «едіповим комплексом». Зростаючи, дитина вирішує свій «едіпов комплекс». Ідеї З. Фрейда зробили важливий внесок у розуміння сексуальності в контексті інфантильної сексуальності. Таким чином, значення інфантильної сексуальності визначається не тільки своєю складною та уразливою природою, але й силою впливу на доросле сексуальне життя. Важливо зазначити, що досягнення статевої зрілості не ідентичне сексуальній зрілості. Інфантильні травми є передумовами та генезисом утворення багатьох порушень та патологій [9].

Інші представники психоаналізу також приділяли увагу дослідженням сексуальності. У своїх працях К. Хорні відмовилася від традиційної фрейдистської ортодоксії унаслідок незгоди з поясненням її у межах жіночої сексуальності. Вона вважала, що Фрейд надавав дуже великого значення статевому інстинкту. К. Хорні говорить про залежність сексуальної задоволеності від ставлення до власної гендерної ролі [13]. На думку автора, задоволеність шлюбом також визначається якістю сексуальних стосунків та внутрішньою установкою щодо партнера.

Багато дослідників [4; 5; 6; 11] розглядають сексуальність у контексті *любові*. Е. Фромм не згоден із З. Фрейдом у тому, що сексуальне бажання і є проявом потреби в любові. Сексуальне бажання, на думку Фрейда, є результатом хімічних процесів, унаслідок чого в тілі виникає хвороблива напруга, що шукає виходу. Фромм говорить про те, що Фрейд ігнорує психо-біологічний аспект сексуальності, чоловічу та жіночу полярності та природну потребу її подолання шляхом злиття. Автор робить акцент на необхідності подальшого розвитку системи оцінки міжособистісних стосунків, її поглибленні та перенесенні психологічного вимірювання у біологічне та екзистенціальне.

На думку А. Тьомкіної [10], сексуальні сценарії характеризують ту сексуальну культуру, яка засвоєна індивідом та стала частиною його особистості й тому управляє поведінкою «зсередини», будучи частиною його диспозицій. Сексуальні сценарії

включають те, що в культурі вважається сексуальністю, та те, що особистості вважають сферою сексуального. Сценарні елементи виявляються у багатьох аспектах сексуального життя індивіда. Сценарії беруть участь в осмисленні внутрішніх станів, формуванні послідовності сексуальних дій, установленні допустимих меж сексуальних реакцій та пов'язують несексуальні аспекти життя з певними сексуальними переживаннями [10].

Зріла сексуальність витікає із стадій сексуального розвитку в дитинстві. Фрейд уважав генітальну стадію вершиною розвитку та зрілості. Остаточна сформованість статевої системи відбувається на цій стадії тоді, коли стають можливим оргазм, еякуляція та вагітність. Оргазм з'єднується з еротичними задоволеннями прегенітальних стадій, даючи плоди повного дорослого виразу сексуального інстинкту.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження сексуальних сценаріїв та фантазій сучасних молодих жінок.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження проводилось у Донецькій області, у експерименті взяли участь 50 осіб жіночої статі раннього зрілого віку. Для реалізації поставленого завдання було використано такі методи і методики: напівструктуроване біографічне інтерв'ю [1]; напівформалізована діагностична анкета для виявлення типів сексуального сценарію [9]; анкета для виявлення сексуальних фантазій [9].

За результатами напівструктурованого біографічного інтерв'ю нами було виділено три групи жінок: заміжні (1 група) – 12 жінок (24%), незаміжні, але такі, що перебувають у стосунках (2 група) – 29 жінок (58%) та ті, що не перебувають у стосунках (3 група) – 9 жінок (18%).

Сексуальний сценарій розуміється детермінованою культурою і значною мірою неусвідомлюваною розумовою схемою, на основі якої люди організують, осмислюють і оцінюють свою сексуальну поведінку.

У нашій вибірці найбільш вираженим сексуальним сценарієм є *романтичний* (52%). Це свідчить про те, що сексуальне життя будується на базі почуттів, вони можуть стати основою вступу до шлюбу. Підкреслюється лише важливість емоційного залучення. Розрив стосунків пов'язаний із важкими емоціями. Романи окреслюються як космічні, тому ревності – це невід'ємний атрибут. У жіночій версії романтичного сценарію реконструкція сексуальності значить реконструкцію почуттів і емоцій. Саме поняття «кохання» є бажанням життя; воно охоплює

широкий спектр різних почуттів і дій. На думку Е. Гідденса, «романтичне кохання – це жіноча риса, жіночий шлях до визволення. Адже для жінок кохання – це основа для сексу, а для чоловіків – навпаки» [3, с.128]. Таким чином, ми можемо дійти такого висновку щодо романтичного сценарію: сексуальна концепція жінок – це «романтичне кохання», яке слугує основою для сексу.

Пронатальний сексуальний сценарій притаманний 14% респондентів. Жінки з таким сексуальним сценарієм вважають найважливішим у житті народження дитини, тому секс – необхідний елемент подружніх обов'язків, він описується як одноманітний та рутинний.

Комунікативний сексуальний сценарій спостерігається у 10% сучасних жінок. Зокрема слід вказати на те, що жінки з таким сексуальним сценарієм, обирають сексуальних партнерів за принципом духовної сумісності, а інтимність вимірюється в категоріях здорової комунікації. Сексуальні стосунки при цьому виступають серією паралельних або послідовних зв'язків, де одні мають постійний характер, а інші – короточасний. Щодо розрізнених на основі сексу сценаріїв, то для жінок у такому разі сексуальні стосунки є наслідком особистісної комунікації, вираження її іншими засобами, тобто ідентичність жінки в сексуальній сфері будується як ідентичність «жінки-подруги». Головною цінністю цього сценарію є індивідуальна комунікація з партнером, зокрема еротична.

Сутність *гедоністичного* сценарію (4% жінок) полягає в такому: на сцені взаємодіють сексуальні партнери, тому сексуальні відносини тут мають вигляд автономної сфери і природного прояву людини. Сексуальне задоволення у цьому сценарії є невід'ємним елементом сексуальних відносин. Сексуальність із позиції гедоністичного сценарію – це набір тілесних практик і досвіду, які призводять до задоволення. Людина має бути сексуально компетентною, а це визначається і досвідом, і знаннями, і навичками, а також орієнтацією, яка спрямована на задоволення партнера.

Ринковий сексуальний сценарій є у 4% респондентів. Саме в цьому разі на сексуальній сцені діють не партнери, коханці та інші, а «спонсори», «проститутки», «утриманки». Жінки ж вступають у сексуальні стосунки лише для того, щоб отримати матеріальні блага. Сексуальною компетентністю жінки виступає її «професіоналізм», тобто здатність продати ці послуги.

Ми поставили собі питання про значення сексуальності в житті сучасної жінки. Відповіді мають такий розподіл: «найважливіше

значення» – 8%; «важливе, але не на першому місці» – 67%; «негативне» – 10%; «зовсім не важливе» – 5%.

Найважливішу роль сексуальному життю надали 8% респонденток. Секс для них – це спосіб самовираження, самореалізації, високих досягнень. Отримання задоволення від близькості та інтимних стосунків для них є найважливішою цінністю. Вони надають перевагу задоволенню стосунками перед плануванням сімейного життя та пов'язаними з ним зобов'язаннями.

Доволі важливу роль сексуальним стосункам відводять 67% опитуваних. Секс для них є важливою частиною життя, але надають перевагу щирому коханню та взаєморозумінню між партнерами. Якісне сексуальне життя для них є лише частиною гармонійних стосунків.

Негативна роль сексуальних відносин обрана 10% жінок. Це може свідчити про травматичний сексуальний досвід у дитинстві або юності, негативне ставлення батьків до теми сексу, табу на вираження сексуальних почуттів тощо. Ці жінки надають перевагу життю без сексу, а якщо обирають його, то не отримують від нього задоволення, вважають його «брудним» та «неприємним».

Для 5% жінок сексуальне життя зовсім не важливе. Такі відповіді можуть бути соціально зумовленими, тобто соціум диктує їм, що сексуальне життя не важливе і жінки повинні реалізовуватися через інші соціальні ролі (мати, самодостатня жінка, феміністка).

Аналізуючи сексуальні сценарії жінок у різних групах, ми бачимо, що більшості *заміжніх жінок* притаманний сценарій *романтичний, комунікативний та гедоністичний*. Це може свідчити про досвід подружнього життя, наявність досвіду вирішення серйозних життєвих проблем шляхом «мирних» переговорів, спільної домовленості. Комунікативний сценарій притаманний цій категорії жінок ще й тому, що жінкам взагалі властива риса домовлятися, йти на компроміси, цінувати відносини вище за принципи. Жінки з дитинства більш навчені комунікативним навичкам та мають більший досвід їх використання. Гедоністичний сценарій притаманний цій категорії жінок тому, що в шлюбних відносинах по-новому відкривається поняття «кохання» і жінки, як і чоловіки в шлюбі, вчаться не тільки «брати», а й «давати». Це стосується не стільки матеріальних аспектів, скільки моральних. У подружньому житті обидва партнери вчаться любити по-новому, відкривати нові глибинні стосунки. Романтичний сценарій може бути притаманний цій категорії жінок, тому що на кожному з життєвих етапів кохання не перестає відігравати одну з найважливіших

ролей у житті жінки. Романтичні стосунки продовжують якісно наповнюватися новими цінностями, новими способами вираження. Романтизація відношень у шлюбі може бути позитивним показником, бо, незважаючи на труднощі сімейного буття, у цих жінок зберігаються гарні романтичні стосунки.

Для *незаміжніх жінок* (але тих, що перебувають у стосунках) найбільш значущими стали *романтичний та досягницький сценарії*. Перевага романтичного сценарію для цієї категорії жінок може свідчити про те, що ці стосунки будуються на базі глибоких почуттів і можуть стати основою для вступу до шлюбу. Під час зустрічей та спільного проведення часу жінки вчаться бути поряд, цінувати стосунки, приймати свого обранця таким, як він є, домовлятися, знаходити компроміс. У такому періоді романтизація стосунків дуже важлива, вона є невід'ємною частиною спільного буття партнерів. Досягницький сценарій притаманний цій категорії жінок тому, що на етапі зустрічей кожен із партнерів намагається показати свої найкращі боки та досягти поставленої мети, тобто бути зі своїм обранцем. Негативні риси характеру в цей період проявляються менше або й зовсім не проявляються. Навіть коли один із пари бачить негативні прояви характеру іншого, це приписується поганому настрою або іншим причинам.

Для *жінок, що зараз не перебувають у стосунках*, притаманні *пронатальний та ринковий сценарії*. Ми можемо припустити, що ці сценарії для цієї категорії жінок зумовлені загальною озлобленістю на представників чоловічої статі та негативним попереднім досвідом стосунків із чоловіками. Такі сценарії можуть свідчити як про знецінення подружніх стосунків, так і про гадану приреченість цих жінок на стосунки без кохання. У відповідях цих жінок проглядається зневіра в тому, що гарного чоловіка неможливо знайти взагалі. Попередній негативний досвід залишив дуже глибокі сліди в історії цих жінок. Але, з іншого боку, ми можемо припустити, що такі відповіді суспільно зумовлені і свідчать про бажання цих жінок «довести» експериментаторові (і самим собі), що романтичні стосунки їм не потрібні, тоді як насправді ситуація протилежна і такі стосунки є ними дуже бажаними.

Наступним етапом було дослідження сексуальних фантазій сучасних жінок. Розподіл результатів має такий вигляд: експериментування – 9 жінок (18%); підкорення – 16 жінок (32%); зміна партнера – 6 жінок (12%); груповий секс – 1 жінка (2%); спостереження – 2 жінки (4%); згвалтування – 1 жінка (2%); ідилічна зустріч – 33 жінки (66%); садомазохізм – 7 жінок (14%).

Ми бачимо, що у респондентів переважає фантазія «*ідилічна зустріч*» (66%). Це свідчить про те, що більшості жінок притаманна фантазія про ідеальні стосунки, взаєморозуміння, спільність інтересів із чоловіками, знаходження компромісів, розуміння бажань та думок партнера, нескінченне кохання, безоцінна любов.

Достатньо високий відсоток жінок вибрали фантазію «*Підкорення*» (32%). Це свідчить про переваги слов'янської ментальності, де підкорення чоловікові вважається соціальною нормою. Це затверджено в свідомості жінок багатовіковою традицією.

Найменшою кількістю набраних балів є *згвалтування* (2%) та *груповий секс* (2%). Це може свідчити про те, що фантазія про груповий секс заборонена соціумом та інтродуктами людини, є соціально небажаною, тому жінки могли відповідати соціально бажаними відповідями або дійсно така фантазія неприйнята з різних суб'єктивних причин. Фантазія про згвалтування також є в нашій ментальності соціально небажаною і несе в собі загрозу почуттю безпеки.

Проаналізувавши отримані під час експериментального дослідження дані, ми бачимо, що у групі *заміжніх жінок* переважають фантазії *експериментування, підкорення та зміна партнера*. Це може свідчити про наявність сексуального досвіду подружнього життя і свідчити про бажання експериментувати в сексі, знаходити нові шляхи чуттєвого задоволення одне одним, рішучість підкорюватися силі чоловіка та його вимогам. Фантазія про зміну партнера може свідчити про наявність сексуального досвіду до подружнього життя з іншими чоловіками та про порівняння існуючого чоловіка з колишніми або з образом ідеального чоловіка. Фантазія про зміну партнера не завжди може свідчити про незадоволеність сексуальним життям, а також бути рисою непостійності, мати бажання нових переживань.

Другій групі жінок (*незаміжнім*, але тим, що перебувають у стосунках) притаманні фантазії про *ідилічну зустріч, садомазохізм та згвалтування*. Фантазія про ідилічну зустріч більшості жінок цієї категорії свідчить про бажання ідеальних, непорушних стосунків із чоловіком, повного розуміння та можливості знайти вихід із будь-якого становища. Фантазія про садомазохізм може бути притаманна цій категорії жінок як показник життєвого сценарію деяких із представниць цієї групи, готовність відчувати, спричиняти біль, а також отримувати від цього насолоду. Вибір цієї фантазії, як і фантазії про згвалтування, може свідчити про чесність респондента, тому що ці відпо-

віді соціально небажані й засуджуються суспільною думкою.

Третій групі жінок, що не перебувають у стосунках притаманна фантазія про *ідилічну зустріч та експериментування*. Ми можемо сказати, що і жінки, які не мають стосунків зараз, мріють про ідеальне кохання і гарні відносини. Бажання бути прийнятою та зрозумілою об'єднує не тільки всі категорії жінок, а й взагалі кожного з людей.

Висновки з проведеного дослідження. У межах психологічних досліджень сексуальності існують різні теоретичні напрями, що ще раз ілюструє багатомірність феномена сексуальності. Використання поняття «сексуальний сценарій» дозволяє розкрити зміст сексуальної поведінки як соціально-психологічного феномена і підкреслити значення соціального досвіду індивіда в процесі сексуальної соціалізації. Перспективи подальших розробок бачимо у дослідженні таких компонентів життєвого сценарію особистості, як життєва позиція, драйверна поведінка та типи психологічних ігор, у які грають сучасні жінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асланян Т. Структурні та функціональні характеристики симптокомплексу «емоційного холоду» у жінок: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Харків, 2010. 189 с.
2. Бурлачук Л., Кочарян А., Жидко М. Психотерапія: Учебник для вузов. 3-е издание. Санкт-Петербург: Питер, 2009. 496 с.
3. Горлова О. Роль бессознательных фантазий в становлении женской идентичности. Наука і освіта. 2005. № 7–8. С. 93–95
4. Келли Г. Основы современной сексологии: уч. пособие. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 896 с.
5. Личко А. Подростковая психиатрия: (Руководство для врачей). Изд. 2-е, доп. и перераб. Ленинград: Медицина, 1985. 416 с.
6. Мартель Б. Сексуальность, любовь, гештальт. Санкт-Петербург: Речь, 2006. 192 с.
7. Мастерс У., Джонсон В., Колодны Р. Основы сексологии. Москва: Мир, 1998. 692 с.
8. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Москва: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. 480 с.
9. Смахтіна Н. Індивідуально-психологічні особливості жіночої сексуальності: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Харків, 2010. 202 с.
10. Темкина А. Сценарии сексуальности и гендерные различия. Санкт-Петербург. 2002. С. 7–23
11. Франкл В. Теория и терапия неврозов. Введение в логотерапию и экзистенциальный анализ. Санкт-Петербург: Речь, 2001. 234 с.
12. Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности: Пер. М.В. Вульф; -Москва: Попурри, 2008. 480 с.
13. Хорни К. Женская психология. Санкт-Петербург: Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 1993. 222 с.

УДК 159.9.07:159.923-056.265

ОСОБЛИВОСТІ САМОСТАВЛЕННЯ УЧАСНИКІВ ОПЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ СИЛ ПРИ ВТРАТІ ЗДОРОВ'Я

Афанасьєва Н.Є., к. психол. н.,
доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах
Національний університет цивільного захисту України

Остополець І.Ю., к. психол. н.,
доцент кафедри загальної психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Світлична Н.О., к. психол. н.,
старший викладач кафедри психології діяльності в особливих умовах
Національний університет цивільного захисту України

У статті представлено результати теоретичного та емпіричного дослідження проблеми впливу участі у бойових діях на Сході України на самоставлення, самооцінку та самоповагу демобілізованих військовослужбовців. Актуальність проблеми зумовлена необхідністю розроблення системи соціально-психологічної реабілітації демобілізованих бійців, особливо тих, які зазнали поранень, для вирішення таких питань, як реадаптація до мирного життя, реінтеграція у соціальне середовище, попередження та психокорекція симптомів посттравматичного стресу тощо.

Ключові слова: самоставлення, самооцінка, самоповага, учасники бойових дій, втрата здоров'я, соціально-психологічний тренінг.

В статтю представлені результати теоретичного та емпіричного дослідження проблеми впливу участі в бойових діях на Сході України на самоотношение, самооценку и самоуважение демобилизованных военнослужащих. Актуальность проблемы обусловлена необходимостью разработки системы социально-психологической реабилитации демобилизованных бойцов, особенно тех, которые получили ранения, для решения таких вопросов, как реинтеграция к мирной жизни, реинтеграция в социальную среду, предупреждение и психокоррекция симптомов посттравматического стресса и тому подобное.

Ключевые слова: самоотношение, самооценка, самоуважение, участники боевых действий, потеря здоровья, социально-психологический тренинг.

Afanasyeva N.Ye., Ostopolets I.Yu., Svitlychna N.O. PECULIARITIES OF SELF-ATTITUDE OF UNITED FORCES OPERATION COMBATANTS IN CASE OF LOSS OF HEALTH

The article presents the results of a theoretical and empirical study of the problem of the influence of participation in hostilities in the East of Ukraine on self-esteem, self-esteem and self-esteem of demobilized servicemen. The urgency of this problem is due to the need to develop a system for the socio-psychological rehabilitation of demobilized fighters, especially those who were injured, to address issues such as: reintegration into a peaceful life, reintegration into the social environment, prevention and psycho correction of symptoms of post-traumatic stress, and the like.

Key words: self-esteem, self-esteem, self-respect, participants in military operations, loss of health, socio-psychological training.

Постановка проблеми. Українське суспільство наразі переживає складні часи, які мають значний вплив на психічне здоров'я, фізіологічний та емоційний стан громадян України. До цього призводить ситуація постійної напруги, тривоги, фрустрації, яка пов'язана з проведенням Операції об'єднаних сил (далі – ООС) на Сході України, що за своєю масштабністю та кількістю людських втрат прирівнюється до справжньої війни.

Щотижня в зоні бойових дій учиняють самогубство 2–3 військовослужбовці. Загалом, від початку війни наклали на себе руки вже близько 600 ветеранів антитерорис-

тичної операції (далі – АТО). Самогубства серед колишніх комбатантів – загальносвітова проблема і за відсутності державної політики, спрямованої на захист життя і здоров'я захисників Батьківщини, кількість суїцидів буде стрімко зростати.

Ураховуючи те, що, крім сотень тисяч українців, які пройшли АТО, є ще сотні тисяч цивільних осіб, які живуть в умовах військових дій, та внутрішньо переміщених осіб, які мають ті чи інші ознаки посттравматичних стресових розладів, ситуація буде лише погіршуватися. Це призведе не тільки до збільшення кількості суїцидів, а і до зростання злочинності, алкоголізму, на-

сильства в родинях [1]. Отже, одним із найбільш значущих питань, якому приділяється значна увага в засобах масової інформації та яке виноситься на порядок денний засідань урядових комітетів і громадських організацій, є необхідність розв'язання проблем реабілітації учасників АТО. Саме вирішення цих питань зумовлює актуальність дослідження ставлення до себе учасників АТО після демобілізації. Адаже самоставлення особистості психологи вважають досить значущим у системі саморегуляції. Характер регулятивного впливу самоставлення зумовлюється обсягом та глибиною його включеності у процес внутрішньоособистісної детермінації. Ставлення людини до себе проявляється у її соціальній активності, зумовлює її адекватність та диференційованість [5].

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати та дослідити психологічні особливості самоставлення, самооцінки та самоповаги учасників ООС на Сході України; представити програму соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на оптимізацію самоставлення та самооцінки учасників ООС.

На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження:

1) проаналізувати теоретичні аспекти проблеми самоставлення, самооцінки та самоповаги особистості учасників бойових дій;

2) визначити особливості самоставлення, самооцінки та самоповаги учасників бойових дій, які втратили здоров'я внаслідок поранення;

3) представити програму психокорекції самоставлення, самооцінки та самоповаги військовослужбовців, які втратили здоров'я внаслідок поранення.

Для розв'язання завдань дослідження використано аналіз та систематизацію психологічної літератури з метою визначення стану проблеми, узагальнення отриманої інформації, аналіз й інтерпретацію отриманих даних. Вирішення емпіричних завдань здійснено із застосуванням таких психодіагностичних інструментів, як опитувальник самоставлення (В. Столін, С. Панталева), тест «Знаходження кількісного виразу рівня самооцінки» (С. Будасі), шкала самоповаги (М. Розенберг). Для перевірки істинності статистичних гіпотез були використані t-критерій Стьюдента та ϕ -критерій Фішера.

Вибірку дослідження склали демобілізовані військовослужбовці, що втратили здоров'я внаслідок поранення, та бійці, що не зазнали поранення (62 та 64 особи чоловічої статі віком від 25 до 35 років). Емпірич-

не дослідження передувало проведенню тренінгу, метою якого було встановлення напрямів подальшої практичної роботи, яка була згодом реалізована за допомогою тренінгових технологій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спочатку розглянемо особливості самоставлення учасників бойових дій, що втратили здоров'я внаслідок поранення (1 група – 62 особи), та учасників бойових дій, що не мали поранень (2 група – 64 особи).

Варто зауважити, що в структурі самоставлення виділяються дві підсистеми (оцінна та емоційно-ціннісна), які, хоч і відрізняються за семантичним змістом, проте функціонують спільно. Перша містить «самоповагу», «почуття компетентності», «почуття ефективності»; друга – «аутосимпатію», «почуття власної гідності», «самоцінність», «самоприйняття». Ці підсистеми різняться між собою не тільки змістом, а й зв'язком з особистісними характеристиками, роллю в системі саморегуляції, логікою формування [4].

Отже, встановлено відмінності між показниками таких шкал самоставлення досліджуваних: за шкалою III (очікуване ставлення від інших), 2 (ставлення інших) з переважанням в учасників 1 групи ($p \leq 0,05$ за критерієм Фішера). Це означає, що учасники бойових дій, що втратили здоров'я, частіше очікують до себе позитивного ставлення від оточуючих, залежать від цього ставлення і від думки інших людей загалом.

За шкалою IV, 6 (самоцікавість) показники значно вищі у досліджуваних 1 групи ($p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що поранені учасники бойових дій мають розвинений інтерес до власних думок і відчуттів, готовність спілкуватися із собою «на рівних», упевненість у тому, що вони цікаві для інших. Більшою мірою, як нам здається, це пов'язано з віком досліджуваних. Молоді люди пізнають себе, пробують свої сили в різних ситуаціях, тому вони цікавіші собі і, як їм здається, оточуючим.

За шкалою 5 (самозвинувачення) показники значно вищі у досліджуваних 2 групи ($p \leq 0,05$). Тобто учасники бойових дій, що не були пораненими, звинувачують себе в невдачах, власних недоліках. Ми вважаємо, що це пов'язано з військовим досвідом, який накопичився у цієї категорії досліджуваних і примушує їх відчувати себе винуватими за реальні або уявні помилки.

Загалом, самоповага, аутосимпатія, самоцікавість завдяки адитивності цієї структури інтегруються в загальне почуття позитивного або негативного ставлення до себе. Тому глобальне самоставлення,

незважаючи на зниження окремих емоційних вимірів, залишається постійним за рахунок компенсаторного зростання інших [4]. Виявлений факт зниження у представників однієї групи самоцікавості, а у іншої самоповаги, детермінує здійснення тренінгової роботи саме за цими напрямками.

Таким чином, дослідження самоствалення учасників бойових дій показало, що існують певні відмінності в емоційно-оцінному ставленні до себе. Можна припустити, що ці відмінності пов'язані як із впливом отриманого травматичного досвіду на особистість, так і з специфікою ставлення до них оточуючих. Ми вважаємо, що до поранених бійців у нашому суспільстві ставляться дещо інакше, ніж до тих осіб, які не зазнали поранень, що й зумовлює різницю в ставленні до себе.

Для дослідження особливостей самооцінки учасників бойових дій було використано методiku Будасі. Самооцінка – це уявлення людини про важливість своєї особистої діяльності в суспільстві й оцінювання себе, власних якостей і відчуттів, переваг і недоліків. Основним критерієм оцінювання виступає система особових сенсів індивіда.

Самооцінка особистості багатогранна. Серед основних її функцій можна виділити такі: регуляторну, на основі якої відбувається вирішення завдань особистого вибору; захисну, що забезпечує відносну стабільність і незалежність людини. Отримані результати відображені в табл. 1.

Таблиця 1
Рівні самооцінки учасників бойових дій (у %)

Рівні самооцінки	1 група	2 група	φ	P
Занижена	12,4	9,5	0,3	-
Адекватна	33,7	38,2	0,4	-
Завищена за невротичним типом	41,5	33,1	0,7	-
Завищена	12,4	19,2	0,5	-

Отримані дані показують, що у досліджуваних 1 групи переважає завищена самооцінка за невротичним типом, а у досліджуваних 2 групи – адекватна (значущих відмінностей не виявлено). Це говорить про те, що в учасників бойових дій, які були поранені, переважає ідеалізоване уявлення про свою особистість, свою цінність для оточуючих. Вони можуть не завжди визнавати власні помилки, лінощі, нестачу знань, неправильність поведінки, проявляти жорсткість та агресивність, незгідливість. На наш погляд, це також пов'язане з особли-

вим ставленням до цієї категорії бійців, адже до них ставляться досить поблажливо (як до осіб, які мають право на претензії, капризи, слабкості тощо).

Для учасників бойових дій, які не зазнали поранень, більш характерною є адекватна оцінка своїх здібностей і можливостей, що забезпечує відповідний рівень домагань, тверезе ставлення до успіхів і невдач, схвалення і несхвалення.

Ми вважаємо, що такі відмінності в рівнях самооцінки пов'язані з військовим досвідом, рівнем особистісної зрілості, специфікою перероблення події, травми тощо.

Далі ми дослідили рівень самоповаги у досліджуваних груп за допомогою методики М. Розенберга. Отримані результати представлені в табл. 2.

Таблиця 2
Показники самоповаги учасників бойових дій (бали)

Шкала	1 група	2 група	t	p
Самоповага	23,9±3,6	32,7±4,5	1,94	-

Установлено, що рівень самоповаги досліджуваних статистично не відрізняється, але в учасників бойових дій, що були поранені, він нижчий, ніж у тих бійців, які поранень не зазнали. Самоповага особистості базується на тому, як сама людина оцінює свої гідності та успіхи. Особистість, яка поважає себе, має адекватну об'єктивну самооцінку. Першим складником самоповаги виступає емоційний компонент (ставлення до себе, як до особистості). Другою – рівень компетентності у різних сферах життєдіяльності; досягнення сприяють укріпленню самоповаги, а також зростанню відчуття власної значущості. Важливу роль у формуванні самоповаги грають міжособистісні стосунки, адже людина з адекватною самооцінкою буде позитивні, конструктивні, зрілі стосунки з іншими. Це підтримує позитивне ставлення до себе. Для того, щоб людина почала себе поважати, вона повинна повністю схвалити себе, прийняти з усіма недоліками та слабостями. Це можливо лише за умови розвиненої самосвідомості та рефлексії. Висока самоповага мотивує людину до активних дій, підвищує задоволеність життям і формує подяку собі.

Самоповага є центральною ланкою і мотивом «Я-концепції», що є ядром особистості, важливою частиною самосвідомості людини. Це стійке, внутрішньо узгоджене і несуперечливе, зафіксоване в словесних визначеннях уявлення людини про саму себе. Вона виконує важливі функції в житті людини: забезпечує внутрішню узгодже-

ність знань людини про себе, сприяє інтерпретації та мотивації нового досвіду і є джерелом очікування певних дій стосовно себе.

Спираючись на результати проведеного дослідження, аналіз прогресивного вітчизняного та зарубіжного досвіду, розроблено програму соціально-психологічного тренінгу оптимізації самооцінки та самоставлення учасників бойових дій, які втратили здоров'я. Методологічною основою тренінгу є системний підхід. Він у психології розуміється як спосіб теоретичного та практичного дослідження, який передбачає, що кожний психічний процес, явище чи стан людини (предмет дослідження) розглядається як система. Особливістю системного підходу є дослідження системи як єдиного організму з урахуванням внутрішніх зв'язків між окремими елементами і зовнішніх зв'язків з іншими системами та об'єктами.

Метою тренінгу є підвищення рівня самоповаги і самооцінки учасників ООС, налаштування на успіх, формування вмінь і навичок ефективної взаємодії з оточуючими, створення позитивної мотивації до життя.

Завдання тренінгу:

1) інформувати учасників ООС щодо проблем гармонійного та дисгармонійного розвитку особистості;

2) усвідомлювати мотиви життя, які визначають його успішність, формування мотивації до самопізнання, самозмін та корекції;

3) виявляти зовнішні та внутрішні чинники, аналізувати причини невдач у мирному житті та прояви неадекватної самооцінки в стосунках із соціумом;

4) удосконалювати самооцінку, самопізнання шляхом оптимізації взаємодії з оточуючими, корекції та самокорекції поведінкових проявів тощо.

Концептуальною основою роботи є положення про усвідомлену активність суб'єктів взаємодії, спрямоване на гармонізацію особистісного та професійного буття. Ця активність адекватно відображає мету, процес та результати змін, які відбулися в учасників ООС у результаті тренінгової роботи, підкреслюючи усвідомлений характер. Найбільш вірогідними змінами є розширення вмінь та навичок ефективного спілкування з оточуючими, усвідомлення системи установок, цінностей та життєвих цілей, підвищення рівня рефлексії, формування адекватної самооцінки тощо.

Ведучими та/або співведучими тренінгових занять можуть бути учасники ООС, які раніше брали участь у психокорекційних реабілітаційних заходах, спеціально навче-

ні надавати психологічну допомогу особам цієї категорії. Спогади, спільне минуле, не повністю відоме рідним і знайомим, зближують колишніх військовослужбовців і змушують їх більше довіряти один одному.

Регуляція емоційного складника містить роботу з емоціями, зокрема тренінг прийняття особистих почуттів та почуттів інших людей, рефлексію емоційного стану, формування здатності до вільного вираження своїх емоцій, розуміння та розкриття своїх проблем із відповідними переживаннями, отримання емоційної підтримки, усвідомлення причин та мотивів емоційних реакцій, емоційну корекцію своїх відносин із людьми (такі вправи, як «Зустріч на березі моря», «Список почуттів», «Оволодіння почуттями», «Що ти бачиш у людині гарного?», медитація «Я – це Я» та ін.)

Регуляція самооцінки на когнітивно-му рівні передбачала розширення сфери усвідомлення життєвих невдач, своєї ролі в сприйнятті та реагуванні на різноманітні ситуації, глибинних джерел неадекватної самооцінки тощо (такі вправи, як «Мое «Я», «Як ми підтримуємо або змінюємо свою самооцінку», «Карта моєї особистості», «Хто Я?», «Який Я?», «Мої сильні сторони», «Частини мого Я», «Мій погляд на власні взаємини», «Місце зустрічі», «Хороші і погані вчинки» тощо).

Регуляція на поведінковому рівні передбачала визначення та апробацію нових способів поведінки в напружених ситуаціях та в повсякденні загалом (такі вправи, як «Ревізія взаємовідносин» «Ефективність спілкування», «Слухаємо мовчки», «Надання підтримки» та ін.)

За результатами тренінгової роботи встановлено позитивні зрушення в самоставленні учасників бойових дій, які втратили здоров'я. Порівняння результатів вимірювання самоставлення, самооцінки та самоповаги до та після тренінгу свідчать про оптимізацію показників, наявність статистично значущих відмінностей за певними параметрами (як до та після тренінгової роботи в групі 1, так і зіставлення результатів із даними групи 2) вказує на ефективність тренінгу.

Отримані результати показують глибину існуючої проблеми, адже соціальна дезадаптація – це не просто відсутність пристосованості до інших людей чи до суспільного життя, а складне соціально-психологічне явище. Соціально-психологічна ізоляція і пов'язаний із нею психологічний стан фрустрованості й пригніченості, неадекватність комунікативних навичок і поведінкова дезорганізація, внутрішня скутість і підкреслена відчуженість – це далеко не

вичерпний перелік її симптомів [3]. Зважаючи на те, що адаптація людини має два взаємопов'язаних аспекти (адаптацію до соціуму, його вимог, та адаптацію до себе), то дезадаптація може виявлятися як через неприйняття суспільних норм, так і через самовідчуження, «війну із самим собою» [13; 16]. Тому й роботу із соціально-психологічної дезадаптації слід вести, виходячи з розуміння її складним явищем

Самоствалення людини до себе, її самоповага, віра у свої можливості є тим первинним благом, яке покладене в основу всіх людських прагнень та дій і яке необхідно враховувати у процесі побудови суспільства [4], тому емпіричне дослідження та безпосередня практична робота були зосереджені нами саме на самостваленні, самооцінці та самоповазі, які часто розглядаються основними складниками «Я-концепції» людини.

Варто зауважити, що соціально-психологічні наслідки участі у військових конфліктах досліджувалися низкою закордонних та вітчизняних науковців [1; 6; 8; 9; 10; 11; 13]. Вони сходяться на думці, що всі учасники військових дій відчувають значне психологічне й емоційне напруження, з яким досить важко впоратись, а в багатьох із них виникають проблеми з психічним здоров'ям.

Отримані нами результати показують, що учасники бойових дій, які отримали поранення, та бійці, які не зазнали втрат здоров'я, відчувають труднощі у пристосуванні до мирного життя.

Дослідники означеної проблематики стверджують, що для більшості учасників бойових дій адаптація до цивільного життя супроводжується важкими переживаннями: відчуттям краху перспектив, ізоляції та відчуження від суспільного життя, оскільки в реальному житті їхній досвід та знання часто виявляються незатребуваними [15; 17]. Якщо ветерани бойових дій із посттравматичними стресовими розладами стають об'єктом уваги лікарів, психологів, психіатрів, соціальних працівників, то особам з екзистенційними проблемами, втратою ідентичності, порушеннями самоствалення та самооцінки, орієнтації у власній ціннісній системі особистості приділяється набагато менше уваги. Тому проблема повноцінної соціальної інтеграції учасників бойових дій у суспільство, сприяння активному включенню їх у процес соціального функціонування, реалізації свого особистісного потенціалу набуває особливого значення [8].

Висновки з проведеного дослідження. Самоствалення – термін, що використовується для позначення специфіки ставлення особистості до власного «Я». Будова

самоствалення може містити самоповагу, симпатію, самоприйняття, любов до себе, самооцінку, самовпевненість, самоприниження, самозвинувачення, незадоволеність собою тощо. Самоствалення має захисні можливості. Людина може захищати своє «Я» від негативних емоцій і підтримувати самоповагу на постійному рівні. Одним із засобів такого захисту є негативна самооцінка, розрахована на виникнення позитивних реакцій співчуття в інших людей.

Психологічні наслідки участі в бойових діях призводять до того, що в умовах уже мирного часу через загострене почуття справедливості, підвищену тривожність, «вибухові» реакції, що періодично виникають у відповідь на будь-які подразники, депресивні стани, у ветеранів порушується соціальна взаємодія, виникають сімейні конфлікти та проблеми з працевлаштуванням. У таких людей втрачається інтерес до суспільного життя, знижується активність під час вирішення важливих проблем.

Результати емпіричного дослідження показали, що бійці, які отримали поранення та втратили здоров'я, виявляють позитивне ставлення до себе, проте мають і низку особливостей, що відрізняє їх від інших учасників бойових дій. Вони очікують особливого ставлення до себе, залежать від ставлення інших, чекають схвалення себе (як особистості), мають розвинений інтерес до власного внутрішнього життя, почуттів. При цьому їхня самооцінка характеризується неадекватністю, вона є завищеною за невротичним типом. Рівень самоповаги середній із тенденцією до заниження, нестійкий. Тобто успіхи його підвищують, а невдачі роблять низьким. Досліджувані цієї групи позиціонують себе такими, що потребують підтримки, турботи, поблажливого ставлення до себе. Можливо, вони відчувають себе не такими, як інші люди, неспроможними виконувати деякі види діяльності, проявляти загальну активність тощо.

Результати емпіричного дослідження особливостей самоствалення та самооцінки демобілізованих з ООС бійців, що зазнали поранень, були покладені в основу Програми соціально-психологічного тренінгу для цієї категорії осіб, метою якої є оптимізація цих психологічних особливостей особистості.

Соціально-психологічний тренінг розрахований на п'ять днів по вісім годин кожний. Кожний тренінговий день має власну мету, завдання та традиційну структуру. Як правило, це розігрівачі вправи, інформаційні повідомлення тренера, моделювання ситуацій, рольові ігри, групові дискусії тощо. Цей тренінг потребує розширення та

більш широкій апробації, що є завданням подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богомолец О. Епідемія суїцидів серед бійців АТО продовжується. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/bogomolec/5a93b52daf640/>
2. Єна А., Маслюк В., Сергієнко А. Актуальність і організаційні засади медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції. Науковий журнал МОЗ України. 2014. № 1 (5). С. 5–16.
3. Кожун О., Пішко І., Лозінська Н. Особливості негативних психічних станів військовослужбовців. Вісник Національного університету оборони України. 2014. Вип. 5 (42). С. 262–267.
4. Мацевко Н. Феномен самоставлення в психології. Психологія особистості. 2010. № 1. С. 202–210.
5. Оніщенко Н., Тімченко В. Психологічні особливості «виходу з війни». Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2017. С. 21–24.
6. Потіха А. Соціально-психологічна та медична реабілітація учасників АТО. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=858:reabilitatsiya-uchasnikiv-ato&catid=8&Itemid=350
7. Сафін О. Психотехнології роботи з учасниками бойових дій та членами їхніх родин щодо їхньої післяекстремальної адаптації до умов мирного життя. Проблеми екстремальної та кризової психології : збірник наукових праць. Вип. 19. Харків: НУЦЗУ, 2016. С. 182–193.
8. Світлична Н. Соціально-психологічні чинники збереження психологічного здоров'я працівників МНС: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09. Харків, 2013. 184 с.
9. Снедков Е., Литвинцев С., Нечипоренко В., Лыткин В. Медико-психологические последствия боевой психической травмы: клинико-динамические и лечебно-реабилитационные аспекты. Санкт-Петербург: Военно-медицинская академия, 2015. URL: <http://www.bestreferat.ru/referat-4783.html>
10. Christopher M. A broader view of trauma: A biopsychosocial-evolutionary view of the role of the traumatic stress response in the emergence of pathology and/or growth. Clinical psychology review. 2004. № 24. Vol. 1. P. 75–98.
11. Foa E. Challenges and successes in dissemination of evidence-based treatments for posttraumatic stress: Lessons learned from prolonged exposure therapy for PTSD. Psychological Science in the Public Interest, Supplement. 2013. 14 (2) P. 65–111. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4338436/>
12. Joseph S. Client-centred therapy, post-traumatic stress disorder and post-traumatic growth: Theoretical perspectives and practical implications. Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice. 2004. № 77. Vol. 1. P. 101–119.
13. Lehman D. Positive and negative life changes following bereavement and their relations to adjustment. Journal of Social and Clinical Psychology. 1993. № 12. P. 90–112.
14. Linley P. Positive Change Following Trauma and Adversity: A Review. Journal of Traumatic Stress. 2004. № 1. Vol. 17. P. 11–21.
15. Stein D. Cross-national analysis of the associations between traumatic events and suicidal behavior: findings from the WHO World Mental Health Surveys. PloS one. 2010. 13 (5) URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2869349/>
16. Tedeschi R. Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence. Psychological Inquiry. 2004. № 1. Vol. 15. P. 1–18.
17. Afanasieva N. Quality of Life of Internally Displaced Persons in Ukraine: Social Psychological Analysis. URL: <https://fmv.euba.sk/veda-avyskum/konferencie/archiv-konferencii/243-18-medzinarodna-vedecka-konferencia-medzinarodnevtahy-2017>

УДК 155.8+154.3

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРОФІЛЬ ЖІНОК ІЗ РІЗНИМ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИМ СТАТУСОМ

Боднар О.В., аспірант

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

У роботі висвітлено стан досліджуваності проблеми психологічних особливостей особистості сучасних жінок. Укладено психологічний профіль жінок із різним соціально-психологічним статусом: працюючих та домогосподарок. Показано, що у досліджуваних простежується нестійкість емоційного тла. Причиною емоційної нестійкості в групі домогосподарок виступають негативні події життя, а в групі працюючих жінок – як негативні, так і позитивні. У працюючих жінок більш виражене прагнення дотримуватися у своїй поведінці соціально схвалюваних стереотипів, а у жінок-домогосподарок більш виражені іпохондричні тенденції, тобто тривога проявляється у вигляді занепокоєння за власне здоров'я.

У жінок (незалежно від соціально-психологічного статусу) виявлено такі особливості особистісних проявів, як виражена емоційна лабільність (демонстративність поведінки), що супроводжується іпохондричними тенденціями; тривожність, яка поєднується з особливим світосприйняттям та проявом депресивних ознак; у жінок зі стійким емоційним афектом проявляється своєрідність світосприйняття та занурення у свій внутрішній світ.

Ключові слова: особистість, тривожність, внутрішній світ, психологічний профіль, соціально-психологічний статус жінки.

В работе освещено состояние исследованности проблемы психологических особенностей личности современных женщин. Создан психологический профиль женщин с различным социально-психологическим статусом: работающих и домохозяек. Показано, что у испытуемых прослеживается неустойчивость эмоционального фона. Причиной эмоциональной неустойчивости в группе домохозяек выступают негативные события жизни, а в группе работающих женщин – как негативные, так и позитивные. У работающих женщин более выражено стремление следовать в своем поведении социально одобряемым стереотипам, а у женщин-домохозяек более выражены ипохондрические тенденции, то есть тревога проявляется в виде беспокойства за собственное здоровье.

У женщин (независимо от их социально-психологического статуса) выявлены следующие особенности личностных проявлений: выраженная эмоциональная лабильность (демонстративность поведения), сопровождаемая ипохондрическими тенденциями; тревожность, сочетающаяся с особым мировосприятием и проявлением депрессивных признаков; у женщин с устойчивым эмоциональным афектом проявляется своеобразие мировосприятия и погружение в свой внутренний мир.

Ключевые слова: личность, тревожность, внутренний мир, психологический профиль, социально-психологический статус женщины.

Bodnar O.V. PSYCHOLOGICAL PROFILE OF WOMEN WITH VARIOUS SOCIO-PSYCHOLOGICAL STATUS

The paper highlights the state of research of the problem of psychological peculiarities of the personality of modern women. The psychological profile of women with different socio-psychological status is made: workers and women-housewives. It is shown that the subjects can observe the instability of the emotional background: the negative emotions of life in the group of housewives cause the emotional instability, and in the group of working women, both negative and positive. Working women have a more pronounced tendency to follow stereotypes that are socially approved in their behavior, and women-housewives have more pronounced hypochondria tendencies, that is, anxiety manifests itself as anxiety for their own health.

In women, regardless of their socio-psychological status, the following features of personality manifestations are revealed: expressed emotional liability (demonstration of behavior), accompanied by hypochondria tendencies; Anxiety, which is combined with a special worldview and manifestation of depressive symptoms; in women with a stable emotional affect manifests the peculiarity of world perception and immersion in their inner world.

Key words: personality, anxiety, inner world, psychological profile, socio-psychological status of a woman.

Постановка проблеми. Політичні, економічні та соціальні зміни, прискорення темпу життя, його технологізація, ідеологічна переорієнтація сучасної України – усе це викликає масове збільшення напруженості з відповідною симптоматикою, а саме:

підвищення рівня загальної тривожності, зростання переживання самоти, страх за майбутнє, ускладнення самоідентифікації та ін.

Особливо гостро ці зовнішні зміни позначаються на сучасному жіноцтві зрілого віку,

коли вже склалися стереотипи мислення, ціннісні установки, сформувалися сімейні установки тощо. Найчастіше ідентифікація осіб зрілого віку ґрунтується на ідентифікації у галузі професійної діяльності, досягнень і статусу, а трудова діяльність виступає умовою і формою прояву зрілості. Але проблема суб'єктивного благополуччя та самовідчуття жінки, яка присвятила себе домашнім обов'язкам, майже не розроблена.

Для жінки її життя – це не тільки хронологія життєвих подій, вимірювання часу, але й могутнє джерело сильних переживань, які в психологічній літературі описані недостатньо, тому, спираючись на теоретичну обмеженість і емпіричну відсутність спеціальних досліджень проблем особливостей психологічного профілю жінок із різним соціально-психологічним статусом, необхідно вказати на особливу актуальність досліджуваної проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У контексті сучасного дослідження особистості особливого значення набуває дослідження психологічних складників особистості сучасної української жінки, які здатні вплинути на характер її самовідчуття та самореалізації, адже саме у жінок щільно пов'язані між собою особистісні, статусні та емоційні компоненти, на які накладаються матеріальні, демографічні, соціальні впливи, що реалізуються у критичній оцінці й переоцінці того, що було досягнуто в житті.

Останнім часом увага науковців прикута до гендерних особливостей самоактуалізації особистості, розвитку духовності сучасної жінки та досягнення рівня «акме» у професійній діяльності (О. Безверхий [1], В. Веснін [2], С. Грабішук [1], Л. Мітіна [3] та ін.). На думку вчених, саме в українській культурі гендерна ідентичність є основною ланкою, що дозволяє зрушити процес самоактуалізації більшості жінок (О. Цешнатій [5]).

У контексті нашого дослідження психологічного профілю сучасної жінки особливого значення набуває концепція жіночого світу Т. Титаренко (вчена підкреслює його неповторність та тендітність) [4]. Крім того, жінки відвертіші за чоловіків, більш готові до самовідкриття та набуття нового досвіду [4].

На жаль, не дивлячись на розробленість означеної проблематики, в науці відсутні дані щодо диференціації психологічного профілю жінок різного соціально-психологічного статусу.

Постановка завдання. Основне завдання дослідження полягає у диференціації жінок за різним соціально-психологічним статусом та виділенні їхнього профілю.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні взяли участь 227

жінок віком від 25 до 52 років. У процесі роботи було сформовано дві групи досліджуваних: до першої увійшли жінки, які працюють (вони становили дослідницьку групу), а групу порівняння сформували 77 жінок-домогосподарок. Серед жінок, які увійшли до основної групи, 78,7% були у зареєстрованому шлюбі, 19,2% – у громадянському і 2,1% – незаміжні. Серед одружених жінок 86% були молодшими за чоловіка (у 44% чоловік був старший менше ніж на п'ять років та у 42% чоловік був старший більше як на п'ять років) та 20,7% були старшими за чоловіка (16,7% – менше ніж на п'ять років і 4% – більше ніж на п'ять років).

За професійною спрямованістю у дослідницькій групі працюючих жінок 69,3% належали до сфери людина-людина, 18,7% – людина-знакова система, 8,7% – людина-техніка, 2,0% – людина-природа, 1,3% – людина-художній образ.

Усі жінки, які увійшли до групи порівняння, були у зареєстрованому шлюбі. У 85,7% сімей чоловік був старший за жінку (58,4% – старший менше ніж на 5 років і 27,3% – старший більше ніж на 5 років) та у 14,3% жінка старша за чоловіка (13,0% жінка старша менше ніж на 5 років та у 1 випадку (1,3%) жінка була старша більше ніж на 5 років).

Працюючі жінки з основної групи були задоволені своїм матеріальним станом у 60% випадків. Також 82,7% жінок відносили себе до середнього класу, 13,3% вважали себе малозабезпеченими та 4,0% віднесли себе до добрезабезпечених. У групі домогосподарок 57,1% жінок були не задоволені своїм матеріальним становищем. 83,1% жінок відносили себе до середнього класу, 14,3% – до малозабезпечених та 2,6% – до добрезабезпечених у матеріальному плані. Можна зробити висновок, що представниці основної групи суб'єктивно більш позитивно оцінювали свій матеріальний стан ($P=0,01$; $K=0,16$). Проте більша частина досліджуваних з основної групи і групи порівняння відносили себе у соціальному плані до середнього класу ($P=0,85$; $K=0,04$).

Для виявлення особливостей психологічного профілю сучасних жінок із різним соціально-психологічним статусом ми розраховували описові статистики психологічних змінних, що надають уявлення про структуру досліджуваних.

Проаналізуємо показники, отримані завдяки вивченню особистості працюючих жінок із досліджуваної групи, за методикою стандартизованого багатofакторного вивчення особистості Л. Собчик (далі – СМДО). Дані наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Аналіз показників за методикою СМДО у групі працюючих жінок

Показник	Середня	Медіана	Стд. відхилення	Процентілі		Асиметрія	Ексцес
				25	75		
Шкала брехні	48,19	46,00	7,580	42,00	53,00	0,72	0,89
Шкала достовірності	59,99	59,00	8,505	55,00	63,00	1,68	4,97
Шкала корекції	52,59	53,00	7,744	48,00	57,50	-0,01	-0,58
Невротичний надконтроль	56,83	56,00	9,098	50,00	61,00	0,74	0,36
Песимістичність	59,20	58,00	10,259	52,00	64,00	0,24	0,33
Емоційна лабільність	55,45	55,00	9,399	49,00	62,00	0,23	-0,35
Імпульсивність	60,39	58,00	11,096	53,00	68,00	0,26	-0,10
Мужність / жіночність	60,45	60,00	8,371	54,00	66,00	0,17	-0,05
Ригідність	56,31	56,00	12,107	47,00	65,00	0,54	-0,02
Тривожність	56,47	54,50	10,109	49,00	62,00	0,55	-0,22
Індивідуалістичність	59,47	58,00	11,199	52,00	65,00	1,11	1,76
Оптимістичність	61,99	62,00	10,420	55,00	70,00	0,15	-0,38
Соціальна інтроверсія	54,29	54,00	9,091	47,00	61,00	0,21	-0,68

Таблиця 2

Аналіз показників за методикою СМДО у групі жінок-домогосподарок

	Середня	Медіана	Стд. відхилення	Процентілі		Асиметрія	Ексцес
				25	75		
Шкала брехні	45,90	46,00	6,705	39,00	49,00	0,67	-0,27
Шкала достовірності	58,43	57,00	8,015	53,00	63,00	1,24	2,65
Шкала корекції	52,56	54,00	7,482	46,00	59,00	-0,02	-0,41
Невротичний над контроль	54,43	52,00	9,384	48,00	59,50	0,82	0,34
Песимістичність	59,71	58,00	11,414	53,00	66,00	0,56	0,37
Емоційна лабільність	54,62	54,00	9,766	47,00	60,00	0,38	-0,50
Імпульсивність	61,97	61,00	10,416	56,00	68,00	0,27	0,69
Мужність / жіночність	58,70	58,00	8,844	54,00	64,00	-0,07	-0,12
Ригідність	57,29	56,00	9,682	50,00	63,50	0,28	-0,14
Тривожність	54,69	54,00	9,746	47,00	60,00	0,61	-0,18
Індивідуалістичність	58,39	57,00	9,347	52,00	63,00	0,90	0,64
Оптимістичність	60,06	60,00	9,390	53,50	67,00	-0,28	0,23
Соціальна інтроверсія	52,88	52,00	7,926	47,00	57,50	0,44	-0,19

Середнє значення за шкалою брехні знаходиться у межах норми, що свідчить про відсутність соціального бажання представити себе виграшно. Значення за шкалою достовірності незначно завищені (у 75% нижче 63 Т-балів), що свідчить про тенденцію підкреслення досліджуваними існуючих проблем. Середнє значення за шкалою ко-

рекції перебуває у межах норми: працюючі жінки зберігають баланс між позитивною самооцінкою і критичним ставленням до себе.

Аналізуючи дані шкали «Невротичний надконтроль», можна зробити такі висновки. Середнє значення збігається з медіаною, що свідчить про симетричність розпо-

ділу у вибірці. Це вказує на те, що працюючі жінки не схильні декларувати іпохондричні тенденції. У 25% жінок значення Т-балів були нижче 50, можливо, вони недостатньо уважно ставляться до власного здоров'я. Середнє значення за шкалою «Песимістичність» також незначно підвищене, що свідчить про наявність у досліджуваних жінок заниженого тла настрою. У 25% жінок показники за шкалою «Оптимістичність» є вище 70 Т-балів, що може свідчити про наявність такого захисного механізму, як заперечення. На емоційне тло у досліджуваних із групи працюючих жінок впливають як позитивні, так і негативні події.

Показники шкали «Емоційна лабільність» знаходяться у межах норми, проте є несуттєво підвищеними (у 25% досліджуваних показник був вищий за 60 Т-балів). Слід зазначити, що емоційна лабільність може проявлятися у вигляді уникнення відповідальності шляхом прояву фізичних симптомів, а також у прояві психологічної незрілості. Також слід зазначити, що для жінок характерні більш високі показники за цією шкалою, ніж у чоловіків. Аналіз даних за шкалою «Ригідність» показав гомогенність вибірки. Середня величина у цій шкалі є несуттєво завищеною. У 25% працюючих жінок дані вище 65 Т-балів, що свідчить про стійкість емоційного афекту: вони не схильні бути занадто чутливими до думки оточуючих, раціональними, моралістичними.

Середнє значення за шкалою «Імпульсивність» є незначно завищеним: у 25% досліджуваних значення знаходиться вище 68 Т-балів. Це засвідчує прояв імпульсивних тенденцій, деякі труднощі самоконтролю, бажання проявляти гетероагресію (спрямовану на оточуючих). Проте слід зазначити, що ці якості в групі працюючих жінок соціально адаптовані та нормативні.

Показники шкали «Індивідуалістичність» є несуттєво підвищеними: у 25% працюючих жінок показники за цією шкалою були вищими за 65 Т-балів, сприйняття дійсності відрізняється від інших, вони занурені у внутрішній світ.

У таблиці 2 наведено особистісні показники домогосподарок із контрольної групи нашого дослідження.

Середній показник за шкалою брехні знаходиться у межах норми, що свідчить про те, що жінки з групи порівняння не переслідували цілей відобразити себе виграшно, але показники за шкалою достовірності незначно завищені, що свідчить про тенденцію вказувати так на свій стан, як на гірший, ніж він є насправді. Жінки, що входять до групи домогосподарок, у середньому ступені адаптовані до міжособи-

стісного середовища, про що свідчить середній показник за шкалою корекції.

Аналізуючи показники за шкалою «Невротичний надконтроль», ми можемо зробити такі висновки. Середній показник за цією шкалою знаходиться у межах норми, що свідчить про невиразність іпохондричних тенденцій у представниць контрольної групи. У 25% жінок показник за цією шкалою нижче 48 Т-балів, можливо, ця категорія жінок, як і у групі працюючих жінок, не досить уважно ставиться до свого стану здоров'я.

Як і у групі працюючих жінок, у домогосподарок простежується тенденція нестійкості емоційного тла. Середні показники за шкалою «Песимістичність» і шкалою «Оптимістичність» не значно підвищені, що свідчить про тенденцію циклічної зміни емоційного тла з пониженого до підвищеного. Причиною емоційної нестійкості досліджуваних вважаються скоріше негативні події, ніж позитивні, на це вказує порівняння стандартних відхилень за цими двома шкалами.

Середній показник за шкалою «Емоційна лабільність» знаходиться у нормативному діапазоні, що свідчить про те, що представниці з групи домогосподарок не мають тенденції до підкреслення соматичних проблем з одночасним запереченням складнощів у соціальній сфері. Вибірка однорідна за цим параметром.

Як і в групі працюючих жінок, середній показник за шкалою «Імпульсивність» незначно завищений, що свідчить про тенденцію до прояву негативних емоцій у зовнішньому середовищі (гетероагресивні тенденції), але ці тенденції проявляються у соціально прийнятних формах. Проте у 25% жінок показник Т-балів за цією шкалою вищий за 68 Т-балів, що свідчить про проблеми із самоконтролем, наявність спалахів гніву, які можуть викликати проблеми з оточенням.

Середній показник за шкалою «Мужність / жіночність» перебуває на верхній межі нормального розкиду, що вказує на тенденцію до прояву деяких аспектів статеворольової поведінки у представниць групи домогосподарок, притаманних чоловікам (можлива орієнтація на кінцевий результат).

Дані за шкалою «Ригідність» незначно завищені у представниць групи домогосподарок, що свідчить про те, що емоційний афект у деяких випадках триває довше, ніж зазвичай.

Середнє значення за шкалою «Індивідуалістичність» незначно завищене: у 25% жінок показник Т-балів за цією шкалою

Таблиця 3

Взаємозв'язки між особистісними тенденціями за методикою СМДО у групі працюючих жінок і домогосподарок

Показник	Група працюючих жінок		Група жінок-домогосподарок		U	Z	P _{asympt}
	M	Me	M	Me			
Шкала брехні	48,19	46,00	45,90	46,00	4737,00	-2,24	0,03
Шкала достовірності	59,99	59,00	58,43	57,00	5033,50	-1,59	0,11
Шкала корекції	52,59	53,00	52,56	54,00	5731,00	-0,09	0,92
Невротичний надконтроль	56,83	56,00	54,43	52,00	4803,50	-2,08	0,04
Песимістичність	59,20	58,00	59,71	58,00	5771,00	-0,01	0,99
Емоційна лабільність	55,45	55,00	54,62	54,00	5408,00	-0,78	0,43
Імпульсивність	60,39	58,00	61,97	61,00	5225,50	-1,18	0,24
Мужність / жіночність	60,45	60,00	58,70	58,00	5158,50	-1,32	0,19
Ригідність	56,31	56,00	57,29	56,00	5318,50	-0,98	0,33
Тривожність	56,47	54,50	54,69	54,00	5176,00	-1,28	0,20
Індивідуальність	59,47	58,00	58,39	57,00	5487,00	-0,62	0,54
Оптимістичність	61,99	62,00	60,06	60,00	5291,00	-1,04	0,30
Соціальна інтроверсія	54,29	54,00	52,88	52,00	5274,50	-1,07	0,28

вищий за 63 балів, що свідчить про занурення представниць групи домогосподарок у свій внутрішній світ і деяку відмежованість від оточуючого світу.

Значення за шкалою «Соціальна інтроверсія» знаходиться у межах норми, найнижче серед всіх шкал опитувальника стандартне відхилення вказує на те, що ця тенденція є дуже стійкою у респондентів. Це вказує на відсутність у жінок-домогосподарок труднощів у налагодженні соціальних контактів.

Виявлення взаємозв'язків між особистісними тенденціями проводилось за допомогою критерію Мана-Вітні (таблиця 3).

Було виявлено такий статистично значимий зв'язок між особистісними тенденціями у групах жінок. У осіб із групи працюючих жінок виявлено тенденцію прагнення до соціальної бажаності, що виявляється у статистично значимому підвищенні показників за шкалою «Брехні» (порівняно з контрольною групою). Також показано, що їм більш притаманні іпохондричні тенденції, на що вказує статистично значиме підвищення Т-балів за шкалою «Невротичний надконтроль».

У середньому в групі рівень ситуативної тривоги знаходиться у межах норми.

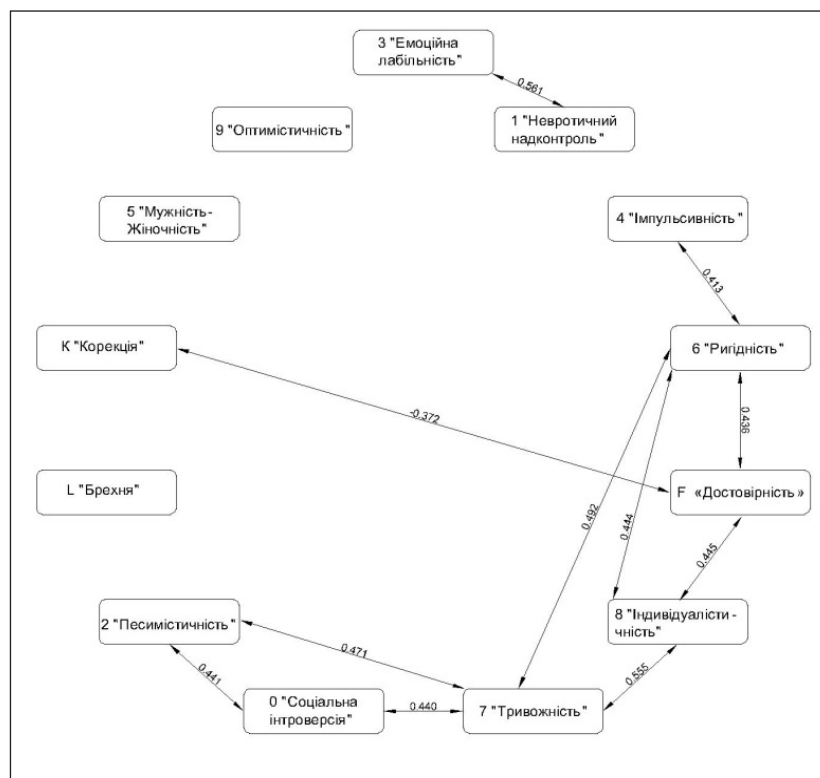

Рис. 1. Виявлення кореляційних зв'язків за критерієм Тау-в Кендалла у групі працюючих жінок

Проте у більшості представниць цієї групи спостерігалось несуттєве підвищення рівня тривоги (25% вище 32 балів (норма – до 30 балів)).

Крім того, аналіз даних за методикою вимірювання рівня депресії Т. Балашової показав, що працюючі жінки не мають депресивних тенденцій, а у 25% досліджува-

них із групи домогосподарок був високий рівень депресії.

Для кореляційного аналізу ми використали критерій Тау-в Кендалла.

У вибірці працюючих жінок найбільш сильний зв'язок виявлено між шкалами «Невротичний надконтроль» і «Емоційна лабільність», що свідчить про ризик соматичних порушень у жінок із вираженою емоційною лабільністю. Наступні за силою зв'язку показники за шкалами «Тривожність» та «Індивідуалістичність»: чим більше у жінки показник тривожності, тим більше вона занурена у внутрішній світ. Виявлено зв'язок між шкалами «Песимістичність» і «Тривожність», що говорить про схильність працюючих жінок із підвищеними показниками тривожності до епізодів зниженого настрою. Взаємозв'язок між шкалами «Ригідність» і «Достовірність» указує на ступінь враженості соціальної дезадаптації працюючих жінок: чим більший показник за цією шкалою, тим більш виражена у досліджуваних психотична поведінка. Те саме можна сказати про взаємозв'язок між шкалами «Індивідуалістичність» і «Достовірність». Взаємозв'язок між шкалами «Корекція» і «Достовірність» указує на те, чим більш адаптивні працюючі жінки, тим меншою у них є тенденція до посилення наявних і вигаданих проблем. Останній виявлений зв'язок – шкали «Ригідність» і «Імпульсивність», що

свідчить про пов'язаність ригідності афекту з формуванням агресивних тенденцій.

У групі жінок-домогосподарок були виявлені такі взаємозв'язки.

Найбільш сильний зв'язок був між шкалами «Невротичний надконтроль» і «Емоційна лабільність», що вказує на те, що у жінок із вираженою емоційною лабільністю можуть мати місце іпохондричні тенденції. Шкала «Тривожність» пов'язана зі шкалою «Індивідуалістичність», що свідчить про занурення жінок-домогосподарок із тривожними тенденціями у свій внутрішній світ внутрішніх переживань. Виявлено зв'язок між шкалами «Песимістичність» і «Тривожність», що вказує на загальне емоційне напруження з пониженим тлом настрою. Зв'язок, виявлений між шкалами «Імпульсивність» і «Індивідуалістичність», свідчить про занурення у свій внутрішній світ із проявами гетероагресивних тенденцій.

Також виявлено зв'язок між шкалами «Невротичний надконтроль» та «Песимістичність», що засвідчує тенденцію соматизації депресивних проявів. Показано зв'язок між шкалами «Тривожність» і «Соціальна інтроверсія», що вказує на труднощі у налагодженні соціальних контактів у жінок тривожного складу. Зворотній зв'язок виявлено між шкалами «Корекція» і «Соціальна інтроверсія», що вказує на те, чим більш адаптовані жінки у міжособистісному середовищі, тим менше у них виникають труднощі у спілкуванні з оточуючими. Виявлено, що зв'язок між шкалою «Достовірності» і шкалою «Корекція» є зворотнім, що вказує на те, чим менш адаптовані жінки-домогосподарки у суспільстві, тим більше їм притаманне посилення наявних або вигаданих проблем, а зв'язок між шкалами «Песимістичність» та «Індивідуалістичність» вказує на те, що депресивні тенденції супроводжуються зануренням жінок-домогосподарок у світ внутрішніх переживань. Зв'язок між шкалами «Ригідність» та «Індивідуалістичність» свідчить про те, що жінки з інтровертними особливостями характеру схильні до стійкого емоційного афекту. Також виявлено зв'язок між шкалами «Невротичний надконтроль» та «Індивідуалістичність», що вказує на можливість виникнення іпохондричних тенденцій

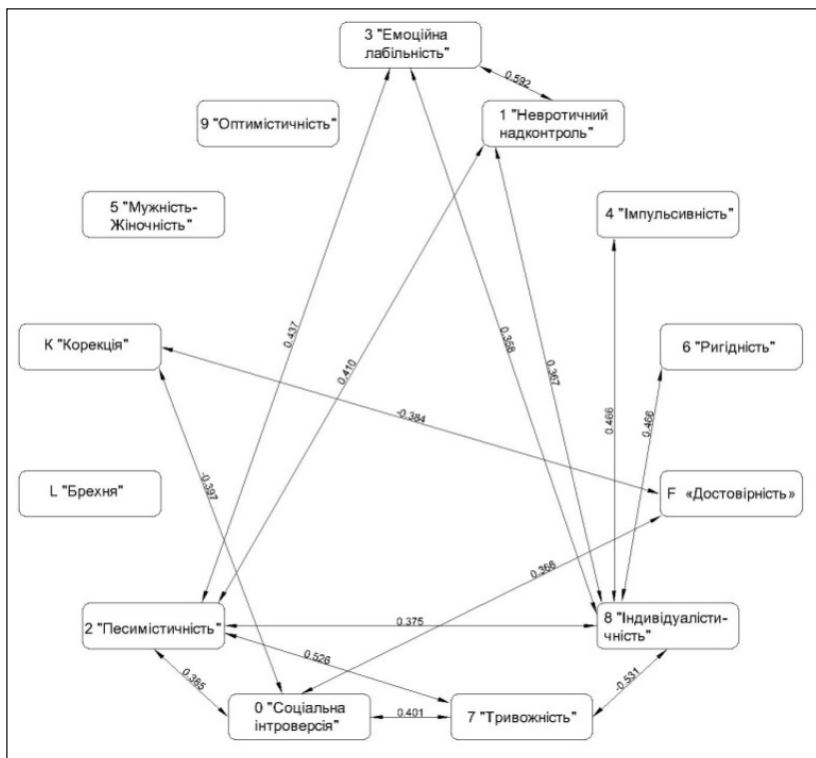

Рис. 2. Виявлення кореляційних зв'язків за критерієм Тау-в Кендалла у групі жінок-домогосподарок

у осіб, занурених у світ внутрішніх переживань.

Висновки з проведеного дослідження. Дослідивши особливості особистісного профілю працюючих жінок та жінок-домогосподарок, можна зробити такі висновки. Незалежно від соціально-психологічного статусу простежується нестійкість емоційного тла досліджуваних. Причиною емоційної нестійкості у групі домогосподарок виступають скоріше негативні події життя, а в групі працюючих жінок – як негативні, так і позитивні. У працюючих жінок більш виражене прагнення слідувати у своїй поведінці соціально схвалюваним стереотипам, а у жінок-домогосподарок більш виражені іпохондричні тенденції, тобто тривога проявляється у вигляді занепокоєння за власне здоров'я.

У жінок (незалежно від соціально-психологічного статусу) виявлено такі особливості особистісних проявів, як виражена

емоційна лабільність (демонстративність поведінки), що супроводжується іпохондричними тенденціями; тривожність, яка поєднується з особливим світосприйняттям та проявом депресивних ознак; у жінок зі стійким емоційним афектом проявляється своєрідність світосприйняття та занурення у свій внутрішній світ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безверхий О., Грабішук С. Розвиток самоактуалізації жінки в професійній діяльності. Вісник ОНУ. Т. 21. Вип. 3 (41). 2016. С. 28–39.
2. Веснин В. Практический менеджмент персонала. Москва: Юрист, 2008. 496 с.
3. Митина Л. Психология конкурентоспособной личности. Москва, 2008. 400с.
4. Титаренко Т. Сучасна психологія особистості. Київ: Каравела, 2013. 372.
5. Цешнатій О. Гендерна ідентичність як проблема комунікативної практики. Вісник ОНУ. Т. 18. Вип. 22. 2013. С. 216–226.

УДК 159.92

ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОБЛЕМА ТІЛЕСНОСТІ

Василевська О.І., к. психол. н.,
старший викладач кафедри психології
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

Дворніченко Л.Л., к. філос. н.,
доцент кафедри психології
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

У статті проаналізовано сучасні тенденції вивчення проблеми. Розглянуто тілесність як психологічний феномен. Визначено основні аспекти взаємозв'язку психічного і соматичного в цілісному розвитку індивіда.

Ключові слова: психічне здоров'я, психосоматика, тілесність, тіло.

В статье проанализированы современные тенденции изучения проблемы. Рассмотрена телесность как психологический феномен. Показаны основные аспекты взаимосвязи психического и соматического в целостном развитии индивида.

Ключевые слова: психическое здоровье, психосоматика, телесность, тело.

Vasilevska E.I., Dvornichenko L.L. MENTAL HEALTH OF PERSONALITY AND PROBLEM OF CORPOREALITY

The article analyzes the current trends in the study of this problem. Considered corporeality as a psychological phenomenon. The main aspects have been relationship between the mental and the somatic in the holistic development of the individual.

Key words: mental health, psychosomatics, corporeality, body.

Постановка проблеми. Події сьогодення, пов'язані із суспільно-політичною ситуацією, які за часом збіглися з техногенною та інформаційною революцією, зумовили складність буття сучасної людини. Психічне здоров'я особистості, яке забезпечує повноцінну життєдіяльність, зазнає постійних руйнівних впливів. Проте на тлі суспільних проблем, нестабільності повсякденності підтримка психічного здоров'я особистості є одним із найскладніших завдань сучасної психології, яке неможливо вирішити поза межами гармонізації ставлення людини до своєї тілесності. Виникла необхідність допомогти людині подолати не тільки байдужість, а й ворожість до свого тіла, що завдає руйнівного впливу психічному здоров'ю.

Постановка завдання. Мета статті полягає в аналізі теоретичних аспектів дослідження взаємозв'язку психічного здоров'я особистості та проблеми тілесності.

Виклад основного матеріалу дослідження. З античних часів концепт здоров'я розроблявся в різних філософських системах, автори яких стверджували гармонію фізичної і моральної краси як єдиного цілого. Ідеї гармонійного, здорового розвитку особистості знайшли відображення в наукових трактатах античних філософів (Сократа, Платона, Аристотеля). На думку Сократа, людина має джерело істини в собі, що дозволяє вдосконалювати свою мораль, гармонійно розви-

ватися. Співвідношення різних складників тілесної та духовної природи людини утворює внутрішню єдність. Філософ зазначав, що не є правильним лікувати очі, не лікуючи голову, голову – не лікуючи тіло, так само, як і тіло, – без душі [8].

Таким чином, автори пов'язували здоров'я із внутрішнім ладом людини. Здоров'я розумілося гармонією, а здоровий стан передбачав оптимальне співвідношення тілесних і душевних складників, що дозволяло жити в повній злагоді з власною природою.

Епоха Відродження (завдяки вченим-гуманістам, зокрема М. Монтеню) пропагувала цілісність і взаєморозвиток духовного і фізичного. На цих ідеях у подальшому ґрунтувалися погляди багатьох філософів, які визначали духовний рух гуманізму – сприйняття людини вищою цінністю.

Філософія Нового часу спрямовувала свій погляд на єдність тілесного і духовного. Слушно зазначав Дж. Локк, що здоровий дух у здоровому тілі – це короткий, але повний опис щасливого стану в цьому світі [7]. Відлуння цієї ідеї ми знаходимо у християнстві, де стверджується, що людина прекрасно створена з розумної душі і тіла, тому тілесність повинна бути співвіднесена з духовністю.

Отже, проведений теоретичний аналіз поглядів представників різних напрямів філософської антропології дозволяє визначити психічне здоров'я фундаментальною

характеристикою людського буття. Розгляд її сутності відбувається через пошук гармонії тілесного, психічного і соціального на духовних засадах.

У сучасній психології психічне здоров'я пов'язане з такими проблемами, як повноцінне функціонування особистості, яке неможливе без прийняття власної тілесності. Різноманітність аспектів людського буття, пов'язаних із психічним здоров'ям, є свідченням значущості цього феномена як для суспільства, так і для окремого індивіда.

Існують медичні й психологічні моделі психічного здоров'я. Медична патоцентрична модель ґрунтується на відсутності хвороб і скарг, тобто на розумінні здоров'я «від хвороби». Психологічна саноцентрична модель орієнтується на індивідуальні ресурси і можливості людини, здатність до адаптації, розвитку, самореалізації, самовдосконалення, що свідчить про розуміння здоров'я «від здоров'я», тобто тяжіння визначення психічного здоров'я у бік психологічного складника. Звернення до психологічної моделі психічного здоров'я є результатом холистичного підходу до людини, що спонукає до вивчення психічного здоров'я як інтегральної характеристики особистості [3].

У вітчизняній психології психічне здоров'я розглядається одним з аспектів здоров'я в цілому. Упорядники «Психологічного довідника учителя» пов'язують психічне здоров'я зі станом психосоматичного і психологічного благополуччя, що ґрунтується на відчутті сили й цінності власного «Я» людини, її здатності досягати узгодженості із самим собою та іншими на основі доцільної (з огляду на умови навколишньої дійсності) регуляції поведінки й діяльності, характеризується відсутністю хворобливих психічних проявів та забезпечує адекватну умовам навколишньої дійсності регуляцію поведінки, діяльності [8].

Зарубіжні науковці, зокрема Р. Мей і К. Шнайдер, пропонують багаторівневу модель психічного здоров'я, побудовану на виокремленні рівнів за поділом людського існування на окремі модуси: біологічний, соціальний, особистісно-духовний або екзистенціальний. Зважаючи на це, визначають такі рівні: екзистенціальний, інтерперсональний, психосексуальний, когнітивний, поведінковий, психофізіологічний, які тісно пов'язують між собою тілесні й психічні складники.

Деякі дослідники, зокрема А. Антоновський, Б. Братусь, П. Лушин, Л. Терлецька, визначають психічне здоров'я в термінах активності, особистісного розвитку. Ураховується не тільки зовнішня, а й суб'єктивна внутрішня реальність, робиться акцент на відносинах людини із власним внутрішнім світом.

Серед критеріїв психічного здоров'я особливе значення надається ступеню інтегрованості й гармонійності особистості, а також таким складникам, як духовність, пріоритет гуманістичних цінностей. Аналіз гуманістичних теорій дозволяє виділити стійкі характеристики здорової особистості. До них належать такі: самоактуалізація; повноцінний розвиток, динамізм і особистісне зростання; відкритість досвіду, довіра до процесу життя; здатність до справжнього діалогу; свобода в переживанні, самовираженні та самовизначенні; усвідомлення існування і пошук життєвого сенсу; цілісність і тенденція до інтеграції, які не можливі без прийняття власної індивідуальності, зокрема тілесності. Аналіз цих досліджень показує, що центральним питанням окресленої проблеми є осмислення поняття «тілесність», взаємозв'язку тілесного і духовного [11; 12].

К.-М. Фадеєва зазначає, що у підходах до вивчення тілесності ми можемо виділити дві основні дихотомії. Перша пов'язана з концепціями взаємозв'язку тіла і свідомості, які займають простір від біологічного до духовного і вміщують у себе безліч теорій взаємозв'язку тіла й свідомості. Представники цих поглядів наголошують на тому, що розум і тіло, психологічні й фізіологічні процеси функціонально ідентичні, діють як єдине ціле, забезпечуючи роботу організму, а також є єдиним цілим на глибинному рівні енергетичних процесів. Цей взаємозв'язок відбивається в тому, що на поверхні розум може впливати на тіло, а тіло – на розумові процеси. Інша ж дихотомія знаходиться в полі «хвороби – здоров'я» (або «норми і патології»).

Науковець підкреслює, що психологія широко використовує термін «тіло» у різних конструктах, зокрема часто зустрічається «тілесність», «образ тіла», рідко знаходимо терміни «тілесний потенціал», «тілесна усвідомленість» [14].

Дослідниця Д. Бескова називає тілесність феноменологічною реальністю, що поєднує біопсихосоціальні аспекти тілесного буття суб'єкта у фізичному світі, підкреслюючи те, що тілесність є феноменом сприйняття і самосвідомості, який формується у спільній діяльності [1]. Д. Трунов зазначає, що коли тіло служить для позначення реального фізичного об'єкта, тілесність розглядається досвідом усвідомлення свого тіла, тобто феноменальним досвідом тілесного самобуття.

В. Зінченко для позначення тілесності вводить поняття «пространство между» (рос.), що одночасно стосується і душі, і тіла, проте не є ні тим, ні іншим [4, с.6]. Тілесність, на відміну від тіла (як фізичного об'єкта), є

одухотвореним тілом, яке пов'язує тілесність із живим рухом, який, на відміну від механічного переміщення тіла у просторі, спрямований на вирішення життєвих завдань; у цьому подоланні, пошуку він будує власний життєвий простір.

Слід зазначити, що схожі погляди висловлює Т. Леві [5]. Дослідниця вважає, що розгляд поняття тілесності як єдиного простору «між душею та тілом» дозволяє вивчати психологічні феномени в природній цілісності. Авторка підкреслює, що у процесі онтогенетичного розвитку виникає протиріччя між усвідомленням власної тілесності та прагненням до особистісної цілісності, що є характерною особливістю тілесності людини. Крім того, Т. Леві висловлює міркування, що ставлення до власного тіла може бути як об'єктним, так і суб'єктним.

У разі об'єктного ставлення до тіла людина займає позицію стороннього спостерігача. Тіло має інструментальну цінність: воно має бути сильним, красивим, здоровим, тобто інструментом для досягнення мети, про який турбуються, але тільки на раціональному рівні; діалог із тілом відсутній, «воно» не є Я. Людина ніби дивиться на себе очима іншого, і тіло є об'єктом оцінювання (красиве – некрасиве, влаштовує – не влаштовує та ін.), проте об'єктом можна маніпулювати, змінювати, не дослуховуючись до його потреб, не враховуючи особливості й можливості. Тілом володіють, керують, його ненавидять, воно може влаштовувати, викликати позитивні емоції, але відсутнім є глибинне прийняття свого тіла, здатність відчувати єдність тілесного і духовного складника.

Суб'єктне ставлення побудоване на сприйманні тіла як частки «Я»: «Я є тіло», тіло «перетворюється» в тілесність, яка виражає внутрішній світ людини і є невід'ємною частиною цього світу. Тілесність є безумовною термінальною цінністю, що означає «бути собою», «бути живим», розвивається здатність усвідомлювати свій внутрішній простір: «Мое тіло відчуває спокій» [5].

Отже, суб'єктне ставлення сприяє прийняттю людиною власної індивідуальності, саморозумінню, що, у свою чергу, підвищує рівень пластичності життєдіяльності й стає можливим аутентичне самовираження.

Т. Леві висловлює дуже важливу думку в контексті нашого дослідження, що ставлення до свого тіла надзвичайно діагностичне, тому що акумулює в собі значущі особистісні характеристики, виступаючи «лакомусовим папірцем» психологічного здоров'я. Чим більше виражена психічна проблема, тим більш об'єктним є ставлення до тіла [5].

Отже, підвищення рівня суб'єктності щодо власного тіла є свідченням позитивних змін в

особистісній структурі й невід'ємною частиною розвитку самоідентичності.

Зарубіжні дослідники В. Мелінг та С. Прайс пропонують чотири взаємопов'язаних виміри тілесної усвідомленості, а саме: тілесні відчуття, що сприймаються; якість уваги; спрямованість тілесної усвідомленості; усвідомленість інтеграції тіла-свідомості [16; 17].

Вітчизняні науковці А. Рождественській та Г. Ложкін говорять про тілесність як одиницю самосвідомості та реалізації особистістю власних можливостей. У своїх дослідженнях вони виділяють три типи усвідомлення тіла або саморефлексії тілесного потенціалу, який позначає латентну можливість реалізації тілесності: вітальний, конформний і особистісний [6].

У вітальному типі тіло усвідомлюється особистістю як біологічний чинник. Конформний (просоціальний) тип означає сприйняття тіла інструментом, який повинен відповідати соціальним критеріям; для особистісного типу характерним є те, що тіло відчувається невід'ємною частиною цілісного «Я».

Науковець А. Тхостов, присвятивши проблемі тілесності монографію «Психологія тілесності», підкреслює психосоматичну єдність людини, розглядаючи «нормальну» тілесність і патологію тілесності.

Дослідник, обґрунтовуючи свою концепцію, звертає увагу на те, що за умови (здорового) психосоматичного розвитку тіло стає «прозорим», людина ніби не помічає його. Таким чином, «внутрішнього тіла» (як конструкта тілесності на рівні свідомості) практично не існує (за винятком відчуттів із боку шлунково-кишкового тракту; збільшення частоти пульсації серця та ритму дихання на тлі підвищення фізичного навантаження). Проте у разі виникнення будь-яких порушень із боку соматичного функціонування (у разі захворювань або функціональних розладів), появи будь-яких нових симптомів або зникнення звичних старих виникає внутрішня перешкода, яка описується автором як ефект «ескалатора, що несподівано зупинився» [12, с.71].

Різка зміна стереотипу функціонування, як правило, привертає увагу людини, тоді непомічене стає поміченим. Тіло – це водночас Я Не-Я, але вмістилище мого істинного Я, крізь яке Я здатне висловлювати власну сутність [1;12]. Таке розуміння тілесності настановує на особливу дефініцію Я-фізичного «образу тіла».

Поняття «образ тіла» запропонував П. Шильдер і визначив його суб'єктивним переживанням людиною власного тіла, тобто психічним просторовим образом, який, на його думку, утворюється в міжособистісному

спілкуванні і є системою уявлень людини про фізичний складник власного «Я». Цей образ не пасивний, він динамічний і суб'єктивний, формується людиною в процесі активної діяльності, складається з відчуттів тіла, його оцінки, з'являється досить рано і відіграє важливу роль у подальшому житті.

Образ тіла формується і на базі сенсорних відчуттів (інтроцепції, екстроцепції, пропріоцепції), не обмежуючись ними. Загалом, образом тіла традиційно вважається внутрішнє ментальне уявлення про власне тіло. Слід зазначити, що поняття «ментальне тіло», зустрічається поряд із термінами «емоційне тіло», «соціальне тіло», тобто конструкт тілесності окреслює духовне наповнення людини.

Заслужують на увагу погляди М. Бахтіна, який зазначав, що фізичні, тілесні межі людини («зовнішнє тіло») представлене в її внутрішньому світі («внутрішнє тіло») таким чином, що можна виявити тісний зв'язок його спілкуванням з оточуючими. Під час взаємодії з навколишнім світом межі тілесних контактів стають межами емоційних контактів, співчуття й емоційного відмежування, межами замкненості й активного спілкування, впливу на інших і експансії поглядів інших, автономності й залежності, а також різноманітних стереотипів і внутрішніх обмежень, які особистість здатна подолати у процесі саморозвитку. Досвід тілесно-орієнтованої терапії свідчить, що робота з тілесними межами дозволяє удосконалити пов'язані з ними аспекти особистості, є важливим інструментом особистісного зростання.

На думку В. Франкла, тіло людини є вираженням її характеру, а характер є проявом людини як духовного створіння. Дух, вимагаючи вираження, потребує його в тілі і психіці. Якщо тіло людини є матеріальною субстанцією, то тілесність – матеріально-духовною [13].

Проте є підстави констатувати, що в сучасних умовах спостерігаємо збільшення негативних факторів, які впливають на психічне здоров'я людини в контексті її тілесності, зокрема поява нових зразків до наслідування в кіноіндустрії, шоу-бізнесі, агресивний вплив мас-медіа на людину тощо. Із дитинства дівчатам нав'язується образ ідеального тіла, який втілює лялька Барбі, що може сприяти виникненню «синдрому Барбі», пов'язаного з нестримним бажанням досягти специфічного ідеалу зовнішньої привабливості.

Дослідження тілесності набуває особливого звучання в сучасну епоху кіберкультури, яка повністю намагається трансформувати людську сутність. Інформаційний прогрес намагається звести свідомість до суто квінтесенції і відходу від тілесності. На думку В. Богаченка, кіберкультура настільки роз-

ширює межі природного тіла, що постає питання про етичність використання її новітніх розробок. Разом із феноменом тілесності людина автоматично втрачає основні засоби, які стимулюють особистість до духовно-емоційної сфери, яка і визначає нас соціальними істотами. Дослідник наголошує на тому, що завдяки тілесним деструкціям і психосоматичним станам у людини формуються її життєві цінності, здатність до емпатії, мотиваційні настанови, життєві орієнтири [2].

Також є актуальною проблема виникнення нових форм психічної патології, зумовлених масштабними соціальними змінами і застосуванням сучасних технологій. Наразі в межах кіберпростору з'являються нові види нехімічних аддикцій (геблінг, інтернет-аддикція, лайкофілія), що завдають нищівного удару психічному здоров'ю, руйнуючи його.

Зокрема дослідження зарубіжних учених свідчать про те, що одним із мотивів, який спонукає людину до пластичної операції, є бажання бути фотогенічним на світлинах, які викладаються в Інтернет із метою отримання якнайбільшої кількості «лайків». Зараз популярно демонструвати власне оголене тіло у віртуальному просторі. У наші реалії входить таке поняття, як секстинг (пересилання особистих фотографій, повідомлень інтимного характеру), що донедавна було б кваліфіковано розбещенням. Наразі психологи, сексологи дискутують на цю тему. Існують погляди, що секстинг сам по собі не несе шкоди, а є лише способом пізнання людиною свого тіла, власної сексуальності.

Проблеми, пов'язані з тілесністю, вирішують різні психотерапевтичні школи, а саме: тілесна арт-терапія, тілесно-орієнтована психологія, гештальт-терапія, танцювальна терапія. Головне завдання, яке вони виконують, – це гармонізація тілесно-духовної взаємодії й репрезентація тілесності через особистісні якості, а також вирішення тілесних дисфункцій шляхом визначення психічного дисбалансу [15].

Зокрема засновник тілесної психології і психотерапії В. Райх уважав, що в ранньому дитинстві (або навіть раніше) починається деструктивний процес, який полягає в напруженні м'язів або слабкості, поверхневому диханні, застої енергії. М'язове напруження формує в тілі стійкий патерн, який науковець назвав «панциром», а відповідні установки – «панциром характеру». Тіло і психіка безперервно взаємодіють. Люди, які перенесли психологічну травму, часто мають проблеми з фізичним здоров'ям, тому можливо встановити зв'язок між характером тілесної проблеми і типом травми.

Дослідження у межах гештальт-підходу базуються на тому, що тіло – це дзеркало

переживань, яке дозволяє побачити неусвідомлені клієнтом душевні проблеми. Тобто тілесні прояви є важливою ознакою неусвідомлених особистістю душевних проблем. Спеціаліст, спостерігаючи за позою, осанкою, тілесною напругою, диханням, незбігом вербальних і тілесних посилянь, робить висновки про наявність психологічних конфліктів і проблем клієнта. Наступна аксіома: тіло пов'язане з почуттями, які супроводжуються тілесними реакціями, що дозволяє їм знайти свій сенс.

Таким чином, тіло може бути розглянуте діагностичним маркером емоційних проявів. У разі неможливості виявити почуття відбувається його блокування м'язами, які зупиняють його. Виокремлюють два тілесних способи зупинки емоцій: соматизація і морфологізація. Під час соматизації невиявлені почуття вражають соматичний орган або систему. Під час морфологізації психологічні проблеми фіксуються на рівні м'язів, виявляючись у м'язових затисках.

Гештальтпсихологія підкреслює, що тілесність є продуктом розвитку і у тіла є пам'ять, своя історія, яка відображає особливості сімейного виховання. Ставлення дорослої людини до свого тіла – це проєкція ставлення матері до дитини. Під час взаємовідносин дитини зі значущими іншими формується так звана «адаптована тілесна структура» і, як наслідок, емоційні конфлікти стають структурно окресленими в тілі.

Отже, виникають психосоматичні симптоми і захворювання. Ситуація, коли змінюється особистість людини, її характер, призводить до психосоматичної організації особистості, а саме: появи істеричної або іпохондричної структури особистості, так званих «соматоформних» розладів.

Аналіз досліджуваної проблеми показує, що її центральним питанням є осмислення тілесності у взаємозв'язку тілесного і духовного. Слід зазначити, що широка розповсюдженість тілесних практик не вирішує труднощів, пов'язаних зі збереженням психічного здоров'я людини, гармонізацією тілесно-духовної інтеграції особистості.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, психічне здоров'я як цілісний, багаторівневий феномен, інтегрована характеристика особистості, що забезпечує саморегуляцію психофізичних функцій організму і сприяє гармонійному включенню в соціум, є підґрунтям повноцінної реалізації людиною своїх особистісних і соціальних потреб, що тісно пов'язане з проблемою тілесності. Ураховуючи той факт, що для гармонійного розвитку і співіснування у світі викликів складнощі сьогодення вима-

гають від людини усвідомлення і прийняття власного тіла, то основний результат ми вбачаємо в можливості постановки проблеми, яка потребує подальшої розробки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бескова Д., Тхостов А. Телесность как пространственная структура. Психология телесности между душой и телом / науч. ред. В. Зинченко, Т. Леви. Москва: АСТ МОСКВА, 2005. С. 236–252
2. Богаченко В. Феномен телесности в аспекте киберкультуры. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії / ред. В. Воронкова. Запоріжжя, 2017. Вип. 69 (1). С. 31–36.
3. Васильева О., Филатов Ф. Психология здоровья. Феномен здоровья в культуре, психологической науке и обыденном сознании. Ростов-на-Дону: ООО «Мини Тайп», 2005. 480 с.
4. Зинченко В. Психология телесности между душой и телом / науч. ред. В. Зинченко, Т. Леви. Москва: АСТ МОСКВА, 2005. 736 с.
5. Леви Т. Психология телесности в ракурсе личностного развития. Психология телесности между душой и телом / науч. ред. В. Зинченко, Т. Леви. Москва: АСТ МОСКВА, 2005. С. 410–433.
6. Ложкин Г., Рождественский А. Феномен телесности в Я-структуре старшеклассников и содержании их жизненных проектов. Психологический журнал, 2004, № 2 (25). С. 27–33.
7. Локк Дж. Мысли о воспитании / составители и авторы вступительных статей: А. Сбруева, М. Рысина; науч. ред. И. Мозговой. Хрестоматия по истории педагогики. Часть II: Зарубежная школа и педагогика. СумГПУ им. А. С. Макаренко, 2006. 432 с.
8. Нерсесянц В. Сократ. Москва: Наука, 1977. 152 с.
9. Павлік Ю. Тілесність: культурні та соціальні інструменти тіла. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12 «Психологічні науки». 2013. С. 56–41.
10. Психологічний довідник учителя : в 4 кн. / упоряд. В. Андрієвська. Київ: Главник. Кн. 3. 2005. 96 с.
11. Терлецька Л. Психічне здоров'я особистості. Технологія самоаналізу: монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. 150 с.
12. Тхостов А. Психология телесности: монографія. Москва: Смысл, 2002. 287 с.
13. Франкл В. Человек в поисках смысла / пер. с англ. Москва: Прогресс, 1990. 368 с.
14. Фадеева К.-М. Вимірювання специфічних конструктів тілесності у психології. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник наукових праць. Вип. 20. Київ: Логос, 2003. С. 165–171.
15. Язвинська О. Феномен тілесності: теоретичні й практичні дослідження. Суми: Університетська книга, 2012. 302 с.
16. Moseley GL, Gallace A., Spence C. Bodily illusions in health and disease: Physiological and clinical perspectives and the concept of a cortical body matrix. Neuroscience and biobehavioral reviews 2012 Jan; 36 (1). 34–46 S.
17. Mehling W.E, Gopisetty V., Daubenmier J., Price C.J., Hecht M., Stewart A. Body awareness: construct and self-report measures. Published: May 19, 2009. URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0005614>.

УДК 159.92

ДЕФІНІЦІЇ СВІДОМОСТІ ТА САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Гульбс О.А., д. психол. н., професор
кафедри психології

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Кобець О.В., д. психол. н., доцент
кафедри психології

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Пономаренко В.В., к. психол. н., доцент
кафедри правознавства

*Полтавський інститут економіки і права
Університету «Україна»*

Вивчення проблеми свідомості входить до числа найважливіших наукових проблем, тому що свідомість є не тільки фундаментальним, але і граничним поняттям у системі психологічних понять. Філософами, психологами, фізіологами були представлені різні концепції свідомості особистості, проте впродовж тривалого часу поняття свідомості та самосвідомості особистості не мало чіткого визначення й механізму розуміння.

Ключові слова: *свідомість, дефініції свідомості, структура свідомості, когнітивна свідомість, емоційна свідомість, самореалізація, самооцінка.*

Изучение проблемы сознания входит в число важнейших научных проблем, потому что сознание является не только фундаментальным, но и пограничным понятием в системе психологических понятий. Философами, психологами, физиологами были представлены различные концепции сознания личности, однако в течение длительного времени понятия сознания и самознания личности не имели четкого определения и механизма понимания.

Ключевые слова: *сознание, дефиниции сознания, структура сознания, когнитивное сознание, эмоциональное сознание, самореализация, самооценка.*

Gulbs O.A., Kobets O.V., Ponomarenko V.V. DEFINITIONS OF CONSCIOUSNESS AND SELF-IDENTITY OF PERSONALITY

The study of the problem of consciousness is among the most important scientific problems, because consciousness is not only fundamental, but also the limiting concept in the system of psychological concepts. Philosophers, psychologists, physiologists were presented different concepts of consciousness, but for a long time the notion of consciousness had no clear definition and mechanism of understanding.

Key words: *consciousness, definitions of consciousness, structure of consciousness, cognitive consciousness, emotional consciousness, self-realization, self-esteem.*

Постановка проблеми. Актуальність проблеми розуміння соціальної дійсності в розвитку свідомості людини підкреслюється як у філософії, так і в психології. Це спрямовує науковців необхідності глибшої орієнтації наукових досліджень на аналіз внутрішнього суб'єктивного світу людини. Проте психологічний аспект смислової репрезентації дійсності у свідомості суб'єкта залишається на сьогодні на периферії наукових пошуків.

Аналіз наукових досліджень. Труднощі теоретизації та об'єктивізації проблеми свідомості та самосвідомості зумовили зниження зусиль академічної психології, спрямованих на вивчення свідомості особистості.

Поняття свідомості в різних гуманітарних науках має різний зміст залежно від понятійного тезауруса, в якому воно використовується. Так, у філософському розумінні свідомість трактується як граничне поняття філософії як такої. В інших джерелах зазначається, що свідомість – це форма відображення об'єктивної дійсності. У такому контексті йдеться про постання об'єктивної й соціальної дійсності у свідомості особистості. Поняття свідомості при цьому отожднюється з імпліцитною картиною світу суб'єкта, з його образом світу.

Ю.М. Швалб аналізує філософські підходи до узагальнюючої дефініції свідомості, в яких вона зводиться до визначення через

відношення до матерії в трьох аспектах: у ставленні до суспільства (свідомість є продуктом суспільно-історичного розвитку), відносно до мозку (свідомість є функціональною властивістю мозку) і стосовно до об'єкта (свідомість є ідеальним відображенням дійсності), і висловлює власну точку зору, яка полягає в тому, що свідомість є функцією власно не мозку, а людини, що взята в цілому, тобто в єдності її природної та соціальної сутності [14].

У вітчизняній психології одним із перших розгорнуту концепцію свідомості розробив Л.С. Виготський, який намагався визначити свідомість як істинний предмет психології. Робота над розвитком концепції привела автора до визначення структури свідомості через значення та смисл, а також зумовила визначення проблематики мислення та мовлення як центральної [4].

Вагомий внесок у вивчення проблеми свідомості здійснив О.М. Леонтьєв. Установивши соціальний генезис індивідуальної свідомості, науковець відзначав, що свідомість повинна бути представлена не тільки як знання, але і як ставлення, як спрямованість. Свідомість визначається вченим як специфічно людська форма суб'єктивного відображення об'єктивної реальності, як картина світу, що відкриває суб'єкт, в яку включається він сам, його дії та стани [8].

Основні положення теорії свідомості були сформульовані С.Л. Рубінштейном. Дослідник звернув увагу на поєднання у свідомості двох її сторін – знання та переживання, вважаючи, що свідомість – це усвідомлення об'єкта, що знаходиться поза ним, який у процесі цього усвідомлення трансформується та виступає у вигляді відчуття, думки. Автор виділив три структурні елементи свідомості: пізнання, споглядання, дія. Свідомість для нього – це «не тільки відображення, але і ставлення, не тільки пізнання, але й оцінювання» [11].

Намагаючись визначити природу людської свідомості, О.Р. Лурія розглядав її як вищу психічну функцію, яка дає людині можливість оперувати не тільки в наочному, а й у внутрішньому плані, глибше проникаючи до сутності речей та їхніх відношень, він також відзначав провідну роль мови у формуванні свідомості людини [9]. На думку В.М. М'ясищева, свідомість є вищим ступенем розвитку психіки і являє собою «єдність відображення людиною дійсності та її ставлення до цієї дійсності» [10].

Нашу увагу привернули деякі зарубіжні концепції свідомості. Зокрема, К. Шнайдер пропонує своє, надто радикальне і багато в чому спірне вирішення питання про специфіку свідомості. Науковець вважає, що

свідомість можна визначати у формах процесу сприйняття, оскільки він пов'язаний зі знанням людини про те, що вона сприймає [16].

Формування мети статті. Розглянути та проаналізувати дефініції свідомості та самосвідомості особистості викладача вищої школи.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб наблизитися до розуміння того, що являє собою свідомість як психологічний феномен, проаналізуємо деякі існуючі визначення свідомості, її функцій, форм та утворень.

Згідно з визначенням психологічного словника свідомість – це вищий рівень психічного відображення та саморегуляції, який властивий лише людині як суспільно-історичній істоті. Це свідчить про те, що свідомість є вищим етапом розвитку психіки, їй властиві якості, що характерні для психічного відображення: активність, динамічність, сукупність чуттєвих та розумових образів, які безпосередньо виникають у суб'єкта в його «внутрішньому досвіді» та передбачають його практичну діяльність. Виділення у свідомості відображальної функції, внутрішніх переживань та можливостей розвитку самоспостереження дає особистості можливість пізнання інших психічних явищ, їх рефлексії та самого себе.

Важливими функціями свідомості вважаються інформаційна та орієнтувальне оцінювання явищ дійсності. Оцінювання означає підхід до дійсності з точки зору того, що потрібно людині. Ці якості свідомості сприяють формуванню регулятивно-управлінської функції свідомості, що дозволяє регулювати та управляти поведінкою людини, її діяльністю.

Аналізуючи структуру свідомості, Л.С. Виготський розділяв її системну і смислову будову. Під системною будовою свідомості вчений розумів складну сукупність взаємин окремих функцій між собою, специфічну для кожного вікового ступеня людини. Одиницею аналізу смислової будови свідомості автором було запропоновано значення. Він розглядав значення як засіб усвідомлення. Значення розумілося як певний еквівалент операції, за допомогою якої людина мислить даний предмет. Принцип системності будови свідомості ґрунтується на розумінні свідомості як цілісного явища, окремі функції якого перебувають у численних зв'язках і стосунках. Вирішальну роль у формуванні системи дослідник відводив соціокультурним факторам, які представлені у вигляді знаково-значенневих систем [4].

Дослідження В.П. Зінченко дозволило виділити п'ять функцій свідомості:

відображальну, породжувальну (творчу, креативну), регулятивно-оцінну, рефлексивну й духовну. Важливою є рефлексивна здатність, наявність якої є основою для розвитку творчих здібностей, креативності, що особливо необхідні в наукових дослідженнях. Вивчення форм свідомості дозволило виділити дві її основні форми – індивідуальну та суспільну. Суспільна свідомість: політична, моральна, правова свідомість, національна, естетична, релігійна, професійна – допомагає людині усвідомлювати навколишній світ. Поряд з індивідуальною та суспільною свідомістю виділяються такі форми свідомості, як колективна, класова, національна свідомість. Автор описує свідомість як цілісне формування, що містить два основні рівні: нижчий – буттєвий та верхній – рефлексивний. Рефлексивний рівень утворює значення і смисл. Буттєвий рівень – біодинамічна тканина живої дії та чуттєва тканина образу [5].

Розглядаючи характер системної організації наукового та буденного знань, необхідно вказати, що однією з найбільш важливих особливостей наукового знання є його теоретичний характер. Специфіка сучасного наукового знання нерозривно пов'язана з практикою й особливо з професійною діяльністю людини, які не виключають випадковості, і часто буденну та наукову свідомість розділяють за цими ознаками. У буденній свідомості відбувається в основному лише констатація явищ, предметів діяльності людини, а наукове знання досліджує закономірності, відрізняючись високою пояснювальною здібністю [6].

Розрізнення буденної та наукової свідомості в контексті нашого дослідження оз-

начає, що одна й та сама предметна сфера може утворювати достатньо значущі і стійкі конструкти як у буденній, так і в науковій свідомості. На думку Н.Ф. Шевченко, центральною ланкою свідомості особистості є її система ціннісних орієнтацій, яка визначає спрямованість діяльності особистості і є основою для вибору цілей і засобів діяльності [15].

Дослідник В.В. Столін вказує, що свідомості властиве активне й цілеспрямоване ставлення людини до навколишньої дійсності, яке формується в процесі суспільної праці [12].

Свідомість особистості, на думку К.О. Абульханової, структурно характеризується наявністю: ієрархії цінностей; уявлень; поглядів; переконань; мотивів; які проявляються у вчинках і поведінці моментів раціонального та емоційного [1]. Г.В. Акопов виділяє в структурі свідомості уявлення, поняття, знання, переконання, ціннісні орієнтації, інтерес до проблем, мотиви, стосунки. Автор відзначає, що свідомістю є: переконання, ідеали, ціннісні орієнтації, спрямованість, соціальні потреби, мотиви та інтереси, прагнення, соціально орієнтоване мислення, почуття, воля [2].

Аналізуючи підходи до визначення свідомості та її структури в нашому дослідженні, ми дотримувалися поглядів О.В. Бондаренка щодо структури свідомості як вищої форми психічного відображення. По-перше, це сукупність знань про навколишній світ, отже, в структуру свідомості входять пізнавальні психічні процеси, за допомогою яких відбувається пізнання світу. По-друге, свідомість включає самопізнання, самооцінку, самовідношення, тобто

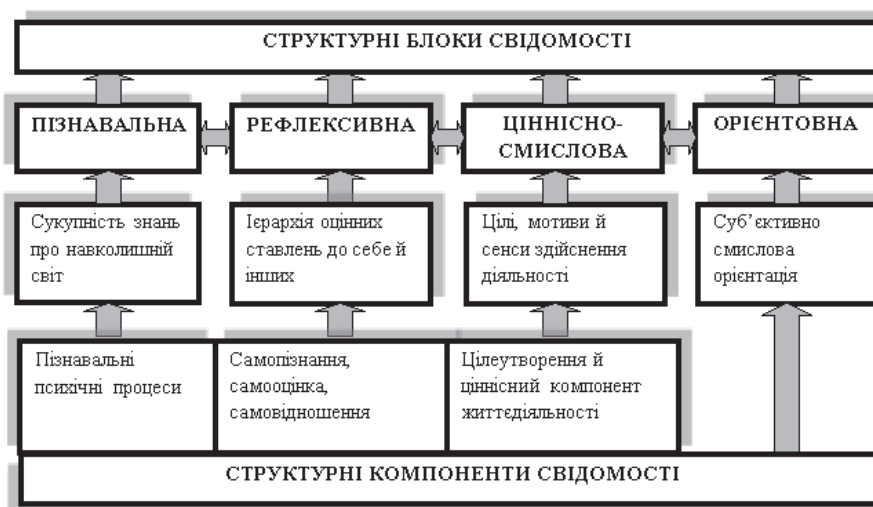

Рис. 1. Теоретична структура свідомості

ієрархію оцінних ставлень до себе й інших. По-третє, свідомість включає цілеутворення й ціннісний компонент життєдіяльності, тобто цілі, мотиви й сенси здійснення діяльності. По-четверте, свідомість включає базисне орієнтування в місці і часі. Усі ці чотири компоненти свідомості формують її цілісну структуру: пізнавальну, рефлексію, ціннісно-смыслову й орієнтування [3].

Розглядаючи різні підходи вчених до визначення структури свідомості особистості, ми виділили загальні структурні компоненти свідомості (рис. 1.).

Розподіл за групами структурних компонентів дуже умовний, тому що в реальних умовах ставлення особистості до оточуючих її людей виявляється у взаємодії всіх компонентів комплексно. Фактично ці компоненти функціонують у свідомості як єдине ціле.

Когнітивний компонент свідомості становить фундамент, базу, на якій ґрунтується світоглядний компонент, тобто переконання, ціннісні орієнтації, інтереси. Важливим структурним компонентом свідомості є інтереси. Вони активізують діяльність, відіграють важливу роль у спрямованості особистості. Інтерес як вибіркова спрямованість особистості на ті чи інші об'єкти виявляється в прагненні пізнавати їх і виступає важливим мотивом діяльності людини.

У психолого-педагогічних дослідженнях наголошується те, що наявність моральних цінностей є виявом небайдужості людини

в ставленні до оточуючого, яка виникає зі значущості різних сторін, аспектів навколишнього світу для її життя. Оскільки цінності є, за своєю суттю, установкою на реалізацію у вчинках тих чи інших елементів матеріальної й духовної культури суспільства, їхнє вивчення – важлива ланка аналізу соціальної детермінації активності людини, а також соціально-психологічної адаптації особистості, свідченням якої є адекватне співвідношення її цінностей і цінностей суспільства. У зв'язку із цим очевидним стає тісне поєднання цінностей з ідеалами, оцінними критеріями діяльності особистості, які утворюють психологічну базу їхнього формування.

Емоційний компонент свідомості є своєрідною внутрішньою мірою сприйнятливості особистості, виявлення її здатності переживати глибоке задоволення у зв'язку з поведінкою (інших людей і своєю власною), в якій реалізуються норма або переживання незадоволення, обурення, коли ці норми порушуються.

У структурі свідомості емоційний компонент несе на собі основне психологічне навантаження тому, що в ньому виявлена сутність суб'єктивного ставлення особистості до норм та вимог, емоційно-чуттєве відображення еволюційно передуює когнітивно-абстрактному. Усі структурні компоненти свідомості функціонують як єдине ціле: когнітивний компонент органічно пов'язаний з мотиваційним, поведінковим

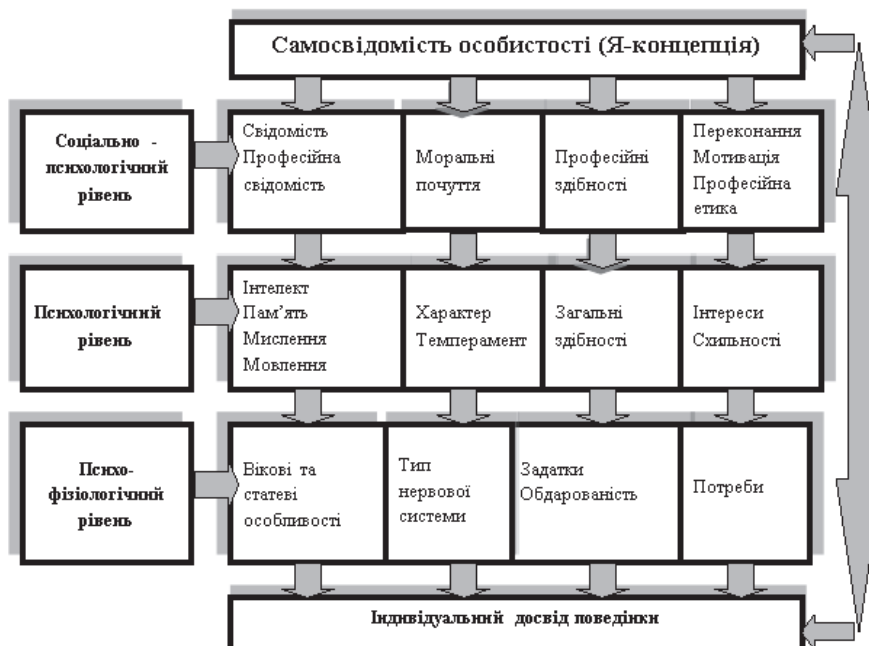

Рис. 2. Багаторівнева психологічна організація особистості (за Б.Г. Ананьєвим, Б.Ф. Ломовим)

та емоційним компонентами. І.С. Кон спробував визначити синтез філософських, соціально-психологічних, історико-культурних аспектів проблеми самосвідомості. Він дав таке визначення самосвідомості: «Сутність психічних процесів, за допомогою яких індивід усвідомлює себе як суб'єкта діяльності, називається самосвідомість». Уявлення індивіда про самого себе складається в уявний образ «Я». Розвиваючи цю думку, дослідник стверджує, що «самосвідомість – усвідомлення себе як деякої стійкої, більш-менш певної одиниці, яка зберігається незалежно від змінних ситуацій (усвідомлення своєї ідентичності)» [7]. Виділяючи психологічний аспект самосвідомості, І.І. Чеснокова вказує на те, що він передбачає, перш за все, розкриття «специфіки свідомості і самосвідомості як особливих феноменів особистості, їх здатності регулювати і саморегулювати поведінку і діяльність особистості на різних рівнях її розвитку». Самосвідомість, стверджує автор – це «ставлення особистості до усвідомлених сторін її внутрішнього світу».

Дослідник В.В. Столін зазначає, що самосвідомість є особливою формою свідомості, яка відображає рівень розвитку свідомості та її спрямованість. Якщо свідомість орієнтована на весь об'єктивний світ, то самосвідомість – на внутрішній світ людини. За допомогою самосвідомості особистість пізнає свою сутність, а саме властивості свого характеру, пізнавальну, емоційно-вольову сферу, потреби, ціннісні орієнтації тощо. У процесі самосвідомості людина виступає одночасно суб'єктом і об'єктом пізнання. Дослідник стверджує, що генетично самосвідомість виникає пізніше свідомості, вона з'являється на нових етапах розвитку індивіда як специфічний вияв спрямованості свідомості [13].

Психологічна сутність самосвідомості полягає в тому, що в ставленні особистості до себе закладена здатність її самовдосконалення. Пізнання своїх особливостей допомагає людині змінювати себе, корегувати свої дії, долати негативне. Самосвідомість забезпечує встановлення рівноваги між зовнішніми впливами та внутрішнім станом суб'єкта, визначає формування свідомої поведінки людини. З одного боку, вона виступає результатом розвитку особистості, з іншого – регулятором цього процесу. Отже, самосвідомість поєднує пізнання та переживання. У цьому проявляється цілісність, єдність людського «Я».

Психологічне значення самосвідомості полягає в тому, що кожна людина не лише пізнає, але і творить сама себе,

утверджує свою самоцінність. У витоків вивчення проблеми самосвідомості стояв П.Р. Чамата. Самосвідомість дослідник визначав як усвідомлення людиною себе самої та свого ставлення до зовнішнього світу, ставлення до інших людей. Механізми саморегуляції вивчаються ним як вияв внутрішньої самоактивності особистості. Науковець дослідив залежність процесу саморегулювання від інтелектуального, морального розвитку особистості та її емоційно-вольової сфери. Структура самосвідомості людини відзначається різноманітністю форм вияву, які пов'язані з усіма сторонами її психічної діяльності: пізнавальної – самокритичність, самоаналіз, самооцінка, самопереконавання, самоіронія тощо; емоційної – самозадоволення, самоповага, самолюбство, самосхвалення; вольової – самодисципліна, самокерування, самоконтроль, саморегуляція, самовимогливість тощо [13] (рис. 2).

Центральними і найбільш дослідженими структурними компонентами самосвідомості є феномени саморегуляції, самооцінки, самоаналізу.

Безумовно, основна складність у вирішенні питань, пов'язаних із самосвідомістю особистості, полягає в тому, що в людини безліч власного «Я», які об'єднуються в уявний образ «Я». Структуру образу «Я» становлять такі компоненти, як Я-минуле, Я-майбутнє, Я-реальне, Я-ідеальне, Я-очима інших.

Окрім образу «Я», в структурі самосвідомості можна виділити такі компоненти: цінності, ідеали, рівень вимог, уявлення про способи самооцінювання. Виходячи з того, що названі компоненти є особистісними утвореннями, можна стверджувати, що проблема формування самосвідомості набуває особливого значення під час включення людини в професійно-трудова діяльність. А самосвідомість особистості професіонала, особистісні утворення є ядром свідомої регуляції його поведінки і діяльності.

Самореалізація показана як здійснення індивідуальних і особистісних можливостей «Я» за допомогою власних зусиль, а також співпраці з іншими людьми. Самореалізація відіграє найважливішу роль протягом усього життєвого шляху особистості, визначаючи його в цілому. Умовою успішної самореалізації є динамічна функціональна єдність, де реальний образ світу й образ «Я» врівноважуються через адекватну самооцінку. Самооцінка є необхідним компонентом розвитку самосвідомості, тобто усвідомлення людиною самої себе, своїх фізичних сил, розумових

здібностей, учинків, мотивів і цілей своєї поведінки, свого ставлення до інших людей, самого себе.

Таким чином, розглянувши теоретичні підходи до проблеми свідомості особистості, запропонувавши власне бачення суті цього поняття, можна зробити висновок, що це складна багатокомпонентна характеристика особистості. На нашу думку, розглянути свідомість особистості можливо лише на основі розкриття її змісту, структури та дефініцій. Це зумовлює глибше вивчення свідомості особистості в діяльності.

Висновки та перспективи дослідження.

1. Зміст свідомості особистості можна представити як специфічну форму суб'єктивного відображення об'єктивної реальності, в яку включається він сам і що впливає на його дії і стани. У цьому аспекті слід приділити увагу таким ключовим функціям свідомості, як відображальна, породжувальна (творча, креативна), регулятивно-оцінна, рефлексивна, духовна та соціокультурна.

2. Найважливішими компонентами в структурі свідомості вітчизняні вчені виділяють: пізнавальний, ціннісно-смісловий, рефлексивний та орієнтований компоненти, які знаходяться в тісній взаємодії і дають особистості цілісне відображення об'єктивної дійсності, впливають на соціально-психологічний рівень розвитку його особистості.

3. Важливішим структурним компонентом особистості є її самосвідомість, яка допомагає усвідомлювати себе як суб'єкта діяльності. Уявлення особистості про самого себе складає образ «Я», структуру якого становлять компоненти: «Я – реальне», «Я – ідеальне», «Я – в минулому» та інші.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова К.А. Психология и сознание личности. Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности. Воронеж: НПО «МОДЭК», 1999. 216 с.
2. Акопов Г.В. Проблемы сознания в психологии: учеб. пособие. М.: Изд-во МПСИ; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2004. 232 с.
3. Бондаренко А.Ф. Основы психологии. Учебник для студентов гуманитарных вузов. К.: Освіта України, 2009. 328 с.
4. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. М.: 1956. 341 с.
5. Зинченко В.П. Психологические основы педагогики. М.: Гардарики, 2003. 275 с.
6. Кадыкова Т.А. Особенности динамики ценностных ориентаций студентов-психологов: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01. Донецк, 2002. 207 с.
7. Кон И.С. Психология ранней юности. М.: Просвещение, 1989. 255 с.
8. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Наука, 1982. 340 с.
9. Лурия А.Р. Язык и сознание. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. 416 с.
10. Мясичев В.Н. Сознание как единство отражения действительности и отношения к ней человека. Проблемы сознания. М.: 1966. С. 126–132.
11. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. СПб.: Питер, 2003. 512 с.
12. Столин В.В. Самосознание личности. М.: МГУ, 1983. 286 с.
13. Чамата П.Р. Зміст і основні форми прояву самосвідомості // Загальна психологія: хрестоматія: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / упоряд. О.В. Скрипченко [та ін.]. К.: Каравела, 2008. С. 33–38.
14. Швалб Ю.М. Целеполагание как феномен сознания. К.: Стилос, 1997. 72 с.
15. Шевченко Н.Ф. Професійна свідомість: специфіка психологічного явища. Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Психологія. 2005. № 14. С. 98–106.
16. Schneider Kirk J., May Rollo. The Psychology of Existence: an integrative, clinical perspective. McGraw Hill, Inc., 1995. 330 p.

УДК 159.9

РОЗРОБКА ТА АПРОБАЦІЯ МЕТОДИКИ ДІАГНОСТИКИ ОСОБИСТІСНОГО КОНСТРУКТУ ПРОКРАСТИНАЦІЇ

Журавльова О.В., к. психол. н.,
старший викладач кафедри загальної та соціальної психології й соціології
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Журавльов О.А., к. біол. н.,
доцент кафедри фізіології людини і тварин
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

У статті обґрунтовано актуальність вивчення особливостей прояву прокрастинації в особистості. Описано процедуру розроблення авторського опитувальника, спрямованого на діагностику вказаного феномена. За допомогою експлораторного факторного аналізу встановлено структуру методики, яка на наступних етапах дослідження пройшла успішну перевірку за психометричними характеристиками.

Ключові слова: прокрастинація, факторний аналіз, дискримінативність, надійність, внутрішня узгодженість тесту.

В статті обоснована актуальність изучения особенностей проявления прокрастинации личности. Описана процедура разработки авторского опросника, направленного на диагностику указанного феномена. С помощью эксплораторного факторного анализа установлено структуру методики, которая на следующих этапах исследования прошла успешную проверку по психометрическим характеристикам.

Ключевые слова: прокрастинация, факторный анализ, дискриминативность, надежность, внутренняя согласованность теста.

Zhuravlova O.V., Zhuravlov O.A. DEVELOPMENT AND APPROBATION OF THE DIAGNOSTIC METHODOLOGY OF THE PERSONAL CONSTRUCTION OF PROKRASTINATION

The article substantiates the relevance of studying the peculiarities of the manifestation of procrastination in the individual. The procedure of developing an author's questionnaire aimed at diagnosing the phenomenon is described. With the help of exploratory factor analysis, the structure of the method was established, which at the next stages of the study was successfully tested on the psychometric characteristics.

Key words: procrastination, factor analysis, discriminatively, reliability, internal consistency of the test.

Постановка проблеми. У сучасних умовах стрімких процесів глобалізації та інформаційної революції запорукою досягнення успіху особистістю у різних сферах людської життєдіяльності та швидкого пристосування до мінливих умов динамічного суспільства є здатність ефективної самоорганізації, зокрема раціонального використання часу як важливого ресурсу. Водночас окреслена трансформаційність, нестабільність, і стресогенність соціальної реальності створює підґрунтя для виникнення соціально-психологічної проблеми прокрастинації, що полягає у відкладанні прийняття рішень або ж виконанні нагальних завдань, що негативно впливає на досягнення особистістю життєвих цілей і продуктивність загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Згідно з результатами лонгітюдних досліджень, указаний феномен не лише широко розповсюджений у суспільстві, а й характеризується тенденцією до прояву у все більшої кількості осіб активного молодого віку [7; 9]. Як зазначають Р. Феррарі, Д. О'Каллаган, П. Стіл та ін., про-

крастинація властива 15–25% дорослого населення планети [4; 10]. Значно вищі показники прояву досліджуваної особливості демонструють студенти. Так, згідно із результатами, отриманими зарубіжними науковцями М. Кандеміром, а також А. Елісом та В. Кнаузом, інколи відкладають виконання академічних завдань схильні 80–95% студентів, при цьому 75% із них визнають себе хронічними прокрастінаторами [1; 6].

Незважаючи на тривалу історію існування вказаного явища, об'єктом систематичних психологічних досліджень воно стало лише у 80-х роках ХХ століття [5]. Попри те, що практична значущість вивчення та діагностики особливостей прокрастинації особистості є очевидною, аналіз вітчизняних досліджень указує на відсутність надійного діагностичного інструментарію.

Постановка завдання. Мета наукової праці полягає у розробленні методики діагностики схильності особистості до прокрастинації з подальшою оцінкою її головних психометричних властивостей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення встановленої мети сконструйовано опитувальник, що включив п'ятдесят запитань. Його основу склали три популярні іноземні шкали, зорієнтовані на дослідження прокрастинації: Tuckman Procrastination Scale (TPS), General Procrastination Scale (GPS), Aitken Procrastination Inventory (API).

Шкала прокрастинації, створена Б. Тукманом у 1991 році, є одновимірним діагностичним інструментарієм, спрямованим на визначення рівня здатності особистості до саморегуляції та контролю за дотриманням запланованих нею завдань [3]. Опитувальник включає 16 позицій, що оцінюються за 4-бальною шкалою (від 1 («повністю не згоден») до 4 («повністю згоден»)). Методика характеризується високим рівнем надійності: $\alpha = 0,86$ ($n = 50$) і $\alpha = 0,90$ ($n = 183$). На думку автора, прокрастинація зумовлена поєднанням відсутності віри у можливість успішного завершення завдання та схильності до приписування відповідальності за життєві невдачі зовнішнім чинникам.

Розроблений у 1989 році В. Маккоуном та Л. Джонсоном Профіль прокрастинації особистості є одновимірною шкалою з 15 пунктів, які оцінюються досліджуваними у межах 5 балів (від 1 («абсолютно не погоджуюсь») до 5 («абсолютно погоджуюсь»)). Внутрішня узгодженість відповідно до даних, отриманих науковцями, склала $\alpha = 0,79$, а надійність, визначена за допомогою методу «тест-ретест», виявляється у показнику $\alpha = 0,71$ [2]. На думку вчених, високі показники мають пряму кореляцію з неефективним управлінням часу, а також обернений взаємозв'язок з імпульсивністю.

У 1982 році з метою диференціації студентів за рівнем прокрастинації була розроблена методика М. Ейткін. Указаний діагностичний інструментарій складається з 19 пунктів, що оцінюються респондентами за 5-бальною шкалою Лайкерта (від 1 («неправда») до 5 («правда»)). Відповідно до даних ученої, методика характеризується високим рівнем надійності $\alpha = 0,82$. Прокрастинація, з точки зору М. Ейткін, найчастіше зумовлюється страхом перед невдачею або необхідністю виконувати неприємне для особистості завдання [8].

Сплановане дослідження включило кілька послідовних етапів:

1) підготовку первинного варіанту опитувальника шляхом застосування методу зворотного перекладу. Редагування та оцінка його концептуальної еквівалентності здійснювались психологами та філо-

логами, які мають досвід роботи з особистісними опитувальниками;

2) експлораторний факторний аналіз із метою визначення кількості вимірів моделі, якій відповідає методика, і кількості шкал, які має містити створений діагностичний інструментарій;

3) аналіз психометричних характеристик опитувальника.

Статистичне оброблення отриманих результатів здійснювалось за допомогою програмного забезпечення SPSS 22.0, Microsoft Excel 2016. Для кінцевих висновків використовувались лише значущі показники.

У дослідженні взяло участь 136 осіб (93 жінки та 43 чоловіки) віком від 18 до 37 років.

Запропонована методика включила 50 тверджень, кожне з яких оцінювалось респондентами за 4-бальною шкалою Лайкерта: від 1 («повністю не згодний») до 4 («повністю згодний»).

Отримані під час дослідження результати варіювались у діапазоні від 67 до 151 бала. Відповідність розподілу сумарних балів нормальному типу підтверджено значенням критерію Шапіро-Вілка ($W = 0,932$, $p = 0,407$). На розподіл балів за законом Гауса вказують і розраховані коефіцієнти асиметрії та ексцесу, оскільки вони не перевищують критичних значень (A факт = $0,49 < 0,62$ ($p = 0,01$); E факт = $0,22 < 0,85$ ($p = 0,05$)). Зважаючи на це, для подальших статистичних розрахунків доцільно використати параметричні методи.

Першим кроком аналізу психометричних характеристик опитувальника стало використання експлораторного факторного аналізу (далі – ЕФА) методом головних компонентів із використанням Varimax-ротації. Про придатність кореляційної матриці для застосування цього методу свідчить отриманий показник за критерієм Кайзера-Майєра-Олкіна (КМО – $0,720$).

На першому етапі ЕФА виокремлено 6 факторів, що охоплюють 75,2% загальної дисперсії. Після відсіювання пунктів із низькими факторними навантаженнями до опитувальника включено 29 тверджень. У результаті повторної факторизації вказаних параметрів за критерієм Кайзера встановлено, що лише частки перших трьох компонентів (27,6%, 27,1%, 18,6%) є вагомими у загальній дисперсії і складають разом 73,3%. Цей висновок підтверджено і на основі критерію «кам'янистого осипу» Р. Кеттелла [11].

Факторну структуру методики діагностики конструкту прокрастинації представлено у таблиці 1.

Таблиця 1
**Факторна структура методики
діагностики конструктора прокрастинації**

№ твердження	Компонента		
	1	2	3
21	868		
41	829		
34	829		
66	812		
52	810		
33	809		
37	798		
28	752		
32	726		
51	723		
31	689		
39	645		
26		908	
48		859	
63		842	
59		837	
69		822	
55		820	
56		820	
65		805	
67		744	
58		721	
30			932
62			842
60			842
43			825
29			812
57			774
54			772

Примітка: Метод виділення: аналіз методом головних компонентів.

Метод обертання: Варімакс із нормалізацією Кайзера.

Таким чином, перший фактор утворили твердження:

- 1) я оплачую свої рахунки вчасно;
- 2) я часто спізнююся на вечірки та зустрічі;
- 3) коли мені доводиться бути десь у певний час, мої друзі впевнені, що я спізнююся;
- 4) завжди, коли я маю план дій, я слідую йому;
- 5) за день до важливої зустрічі я пересвідчуюсь у тому, що одяг, який я хочу одягнути, знаходиться в належному стані;
- 6) я виконую роботу вчасно, роблячи її поступово, щодня;

7) я завжди турбуюся про те, щоб повернути книжки в бібліотеку вчасно;

8) я виконую важливі завдання заздалегідь;

9) я пунктуальніший/ша за більшість людей, яких я знаю;

10) я приходжу на зустріч у коледж заздалегідь;

11) я записуюсь на прийом до лікаря, коли впевнений, що не спізнююся;

12) я виконую щоденне технічне обслуговування особистих речей (наприклад: заміна мастила автомобіля) настільки часто, наскільки вимагається.

Отже, зміст представлених пунктів містить індикатори, що відображають схильність особистості виявляти пунктуальність, тобто дисциплінованість, неухильне дотримання певних правил у різних сферах життя та типах активності.

Другий фактор склали твердження, спрямовані на діагностику рівня усвідомлення респондентом власної прокрастинації, детермінованого її проявом дискомфорту та нездатності протистояти ірраціональному зволіканню. Серед них:

1) я даю собі обіцянку зробити щось, але потім забираю свої слова назад;

2) я продовжую відкладати удосконалення навичок у роботі;

3) навіть якщо я зненавиджу себе за те, що не розпочну роботу, це не спонукатиме мене до дій;

4) я не можу взятися за роботу, навіть якщо я знаю те, наскільки важливо її почати;

5) якщо б хтось проводив курси про те, як робити все вчасно, я б відвідав їх;

6) я без докорів сумління відкладаю завершення роботи, знаючи, що вона є важливою;

7) я відкладаю прийняття складних рішень;

8) незважаючи на те, що у мене незабаром заплановано тест, я часто ловлю себе на тому, що займаюсь іншими справами;

9) я відтерміную роботу, яка мені не подобається;

10) я завжди знаходжу виправдання, щоб не виконувати роботу.

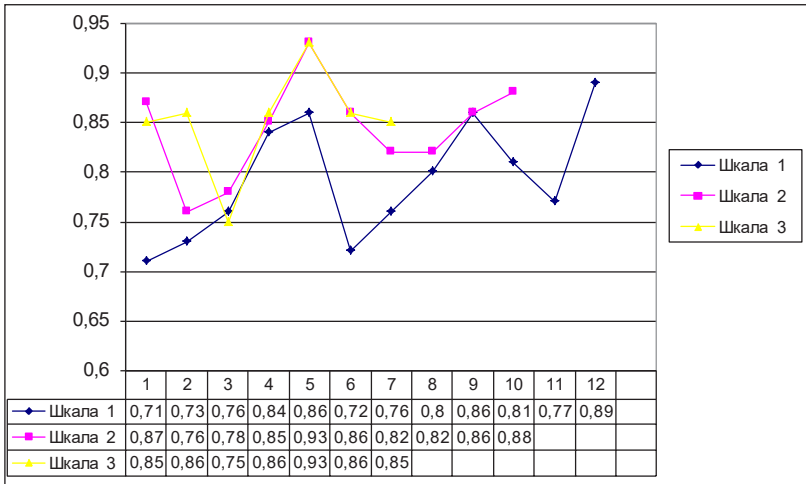
Третій компонент відповідно до результатів аналізу представлений такими пунктами:

1) я відтягую початок роботи настільки довго, наскільки це можливо, тому не виконую її вчасно;

2) я чекаю до останньої хвилини, навіть якщо у мене є встановлені терміни виконання роботи;

3) я невиправний марнотрат часу;

4) я марно витрачаю час, але нічого не можу з цим вдіяти;

Рис. 1. Показники дискримінативності завдань методики

- 5) мені завжди не вистачає часу;
- 6) я переоцінюю обсяг роботи, який я можу зробити за певний час;
- 7) кінцеві терміни – це не моя сильна сторона.

Тобто представлені твердження сконцентровані навколо організації часу та систематичності праці. Вони діагностують труднощі з починанням чи завершенням завдань, умінням планувати діяльність, організацією власної активності з метою оптимального використання часу.

Таким чином, розроблений у результаті факторного аналізу опитувальник дає змогу як оцінити загальний рівень прояву прокрастинації у досліджуваних, так і створити індивідуальні профілі зволікання на основі трьох шкал: 1) пунктуальності (П), 2) усвідомлення прокрастинації (УП), 3) організації часу та систематичності праці (ОС).

Наступним кроком розроблення методики є перевірка її психометричних характеристик [12]. Дискримінативність пунктів тесту розрахована за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона (див. рис. 1).

Слід зауважити, що за всіма пунктами були отримані високі значення. Тому це дає змогу стверджувати, що кожне із запропонованих тверджень спрямоване на вимірювання того ж параметру особистості, який оцінюється шкалою загалом, а також є придатним для диференціації досліджуваних із високими та низькими показниками за діагностованою ознакою.

Для аналізу здатності шкал та опитувальника розрізняти респондентів щодо мінімального та максимального значень використано показник дельта Фергюсона (див. табл. 2), що був обрахований за такою формулою:

$$\delta = \frac{(n+1) \left(N^2 - \sum_{i=1}^N F_i^2 \right)}{nN^2}$$

де N – кількість досліджуваних;
 n – кількість завдань методики;
 F_i – частота кожного показника.

Оскільки показник дельта Фергюсона набуває максимального значення за рівномірного (прямокутного) розподілу (d = 1), то можемо зробити висновки щодо високого рівня дискримінативності методики.

На наступному етапі вивчення психометричних характеристик методики було перевірено стабільність діагностованих ознак за допомогою методу «тест-ретест». Проміжок між пред'явленням досліджуваним стимульного матеріалу склав чотири тижні.

Таблиця 2
Показник дельта Фергюсона за шкалами

	Загальний показник	Шкала 1	Шкала 2	Шкала 3
Дельта Фергюсона	0,98	0,96	0,96	0,89

Із метою визначення рівня надійності шкал опитувальника за критерієм внутрішньої стійкості застосовувався коефіцієнт кореляції між балами, отриманими в результаті першого та повторного тестування за кожним із тверджень.

У результаті було підтверджено наявність статистично значущої позитивної кореляції між показниками, отриманими після двох етапів діагностики за всіма шкалами, а також загальним показником методики. Результати кореляційного аналізу представлено у таблиці 3.

Таблиця 3
Коефіцієнти ретестової надійності за шкалами опитувальника

	Загальний показник	Шкала 1	Шкала 2	Шкала 3
Коефіцієнт кореляції	0,94	0,82	0,88	0,82

Отримані коефіцієнти ретестової надійності за шкалами не є нижчими за 0,80, що свідчить про стійкість результатів за умов

повторного вимірювання досліджуваного параметру. Тому процедура тестування відповідає існуючим психометричним вимогам і не потребує додаткової стандартизації.

Із метою аналізу внутрішньої узгодженості методики реалізовано статистичну перевірку діагностичної придатності кожного з її пунктів за допомогою:

– методу розщеплення матриці за парними та непарними номерами завдань із подальшим розрахунком лінійної кореляції ($r_{1/2}$) між двома сукупностями сумарних балів;

– показника Рюлона ($\rho_{\text{Рюл}}$).

Результати представлено у таблиці 4.

Таблиця 4

Показники надійності опитувальника за критерієм внутрішньої узгодженості

Показники надійності	
$r_{1/2}$	Рюлона ($\rho_{\text{Рюл}}$)
0,95	0,94

Отримані показники є високими, тому вони засвідчують гомогенність тесту, завдання шкал достатньо однорідні, що підтверджує його задовільну надійність.

Висновки з проведеного дослідження. Розроблений опитувальник, зорієнтований на діагностику схильності особистості до прокрастинації, успішно пройшов перевірку за низкою психометричних характеристик. Загальна дискримінативність створеного тесту та його шкал була підтверджена за допомогою коефіцієнта дельта Фергюсона. Аналіз надійності за методом тест-ретест не виявив суттєвих відмінностей між результатами основного та повторного тестування; величини показників $r_{1/2}$ та Рюлона засвідчили високий рівень внутрішньої узгодженості опитувальника. Отже, здійснений статистичний аналіз свідчить про допустимість його використання для діагностики цього особистісного конструкта.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ellis A., Knaus, W.J. *Overcoming Procrastination*. New York: New American Library. 2000.
2. Ferrari J. Procrastination and Attention: Factor Analysis of Attention Deficit, Boredomness, Intelligence, Self-Esteem, and Task Delay Frequencies. *Journal of Social Behavior & Personality*. 2012. Vol. 15. P. 185–196.
3. Ferrari J.R., Johnson J.I., McCown W.G. *Procrastination and Task Avoidance -Theory, Research and Treatment*. 1995. DOI: 10.1007/978-1-4899-0227-6.
4. Ferrari J.R., O'Callaghan J., Newbegin I. Prevalence of procrastination in the United States, United Kingdom, and Australia: Arousal and avoidance delays among adults. *North American Journal of Psychology*. 2005. Vol. 7. P. 1–6.
5. Freeman K.E., Fuenzalida E., Stoltenberg I. Extraversion and Arousal Procrastination: Waiting for the Kicks. *Current Psychology*. 2011. Vol. 30. P. 375–382. DOI: 10.1007/s12144-011-9123-0.
6. Kandemir M. Reasons of Academic Procrastination: Self-regulation, Academic Self-efficacy, Life Satisfaction and Demographics Variables. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. 2014. Vol. 152. P. 188–193. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.09.179>
7. Li C. Differences in procrastination and motivation between undergraduate and graduate students. *Journal of the Scholarship of Teaching and Learning*. 2012. Vol. 12. No. 2. P. 39–64.
8. Paulitzki J.R., *Procrastination as Self-Regulatory Failure*, University of Waterloo, Ontario, Canada, 2010. P. 7.
9. Rabin L.A, Fogel J., Eskine K. Academic procrastination in college students: The role of self-reported executive function. *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*. 2010. Vol. 33 (3). P. 344–57 DOI: 10.1080/13803395.2010.518597
10. Steel P. The nature of procrastination: A meta-analytic and theoretical review of quintessential self-regulatory failure. *Psychological Bulletin*. 2007. Vol. 133(1). P. 65–94
11. Наследов А.Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных: Учеб. пособ. Санкт-Петербург. Речь. 2004. 392 с.
12. Фролова О.В. Адаптація україномовної версії методики діагностики організаційної ідентичності Теоретичні і прикладні проблеми психології. 2014. № 2 (34). С. 386–393.

УДК 159.923

ПСИХОЛОГІЧНІ РЕСУРСИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Казібекова В.Ф., к. психол. н.,
доцент кафедри практичної психології
Херсонський державний університет

У статті проаналізовано наукові підходи до вивчення психологічних ресурсів особистості в умовах сучасних суспільних трансформацій. Висвітлено зміст поняття психологічних ресурсів, а також їх види і механізми.

Ключові слова: трансформація, суспільна трансформація, глобалізація, модернізація, психологічні ресурси особистості, види психологічних ресурсів.

В статье проанализированы научные подходы к изучению психологических ресурсов личности в условиях современных общественных трансформаций. Освещено содержание понятия психологических ресурсов, а также их виды и механизмы.

Ключевые слова: трансформация, общественная трансформация, глобализация, модернизация, психологические ресурсы личности, виды психологических ресурсов.

Kazibekova V.F. PSYCHOLOGICAL RESOURCES OF PERSONALITY IN CONDITIONS OF MODERN SOCIAL TRANSFORMATIONS

The scientific approaches for the study of psychological resources of the individual in the conditions of modern social transformations are analyzed in the article. The contents of the concept of psychological resources, as well as their types and mechanisms, are lighted.

Key words: transformation, social transformation, globalization, modernization, psychological resources of personality, types of psychological resources.

Постановка проблеми. Сучасні суспільні процеси в Україні частіше описуються за допомогою термінів «трансформація», «модернізація» і «глобалізація».

Трансформація (з лат. transformatio) – перетворення, метаморфоза; зміна, перетворення виду, форми, істотних властивостей і т. ін. [17, с.405].

Модернізація більшістю теоретиків розглядається як соціальний та цивілізаційний процес спрямованої трансформації суспільства [17, с.239].

Глобалізація – процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації. У результаті глобалізації світ стає більш зв'язаним і залежним від усіх його суб'єктів [17, с.83].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Під трансформацією розуміють «істотну структурну переробку систем, яка перетворює шляхом зміни зв'язків, відносин, опосередкувань організацію і функції вихідного формоутворення. Трансформація є типовим перехідним процесом соціальної еволюції» [23]. На думку С. Кримського, цей процес передбачає прагнення поєднати старі й нові форми [7]. Трансформації можуть бути поступальними і зворотними, системними і безсистемними. Поняття ж «керованої трансформації», яке означає реформування постсоціалістичного суспільства в напрямі західноєвропей-

ської парадигми розвитку, дуже близьке до розуміння модернізації [23].

На думку М. Михальченко, різниця між поняттям «модернізація» і поняттями «розвиток», «трансформація», «зміна» полягає в тому, що вони є більш нейтральними стосовно динаміки суспільного процесу. Трансформація, зміна, розвиток можуть бути орієновані на зміну реалій куди завгодно: уперед, назад, убік, по колу і т. ін. [12]. На цій підставі робиться висновок, що модернізація – це складник більш широкого процесу цілеспрямованої трансформації.

Для успішного життя, розвитку і самореалізації в умовах швидкоплинних сучасних суспільних трансформацій, якими насичене наше сьогодення, особистість має вчасно й ефективно адаптуватися до будь-яких змін. Це вимагає від неї певних ресурсів.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути психологічні ресурси особистості в умовах сучасних суспільних трансформацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сфері політики суспільно-трансформаційні процеси відображають модернізаційну політичну стратегію суспільства – рух до демократії. Незважаючи на багатоаспектність процесів демократичних трансформацій, їх слід розглядати ланками єдиного глобального процесу демократизації, оскільки вони об'єднуються як

спробами переходу від недемократичних форм правління до демократичних, так і деякими загальними факторами. Демократичні перетворення є процесом руху до відкритого суспільства з властивим йому плюралізмом у політиці, економіці, культурі, розвиненими структурами громадянського суспільства і правової держави [23].

Водночас певна смислова «невизначеність» поняття «трансформація» знижує наукову точність. Цей методологічно важливий момент не завжди враховується під час аналізу специфіки соціальних змін, що відбуваються в Україні. Концентровану суть таких теоретичних міркувань М. Михальченко викладає у таких тезах: «По-перше, сучасне суспільствознавство не має специфічної наукової парадигми, яка б дозволила створити хоча б відкриту (незавершену) теорію трансформації суспільств. Більшість учених, що працюють у названій сфері, обмежуються загальновідомими істинами – всі суспільства трансформуються, напрями трансформації можуть змінюватись досить різко, є революційні й еволюційні трансформації, поступальні та зворотні, системні та безсистемні тощо. По-друге, те, що видається теорією трансформації постсоціалістичних країн на Заході, – це гіпотеза про трансформацію постсоціалістичних держав до переважно ринкової організації економіки і демократичних політичних інститутів західного типу. По-третє, внаслідок руйнування частини державних систем культурного і соціального забезпечення повинні бути створені нові, засновані на муніципальному і приватному інтересі, але регульовані і підтримувані державою: охорона здоров'я, освіта, пенсійна система, система гарантій із безробіття. По-четверте, всі перелічені вище процеси повинні відбуватися одночасно. Основою такої тези є усталене в соціології уявлення про системний характер суспільства і про те, що зміна в якійсь одній ланці, сегменті суспільства викликає системно орієнтовані зміни в інших сегментах» [12].

Як зазначає Ю. Шайгородський, поняття «трансформація» (як теоретичний інструмент аналізу сучасних соціальних змін) має важливий евристичний потенціал. Оскільки це поняття є нейтральним стосовно оцінки динаміки суспільного процесу, то воно дає змогу аналізувати не тільки прогресивні його тенденції, але й увесь спектр тенденцій соціальних змін, які можуть бути зворотними і незворотними, прогресивними і регресивними, революційними й еволюційними, цілеспрямованими і стихійними, системними і частковими тощо. Поняття «трансформація», акцентуючи увагу на саморегульовано-

му і самокоректованому характері соціальних змін, орієнтує також на аналіз широкого спектра детермінаційних чинників таких змін: об'єктивних і суб'єктивних, базисних і ситуаційних, внутрішніх і зовнішніх, керованих і некерованих, тих, що стосуються цілепокладання, і тих, що стосуються засобів досягнення певних цілей тощо. Поняття «трансформація» доцільно застосовувати й тоді, коли характер та спрямування процесу соціальних змін ще не набувають достатньої визначеності, коли суспільство перебуває у стані переходу від одного суспільно-політичного устрою до іншого [23].

Сучасні соціально-політичні теорії зосереджені на суспільних трансформаціях, що відбуваються в пострадянських (постсоціалістичних) країнах. Україна належить саме до таких країн. Коли говорять про перспективи розвитку України, основну увагу приділяють усього лише декільком питанням, насамперед економічному і демографічному розвитку. Але все ж таки необхідно більше уваги приділяти якісному стану сучасної української нації.

Найважливішим питанням є збереження ідентичності української цивілізації, усього етнічного і культурного різноманіття, характерного для її сьогодення. Процес будівництва української нації відбувається дуже суперечливо. По-перше, незважаючи на колосальні соціальні розриви, концентрованість сучасних українців на локальних проблемах, відбувається очевидний процес ціннісної уніфікації. Характерно, що він іде всупереч соціальним розривам, що поглиблюються. Аналіз системних цінностей сучасних українців свідчить, що практично в усіх групах на перше місце виходять такі цінності, як порядок як магістральний соціальний запит, з одного боку, і соціальна справедливість – з іншого [19].

Водночас надцінності носять глибоко особистий, подекуди сімейний характер. Тобто надцінностями сучасного українця залишаються такі архетипічні, як «мій будинок – моя фортеця», «моя хата з краю – я нічого не знаю», члени сім'ї і найближче соціальне довкілля. Усе інше важливе лише на словах, але реальної мотивуючої цінності не мають.

Учені вважають, що сучасні українці дуже бідні на «надідеї». Дослідження базових цінностей, які здатні мобілізувати суспільство, показало, що у сучасних українців недостатньо задіяна ця «підкірка колективного несвідомого» (К. Юнг). Вони дуже прагматичні, орієнтовані на суто практичні форми життєвого успіху.

Українське суспільство повинно мати систему ціннісних орієнтацій, духовним і

моральним ядром якої є українська національна ідея. Сутність української національної ідеї збігається зі змістом національної мети: побудова незалежної, демократичної, правової, соціально справедливої й економічно ефективної держави. Єдиним гарантом забезпечення досягнення цієї мети є свідомі громадяни України, зусилля яких мають бути інтегровані з національною ідеєю як об'єктивно необхідним в економічній структурі прогресотворчим чинником [4].

Національна ідея згуртовує народ в одне ціле на базі соціально-політичних, морально-етичних та психологічних основ його менталітету та буття. Це прагнення до ідеального самовлаштування нації в усіх сферах життя на основі національної свідомості, ціннісних настанов нації; це духовний стан народу. Вищим проявом національної ідеї є розуміння політичної мети (державотворення, культурного, економічного, духовного розвитку) [21].

Соціальна трансформація – процес структурних змін суспільного стану. Поняття «трансформація» походить від пізньолатинського «transformation» і означає «перетворення», тому в контексті суспільства представляє одну з найбільш значущих форм його змін, упродовж якої відбувається зміна самої соціальної системи [19].

Поняття соціальної трансформації слід відрізнити (за П. Штомпокою) від інших соціальних процесів: морфогенезису (виникнення абсолютно нових соціальних умов, станів суспільства, соціальних структур); трансмутації (модифікації, реформації чи перегляду існуючих соціальних установок); репродукції (компенсаторних, адаптивних, підтримуючих процесів, що дозволяють пристосуватись до навколишніх умов, зберігаючи існування суспільства в незмінній формі). Трансформація означає базові якісні зміни, коли в основі соціальної реальності відбуваються зрушення, відлуння яких відчувається в усіх сферах соціального буття [25].

Для вітчизняної соціальної думки поняття «трансформація» набуло особливого значення в кінці ХХ ст. у зв'язку зі зміною соціального вектора розвитку країн усього пострадянського простору [8]. Це поняття є найбільш адекватним для реалій України, на відміну, наприклад, від «модернізації», яка набуває іншого векторного навантаження (В. Ядов).

Провідні російські вчені трактують трансформацію так: 1) радикальна й відносно швидка зміна соціальної природи суспільства (Т. Заславська); 2) перетворення суспільства, яке відрізняється національно-культурною своєрідністю (В. Ядов);

3) швидка, зовнішня, поверхнева зміна соціальності шляхом включення в неї чужинних елементів, що супроводжується наростанням негативних явищ (Н. Іконнікова); 4) комплексне еволюційне перетворення суспільства як соціокультурної системи – соціокультурна трансформація (Н. Лапін) та ін.

Автори зазначають, що трансформації пострадянського простору, зокрема України, також зумовлені й екзогенними чинниками. Головна відмінність українських трансформацій від західних полягає в тому, що тут вони не стабільні, близькі до стану «динамічного хаосу» (за І. Пригожиним) [14].

Трансформаційні процеси змінили колишню структуру суспільства. Докорінно змінилися принципи соціальної стратифікації суспільства, воно структурується на новому для України ґрунті. Надзвичайно важливі й дослідження взаємодії різних соціальних прошарків і груп, становлення соціально-групових інтересів, статусів, ідентичностей.

Соціальна зміна (трансформація) – це перехід соціальних систем, спільнот, інститутів і організацій з одного стану в інший. Виділяються різні типи механізмів соціальних трансформацій: еволюційний та революційний, прогресивний і регресивний, імітаційний й інноваційний та ін. Поняття «соціальна трансформація» конкретизується поняттям «розвиток». Розвиток – це незворотна, спрямована зміна соціальних об'єктів. Розвиток передбачає перехід від простого до складного, від нижчого до вищого тощо. [11].

Перехід від однієї до іншої суспільно-політичної формації відбувається на ґрунті соціальної революції. Соціальному революціонізму протистоять теорії соціального еволюціонізму. Найбільш яскраво й повно соціальний еволюціонізм висвітлений у системі англійського соціолога Г. Спенсера. На його думку, соціальна еволюція є частиною загальної універсальної еволюції. Вона передбачає ускладнення форм суспільного життя, диференціацію й інтеграцію на новому рівні організації [18].

У руслі соціального еволюціонізму на основі протиставлення традиційного і сучасного суспільства в ХХ ст. сформувався теорія індустріального суспільства (Р. Арон, У. Ростоу). У 1970-ті роки ця теорія набуває свого розвитку в теорії «постіндустріального суспільства» (Д. Белл, З. Бжезинський, Е. Тоффлер, А. Турен, Ж. Фурастье) [2; 3; 20]. Обидві ці теорії знаходяться в межах соціального еволюціонізму, оскільки передбачають проходження суспільством певних

стадій на основі технічних і технологічних нововведень у поєднанні з різноманітними психологічними мотивами людської діяльності.

Отже, про які б трансформаційні суспільні зміни, процеси модернізації чи пріоритети структуризації економіки зараз не йшлося, їх розгляд повинен проводитися в площині соціо-гуманістичної політики стосовно захисту людини та її нації, особливо щодо ексклюзивного і цивілізаційного розвитку кожної людини, кожного народу та вільної його інтеграції у світовий простір. Національне і загальнолюдське мають іти поруч.

Наявність певних ресурсів, потенціалів, можливостей розширює поле діяльності особистості, роблячи більш досяжними значущі цілі в житті. Особистісні ресурси суб'єктивно підвищують цінність людини в очах соціуму і в її власній думці про саму себе роблять її сильнішою, більш стресостійкою, значущішою і продуктивнішою. Коли ми виносимо судження про іншу людину, ми враховуємо не лише її актуальну ситуацію, але і потенційні можливості й ресурси, оскільки резерви і ресурси – психологічний капітал кожної особистості.

Можна говорити про *індивідуально-психологічні ресурси*, до яких належать характеристики і властивості особистості, і про ресурси соціально-психологічні, під якими розуміються переваги, що їх надають гроші, соціальна підтримка (соціальні взаємозв'язки і взаємостосунки), соціальні навички і влада [9].

Дуже велике значення, на думку М. Аргайла, мають *соціальні навички*: наприклад, екстраверти, що мають розвиненіші соціальні навички, почуваються щасливішими завдяки упевненості в собі (М. Аргайл, 2003). Було встановлено також те, що щастя пов'язане з готовністю до співпраці, лідерськими якостями і гетеросексуальними навичками [1]. Вони дозволяють вступати у більш прийнятні стосунки з іншими людьми, тоді як індивіди, котрі зазнають у спілкуванні ускладнень або нестачі соціальних навичок, часто живуть в соціальній ізоляції й самотності. *Фізична привабливість* може бути також значущою, особливо для молодих жінок, оскільки вона сприяє популярності у протилежної статі, у працевдавців, може сприяти кар'єрному зростанню.

Психологічні якості людини теж часто розглядаються ресурсами, що дозволяють ефективніше діяти і досягати успіху, долати стреси і справлятися із життєвими труднощами. Так, серед пізнавальних (когнітивних) ресурсів найчастіше розглядається *інтелект* – загальна адаптивна здатність людини.

Психологічні ресурси традиційно розглядаються у зв'язку з дослідженням кон-

структивного начала особистості, що здійснюється у межах гуманістичного напрямку в психології. Найбільш важливий у цьому сенсі напрям досліджень полягає у вивченні того, як люди ладнають із важкими життєвими подіями, за допомогою яких якостей і властивостей вони долають стрес. У зв'язку з цим окреслюється психологічна проблематика владнання (копінг-поведінка), розкриваються особистісні характеристики, які або сприяють, або перешкоджають індивідові опанувати екстремальні життєві ситуації.

Важливу роль у зв'язку з цим має цілісне дослідження особистості. Як відзначає Л. Анциферова (1994), особистість зі своїм особливим життєвим світом, в якому міститься її індивідуальна історія, виступає медіатором подій, що піддає їх психічному переробленню, перш ніж обрати відповідний тип стратегії владнання з ними. Крім того, важливо також ураховувати рівень «біографічного стресу» в особистості: лише в цьому разі можна визначити, чи є обрана техніка типовою для особистості відповідно до важку життєву проблему або ж вона виступає ситуаційно-специфічною.

До недавнього часу активність людини з подолання життєвих труднощів вивчалася у межах когнітивно-поведінкової парадигми, представники якої з позицій зовнішнього спостерігача аналізували те, як людина сприймає й оцінює свої труднощі як пов'язаний рівень самооцінки з прийомами владнання, якими способами можна посилити мотивацію індивіда в особливо скрутних умовах і т. ін. Зараз психологи починають розглядати складні ситуації і дії в них індивіда з позицій його власного внутрішнього світу. У зв'язку з цим акцентується увага на тій суб'єктивній реальності, яку кожна людина формує у своєму життєвому просторі з опорою на власну систему значущих цінностей, що виступають своєрідною системою координат, щодо яких інтерпретуються зовнішні події [16].

Коли людина намагається впоратися з тими або іншими життєвими труднощами, її активність може бути спрямована як на зовнішні обставини, що підлягають зміні, так і на саму себе. Умикаються механізми психічної саморегуляції і механізми психічної адаптації: механізми психологічного захисту і копінг-механізми. Те, який саме шлях подолання життєвих труднощів вибере та або інша особистість, визначається її резервами і ресурсами. Люди, що надають перевагу конструктивно перетворюючим стратегіям, виявляються особистостями з оптимістичним світоглядом, стійкою позитивною самооцінкою, реалістичним підходом до життя і сильно вираженою мотива-

цією досягнення. Люди, що йдуть від важких ситуацій, звертаються до механізмів психологічного захисту, сприймають світ джерелом небезпек, у них невисока самооцінка, а світогляд забарвлений песимізмом.

Вірогідність розвитку психічного стресу за умов підвищення фрустраційної напруженості залежить від особливостей особистості, що має специфічний набір психологічних рис. Такі риси позначалися різними авторами то як «почуття когерентності», що підвищує ресурси протистояння стресогенним ситуаціям, то як «особистісна витривалість», що розуміється потенційною здатністю до активного подолання труднощів. Особистісні ресурси визначаються здатністю до побудови інтегрованої поведінки. Чим вища здатність до інтеграції поведінки, тим успішніше подолання стресогенних ситуацій. Використовуються й інші теоретичні підходи. Це і психологічне наповнення введеного Л. Гумільовим поняття пасіонарності, і поняття про особистісний адаптаційний потенціал, що визначає стійкість людини до екстремальних чинників (А. Маклаков), і поняття про особистісний потенціал (Д. Леонт'єв).

Отже, у центрі уваги дослідників сьогодні не лише життєві труднощі, стреси, кризи і конфлікти, але також і ті психологічні резерви і ресурси особистості, які допомагають людині їх успішно долати.

На думку І. Рибкіна, слід виокремлювати такі особистісні ресурси, як висока самооцінка, емоційна врівноваженість, упевненість та лідерство, автономність та інтернальність, відповідальність, цілеспрямованість, адаптивність та психологічна гнучкість [15, с.55]. Найчастіше особистісними ресурсами називають певні яскраві риси людини або ті властивості, які людина вважає власними сильними сторонами.

Е. Фромм виділяв три психологічні категорії, що позначають ресурсами людини в подоланні важких життєвих ситуацій: *надія* – те, що забезпечує готовність до зустрічі з майбутнім, саморозвиток і бачення його перспектив, що сприяє життю і зростанню; *раціональна віра* – усвідомлення існування безлічі можливостей і необхідності вчасно ці можливості виявити і використати; *душевна сила (мужність)* – здатність чинити опір спробам наразити на небезпеку надію і віру і зруйнувати їх, перетворивши на голий оптимізм або ірраціональну віру, здатність сказати «ні» тоді, коли весь світ хоче почути «так» [22].

У літературі розрізняють специфічні ресурси вузького спрямування, що мають значення лише для певного класу стресо-

вих ситуацій, й універсальні *метаресурси*, володіння якими забезпечує успішне подолання найрізноманітніших стресових ситуацій. Д. Леонт'єв виділяє три глобальні класи метаресурсів: *фізіологічні* (наприклад, загальний стан здоров'я або тип нервової системи, від якого залежить фізіологічна «ціна» адаптації до стресу), *психологічні* (особливості особистості, характеру, здібностей, психічних процесів) і *соціальні*, що виявляються у взаємодії з іншими людьми (зокрема соціальна підтримка) [10]. Деталізуючи психологічну модель подолання стресових ситуацій, автор виділив такі різновиди психологічних ресурсів:

- психологічні ресурси стійкості. До них належать ціннісно-сміслові ресурси, стійка самооцінка та внутрішнє право на активність і прийняття рішень, задоволеність життям, осмисленість життя, почуття об'єднаності й суб'єктивна вітальність як диспозиція, а також базові переконання;

- мотиваційні ресурси, що відображають енергетичне забезпечення дій індивіда щодо подолання стресової ситуації;

- інструментальні ресурси, які містять вивчені (набуті) інструментальні навички і компетенції, наприклад, навички і стереотипи організації операціональної сторони діяльності, а також стереотипні тактики реагування на певні ситуації (зокрема психологічні захисти, або механізми подолання у вузькому сенсі слова).

Окремим різновидом психологічних ресурсів Д. Леонт'єв виділив психологічні ресурси саморегуляції. До них автор відніс психологічні змінні, які відображають стійкі, але обрані з низки альтернатив стратегії саморегуляції (як способу побудови динамічної взаємодії з обставинами життя), таких як міра суб'єктивного контролю над ними або залежність від них, стійкі очікування позитивних або негативних наслідків подій, стратегії взаємодії зі складністю й невизначеністю, гнучкість або ригідність цілепокладання, характеристики зв'язку зусиль із результатами діяльності та ін. Проте ця модель психологічних ресурсів саморегуляції є універсальною для будь-яких фахівців [9].

Психологічним ресурсом, який забезпечуватиме ефективне виконання різних завдань, на думку Н. Погорільської та М. Іванюк, може стати *особистісна мобільність*, яка відображає здатність фахівців до самостійного і своєчасного прийняття адекватного рішення про спосіб дії. Особистісна мобільність забезпечує довільне управління власною поведінкою та руховими діями, тобто свідому, рухову діяльність, ті рухи або дії, які виникають

за розумним рішенням й управляються свідомістю [13].

Саморегуляція поведінки людини під час виконання завдань підвищеної значущості, а також і тих, які потребують ефективного здійснення аналізу й контролю власних суджень, дій, станів, діяльності, є психологічний ресурс, який Д. Леонтьєв назвав *рефлексією*. Рефлексивний компонент системи психологічних ресурсів включає індивідуальні особливості здійснення рефлексивного аналізу своєї діяльності й поведінки. Рефлексія (як психологічний ресурс саморегуляції діяльності) забезпечує свідоме ставлення до виконуваних обов'язків та усвідомлення наслідків своїх дій або бездіяльності.

Своєчасне виконання людиною будь-яких соціально чи особистісно значущих завдань буде здійснюватися ефективно внаслідок підтримання стабільності емоційного стану, її здатності швидко адаптуватися до зовнішніх умов за допомогою підтримки загальної продуктивної активності, самостійності у визначенні, доборі та оцінці засобів реалізації задуманого. Таким психологічним ресурсом саморегуляції діяльності, що забезпечить надійність професійної діяльності, виступає *саме життєстійкість*. Це диспозиція, що включає в себе три порівняно автономних компоненти: включеність, контроль, прийняття ризику.

Проте Н. Погорільська та М. Іванюк виділяють ще два ресурси, які безпосередньо здійснюватимуть вплив на особистісну сферу професіонала: *морально-етичну відповідальність* та *самоприйняття* – специфічні й одні із найважливіших психологічних ресурсів, що забезпечуватимуть саморегуляцію діяльності в незвичних умовах середовища. Самоприйняття особистості полягає у її незалежності, здатності протистояти тиску ззовні, у відчутті впевненості та компетентності, у безперервному саморозвитку, відстеженні власного особистісного зростання і відчутті самовдосконалення, наявності цілей у житті та відчутті його осмисленості, наявності переконань, підтримання позитивного ставлення до себе та навколишніх [13].

Психологічні ресурси особистості, як правило, приховані від свідомості людини – носія цих самих ресурсів. Під психологічним ресурсом розуміють внутрішні резерви людини, які зберігаються за сімома печатками в підсвідомості, очікуючи того, коли вона їх задіє. Психолог виступає для клієнта активатором його ресурсів.

Психологічний ресурс людини вважається активним, коли він усвідомлюється своїм, доречно застосовується у відповідь на загрозу організму і/або особі, коли він узя-

тий на озброєння (як стратегія поведінки і реагування).

Розрізняють 4 типи психологічних ресурсів особистості, тобто існує чотири світи людини, які активізують різні психологічні ресурси її особистості:

– *вітальний світ*. Використовує ресурси, пов'язані з фізіологічним виживанням як біологічного організму: як пристосуватися до нової дієти, як тілесно витримати стрес, уміння швидко зібратися у важкій ситуації і розслабитися після її завершення;

– *діяльнісний світ*. Включає психологічні ресурси поля навичок. Наприклад, уміння заробляти гроші або здатність влучно стріляти з лука. Навичка розпалити вогнище з одного сірника може врятувати життя людині, що заблукала в лісі. Сюди належать також здібності до прикладних видів творчості;

– *свідомий світ*. Активізує когнітивні ресурси, пов'язані з умінням вбирати, аналізувати, синтезувати й обробляти інформацію. Уміння придумувати ідеї і винаходити нове належать до «свідомих» психологічних ресурсів;

– *вольовий світ*. Вимагає від людини психологічних ресурсів, пов'язаних з емоційно-вольовою сферою. Уміння управляти своїм психологічним станом і емоціями, навички асертивної поведінки, віра в себе і свої можливості.

Проблематика подолання важких ситуацій може розглядатися з точки зору використання людиною психологічних ресурсів. Незважаючи на тривалу історію вивчення поведінки владнання за кордоном і підвищений інтерес до цієї проблеми, у вітчизняній психології немає загально визнаного поняття, класифікації типів або механізмів, термін недостатньо наповнений психологічним змістом. Ресурси особистості (як один з аспектів владнання) – це можливості, які має людина, співвідношення і використання яких приносять ефективні для особистості результати. Аналіз ресурсного складника владнання, визначення значущості використання різних видів ресурсів у подоланні важких життєвих ситуацій може дозволити описувати процес взаємодії людини і ситуації. Цей підхід відбиває як ситуаційні, так і особистісні особливості цього процесу. Особливий інтерес представляють такі завдання, як аналіз поняття ресурси; побудова можливих моделей ресурсів; виділення феноменів використання різних видів ресурсів; визначення ролі ресурсів у забезпеченні ефектів поведінки владнання, створенні основи для стійкості в нових важких ситуаціях.

Визначають владнання як внутрішні і зовнішні способи регуляції поведінки осо-

бистості, які забезпечують доступний рівень і форму вирішення проблеми, зняття напруги в певній важкій ситуації. Прямо або непрямо вони готують благополучні результати в майбутніх ситуаціях за рахунок оптимального співвідношення і використання індивідуальних і середових ресурсів. Ресурси поведінки владнання можна визначити тими індивідуальними, середовими і процесуальними можливостями, що усвідомлюються такими і використовуються людиною для подолання важкої життєвої ситуації.

Виділення процесуальних ресурсів, з одного боку, відкриває перспективу управління поведінкою владнання, а з іншого – дозволяє трактувати ресурси біполярним утворенням, коли одна і та сама властивість може актуалізуватися, ставати чинником подолання труднощів або чинником, що блокує подолання. Уявлення про біполярну природу ресурсів дозволяє розглядати людину і ситуацію в процесі взаємодії.

У літературних джерелах висвітлені такі позиції ставлення до індивідуально-психологічних ресурсів: я все можу; я можу, тому що доводиться; я можу, тільки те, що можу і тому б'юся щосили; а що я можу? [6].

Найбільш ефективним є ставлення першого і другого типу. Воно характеризується найповнішим і гнучкішим уявленням про себе. Це дозволяє адекватно ситуації оцінювати свої можливості й робити різні кроки до розширення своїх ресурсів.

Ми виділили декілька емпіричних типів ставлення до соціальних ресурсів, які відбивають наявність і характер зв'язків між індивідуально-психологічними, соціальними і операціональними ресурсами: 1) маніпуляція – використання соціальних ресурсів для отримання односторонньої вигоди; 2) використання особливостей середовища як ресурсів – активність, спрямована на вибудовування стосунків із соціальним оточенням, де за певної долі вкладу отримують віддачу, що дає можливість конструктивно й оптимально вирішувати проблеми; 3) очікування допомоги з боку – перекидання активної ролі у вирішенні проблеми на інших людей. Ставлення до них і до себе, як до ресурсів, що взаємозаміняють один одного.

Окремими проявами цього ставлення до середовища є механізми витягання ресурсів із соціальної мережі: «вливання в соціальну мережу»; капсулювання мережі; орієнтація на один сегмент мережі; орієнтація на цілісний образ мережі. Перший і четвертий механізми дозволяють вибудувати взаємодію і забезпечувати довго-

тривалий ефект, що дозволяє долати виникаючі труднощі. Другий і третій може бути ефективним лише в специфічних ситуаціях, типових для певної життєвої ситуації людини [6].

Висновки з проведеного дослідження. Отже, виходячи із зазначеного вище, можемо стверджувати, що в умовах сучасних суспільних трансформацій особистість має цілий арсенал різноманітних психологічних ресурсів, які можливо успішно застосовувати задля ефективної адаптації й швидкого відновлення психічного й психологічного потенціалу. Проте специфіка кожної життєвої ситуації вимагає активізації певних видів і механізмів психологічних ресурсів. У перспективі цікавим є дослідження психологічних ресурсів у системі особистісної мобільності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аргайл М. Психология счастья. 2-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 271 с.
2. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования / Под ред. В. Иноземцева. Москва: Academia, 1999. 783 с.
3. Бжезинский З. Стратегічне бачення: Америка і криза світової влади / Перекл. з англ. Г. Лелів. Львів: «Літопис», 2012. 168 с.
4. Боришевський М. Національна самосвідомість у громадському становленні особистості. Київ: Беркут, 2000. 63 с.
5. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2004. Т. 2: С. 118.
6. Кожевникова Е. Личностные ресурсы преодоления ситуации социально-экономической депривации: автореф. дисс. ... канд. психол. наук по специальности 19.00.01 – общая психология, психология личности и история психологии. Краснодар, 2006. 26с.
7. Кримський С. Концептуальний лад аналізу переходного процесу. Наук. зап. НаУКМА. Серія: Філософія та право. 1999. Т. 8. С. 4–10.
8. Ламажаа Ч. Социальная трансформация. Энциклопедия гуманитарных наук: Знание. Понимание. Умение. 2011. № 1. С. 262–264.
9. Леонтьев Д. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации. Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М.В. Ломоносова. Вып. 1. Москва: Смысл, 2002. С. 56–65.
10. Леонтьев Д. Что даёт психологии понятие субъекта: субъектность как измерение личности. Эпистемология и философия науки. 2010. № 3. С. 136–153.
11. Медінцев В. Внутрішній соціум індивіда: суб'єктно-діалогічний підхід. Соціальна психологія. 2007. №6. С. 17–31.
12. Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее: монография. Киев: ИПиЭНИ, 2013. 337с.
13. Погорільська Н., Іванюк М. Психологічні ресурси саморегуляції льотного складу повітряних сил. Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць

Института психологии имени Г.С. Костюка. Київ: НАУ, 2012. Том X. Вип. 21. С. 155–166.

14. Пригожин И. Определено ли будущее? Ижевск: ИКД, 2005. 240 с.

15. Рыбкин И. Коучинг Социального Успеха. Москва: Изд-во «Институт общегуманитарных исследований», 2005. 224 с.

16. Соловьева С. Ресурсы личности. Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. 2010. № 2. URL: [http:// medpsy.ru](http://medpsy.ru)

17. Соціологічна енциклопедія / Укладач: В. Городяненко. Київ: Академвидав, 2008. 456 с.

18. Спенсер Г. Социальная статика. Изложение социальных законов, обуславливающих счастье человечества / пер. с англ. М. Бойченко. Киев: Гама-Принт, 2013. 496 с.

19. Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід: наукове видання / За

ред. В. Танчера, В. Степаненка. Київ: ТОВ «Поліграфічний центр «Фоліант»», 2004. 244 с.

20. Тоффлер Э. Шок будущего (Future Shock). Москва: АСТ, 2008. 560 с.

21. Українська національна ідея і сучасність / Під заг. ред. проф. Г. Гончарука. Одеса: Астропринт, 1999. 256 с.

22. Фромм Э. Бегство от свободы. Минск: Харвест, 2004. 384 с.

23. Шайгородський Ю. Поняття «трансформація» як інструмент аналізу соціальних змін. Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. 2010. № 10. С. 51–53.

24. Шапар В. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2005. 240 с.

25. Штомпка П. Социология: анализ современного общества / Пер. с польского С. Червонной. Москва: Логос, 2005. 664 с. + 32 с. цв. вкл.

УДК 616.89-008.442.6

НАРЦИСИЧНІ ШЛЯХИ САМОЗДІЙСНЕННЯ

Клименко М.Р., аспірант
кафедри психології

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті теоретично та емпірично досліджено зв'язок нарцисичної саморегуляції із особистісним самоздійсненням, обґрунтовано роль нарцисичної саморегуляції – чинника переживання людиною екзистенційної сповненості. Виявлено, що «здоровий» нарцисизм існує в прямому зв'язку із здатністю особи до самотрансценденції, переживанням особистісної свободи, персональністю (відкритістю до світу й до себе) та екзистенційністю (відповідальною включеністю в існування). Чинниками сповненості у контексті нарцисичної саморегуляції є такі: переживання Self, наявність ідеалу самодостатності, сила Self, менша схильність до обезцінювання об'єктів та прагнення мати інтеріоризований чи зовнішній об'єкт, який би надихав особистість та у її фантазіях був близьким до ідеалу. Емпірично підтверджено припущення, що самоцінність – основа переживання особистості як цілісної та узгодженої структури психічних активностей, спрямованих на екзистенційну зміну.

Ключові слова: нарцисизм, нарцисична саморегуляція, самоздійснення, Self-система, самоцінність.

В статье теоретически и эмпирически исследована связь нарцисической саморегуляции с самоосуществлением, обоснована роль нарцисической саморегуляции – фактора переживания человеком экзистенциальной наполненности. Выявлено, что «здоровый» нарцисизм существует в прямой связи со способностью к самотрансценденции, переживанием личной свободы, персональностью (открытостью к миру и себе) и экзистенциальностью (ответственным включением себя в существование). Факторами наполненности в контексте нарцисической саморегуляции являются такие: переживания Self, наличие идеала самодостаточности, сила Self, меньшая склонность к обезценению объектов и стремление иметь интериоризированные или внешний объект, который бы вдохновлял личность и в ее фантазиях был близок к идеалу. Эмпирически подтверждено предположение, что самоценность – основа переживания личности как целостной и согласованной структуры психических активностей, направленных на экзистенциальное изменение.

Ключевые слова: нарцисизм, нарцисическая саморегуляция, самореализации, Self-система, самоценность.

Klymenko M.R. NARCIAL WAYS OF EXCLUSION

In the article, the connection between narcissistic self-regulation and personal self-fulfillment was investigated. The role of narcissistic self-regulation as a factor of the human's experience of existential completeness was substantiated as well. It was revealed that "healthy" narcissism exists in direct connection with the person's ability to self-transcendence, experience of freedom, personal openness to the world and Self, existentiality (inclusion in existence). The factors of self-fulfillment in the context of narcissistic self-regulation are: the meaningful sense Self, the self-sufficiency, the feeling of Self-power, a lesser tendency to devalue objects, and the desire to have an interiorized or exterior object that inspires person. It was empirically confirmed that self-value is the basis of a coherent and consistent structure of Self and total mental activities that are involved at an existential change.

Key words: narcissism, narcissistic self-regulation, self-fulfillment, Self-system, self-value.

Постановка завдання. Завдання статті – теоретично проаналізувати та емпірично дослідити причинно-наслідковий зв'язок нарцисичної саморегуляції з особистісним самоздійсненням; виокремити й обґрунтувати чинники самоздійснення, що функціонують у системі саморегуляції Я. А також сформулювати теоретичну модель зв'язку «здорового» нарцисизму та самоздійснення кризь призму особистісної самоцінності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якщо виходити з розуміння конструкту саморегуляції (як механізму, що організовує психічну активність людини), то варто одразу її розділити на усвідомлювану та неусвідомлювану. Відштовхуватимось від останньої, оскільки власне до її змісту й належить нарцисична. Нарцисична саморегуляція – це універсальна і специфічна система саморегуляції, що спрямована на захист, заповнення та збереження структурної цілісності, часової стабільності й позитивного афективного забарвлення уявлення особистості про себе. Діє нарцисична саморегуляція в межах системи Self – узгодженого самодинамізму. А самодинамізм – це складне і багатофакторне визначаюче себе особистісне утворення, що існує на несвідомому рівні та формується на основі особистого досвіду «схвалення/несхвалення» особи оточуючими і спонукає її діяти так, аби уникнути пов'язаного з недовірою занепокоєння [9]. Тобто нарцисичну саморегуляцію можна назвати «здоровим» нарцисизмом, що існує в нормі саморегулюючих процесів Self.

Механізм формування «здорового нарцисизму» проходить такі етапи: оптимальні відносини з «віддзеркалюючим» Я-об'єктом сприяють формуванню нормальної ідеалізації Я-об'єкта, що приходить на зміну першопочатковому й ідеалізованому Я-грандіозному; ідеалізація завершується інтерналізацією ідеалізованого Я-об'єкта в інтрапсихічну структуру, що породжує Его-ідеал та здатність Супер-Его до самостійної ідеалізації, що формує новий тип інтерналізованої регуляції самоповаги. Загалом, система саморегуляції працює в напрямках базового задоволення чуттєво-тілесних потреб, задоволення потреби у впевненості/безпеці та в стабільній самооцінці, сенсі життя, освоєнні нових можливостей, самовираженні.

Самоздійснення – це багатогранний конструкт, визначення якого існує в сучасній психології в змистовних полях самореалізації, сенсожиттєвих орієнтацій, переживанні щастя чи задоволеності життям. Незмінним у визначеннях є те, що воно дозволяє людині реалізувати духовний компонент свого

внутрішньо особистісного змісту. А. Гевірт використовує поняття «self-fulfillment» для фундаментального «тестування блага і добробуту людського життя», розмірковуючи, що самоздійснення – це процес виконання людиною своїх найглибших та найбільш автентичних прагнень [6]. На відміну від самореалізації (якщо семантично буквально трактувати зміст поняття, то людина, яка є на її шляху, але поки не дійшла до кінцевої мети – ще не є в повноті своїй «реальною», а її Self не є реалізованим повністю), самоздійснення починається від прагнення його відчувати, воно здатне віднайтись у момент та є реальною силою Self [6]. На думку О. Кокуна, особистісне самоздійснення – це індивідуальний розвиток людини, в процесі якого розкриваються її потенційні можливості у різних життєвих сферах, це стале формування власного «життєвого простору» [2].

У цій статті самоздійснення розглядається в межах екзистенційно-аналітичної парадигми, тобто глибоким розумінням себе та у світі, своїх цінностей, осмислення життя, подолання протиріч людського існування. Самоздійсненість у теорії А. Ленгле наче віднайдена ідентичність. «Я завжди вже є тим, ким я можу стати. Я не буду кимось більшим, ніж я є зараз. Я ніколи не стану іншим. Я залишусь собою і збережу свою ідентичність, в суті своїй не відрізнятимусь від себе теперішнього» – так, на думку вченого, мислить особа конгруентна з усіма частинами власного Я, що переживає свою самоздійсненість. Самоздійснення в екзистенційно-аналітичній теорії існує не «осягненим станом», а є процесом особистісного розвитку, що проявляє себе у динамізмі. А той, хто проживає життя, наповнене сенсом, не думає про нього, а відданий процесу його здійснення, подібно до того, як, слухаючи улюблену музику, не думає про щастя, яке зараз відчуває, а є їй повністю відданим [3]. Таким чином, життя, наповнене сенсом, цілком може бути неусвідомленим, бо усвідомлення приходить лише в разі втрати сенсу. Щоб не було підміни понять, варто зазначити, що А. Ленгле також вживає аналогічне до «самоздійснення» поняття «сповненість». Міра переживання сповненості – це те, наскільки наповнена змістом екзистенція особистості. А необхідною умовою осмисленого існування (А. Ленгле продовжує ідею В. Франкла) є втілення цінностей: переживання, творчості та особистісних життєвих установок. Якщо особистість знаходить сама себе й автентичність, свою самоповагу, то сума цих знань є її самоцінністю, найглибшою цінністю того, чим є сама особистість

[3]. Лише крізь переживання особистісної самоцінності людина може бути відкритою до світу, переживати себе екзистенційно, бути скерованою на сенси та цінності буття.

Загалом, самоздійсненість людини проявляється через її цілісність. Цілісність зумовлена особливістю розвитку індивіда – самокерованої та саморегульованої системи [4]. Self (як центральний само динамізм) є тим укріплюючим і регулюючим базисом, що робить особистість відносно стабільною, проте відкритою до змін [9]. Тому можна говорити про деяку тотожність цілісності та системності людини. Становлення та підтримування цілісності визначається здатностями до рефлексивної діяльності, самоуправління – розвитку суб'єктності[4].

За допомогою теоретичного аналізу й узагальнень виявлено, що нарцисична саморегуляція має тісну дотичність до процесів формування самоставлення, підтримування афективної рівноваги, позитивного уявлення про себе та особистісної цінності й цілісності. Самоставлення особистості, у структурі якого провідну роль відіграють емоції людини, є смисловим відображенням дійсності (як зовнішньої, так і внутрішньої). Тому крізь призму ставлення до себе ми сприймаємо навколишнє середовище (через рівень інтересу, емоційні реакції та бажання), що може містити безліч цінностей. Цінності в екзистенційно-аналітичній теорії – це особистісне благо, що зачіпає конкретну особистість, це прийняття рішень, можливість для людини втілювати себе у чомусь. Цінності – це результат чуттєвого сприйняття певного об'єкта чи суб'єкта, їх не можна «думати», адже вони притягують людину, спонукають її до діяльності, захоплюють. Відчуття цінності здійснюється за умов здорової здатності до переживання, духовної відкритості, переживання внутрішньої подібності, спорідненості (саме ця, а не інша річ викликає відголосок у моїй душі). Сукупність усіх цих умов увінчує «ставлення» до цінності. Констатація фактичного буття іншої людини чи об'єкта тільки тоді перетворюється в переживання цінності, коли має значення для персонального буття, яке переживає суб'єкт. Лише на основі виникнення такої взаємодії можна говорити про цінність або нецінність чогось для людини. Отже, якщо будь-яке переживання цінності починається зі ставлення людини до власного буття, то фундаментальна цінність (позиція щодо власного життя) є мірилом життєвої осмисленості, передумовою переживання самоздійсненості. А цінність власної особистості, цінності світу – сферами, в яких

людина у нормі людина залишається чутливою протягом усього її існування.

Самоцінність наче грає роль індикатора роботи регулятивних процесів. А висока та адекватна самоцінність, яку потрібно кристалізувати внутрішньо й утвердити зовнішньо – джерела переживання Я (як цілісної та узгодженої структури психічних активностей, спрямованих на екзистенційну зміну).

Емпіричне дослідження здійснювалось для зв'язування зв'язку нарцисичної саморегуляції та переживання людиною особистісного самоздійснення, виявлення чинників почуття особистісної самоздійсненості. Обстежено 90 осіб віком від 18 до 21 року (юнацький вік та період ранньої дорослості) – 44 хлопці і 46 дівчат, що є студентами львівських вищих навчальних закладів. Методики дослідження: тест оцінки нарцисизму «Self» (Ф. Денеке та Б. Хільгеншток), «Шкала Екзистенції» (А. Ленгле), опитувальник «Задоволеність життям» (Е. Дінер).

Дані, отримані у результаті дослідження групи, опрацьовані за допомогою програм Excel та Statistica 8.0. Використано такі методи статистичного аналізу: кластерний, порівняльний, кореляційний та регресивний.

Оглядаючи загальні кореляційні зв'язки в усій вибірці, для нас важливим є звернути увагу лиш на найяскравіші акценти зв'язків нарцисизму та сили Self-системи з показниками особистісної здійсненості:

нарцисизм існує у прямому зв'язку із самотрансцендентністю ($r = 0,52$), свободою ($r = 0,46$), відповідальністю ($r = 0,44$), персональністю ($r = 0,49$), інтегративними показниками екзистенційності ($r = 0,47$) та сповненості ($r = 0,52$);

віддалення індексу функціонування системи Self від показників сильної особистості пов'язані зі зниженням задоволеності життям ($r = -0,39$), здатності до самодистанціювання ($r = -0,34$), переживання особистісної свободи ($r = -0,38$), відповідальності ($r = -0,31$), персональності ($r = -0,35$) та екзистенційності ($r = -0,37$) з відповідальністю ($r = -0,39$) загалом;

висока сповненість переживається за умов сили Self ($r = -0,62$), меншої схильності втрачати контроль над емоціями та прагненнями ($r = -0,32$), їй менш властива постійна захисна втеча психіки у дереалізацію та деперсоналізацію ($r = -0,48$), значущість Self є необхідною ($r = -0,66$), тілесний образ у свідомості є більш позитивним ($r = -0,50$), соціальна ізоляція не несе деструктивного характеру ($r = -0,35$), потреба в регресії до архаїчного догляду не є необхідною тотальністю в небезпеках для цілісності Self ($r = -0,37$), нарцисич-

ний гнів проявляється рідше ($r = -0,36$), а обезцінення об'єктів є менш властивим ($r = -0,41$). Схожі показники зафіксовані й для особистісної екзистенційності.

Регресійний аналіз зв'язку нарцисичної саморегуляції та особистісного самоздійснення. Для визначення зв'язку особистісного самоздійснення з функціонуванням системи нарцисичної саморегуляції було застосовано метод множинної регресії, де незалежними змінними обрано такі особистісні характеристики, як показники регуляції системи Self (показники «сили» особистості, які зафіксовані у значущих кореляційних зв'язках із сповненістю у загальній вибірці). Залежною змінною обрано сповненість та особистісну екзистенційність.

Загалом, регресійний аналіз був спрямований на виявлення чинників переживання людиною самоздійсненності, що лежать у сфері несвідомих динамічних саморегулятивних процесів Self. **Постановка завдання.** Завдання статті – теоретично проаналізувати та емпірично дослідити причинно-наслідковий зв'язок нарцисичної саморегуляції з особистісним самоздійсненням; виокремити й обґрунтувати чинники самоздійснення, що функціонують у системі саморегуляції Я. А також сформулювати теоретичну модель зв'язку «здорового» нарцисизму та самоздійснення крізь призму особистісної самоцінності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якщо виходити з розуміння конструкту саморегуляції (як механізму, що організовує психічну активність людини), то варто одразу її розділити на усвідомлювану та неусвідомлювану. Відштовхуватимось від останньої, оскільки власне до її змісту й належить нарцисична. Нарцисична саморегуляція – це універсальна і специфічна система саморегуляції, що спрямована на захист, заповнення та збереження структурної цілісності, часової стабільності й позитивного афективного забарвлення уявлення особистості про себе. Діє нарцисична саморегуляція в межах системи Self – узгодженого самодинамізму. А самодинамізм – це складне і багатофакторне визначаюче себе особистісне утворення, що існує на несвідомому рівні та формується на основі особистого досвіду «схвалення/несхвалення» особи оточуючими і спонукає її діяти так, аби уникнути пов'язаного з недовірою занепокоєння [9]. Тобто нарцисичну саморегуляцію можна назвати «здоровим» нарцисизмом, що існує в нормі саморегулюючих процесів Self.

Механізм формування «здорового нарцисизму» проходить такі етапи: оптимальні

відносини з «віддзеркалюючим» Я-об'єктом сприяють формуванню нормальної ідеалізації Я-об'єкта, що приходить на зміну першопочатковому й ідеалізованому Я-грандіозному; ідеалізація завершується інтерналізацією ідеалізованого Я-об'єкта в інтрапсихічну структуру, що породжує Еґо-ідеал та здатність Супер-Еґо до самостійної ідеалізації, що формує новий тип інтерналізованої регуляції самоповаги. Загалом, система саморегуляції працює в напрямках базового задоволення чуттєво-тілесних потреб, задоволення потреби у впевненості/безпеці та в стабільній самооцінці, сенсі життя, освоєнні нових можливостей, самовираженні.

Самоздійснення – це багатогранний конструкт, визначення якого існує в сучасній психології в змістовних полях самореалізації, сенсожиттєвих орієнтацій, переживанні щастя чи задоволеності життям. Незмінним у визначеннях є те, що воно дозволяє людині реалізувати духовний компонент свого внутрішньо особистісного змісту. А. Гевірт використовує поняття «self-fulfillment» для фундаментального «тестування блага і добробуту людського життя», розмірковуючи, що самоздійснення – це процес виконання людиною своїх найглибших та найбільш автентичних прагнень [6]. На відміну від самореалізації (якщо семантично буквально трактувати зміст поняття, то людина, яка є на її шляху, але поки не дійшла до кінцевої мети – ще не є в повноті своїй «реальною», а її Self не є реалізованим повністю), самоздійснення починається від прагнення його відчувати, воно здатне віднайтись у момент та є реальною силою Self [6]. На думку О. Кокуна, особистісне самоздійснення – це індивідуальний розвиток людини, в процесі якого розкриваються її потенційні можливості у різних життєвих сферах, це стале формування власного «життєвого простору» [2].

У цій статті самоздійснення розглядається в межах екзистенційно-аналітичної парадигми, тобто глибоким розумінням себе та у світі, своїх цінностей, осмислення життя, подолання протиріч людського існування. Самоздійсненість у теорії А. Ленгле наче віднайдена ідентичність. «Я завжди вже є тим, ким я можу стати. Я не буду кимось більшим, ніж я є зараз. Я ніколи не стану іншим. Я залишусь собою і збережу свою ідентичність, в суті своїй не відрізнятимусь від себе теперішнього» – так, на думку вченого, мислить особа конгруентна з усіма частинами власного Я, що переживає свою самоздійсненність. Самоздійснення в екзистенційно-аналітичній теорії існує не «осягненим станом», а є процесом

особистісного розвитку, що проявляє себе у динамізмі. А той, хто проживає життя, наповнене сенсом, не думає про нього, а відданий процесу його здійснення, подібно до того, як, слухаючи улюблену музику, не думає про щастя, яке зараз відчуває, а є їй повністю відданим [3]. Таким чином, життя, наповнене сенсом, цілком може бути неусвідомленим, бо усвідомлення приходить лише в разі втрати сенсу. Щоб не було підміни поняття, варто зазначити, що А. Ленгле також вживає аналогічне до «самоздійснення» поняття «сповненість». Міра переживання сповненості – це те, наскільки наповнена змістом екзистенція особистості. А необхідною умовою осмисленого існування (А. Ленгле продовжує ідею В. Франкла) є втілення цінностей: переживання, творчості та особистісних життєвих установок. Якщо особистість знаходить сама себе й автентичність, свою самоповагу, то сума цих знань є її самоцінністю, найглибшою цінністю того, чим є сама особистість [3]. Лише крізь переживання особистісної самоцінності людина може бути відкритою до світу, переживати себе екзистенційно, бути скерованою на сенси та цінності буття.

Загалом, самоздійсненість людини проявляється через її цілісність. Цілісність зумовлена особливістю розвитку індивіда – самокерованої та саморегульованої системи [4]. Self (як центральний само динамізм) є тим укріплюючим і регулюючим базисом, що робить особистість відносно стабільною, проте відкритою до змін [9]. Тому можна говорити про деяку тотожність цілісності та системності людини. Становлення та підтримування цілісності визначається здатностями до рефлексивної діяльності, самоуправління – розвитку суб'єктності [4].

За допомогою теоретичного аналізу й узагальнень виявлено, що нарцисична саморегуляція має тісну дотичність до процесів формування самоставлення, підтримування афективної рівноваги, позитивного уявлення про себе та особистісної цінності й цілісності. Самоставлення особистості, у структурі якого провідну роль відіграють емоції людини, є смисловим відображенням дійсності (як зовнішньої, так і внутрішньої). Тому крізь призму ставлення до себе ми сприймаємо навколишнє середовище (через рівень інтересу, емоційні реакції та бажання), що може містити безліч цінностей. Цінності в екзистенційно-аналітичній теорії – це особистісне благо, що зачіпає конкретну особистість, це прийняття рішень, можливість для людини втілювати себе у чомусь. Цінності – це результат чуттєвого сприйняття певного об'єкта чи

суб'єкта, їх не можна «думати», адже вони притягують людину, спонукають її до діяльності, захоплюють. Відчуття цінності здійснюється за умов здорової здатності до переживання, духовної відкритості, переживання внутрішньої подібності, спорідненості (саме ця, а не інша річ викликає відголосок у моїй душі). Сукупність усіх цих умов увінчує «ставлення» до цінності. Констатація фактичного буття іншої людини чи об'єкта тільки тоді перетворюється в переживання цінності, коли має значення для персонального буття, яке переживає суб'єкт. Лише на основі виникнення такої взаємодії можна говорити про цінність або нецінність чогось для людини. Отже, якщо будь-яке переживання цінності починається зі ставлення людини до власного буття, то фундаментальна цінність (позиція щодо власного життя) є мірилом життєвої осмисленості, передумовою переживання самоздійсненості. А цінність власної особистості, цінності світу – сферами, в яких людина у нормі людина залишається чутливою протягом усього її існування.

Самоцінність наче грає роль індикатора роботи регулятивних процесів. А висока та адекватна самоцінність, яку потрібно кристалізувати внутрішньо й утвердити зовнішньо – джерела переживання Я (як цілісної та узгодженої структури психічних активностей, спрямованих на екзистенційну зміну).

Емпіричне дослідження здійснювалось для зв'язування зв'язку нарцисичної саморегуляції та переживання людиною особистісного самоздійснення, виявлення чинників почуття особистісної самоздійсненості. Обстежено 90 осіб віком від 18 до 21 року (юнацький вік та період ранньої дорослості) – 44 хлопці і 46 дівчат, що є студентами львівських вищих навчальних закладів. Методики дослідження: тест оцінки нарцисизму «Self» (Ф. Денеке та Б. Хільгеншток), «Шкала Екзистенції» (А. Ленгле), опитувальник «Задоволеність життям» (Е. Дінер).

Дані, отримані у результаті дослідження групи, опрацьовані за допомогою програм Excel та Statistica 8.0. Використано такі методи статистичного аналізу: кластерний, порівняльний, кореляційний та регресивний.

Оглядаючи загальні кореляційні зв'язки в усій вибірці, для нас важливим є звернути увагу лиш на найяскравіші акценти зв'язків нарцисизму та сили Self-системи з показниками особистісної здійсненості:

нарцисизм існує у прямому зв'язку із самотрансцендентністю ($r = 0,52$), свободою ($r = 0,46$), відповідальністю ($r = 0,44$), персональністю ($r = 0,49$), інтегративними

показниками екзистенційності ($r = 0,47$) та сповненості ($r = 0,52$);

віддалення індексу функціонування системи Self від показників сильної особистості пов'язані зі зниженням задоволеності життям ($r = -0,39$), здатності до самодистанціювання ($r = -0,34$), переживання особистісної свободи ($r = -0,38$), відповідальності ($r = -0,31$), персональності ($r = -0,35$) та екзистенційності ($r = -0,37$) з відповідальністю ($r = -0,39$) загалом;

висока сповненість переживається за умов сили Self ($r = -0,62$), меншої схильності втрачати контроль над емоціями та прагненнями ($r = -0,32$), їй менш властива постійна захисна втеча психіки у дералізацію та деперсоналізацію ($r = -0,48$), значущість Self є необхідною ($r = -0,66$), тілесний образ у свідомості є більш позитивним ($r = -0,50$), соціальна ізоляція не несе деструктивного характеру ($r = -0,35$), потреба в регресії до архаїчного догляду не є необхідною тотальністю в небезпеках для цілісності Self ($r = -0,37$), нарцисичний гнів проявляється рідше ($r = -0,36$), а обезцінення об'єктів є менш властивим ($r = -0,41$). Схожі показники зафіксовані й для особистісної екзистенційності.

Регресійний аналіз зв'язку нарцисичної саморегуляції та особистісного самоздійснення. Для визначення зв'язку особистісного самоздійснення з функціонуванням системи нарцисичної саморегуляції було застосовано метод множинної регресії, де незалежними змінними обрано такі особистісні характеристики, як показники регуляції системи Self (показники «сили» особистості, які зафіксовані у значущих кореляційних зв'язках із сповненістю у загальній вибірці). Залежною змінною обрано сповненість та особистісну екзистенційність.

Загалом, регресійний аналіз був спрямований на виявлення чинників переживання людиною самоздійсненості, що лежать у сфері несвідомих динамічних саморегулятивних процесів Self.

Таблиця 1

Регресійна модель особистісної сповненості

Сповненість	
Чинники сповненості	Beta
Незначущість Self	-0,44
Ідеал самодостатності	0,34
Безсиле Self	-0,26
Обезцінювання об'єктів	-0,22
Прагнення до ідеального Self-об'єкта	0,26

Також виявлено такі детермінанти екзистенційності, як незначущість Self ($Beta = -0,43$) та ідеал самодостатності ($Beta = 0,33$). Та детермінантами персональності є незначущість Self ($Beta = -0,33$), ідеал самодостатності ($Beta = 0,45$), прагнення до ідеального Self-об'єкта ($Beta = 0,31$) та схильність до обезцінення ($Beta = -0,30$).

За умов комплексної дії чинників, що детермінують ефективність нарцисичної саморегуляції, самоздійснення залежить від показника значущості Self (див. таблиця 1). Сильна особистість лише незначною мірою залежить від оцінки її оточуючими. Самоефективність, соціальна успішність, упевненість у своїх силах є продукованими внутрішнім стержнем – особистісною самоцінністю. Теоретично обґрунтовано, що нарцисична саморегуляція постійно має дотичність до процесів формування самоставлення, підтримування афективної рівноваги, позитивного уявлення про себе та особистісної цінності та цілісності. А самоцінність наче грає роль індикатора роботи регулятивних процесів. Висока та адекватна самоцінність, яку потрібно кристалізувати внутрішньо й утвердити зовнішньо, – джерело переживання Я (як цілісної та узгодженої структури психічних активностей, спрямованих на екзистенційну зміну). Особа, яка переживає себе чимось ще не перебільшено значним, не схильна й до максимізації негативної оцінки себе оточуючими. Вона бачить як свої прорахунки, так і прорахунки інших. Критичність – її важлива особливість, як у будь-якої психологічно й психічно здорової людини. Відчуття ж невпевненості може бути адекватним, коли супроводжує дефіцит навичок і знань за умови реалістичної оцінки. Це, до речі, має сенс і в оцінці зовнішності та фізичних особливостей, здоров'я. Загалом, ідеться про визначеність особистісної сповненості наявністю базовою довірою до себе, усвідомлення себе цінністю, а не навпаки.

Ідеал самодостатності є чинником особистісного самоздійснення, оскільки несе когнітивне уявлення про відповідальність людини перед собою, її орієнтацію на власні зусилля в досягненні цілей життя [5]. У руслі екзистенційної психології відповідальність – це здатність доводити до кінця рішення, прийняті на підставі особистих цінностей. І відповідальність точно є складником як екзистенційності, так і сповненості. Логічно, що особисте рішення та прагнення до самоздійснення визначаються власними силами та є лейтмотивом життєвої активності людини. Відповідальність співвідноситься з включеністю в буття загалом. Це те, що продукує автентичну поведінку, скеровану на цінності та смисли. Відповідальність, яка проживається,

яка розуміє силу своєї самодостатності, є основою для формування стабільної самооцінності. Також це те, що дає людині змогу «виримати» в складних ситуаціях життя.

Нарцисична саморегуляція через силу Self (як чинник сповненості) є засобом підтримання психічної цілісності, джерелом визначення життєвої мети (як тимчасової, так і довготривалої), це те, що також підкріплює позитивну самооцінку особи, заповнює почуття внутрішньої порожнечі, що може виникати в патологічних психологічних станах, зокрема при патонарцизмі. Здатність до саморегуляції та самоорганізації поведінки – необхідні параметри оцінки сили особистості. Сила Self – це підґрунтя більш осмисленого буття, яке здатне справлятися з тривогою та переживанням особистісної крихкості. Більш сильні особистості в цьому аспекті навіть соціальні зв'язки, схильні більш конструктивно використовувати для свого екзистенційного захисту (тобто відчувають себе включеними в життя у різноманітних його виявах) [5]. Психологічна цілісність особистості несе в собі когнітивну і емоційну доступність Self для себе і для світу. Це прояв персонального (Person у людині), її автентичності й так званої «непідробності» у ставленні до світу та до себе.

Переживанню себе особистістю, яка «сповнюється», властива менша тенденція обезцінювати оточуючих. Здатність адекватно оцінювати людей навколо та навіть мати «своїх ідеалів» – це те, що є інтегрованим у загальну структуру Self Супер-Его людини. Сюди також належить прийняття певних моральних норм, що безконфліктно зливаються з іншим «вмістом» Супер-Его. Чим «сильнішою» є особистість за цим параметром, тим вищим є її емоційний комфорт. Також сильна особистість, адекватно розуміючи, що іноді певні об'єкти все ж можуть нести загрозу, не поширює такі висновки на «увесь світ», а більш залишає для себе можливість бути безпечно відкритою як до людей, так і до цінностей [5]. Теоретично ж обезцінювання об'єктів могло б стати загрозою для вільної емоційності, крізь яку відчувається близькість до когось (чи чогось), існує здатність до співпереживання, відчувається цінність та захопленість цінністю через емоційний відгук на неї. Відповідно справедливе прийняття інших людей не має змоги бути без прийняття особистістю себе як чогось вартісного. Якщо будь-яке переживання цінності починається зі ставлення людини до власного буття, то фундаментальна цінність (позиція щодо власного життя) є мірилом життєвої осмисленості, передумовою переживання самодійсненості. Self працює над власною автономією, щоб індивідуальність у свої цінності

могла стати дійсно плідною, інтимність особистості має співвідносити себе з цінністю інших. Здається, що сторони однієї медалі, внутрішній та зовнішній стосунок повинні існувати сумісно та узгоджено.

Прагнення до ідеального Self-об'єкта (як чинник сповненості) говорить нам про важливість наявності ідеалізованого об'єкта, який у фантазії особистості був би надзвичайно «сильним». Наче ідентифікація з ним стимулюватиме людину відчувати себе більш екзистенційно наповненою. З одного боку, на думку О. Кернберга, інтерналізований важливий зовнішній об'єкт (це можуть бути батьки) стає стрижнем самоповаги та відчуття самоцінності, це те, що формує наше Супер-Его, але й адекватну любов до себе [1]. Тобто інтегрований світ і афективні спогади про люблячих нас людей підтримують наше почуття суб'єктивного благополуччя, а також інтегрована система етичних переконань підтримує самоповагу, якщо ми поведимося відповідно до обраних нами цінностей. З іншого – прагнення до ідеального Self-об'єкта може говорити про схильність шукати ідеальний об'єкт ззовні, поза інтерналізованими значущими об'єктами дитинства. Тобто прагнути до людини, що сприймається більш сильною. Ідентифікація з нею стимулює особу, компенсує можливі дефіцитарні стани. Можна припустити, що ними є культурні-суспільні реалії, які вибудовуються на ґрунті ідей колективізму. Незважаючи на те, що сучасне українське суспільство стоїть на впевненому шляху до економічної та психологічної індивідуалізації, розвивається культура прагматизму, в цьому дослідженні ми зустрічаємо ще не знівельовані колективістські уявлення про те, як приклад певного ідеалізованого авторитету здатен інтерналізуватися й дуже добре інтегруватися у внутрішню структуру осмисленого світу людини. Частково чинник прагнення до ідеального Self-об'єкта можна співвіднести з таким виміром сповненості, як відповідальність: персональна включеність та почуття обов'язку є немов об'єктивованими, а ідеальний об'єкт виконує роль компенсаторного стимулу відповідальності. Зафіксовано, що ідентифікація з «могутнім» Self-об'єктом підкріплює особистість у щоденній активності, допомагає бачити краще заради чого/кого варто жити, складає картину потреби у «хорошому батькові чи матері», які б допомогли більш упевнено з'ясувати, що саме є «добрим і важливим». Наче десь ще існує певна латентна невпевненість, що потребує підтримки та схвалення: «Ти все робиш добре». Влада авторитету (внутрішнього чи зовнішнього) досі має сенс у нашому суспільстві. Не звертаючи увагу на усе це, передумова для того, щоб перебувати в ді-

алогічному обміні зі світом і тим самим прийти до виконання своєї сутнісної структури («екзистенціальне сповнення»), існує. Життя осмислюється, проте в ньому є невід'ємна ніша для авторитету, його схвалення і підтримки. І все ж постає контраверсійне питання: наскільки особистий сенс є істинним чи в дечому запозиченим? Потяг до людини, яка окриляє тебе новими помислами, планами, є просто хорошою опорою, підтримкою переживання захопленості якоюсь цінністю, крізь яку ще краще пізнається світ чи схильність до сугестивності та сприятливості владі авторитетів?

Оскільки будь-який Self-об'єкт існує в психічній структурі як дещо від неї невід'ємне та велика різноманітність об'єктних відносин, що підтримують цілісність, гармонію особистісного самовизначення й самоздійснення є об'єктами, які формуються в межах культури (сім'єю, письменниками, художниками та політичними лідерами, нацією та іншими групами), до якої людина відчуває свою приналежність, то варто зупинити роздуми на культурних детермінантах чутливості до авторитетів українського суспільства, яке лише «надихається» можливістю ідеалізувати когось чи щось. Не варто ігнорувати й момент віку досліджуваних, які на зламі пізньої юності та ранньої дорослості в кризі «інтимність-ізоляція» більш відкриті до пошуку об'єкта, з яким можна було б ідентифікуватися, не втративши себе. Можливо, вікові особливості також роблять досліджуваних більш чутливими до впливу харизматичних людей, які б в афективному плані підкріплювали позитивне уявлення особи про себе.

Висновки з проведеного дослідження. Нарцисична саморегуляція є стрижневим феноменом в самодинамічній системі Self-особистості. Її прямим завданням є підтримання самоповаги та індивідуальної цінності людини, тобто адекватного самоставлення. Самоставлення ж особистості, у структурі якого провідну роль відіграють емоції та процес оцінювання, є смисловим відображенням дійсності (як зовнішньої, так і внутрішньої). І власне крізь призму ставлення до себе ми сприймаємо навколишнє середовище, що може мати в собі безліч цінностей. «Здоровий» нарцисизм (ефективна нарцисична саморегуляція) формує позитивні зв'язки майже з усіма показниками самоздійснення: персональністю (здатністю більш відкрито сприймати себе і власна відкритість буттю); самотрансцендентністю (здатністю емоційно відчувати цінності, як внутрішні, так і ті, що пропонує життя), свободою (змогою бачити різні життєві розгалуження та приймати рішення обираючи), відповідальністю (відчуттям, що

слідє за рішенням та обиранням цінностей існування), екзистенційністю (свідомим кроком назустріч волі бути включеним у світ та його зміни) та загальним осмисленням себе людиною, яка сповнюється.

Виокремлені чинники самоздійснення, що лежать у структурі саморегулятивних процесів Self, і нарцисичної саморегуляції, дають можливість зробити такі припущення: слабке відчуття власної значущості у цьому світі впливає й на оцінку власного життя, наповненого сенсом; переживання себе самодостатньою особою має велику дотичність до розуміння того, що людина втілює сенс свого життя; уявлення про себе як слабку та надмірно обмежену особистість може продукувати закритість до відчуття самоцінності та нездатність «бути зачепленим» цінностями світу ззовні; те, як індивід схильний оцінювати себе, продукує ставлення до оточуючих; схильність обезцінювати інших; наявність зовнішнього, або ж швидше внутрішнього ідеалу (що пройшов шлях інтерналізації та став основою самоповаги) допомагає кристалізувати власну сповненість. Перспективою подальших досліджень є внесення ясності у розуміння того, як саме прагнення до ідеального Self-об'єкта впливає на особистісну сповненість, а також емпіричний аналіз зв'язку прояву комплексу рис «Темна Тріада» із переживанням особистістю свого життя так, як наповненого сенсом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кернберг О.Ф. Отношения любви. Норма и патология. Класс. 2004. С. 70–105.
2. Кокун О.М. Життєве та професійне самоздійснення як предмет дослідження сучасної психології. Практична психологія та соціальна робота. 2013. № 9. С. 1–5.
3. Лэнгле А. Введение в экзистенциально-аналитическую теорию эмоций: прикосновение к ценности. Вопросы психологии. 2004. № 4. С. 3–21.
4. Селезнёва Е.В. Самоосуществление как акмеологическая категория. Мир психологии. 2007. № 1. С. 192–203.
5. Deneke F.-W. (1994) Die Regulation des Selbsterlebens bei Gesunden, psychosomatischen, psychoneurotischen und alkoholkranken Patientenein taxonomischer Forschungsansatz. Psychotherapie, Psychosomatik und medizinische Psychologie. Heft. 44. P. 260–280.
6. Gwirth A. Self-Fulfillment. Princeton University Press, 1998. P. 10–20.
7. Korulczyk T., Korulczyk M. Narcystyczne cechy osobowości a inteligencja płynna. Studia z Psychologii w KUL. 2012. № 18. S. 47–64.
8. Lasch C. Narcystyczna osobowość naszych czasów. Res Publica Nowa. № 1. S. 17–28.
9. Sullivan H.S. The Interpersonal Theory of Psychiatry. Beginnings of the self-system. W.W. Norton & Company, 1953. P. 158–170.

УДК 316.66:2-384

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ ДУХОВНИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ: ЕМПІРИЧНИЙ АСПЕКТ

Коструба Н.С., к. психол. н.,
лаборант кафедри загальної і соціальної психології та соціології
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

У статті представлено емпіричне дослідження особливостей комунікативних умінь як ключових для майбутньої професії студентів духовних вищих навчальних закладів. Продемонстровано статистично значимі відмінності комунікативної компетентності у студентів різних спеціальностей (богослов'я, релігієзнавство та психологія) духовних та світських вищих навчальних закладів.

Ключові слова: комунікативна компетентність, студенти-богослови, духовні ВНЗ, священнослужитель.

В статье представлено эмпирическое исследование особенностей коммуникативных умений как ключевых для будущей профессии студентов духовных вузов. Продемонстрировано статистически значимые различия коммуникативной компетентности у студентов разных специальностей (богословие, религиоведение и психология) духовных и светских вузов.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, студенты-богословы, духовные вузы, священнослужитель.

Kostruba N.S. FEATURES COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS OF RELIGIOUS UNIVERSITIES: EMPIRICAL ASPECT

The article analyses an empirical study of the peculiarities of communicative skills of religious universities' students. Statistically significant differences of communicative competence of students of different specialties (theology, religious studies and psychology) spiritual and secular universities were empirically detected.

Key words: communicative competence, students of theology, religious universities, priest.

Постановка проблеми. Актуалізація дослідження духовних вищих навчальних закладів (далі – ВНЗ) пов'язана з офіційним введенням до переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців «Богослов'я (теології)» (у 2010 р.). До цього часу спеціалісти у цій галузі навчалися тільки у духовних ВНЗ. Тому з'ясування особливостей професійного становлення майбутніх священнослужителів сприятиме оптимізації навчального процесу студентів світських ВНЗ, котрі навчаються за напрямом «богослов'я», й удосконаленню професійної підготовки студентів духовних ВНЗ.

Особливістю підготовки богословів у духовних ВНЗ є те, що значна частина усіх випускників (залежно від сповідуваної ними релігії), влаштовуються працювати в церкві або мечеті. Саме тому в межах нашого дослідження ми передбачаємо, що основною професійною діяльністю випускників духовних ВНЗ є священнослужіння. Словник української мови визначає, що священнослужитель – це служитель релігійного культу (диякон, священник, єпископ) у православній церкві; взагалі особа, що здійснює богослужіння. Діяльність священнослужителя передбачає посередництво між Богом і людьми, тобто це постійна робота з людьми і безпосереднє спілкування з ними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наше дослідження здійснене у межах комплексного вивчення особливостей професійного становлення майбутніх священнослужителів, у межах якого, враховуючи виокремленні специфічні діяльності (здійснення таїнств, богослужіння, моральне керівництво прихожанами та організацію внутрішнього церковного життя), а також соціономічну спрямованість професії, одним із провідних результатів професійного становлення майбутніх священнослужителів визначено комунікативну компетентність як уміння спілкуватись із вірянами різного віку, статусу та професії [Коструба, 2018].

Поняття «комунікативна компетентність» уперше було використано О.О. Бодальовим [Бодалев А.А., 1996] як здатність установлювати і підтримувати ефективні контакти з іншими людьми за умов наявності внутрішніх ресурсів (знань і умінь). Комунікативна компетентність також розглядається системою внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікативної дії в певному колі ситуацій міжособистісного впливу. Термін «комунікативна компетентність» складається з двох слів, поєднання яких означає «компетенція у спілкуванні». Цей простий лексико-семантичний аналіз розкриває той факт, що центральним словом у цьому терміні є «компетентність» [Vesna Bagarić].

Комунікативну компетентність (як здатність до розуміння і подолання комунікативних бар'єрів) розглядають Jessica Gregg та Somnath Saha. Зокрема автори розглядають проблему нерозуміння між медиками і пацієнтами у сфері охорони здоров'я [Gregg]. Дослідження демонструє, що у роботі професіоналів, які дбають про фізичне, психічне чи духовне життя людей, дуже важливо розуміти не лише слова один одного, а й те, який зміст вкладає пацієнт, коли він чи вона говорить. Із цієї точки відліку існує більша можливість не тільки розпізнати те, що нам безпосередньо говорять, але й зробити правильні припущення щодо прогалів у наших знаннях та практиці.

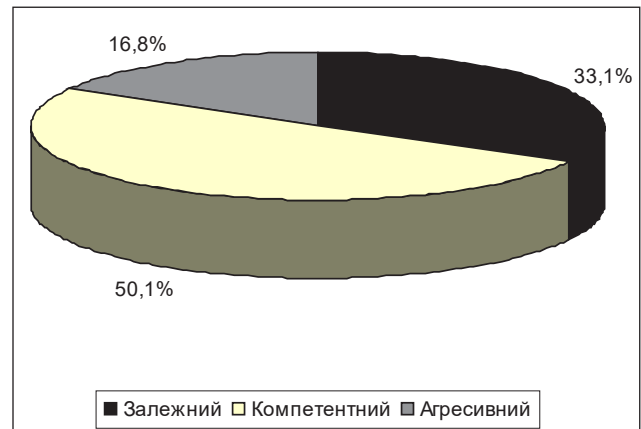
Формування комунікативної компетентності у студентів-богословів у духовних ВНЗ розпочинається на етапі оволодіння професійними знаннями та вміннями. Так, на першому та другому курсах студенти вивчають предмет «церковне читання». Так, крім елементарної техніки мовлення, у студентів на цьому етапі формується мотиваційний компонент комунікативної компетентності – потреба в позитивних контактах, уявлення про цінності спілкування та його цілі. На етапі реалізації у майбутніх священнослужителів активно розвиваються комунікативні вміння. Успіх їхньої професійної комунікації залежить від уміння налагодити контакт із вірянами, системності викладу, аргументації, логіки, вміння керувати увагою, заохочувати, передбачати розбіжності, знімати емоційне напруження в спілкуванні та усувати бар'єри.

Постановка завдання. Метою статті є емпіричне дослідження особливостей комунікативної компетентності студентів духовних ВНЗ (майбутніх священнослужителів).

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричне дослідження здійснено впродовж 2014–2015 рр. Вибірку склали 152 студенти (майбутні священнослужителі), середній вік яких становить 18,4 років, що опановують спеціальність 041 «богослов'я», з Рівненської духовної семінарії, Київської та Волинської православних богословських академій (духовних ВНЗ) Української православної церкви Київського патріархату (далі – УПЦ КП). Із них 27 студентів I, 40 – II, 31 – III, 17 – IV, 22 – V та 15 – VI курсу навчання.

Комунікативна компетентність (як складний за структурою комплекс умінь міжособистісної комунікації) діагностується за допомогою методики комунікативних умінь під авторством Л. Міхельсона, що перекладена і адаптована Ю.З. Гільбухом [Кривцова С.В., с.157].

Вивчення комунікативної компетентності (як однієї із ключових професійних якостей майбутнього священнослужителя) ми здійснювали шляхом виявлення ключових реакцій студента у різних комунікативних ситуаціях, де переважає залежний, компетентний чи агресивний тип реагування. Так, у більшості опитаних студентів-богословів (50,1%), виявлено компетентний тип реагування у комунікативних ситуаціях – здатність до адекватного реагування на поведінку оточуючих, уміння вступати в контакт з іншими людьми, виражати позитивні почуття й оцінки щодо них, звертатися за допомогою та підтримкою і самому її надавати, контролювати себе в конфліктних ситуаціях тощо. Залежну реакцію у ситуації комунікації продемонструвало 33,1% досліджуваних, що характеризує їх особистостями із залежними поглядами, оцінками та поведінкою від впливу інших людей у ситуації спілкування. Агресивний тип реагування виявлено у 16,8% студентів-богословів, тобто вони схильні до проявів різкості, роздратування, гніву, категоричності суджень, негативних оцінок людей і подій (рис. 1). Зважаючи на специфіку діяльності священнослужителя, прояви залежності чи агресивності у комунікації є неприпустимим для представника цієї професії.

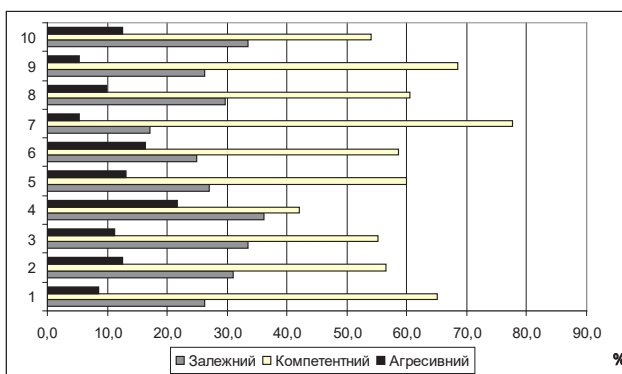

Рис. 1. Особливості комунікативної компетентності студентів майбутніх священнослужителів, %

Детальніше дослідження комунікативної компетентності студентів-богословів ми здійснювали шляхом виявлення окремих комунікативних умінь (рис. 2). Упевнено проявляють уміння надавати і приймати знаки уваги (компліменти) від однолітків 65,1% опитаних студентів, залежний тип поведінки у межах цього вміння зазначило 26,3% досліджуваних, агресивний – 8,6%. Реакція на справедливую критику упевнена у 56,6% студентів-богословів, залежна – у 30,9%, агресивна – у 12,5%. На несправедливу критику

компетентна реакція виявлена у 55,3% досліджуваних, залежна – у 33,6%, агресивна – у 11,2%. Компетентно реагують на провокуючу поведінку з боку співрозмовника 42,1% майбутніх священнослужителів, залежно – 36,2%, агресивно – 21,7%. Компетентно звернутись до однолітка з проханням можуть 59,8% студентів, залежно – 27%, агресивно – 13,2%. Упевнено відмовити на чуже прохання здатні 58,6% студентів-богословів, залежний тип поведінки у межах цього вміння зазначило 25% досліджуваних, агресивний – 16,4%. Надати підтримку компетентно можуть 77,6% опитаних, залежно – 17,1%, агресивно – 5,3%. Приймати співчуття і підтримку з боку однолітків компетентно здатні 60,5% студентів, залежно – 29,6%, агресивно – 9,9%. Уміння вступити в контакт з іншою людиною проявило 68,4% опитаних, залежний тип поведінки за необхідності прояву цього вміння продемонструвало 26,3% студентів, агресивний – 5,3%. Компетентна реакція на спробу вступити в контакт продемонструвало 53,9% студентів-богословів, залежну реакцію зафіксовано у 33,6%, агресивну – у 12,5%.

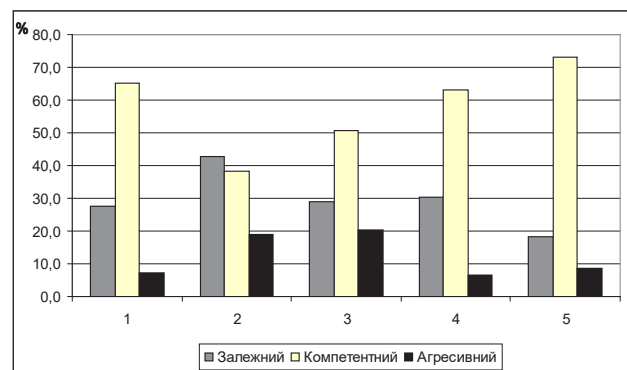

Рис. 2. Особливості комунікативних вмінь студентів майбутніх священнослужителів, %

Примітка 1. 1 – уміння надавати і приймати знаки уваги (компліменти) від однолітка; 2 – уміння реагувати на справедливую критику; 3 – уміння реагувати на несправедливую критику; 4 – уміння реагувати на провокуючу поведінку з боку співрозмовника; 5 – уміння звернутися до однолітка з проханням; 6 – уміння відповісти відмовою на чуже прохання, сказати «ні»; 7 – уміння самому надати співчуття, підтримку; 8 – уміння самому приймати співчуття і підтримку з боку однолітків; 9 – уміння вступити в контакт з іншою людиною, контактність; 10 – уміння реагувати на спробу вступити з тобою в контакт.

Також ми діагностували тип реакції студентів-богословів у різних комунікативних ситуаціях (рис. 3). Компетентно реагують на

позитивні висловлювання партнера 65,1% опитаних, залежно – 27,6%, агресивно – 7,2%. На негативні висловлювання більшість студентів-богословів (42,8%) проявили залежну комунікативну реакцію, компетентну – 38,2%, агресивну – 19,1%. У ситуаціях, коли до студента звертаються з проханням, 50,7% досліджуваних реагують компетентно, 28,9% – залежно та 20,4% – агресивно. Звичайна ситуація бесіди у 63,2% студентів-богословів викликає компетентну, у 30,2% – залежну та у 6,6% – агресивну реакцію. У ситуаціях необхідності прояву емпатії у 73% студентів-богословів виявлено компетентну, у 18,4% – залежну та лише у 8,6% – агресивну реакцію.

Рис. 3. Особливості комунікативної компетентності студентів майбутніх священнослужителів у різних комунікативних ситуаціях, %

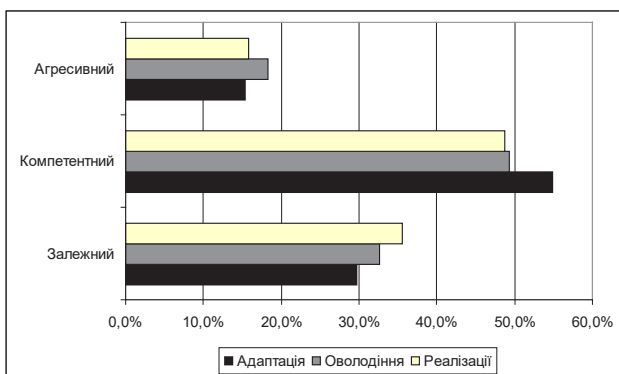
Примітка 2. 1 – ситуації, в яких необхідна реакція на позитивні висловлювання партнера; 2 – ситуації, в яких необхідно реагувати на негативні висловлювання; 3 – ситуації, в яких звертаються з проханням; 4 – ситуації бесіди; 5 – ситуації, в яких потрібним є прояв емпатії (розуміння почуттів і станів іншої людини).

Отже, здійснений емпіричний аналіз комунікативної компетентності майбутніх священнослужителів дає підстави стверджувати, що лише половина опитаних демонструють компетентні реакції у комунікації, тобто здатність до адекватного реагування на поведінку оточуючих залежно від ситуації. Інша половина опитаних проявила агресивну чи залежну поведінку, що свідчить про недостатню розвиненість комунікативної компетентності у майбутніх священнослужителів. Загалом, найбільш розвиненими комунікативними вміннями у студентів-богословів є такі уміння: надавати і приймати знаки уваги (компліменти) від однолітка; звернутися до однолітка з проханням; самому надати співчуття, підтримку; самому приймати співчуття і підтримку з боку однолітків; вступити в контакт з іншою людиною, контактність. Часто майбутні

священнослужителі проявляють залежність у спілкуванні за необхідності реагування на справедливую чи несправедливу критику, на провокуючу поведінку з боку співрозмовника та на спробу вступити в контакт. Агресивність студенти зазвичай проявляють за необхідності відповісти відмовою на чуже прохання, сказати «ні», а також відреагувати на провокуючу поведінку з боку співрозмовника. Комунікативну компетентність студенти-богослови найчастіше демонструють у ситуаціях, коли необхідна реакція на позитивні висловлювання партнера, прояв емпатії, а також звичайній ситуації-бесіди. Найчастіше залежну поведінку майбутні священнослужителі демонструють у ситуаціях, коли необхідно реагувати на негативні висловлювання, агресивну – коли звертаються з проханням. Отримані результати чітко демонструють те, із якими комунікативними ситуаціями слід попрацювати студентам для досягнення комунікативної компетентності.

Для більш детального аналізу отриманих даних ми розглянули особливості розвитку комунікативної компетентності майбутніх священнослужителів на усіх етапах професійного становлення (адаптації, оволодіння, реалізації) (рис. 4). Так, було виявлено, що на етапі адаптації 54,9% досліджуваних схильні проявляти компетентність у комунікації. Проте досить значна кількість студентів-богословів (29,8%) на цьому етапі продемонструвала залежний тип реагування у спілкуванні. Агресивність на етапі адаптації була виявлена у 15,4% досліджуваних. На етапі оволодіння компетентність проявило 49,3% студентів, залежність – 32,6%, агресивність – 18,3%. На етапі реалізації було виявлено 48,8% досліджуваних із компетентним, 35,6% – із залежним та 15,8% – із агресивним типом реагування у різних ситуаціях комунікації.

Рис. 4. Особливості комунікативної компетентності студентів майбутніх священнослужителів на різних етапах професійного становлення, %

Для виявлення специфічних особливостей комунікативної компетентності студентів-богословів ми здійснили емпіричне порівняння цих особливостей у студентів різних спеціальностей духовних і світських ВНЗ.

Добір експериментальної вибірки для здійснення порівняння особливостей професійного становлення викликав необхідність аналізу суміжних спеціальностей із богослов'ям. Серед суміжних спеціальностей до богослов'я ми обрали релігієзнавство та психологію. Богослов'я і філософія суміжні за специфікою світогляду, тільки філософія займається пошуком істини, а богослов'я її знає і сповідує. Психологія і богослов'я суміжні за своєю духовною складовою частиною, зокрема обидва ці вчення дбають про психічне і духовне благополуччя людини. Духовне зростання, дисципліна духу, високий сенс існування є спільними для усіх трьох зазначених спеціальностей.

Таким чином, дослідженням відмінностей професійного становлення студентів різних спеціальностей духовних та світських ВНЗ, що проводилось у 2014–2015 рр., було охоплено 277 студентів, середній вік яких складав 18,7 років. Із них 152 студенти-богослови склали експериментальну вибірку. Інші 125 студентів світських ВНЗ (50 студентів спеціальності «філософія» Національного університету «Острозька академія» та 75 студентів спеціальності «психологія» Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки) склали контрольну вибірку.

Для виявлення статистично значимих відмінностей у показниках комунікативної компетентності студентів різних спеціальностей (богослови, психологи, філософи) ми вираховували Н-критерій Крускала-Уоллеса. Отримані результати дають змогу вказувати про існування статистично значимих відмінностей між групами ($p < 0,001$), що відображені у таблиці 1.

Виявлено статистично значимі відмінності у показнику комунікативної компетентності ($H = 28,56$; $p < 0,001$) – провідного типу реагування у різних комунікативних ситуаціях. Компетентний тип реагування більшою мірою притаманний філософам ($R = 163,60$; $p < 0,001$), трохи меншою – психологам ($R = 159,15$; $p < 0,001$), відмінності у цих групах є несуттєвими. Найменш впевненими у комунікації (порівняно з іншими групами) виявились богослови ($R = 120,97$; $p < 0,001$). Так, філософи та психологи достатньо добре володіють комунікативними вміннями надавати і приймати знаки уваги; реагувати на справедливую чи несправедливу критику, провокуючу поведінку; звертатися з

Таблиця 1

Відмінності у діагностичних показниках комунікативної компетентності у студентів різних спеціальностей

№	Показник	Спеціальність	Кількість, N	Середнє рангів, R
1	Комунікативна компетентність (N=28,56; p<0,001)	Богослови	152	120,97
		Психологи	75	159,15
		Філософи	50	163,60
		Загалом	227	

проханням; відмовляти на чуже прохання; надавати і приймати співчуття, підтримку. Щодо богословів, то через інституціональні обмеження (сувора церковна дисципліна, чіткий розпорядок дня, перебування під постійним наглядом, послух, часткова соціальна депривація) студенти не мають великого комунікативного досвіду і практики. Студентів учать усталеним послідовностям фраз і запитань, тобто чітко регламентують розмову священнослужителя з вірянами під час сповіді, настановчої розмови перед вінчанням, хрещенням тощо. Це сприяє формуванню залежного типу реакцій у різних комунікативних ситуаціях. Проте професійне спілкування богослова не обмежене лише такими регламентованими розмовами. На сучасному етапі розвитку України священнослужителі виступають на телебаченні, спілкуються зі студентами, солдатами, важкохворими, нарко- та алкозалежними, що викликає необхідність у комунікативно компетентних фахівців.

Висновки з проведеного дослідження. Здійснений емпіричний аналіз особливостей комунікативної компетентності майбутніх священнослужителів на різних етапах професійного становлення дозволив виявити низку закономірностей. Так, кількість студентів із компетентним типом реагування у комунікації зменшується з кожним наступним етапом професійної соціалізації. Із залежним типом реагування спостерігається обернена тенденція: кількість студентів схильних до її прояву збільшується протягом навчання у духовних ВНЗ. Такі результати можуть бути пов'язані з поступовою канонізацією спілкування майбутніх священнослужителів. Наприклад, ситуація сповіді має цілком регламентований перелік питань, що значно обмежує можливості комунікації та збільшує залежність спілкування священника. Хоча регламентовані лише запитання, а слова заклик до

смирення і людяності священнослужитель підбирає сам. Агресивність (як стиль спілкування) має практично незмінні показники протягом усіх етапів професійної соціалізації, навіть дещо завищені на етапі оволодіння. Така ситуація демонструє відсутність цілеспрямованого впливу у ВНЗ на корекцію агресивності у спілкуванні.

Здійснене емпіричне порівняння особливостей комунікативної компетентності студентів різних спеціальностей дало можливість стверджувати, що на процес і результат професійного становлення впливає не лише специфіка обраної спеціальності, але й інституційні характеристики закладу, у якому воно відбувається. Так, було виявлено, що студентам-богословам із духовних ВНЗ (порівняно із психологами та філософами) притаманні нижчі показники комунікативних умінь, що проявляється у залежному типі реагування у різних комунікативних ситуаціях і свідчить про необхідність розвитку комунікативної компетентності таких студентів.

Перспективи дослідження вбачаємо у розробленні тренінгової програми розвитку комунікативної компетентності студентів духовних ВНЗ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бодалев А.А. Психология общения. Москва, 1996. 188 с.
2. Коструба Н.С. Психологічні особливості професійного становлення майбутніх священнослужителів: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 260 с.
3. Кривцова С.В. Подросток на перекрестке эпох. Москва: Генезис, 1997. 288 с.
4. Bagarić V., Djigunović J. Defining communicative competence. *Metodika*. 2007. Vol. 8, br. 1. P. 94–103.
5. Gregg J., Saha S. Communicative Competence: A Framework for Understanding Language Barriers in Health Care. *Journal of General Internal Medicine*. 2007. Vol. 22 (Suppl 2). P. 368–370.

УДК 159.923

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ЕМПІРИЧНІ РОЗВІДКИ

Кузікова С.Б., д. психол. н., професор,
завідувач кафедри психології

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

У статті розкрито психологічний зміст толерантності до невизначеності як загальнопсихологічного феномена, проаналізовано напрями вивчення цього поняття, визначено особливості конструкту інтолерантності до невизначеності та представлено узагальнені результати емпіричного дослідження особливостей толерантності до невизначеності в юнацькому віці.

Ключові слова: толерантність до невизначеності, інтолерантність, адаптивність, життєстійкість, настанови, прийняття ризику.

В статье раскрыто психологическое содержание толерантности к неопределенности как общепсихологического феномена, проанализированы направления изучения данного понятия, определены особенности конструкта интолерантности к неопределенности и представлены обобщенные результаты эмпирического исследования особенностей толерантности к неопределенности в юношеском возрасте.

Ключевые слова: толерантность к неопределенности, интолерантности, адаптивность, жизнестойкость, установки, принятие риска.

Kuzikova S.B. TOLERANCE TO UNCERTAINTY: THEORETICAL-EMPIRICAL EXPLORATION

The psychological content of tolerance to uncertainty as a general psychological phenomenon has been revealed in the article, the directions of the study of this concept has been analyzed, peculiarities of the construct of intolerance to uncertainty has been determined, and the generalized results of the empirical study of the peculiarities of tolerance to uncertainty in adolescence has been presented.

Key words: tolerance to uncertainty, intolerance, adaptability, vitality, attitudes, acceptance of a risk.

Постановка проблеми. Зовнішня та внутрішня невизначеність є характерною рисою сучасної людини і її оточення. Сучасні умови життєдіяльності вимагають великої витримки і готовності до постійної мінливості життя, вміння приймати відповідальні рішення в обмежений час та за недостатньої чи надлишкової кількості інформації. Умови існування вимагають від людей також уміння ефективно користуватись власними внутрішніми ресурсами, а також здатності повсякчасної особистісної трансформації та розвитку власної ідентичності. У перехідні періоди, коли зростає невизначеність життя в суспільстві, людині потрібні внутрішні сили для вирішення різних завдань і складних ситуацій. Толерантність до невизначеності схильна до вікових змін. Чим старша людина, тим більше вона намагається зрозуміти, що відбувається в її житті на цьому етапі. Більшості людей непередбачуваність у повсякденному житті заважає повноцінно жити. У прагненні до гомеостазу більшість, відчуваючи страх перед незвіданим, незрозумілим, новим, намагається піти від невизначених ситуацій. Юнацький вік характеризується високим рівнем невизначеності у житті, саме тому важливо визначити рівень готовності сучасної молоді до змін.

Постановка завдання. Метою статті є теоретичне обґрунтування та емпіричне

дослідження толерантності до невизначеності в осіб юнацького віку.

Аналіз актуальних досліджень і публікацій. Одним із перспективних у зарубіжній психології напрямів є вивчення зв'язку толерантності до невизначеності з іншими специфічними особливостями особистості (С. Баднер, А. МакДональд, Д. Маклейн, Р. Нортон, Е. Френкель-Брунсвік, Р. Холлман).

Вивченню толерантності до невизначеності на пострадянському просторі стали приділяти увагу лише в останні десять років (О. Луковицька, П. Лушин, К. Стойчева, Н. Шалаєв). У дослідженнях розглядаються теоретичні питання в контексті формування дивергентного мислення учнів старших класів (К. Дрязгунов), виховання толерантності (М. Міріманова, О. Обухов), адаптації вчених до соціальних змін (Г. Приходько).

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз феномена толерантності вказує на необхідність його вивчення у зв'язку з процесами особистісного зміння (набуття нової ідентичності), що супроводжуються ситуаціями невизначеності й визначається життєстійкістю особистості. Грунтуючись на представлених положеннях, толерантність до невизначеності можна розглядати властивістю особистості, яка дозволяє витримувати кризові прояви,

пов'язані з невизначеністю смислових підвалин власного буття та виникнення непередбачуваних життєвих ситуацій. Таким чином, категорія «невизначеність» виявляється релятивістською і конвенційною категорією, що пред'являє високі вимоги для її використання в тому чи іншому значенні, що застосовується для конкретної ситуації використання. Однак невизначеність виявляється не тільки абстрактною категорією, що пред'являє високі вимоги для її використання в тому чи іншому значенні, що застосовується для конкретної ситуації використання. Важливо зазначити, що кожен із дослідників визначає сутність цього феномена неоднозначністю, станом незнання, проте жоден не наголошує на тому, що явище невизначеності трактується лише як виключно негативне. Невизначеність є об'єктивною категорією, яка підштовхує індивідів до ірраціональних дій, допомагає зруйнувати певні психологічні бар'єри, подолати консерватизм думок. Ця категорія є невід'ємною від процесу пізнання і свідчить про усвідомленість кризового стану через дефіцит інформації, тобто можна сказати, що невизначеність – це знання про незнання.

Введення в апарат психології поняття «толерантність до невизначеності» викликане необхідністю пояснення особливостей поведінки особистості в невизначених, багатозначних ситуаціях, зокрема готовності особистості приймати ці ситуації або уникати їх [10, с. 178].

Толерантність до невизначеності – це науковий конструкт, який має безліч трактувань. Виділимо низку підходів, що склалися у вивченні цього феномена [3, с. 44]: толерантність до невизначеності як риса особистості; толерантність до невизначеності як ситуаційно-специфічна настанова; толерантність до невизначеності як когнітивний процес і навик. У більшості робіт цей науковий конструкт розглядається рисою особистості. Багато дослідників доповнюють це поняття, акцентуючи увагу на необхідності розгляду готовності до новизни в контексті факторів середовища, тобто він розглядається ситуаційно-специфічною настановою.

Уперше поняття «інтолерантність до невизначеності» і «толерантність до невизначеності» були запропоновані Е. Френкель-Брансвік у 1948 і 1949 рр. у контексті проблем етнічних стереотипів й антисемітизму [9]. У публікації 1948 р. «Непереносимість неоднозначності як емоційне сприйняття змінної особистості» вона зазначає, що забобони частіше проявляються в дихотомічних концепціях статево-рольової поведінки, взаємин батьків і дітей і мі-

жособистісних відносинах в цілому. Людей, схильних до забобонів, відрізняє тенденція до однозначної категоризації-поляризації (слабкий – сильний, чистий – брудний, моральний – аморальний) під час оцінки інших людей, небажання думати в контексті ймовірностей, порівняльна нездатність відмовлятися від сформованих настанов під час вирішення інтелектуальних завдань, пошук авторитету і опора на його думку. У роботі 1949 р. «Толерантність по відношенню до неоднозначності в якості змінної особистості» Е. Френкель-Брансвік визначає толерантність до невизначеності як емоційну і перцептивну особистісну змінну [9, с.84].

У сучасній літературі поняття толерантності до невизначеності описує процеси здатності особистості до саморегуляції в умовах відсутності зовнішніх орієнтирів вибору, неможливості використати готові варіанти рішень. На одному полюсі цього поняття знаходиться готовність до продуктивного функціонування у будь-яких умовах, на другому – стресовий стан у нових ситуаціях і максимальне запобігання. У свою чергу, це положення переформується з гуманістичними концепціям, згідно з якими «відкрита, актуалізована особистість прагне до ситуацій, які найбільш розкривають її потенціал, тобто найменш певних» [6, с. 72]. Тобто прийняття невизначеності навколишнього середовища може характеризувати особистість як зрілу, відкриту для нового досвіду. Уникнення ж невизначеності свідчить про протилежну спрямованість особистості й називається інтолерантністю до невизначеності.

На думку Е. Френкель-Брансвік, «толерантність до невизначеності є особистісною рисою, що визначає ставлення індивіда до неоднозначних, невизначених, тривожних ситуацій незалежно від емоційного знаку цієї невизначеності». «Особистість, толерантна до невизначеності, розглядає будь-яку невизначену ситуацію можливістю вибору, розвитку, придбання нового досвіду, не відчуває деструктивної тривоги в невизначених ситуаціях, здатна активно і продуктивно діяти в них». У свою чергу, особистість, інтолерантна до невизначеності, «має високий рівень тривожності в ситуаціях невизначеності або навіть загрози її виникнення, якщо ця невизначеність означає розвиток і позитивну зміну в майбутньому» [6].

С. Баднер запропонував визначення інтолерантності як риси особистості, розробивши відповідний опитувальник. Він бачить в інтолерантності «тенденцію сприймати (інтерпретувати) незвичні ситуації джерелом загрози» [8, с. 29]. На противагу інто-

лерантності, автор визначив толерантність «тенденцією сприймати невизначені ситуації бажаними». С. Баднер, узагальнивши погляди, що склалися на інтолерантність до невизначеності, дійшов висновку, що вона виступає базовим феноменом, що впливає на перебіг всіх емоційних і когнітивних процесів, на когнітивні стилі особистості, переконання і систему соціальних настанов, на міжособистісну і соціальну поведінку, на поведінку в складних ситуаціях. А також виступає характеристикою «перцептивного апарату» особистості, тому інтолерантні до невизначеності індивіди будуть демонструвати ідентичну перцептивну поведінку під час сприйняття об'єктів.

У російськомовних дослідженнях піднімається питання про зв'язок готовності до новизни як індивідуальної риси і родового поняття толерантність. М.С. Міріманова і А.С. Обухов включають толерантність до новизни до одного з аспектів толерантності, розглядаючи цей феномен внутрішньою толерантністю, а толерантність до інших – зовнішньою толерантністю [5, с. 90].

Є.Г. Луковицька пропонує погляд на цей феномен як на соціально-психологічну настанову з її трьох-компонентною структурою, «оскільки вона містить в собі оцінювання невизначеності, емоційне реагування і певне поведінкове реагування» [4]. Така модель дозволяє пояснити ситуативну специфічність актуалізації толерантності до невизначеності, а також неузгодженість даних, отримуваних за допомогою різних методик вимірювання цього феномена. Так, згідно з Є.Г. Луковицькою, вони вимірюють різні аспекти цієї соціально-психологічної настанови.

А.В. Карпов відносить толерантність до новизни інтегральних здібностей, розташованих між загальними та спеціальними, включаючи також до цієї групи здатності до цілепокладання, прогнозування, прийняття рішень і самоконтролю. Він визначає толерантність до новизни «стійкістю до дії фактора невизначеності зовнішнього і внутрішнього середовища, яка є однією з професійно важливих рис керівника. Визначається поєднанням когнітивних здібностей до зняття невизначеності й емоційної тенденції до сприйняття невизначених ситуацій як важких, але не психотравмуючих» [2, с. 562]. Таким чином, А.В. Карпов додає в конструкт толерантності до новизни здатність до зняття невизначеності.

У роботі Т.В. Корнілової сформулювалося нове поняття – міжособистісна ІТН. Тобто людина може спокійно сприймати і переносити невизначеність у різних сферах свого життя (професійна, навчальна діяль-

ність і т.д.), тоді як саме невизначеність у відносинах з іншими людьми є для неї стресогенним фактором [1]. У міжособистісних відносинах така людина прагне до максимальної ясності, прозорості та навіть контролю. При цьому можна припустити, що невизначеність у відносинах з іншою людиною викликає більший дискомфорт тоді, коли вищим є ступінь значущості цих конкретних відносин для цієї особистості.

Парадокс полягає в тому, що чим більше людина намагається контролювати свої міжособистісні відносини й іншу людину в цих відносинах, тим більше нестійкими вони стають. Діалог перетворюється на монолог, мета якого – невсипущий контроль, виключення будь-якої невизначеності й недовомленості. Такі відносини можуть втратити притаманну їм динамічність, у них з'являється більше статичності, а потім починається стагнація. А прийняття невизначеності у сфері міжособистісних відносин сприяє більшій стійкості й життєздатності. Як правило, це означає, що одна особистість здатна приймати іншу особистість у всій її природній мінливості, непідконтрольності, суперечливості та багатогранності. Елемент невизначеності в таких відносинах сприймається неминучою властивістю. Як не дивно, незважаючи на велику динамічність цих відносин, їх можна вважати більш стабільними в довгостроковій перспективі.

Сьогодні також є дослідження, присвячені вивченню зв'язку толерантності до невизначеності з креативністю. Як ми згадували вище, цей феномен направлений на вироблення нового оригінального й адекватного рішення проблемної ситуації, тому зв'язок із креативністю є очевидним. Уся можлива діяльність, пов'язана з креативністю, вимагає від особистості подолання невпевненості, психологічного дискомфорту і стресу, що виникають у процесі. І під час вирішення чергової проблеми толерантність до невизначеності не дозволить повернутися до більш простих форм її вирішення. Однак цей феномен є лише ресурсом креативності, тут важливу роль відіграють також інтелектуальні здібності, знання та навички, вимоги самого завдання, мотивація та інші особистісні особливості. Відкритість до нового, гнучкість мислення, готовність до розвитку неординарних ідей та інтуїції – низка цих особистісних особливостей розглядається властивостями креативної особистості. Ми підтримуємо гіпотезу про те, що цей перелік рис є характерним й індивідам, толерантним до невизначеності. Загальноприйнятою є концепція асиметричного впливу: навіть якщо толерантність до невизначеності не допомагає розвитку

креативності, то інтолерантність тим паче заважає.

У сучасних розробках акцентується увага на толерантності до невизначеності як вимоги на ринку праці. Компанії, які приймають до себе нового співробітника перевіряють якість дій особистості в умовах недостатньої інформації. Закономірним є те, що робітники, у яких цей компонент є нерозвиненим або недостатньо розвиненим, звільняються впродовж першого місяця роботи. Це відбувається через те, що безпосередні проблеми, які необхідно вирішувати, є невизначеними; кожна проблема і проект є принципово новими. Проблемою є те, що майбутніх спеціалістів готують до вирішення конкретних завдань, а не проблем, що виникають. На відміну від проблем, завдання мають досить чітку структуру, умови та дані, тому зусиль до їх вирішення необхідно прикладати в декілька разів менше, а вірогідність виникнення стресів майже відсутня.

Узагальнюючи дослідження В. Зінченко, Т. Корнілової, І. Леонова, Е. Остіна, Т. Хащенко, М. Юртаєвої, можна сказати, що існують такі ракурси розгляду проблеми толерантності до невизначеності: через систему атитюдів, когнітивні стилі, особистісні риси, особистісно-мотиваційні характеристики (які включають в себе, наприклад, прийняття ризику).

Для уточнення відношення специфіки діяльності з особистісними особливостями індивідів нами було здійснено емпіричне дослідження. Основними методами, які ми використовували для проведення дослідження толерантності до невизначеності в осіб юнацького віку, є такі: теоретичні (аналіз, синтез) та емпіричні (тестування, спостереження), методи кількісного та якісного оброблення матеріалів дослідження. Для діагностики особливостей толерантності до невизначеності ми використовували такі методики: «Особистісна готовність до змін» (автори: Роднік, Хезер, Голд, Хал; адаптація: Н. Бажанова, Г. Бардієр), опитувальник «Толерантність до невизначеності» (автор: С. Баднер; адаптація: Г. Солдатової), тест «Життєстійкість» (автор: С. Мадді; адаптація: Д. Леонтєва, О. Рассказова), методика «Диспозиційна характеристика саморозвитку особистості» (С. Кузікова).

Вибірка досліджуваних складала 180 осіб: 60 студентів Сумського педагогічного університету імені А.С. Макаренка, спеціальності «Практична психологія»; 60 студентів-учасників програми «Work & Travel» Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, спеціальності «Міжнародні відносини»; 60 курсантів Харківського

національного університету цивільного захисту України (НУЦЗУ), факультету пожежної безпеки і оперативно-рятувальних сил. Віковий діапазон загальної вибірки ставить 18–21 р.

У дослідженні ми спираємося на розуміння толерантності до невизначеності – риси особистості, що виявляється в прийнятті або відкиданні об'єктів, які сприймаються складними, суперечливими, неясними, оскільки не можуть бути однозначно співвіднесеними з минулим досвідом. Вона, по-перше, виступає базовим феноменом, що впливає на перебіг усіх емоційних і когнітивних процесів, когнітивні стилі особистості, переконання і системи соціальних установок, міжособистісну і соціальну поведінку, а також на поведінку в складних ситуаціях; по-друге, виступає характеристикою перцептивного апарату особистості. Наші міркування про толерантність до невизначеності ґрунтувалися на трьох вихідних думках. По-перше, ранній дорослий вік більш піддатливий впливу зовнішнього світу відповідно до життєвої ситуації та вікових особливостей, тому їх показники можуть бути значно нижчими через відсутність достатнього життєвого досвіду. У цьому віці відбувається професійне становлення особистості, а також формування нового осередку суспільства – власної сім'ї, тому ситуації невизначеності йдуть у ногу з людиною, оскільки вона тільки відділилася від батьківської сім'ї, тому більшість ситуацій, із якими вона зіштовхується, будуть новими та кризовими. По-друге, особистості необхідно приймати відповідні рішення не лише в особистісній, але також у професійній сфері, нести вантаж відповідальності тих завдань, які накладає на нього сама професія, тому важливо дослідити вибірки з різною професійною спрямованістю. По-третє, психодіагностичний комплекс толерантності до невизначеності позначається фактором життєстійкості особистості. Тобто певним чином він впливає на процес становлення життєстійкості, закономірності чого ми намагалися прослідкувати під час проведеного дослідження.

Для виявлення впливу та перевірки гіпотези становлення толерантності до невизначеності (як фактора життєстійкості особистості) нами був застосований однофакторний дисперсійний аналіз. Завдяки аналізу середніх значень, що відповідають різним градаціям фактора та їх відмінностям, однофакторний дисперсійний аналіз дозволяє перевірити гіпотезу про те, що досліджуваний нами фактор впливає на залежну змінну, а також те, яким чином це відбувається. Отримані результати свід-

чать про те, що конструкт толерантності до невизначеності впливає на такі шкали: пристрасність ($F=2,053$ при $p=0,033$), оптимізм ($F=2,332$ при $p=0,015$), потребу в саморозвитку ($F=3,643$ при $p=0,000$), загальний показник саморозвитку ($F=4,477$ при $p=0,000$). Інші шкали були виключені з однофакторного дисперсійного аналізу, оскільки результати були $p>0,05$. Отримані результати дозволили встановити, що толерантність до невизначеності є складним конструктом, який зумовлює процеси саморозвитку особистості, а також впливає на рівень пристрасності та оптимізму особистості.

Вплив толерантності до невизначеності на компонент життєстійкості особистості носить не прямий характер, а реалізується опосередкованим чином за допомогою інших змінних, зокрема загального показника і потреби у саморозвитку. Високий середній та високий рівень толерантності до невизначеності є характерним самостійній особистості з розвиненими смисловими життєвими орієнтаціями. Факторами розвитку такої особистості є загальна (не лише ситуаційна) активна спрямованість на діяльність, віра у себе, у власне майбутнє, функціонування вищої системи регуляції діяльності, стратегічна спрямованість і відсутність імпульсивної поведінки. Індивід, що прагне до саморозвитку, вміло витримує стресові ситуації, зберігає внутрішній баланс і не втрачає продуктивності діяльності, яку виконує. Позитивне ставлення до власних змін, внутрішніх ресурсів та можливості адекватно оцінювати можливість керувати цими змінами і труднощами, які виникають на шляху становлення, дозволяють визначити потенціал особистості долати ці труднощі в повсякденному житті, навіть якщо вони носять екстремальний характер.

У результаті проведеного дослідження серед представленої вибірки було виявлено, що для більшості досліджуваних характерним є середній рівень толерантності до невизначеності та середній рівень життєстійкості. Середній рівень життєстійкості сприяє оптимальному переживанню ситуацій невизначеності й передбачає вибір людиною копінг-стратегій, що дозволяють протидіяти новим складнощам у професійному та особистому житті. У респондентів, які мають високі показники життєстійкості, спостерігається більш високий рівень толерантності до невизначеності (як психодіагностичного комплексу).

Під час дослідження також було встановлено, що студентам-психологам властива низька пристрасність (90%). Під час

утворення парної кореляції використовуваних у дослідженні шкал було виявлено, що показник «пристрасність» статистично значущо негативно корелює з показником «адаптивність» ($r=-0,578$). Кореляція на 0,01 рівні є двобічною (0,000). Представлені результати свідчать про те, що за умов високої пристрасності респондентам буде характерний низький рівень адаптивності, оскільки вона розуміється здатністю до засвоєння існуючих норм та цінностей у новому суспільстві, в яке особистість інтегрується, здатність змінюватися і бажання пристосуватися до нових умов, зберігаючи при цьому свою цілісність. Також «пристрасність» статистично значущо негативно корелює з толерантністю до двозначності ($r=-0,456$) на рівні тенденції. Кореляція на 0,01 рівні є двобічною (0,000). Це означає, що особистість із високим рівнем пристрасності буде прискіпливо стосуватися двоїстих ситуацій, які мають амбівалентну суть і потребують уточнення.

Аналізуючи шкалу «сміливість», було розкрито те, що лише вибірці курсантів властивий середній рівень (20%), іншим вибіркам характерним є абсолютно низький рівень сміливості (100%). Специфікою майбутньої роботи курсантів є постійне функціонування в умовах недостатньої інформованості, безмежний ризик, де необхідна сміливість, що виступає джерелом енергії для діяльності, яку особистість відтворює. Проведені парні кореляції показали, що показник «сміливість» статистично позитивно значущо корелює з толерантністю до двозначності ($r=0,504$). Кореляція на 0,01 рівні є двобічною (0,000). У нашому дослідженні сміливість є антиподом ригідності, оскільки особистість готова до зустрічі й співпраці з новим незвичним для себе досвідом. Сміливість виступає помічником у боротьбі зі страхом та тривогою, що надає впевненості щодо серйозних вчинків.

У наведених результатах дослідження учасники програми «Work&Travel» показали такі результати: середній рівень оптимізму (90%), наявність респондентів із високим рівнем адаптивності порівняно з іншими вибірками (30%), високий рівень прийняття ризику (100%). В основі прийняття ризику лежить ідея розвитку через активне засвоєння знань із досвіду і використання їх наступного разу. Цей компонент дозволяє особистості залишатися відкритою до навколишнього світу і сприймати події, що відбуваються, як виклик і випробування, що є досить важливою рисою осіб, які знаходяться закордоном. Оптимізм передбачає активну реалізацію власної позиції, прагнення до вдосконалення.

Крім того, оптимістичний настрій є частиною суб'єктивного благополуччя, що впливає на фізичне і психічне здоров'я, від рівня чого залежить сприйняття світу та поведінка особистості. Людина, яка живе лише повсякденним життям, не прагне до високих досягнень і орієнтується на матеріальне (тобто має здебільшого песимістичний настрій, оскільки цей феномен є полярним), бачить значущим лише сьогодення, тому не має потреби та стремління до саморозвитку, оскільки все, що відбувається, на думку особистості, не зміниться під її впливом.

Таким чином, серед висвітлених думок у дослідженні підтвердилися всі три вихідні думки: аспект професійних інтересів дійсно накладає певну міру відповідальності, у зв'язку з чим особистість повинна бути готовою до невизначених ситуацій та навіть має ґрунтовну професійну підготовку; вплив толерантності до невизначеності на компонент життєстійкості особистості носить не прямий характер, а реалізується опосередкованим чином за допомогою інших змінних, зокрема загального показника і потреби у саморозвитку; юнацький вік має високу динаміку досліджуваних компонентів психодіагностичного комплексу толерантності до невизначеності. Високий середній та високий рівень толерантності до невизначеності є характерним самостійній особистості з розвиненими смисловими життєвими орієнтаціями.

Висновки з проведеного дослідження. Аналіз феномена толерантності вказує на необхідність його вивчення у зв'язку з процесами особистісного змінення (набуття нової ідентичності), що супроводжуються ситуаціями невизначеності й визначаються життєстійкістю особистості. Ґрунтуючись на представлених положеннях, толерантність до невизначеності можна розглядати властивістю особистості, яка дозволяє витримувати кризові прояви, пов'язані з невизначеністю смислових підвалів власного буття та виникнення непередбачуваних життєвих ситуацій. Толерантність є готовністю до прийняття нових умов діяльності і взаємодії. Є декілька напрямів вивчення феномена «толерантність до невизначеності»: як риса особистості; як ситуаційно-специфічна настанова; як когнітивний процес і навик. Ми використовували цей науковий конструкт рисою особистості й досліджували її особливості, взаємодію з іншими рисами досліджуваних, відштовхуючись від такої вихідної позиції: толерантність до невизначеності є особистісною рисою, що визначає ставлення індивіда до неоднозначних, тривож-

них ситуацій незалежно від емоційного знака цієї невизначеності. Згідно з цією позицією, цей феномен впливає на перебіг усіх емоційних і когнітивних процесів, на когнітивні стилі особистості, переконання і систему соціальних настанов, на міжособистісну і соціальну поведінку, на поведінку в складних ситуаціях.

У результаті проведеного дослідження було виявлено у досліджуваних середній рівень толерантності до невизначеності та середній рівень життєстійкості. Середній рівень життєстійкості сприяє оптимальному переживанню ситуацій невизначеності й передбачає вибір людиною копінг-стратегій, що дозволяють протидіяти новим складнощам у професійному та особистому житті. Найбільш значущими з отриманих результатів є низька пристрасність і висока винахідливість у студентів-психологів, висока сміливість у курсантів; високий рівень оптимізму, адаптивності і прийняття ризику в учасників програми «Work & Travel». Отримані результати дослідження підтвердили наші прогнози.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вульфів Б. Воспитание толерантности: сущность и средств. Внешкольник. 2002. № 6. С. 12–16.
2. Карпов А.В. Психология менеджмента: учеб. пособие. Москва: Гардарики, 2005. 584 с.
3. Леонов И.Н. Толерантность к неопределенности как психологический феномен: история становления конструкта. Вестник Удмуртского Университета. Удмуртия: ФГБОУ ВО «УдГУ», 2014. № 1. С. 43–52.
4. Луковицкая Е.Г. Социально-психологическое значение толерантности к неопределенности: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Санкт-Петербург, 1998. 198 с.
5. Мириманова М.С., Обухов А.С. Воспитание толерантности через социокультурное взаимодействие. Развитие исследовательской деятельности учащихся: метод. сб. / сост., ред. А.С. Обухов. Москва: Народное образование, 2001. С. 88–98.
6. Осин Е.А. Факторная структура русскоязычной версии шкалы общей толерантности к неопределенности Д. Маклейна. Психологическая диагностика. 2010. № 2. С. 65–86.
7. Почебут Л.Г. Кросс-культурная и этническая психология. Учебное пособие. Санкт-Петербург: Питер, 2012. 336 с.
8. Фабер В.О. Проблема неопределенности в структуре философского знания: онтологический, гносеологический, антропологический аспекты: дис. канд. филос. наук : 09.00.01. Саратов, 2004. 155 с.
9. Frenkel-Brunswik E. Tolerance of Ambiguity as a Personality Variable. American Psychologist. 1948. Vol. 3. P. 268.
10. Norton R.W. Measure of ambiguity tolerance. Journal of Personality Assessment, 1975. Vol. 39 (6). P. 607–619.

УДК 159.938.3:378

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ В ПІДПРИЄМНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Лантух І.В., к. е. н.,
доцент кафедри клінічної неврології, психіатрії та наркології
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті розглядається проблема ризику особистості, яка займається підприємницькою діяльністю; розкрито сутність поняття ризику, виділено основні характеристики та напрями ризику як психологічної проблеми.

Ключові слова: особистість підприємця, підприємницька діяльність, проблема ризику особистості, характеристика ризику, напрями ризику, корекція ризику особистості.

В статье рассматривается проблема риска личности, которая занимается предпринимательской деятельностью, раскрыта сущность понятия риска, выделены основные характеристики и направления риска как психологической проблемы.

Ключевые слова: личность предпринимателя, предпринимательская деятельность, проблема риска личности, характеристика риска, направления риска, коррекция риска личности.

Lantukh I.V. PSYCHOLOGICAL ASPECTS AND CHARACTERISTICS OF THE RISK OF PERSONALITY IN ENTERPRISE ACTIVITY

The article deals with the problem of the risk of personality engaged in entrepreneurial activity, discloses the essence of the concept of risk, highlights the main characteristics and directions of risk as a psychological problem.

Key words: entrepreneur personality, entrepreneurial activity, personality risk, risk profile, risk areas, risk correction of personality.

Постановка проблеми. Зростання ролі ринкових відносин в Україні відкриває для багатьох людей широкі можливості безпосередньої участі в підприємницькій діяльності та організації своєї справи. Проте бізнес – справа ризиківана. З одного боку, є бажання, є сприятливі умови, з іншого – наявність певного ризику, невпевненість у своїх здібностях, страх банкрутства та падіння життєвої кар'єри. Тому спершу необхідно зважити всі об'єктивні і суб'єктивні чинники своєї майбутньої діяльності. Ризик особливо стосується підприємництва, тому що ця діяльність реалізується в умовах конкуренції. Готовність ризикувати у сучасній психології пов'язується з можливостями особистості досягти поставленої мети і регулювати свої поведінкові стратегії. Підприємницький ризик має свої характерні особливості. З одного боку, надто висока ціна ризику, з іншого – присутність азарту, деякого авантюризму.

Постановка завдання. Мета дослідження – проаналізувати проблему підприємницької діяльності щодо її ризиків та з'ясувати їх психологічні аспекти та характеристики. Дати аналіз схильності до ризику підприємців – риси характеру, що має вагомe значення для психологічного прогнозування процесів прийняття рішень у підприємницькій діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи проблему ризику суб'єктів

підприємницької діяльності, Ю. Пачковський звертає увагу на те, що ризик у підприємстві – це вміння діяти в потрібному темпі, концентрувати увагу на одних сторонах справи та ігнорувати інші, здібність спиратися на потрібних людей (потрібних справі, а не амбіціям, наживі та іншим зайвим для справжнього підприємця обставинам) [11]. Дослідниця М. Солнцева ці вміння розглядає в розподілі об'єктивних і суб'єктивних ресурсів, а саме: налагодити справу, тобто зайнятість підприємництвом, усупереч несприятливим, а іноді й знищуючим обставинам [12]. На думку А. Альгіна, багато підприємців постійно ризикують, адже це в природі їхнього характеру. Ризик – це неминуча умова життєдіяльності суспільства, продуктивності його економічних структур [1]. Т. Тимофеев описує психологічний зміст поняття «ризик» та надає необхідні рекомендації підприємцям [14].

Феномен ризику і його сучасна економіко-психологічна інтерпретація розглянуто Т. Корніловою. Ризик у підприємстві вона розглядає умінням особистості діяти в потрібному темпі, концентрувати увагу на основних сторонах справи, ігноруючи при цьому інші. На її думку, важливо спиратися на потрібних людей, які важливі для справи [8]. Дослідники Н. Грабовий і С. Полтавцев стверджують, що під час вивчення проблеми ризику особистості можна виділити три

основні напрями: перший визначає ризик як ситуативну характеристику дій (діяльності) суб'єкта, що виражають невизначеність результату для діючого суб'єкта і можливість несприятливих наслідків у разі невдачі; ризик тут розглядається мірою очікуваного неблагополуччя, що визначається поєднанням ймовірності неуспіху і ступеня збитків (втрат, програшу), а психологічно зміст цього напрямку має загальний характер, оскільки йдеться лише про поведінкову активність суб'єкта, його діяльність чи вчинки; другий напрям розглядає ризик ситуацією вибору між альтернативними варіантами дій і безпосередньо вплітається у контекст прийняття рішень, беручи до уваги рівень домагань суб'єкта, його здібності; третій вивчає взаємозв'язок індивідуальної і групової поведінки в ситуаціях ризику і є соціально-психологічним аспектом досліджень ризику [4, с.59]. Прикладом третього підходу є виявлений у 60-х роках ХХ століття феномен «зсуву ризику». Суть феномена полягає в тому, що ризикованість групових або індивідуальних рішень має тенденцію до зростання після проведення групової дискусії. Поясненням «зсуву ризику» є перебільшення ризикованості дій за умов рівномірного розподілу відповідальності між учасниками дискусії, що, у свою чергу, нівелює можливості індивіда по-своєму розв'язувати ризиковану ситуацію, підкоряє його стандартам і нормам групової поведінки. Установлено, що колективне прийняття рішення зменшує почуття відповідальності в індивідів, особливо за негативні наслідки [4].

У понятті «ризик» А. Гриньов виділяє такі основні елементи, взаємозв'язок яких і становить його сутність: можливість відхилення від передбачуваної мети, заради якої реалізуються певні дії; відсутність бажаного результату; відсутність упевненості у досягненні поставленої мети; можливість несприятливих наслідків (матеріальні або фізичні збитки, захворювання, смерть тощо) під час здійснення тих чи інших дій в умовах невизначеності для суб'єкта, який наважився на ризик; матеріальні, екологічні, моральні та інші витрати, пов'язані з реалізацією обраного в умовах невизначеності стилю поведінки; очікування небезпеки, невдачі в результаті вибору певного стилю поведінки та його реалізації [5].

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи проблему психологічного ризику в суб'єктів підприємницької діяльності, низка дослідників виділяють два основні його аспекти: об'єктивність і суб'єктивність [9].

Розглядаючи об'єктивність підприємницького ризику, автори зумовлюють при-

сутність великої кількості чинників (зовнішніх умов), існування яких не залежить від окремого підприємця: політичне, економічне становище в країні, міжнародні події, стихійні лиха, наявність корупції, зміни у законодавстві, що регулює підприємницьку діяльність, економічний стан галузі, у межах якої здійснюється підприємницька діяльність. Підприємницький ризик на суб'єктивній основі зумовлений економічними діями, тому що саме підприємець оцінює ситуацію, формує стратегію подальшої поведінки, яку вибирає для сприйняття, і оцінка ризику є індивідуальним явищем, оскільки для різних суб'єктів, які діють у одних і тих самих умовах, ситуація може бути різною: ризикованою для одного і не ризикованою для іншого, тому суб'єктивний підхід ставить у центр уваги поведінку підприємця у різних ситуаціях ризику, оцінюючи рівень ризику, зокрема вірогідність невдачі (збитків, нещасного випадку) і величину невдачі. Поведінка підприємця у різних ситуаціях характеризується варіативністю, тому що суб'єкт у своїй виробничій діяльності може не проявляти ризиковану поведінку, але, сідаючи за кермо свого автомобіля, може поводити себе надто ризиковано [9].

У дослідженнях Ю. Іванової виділено такі ризикові ситуації:

- ситуації, розвиток або наслідки яких можуть бути несприятливими для суб'єкта; ситуації, які безпосередньо не залежать від підприємця і не визначаються його діями – небезпечні ситуації;

- ситуації, розвиток яких залежить від суб'єкта, визначається його рішеннями й актуальними діями; ситуації ризику, які виникають лише за умови наявності діючого суб'єкта у цих обставинах [7].

Значна кількість психологічних досліджень спрямована на пошуки специфічних індивідуально-психологічних рис людини, що зумовлюють її готовність ризикувати. Такими рисами є імпульсивність, незалежність, прагнення до успіху, лідерство і домінування [2; 8; 10].

На думку П. Грабового, С. Полтавцева, на готовність ризикувати впливає низка чинників: вік підприємця: готові ризикувати більш молоді підприємці; емоційний стан підприємців показує, що під дією позитивних емоцій суб'єкти применшують значущість негативних наслідків і перебільшують значущість позитивних, які генеруються сприятливим розвитком подій; наявний рівень доходів у підприємстві надає готовність їм ризикувати; життєвий досвід дає можливість успішного прогнозування майбутнього результату і ризик за таких обставин є мінімальним, тому що набувши

досвіду діяльності, підприємці ризикують виважено [4].

Розглядаючи проблеми підприємницької діяльності, І. Бойчик виділяє такі чинники:

- інформованість. Вона показує, що недостатність інформації під час прийняття відповідальних рішень для суб'єкта створює умови інформаційної невизначеності. Виділяється дві групи джерел інформаційної невизначеності: дефіцит і надлишок інформації. Дефіцит інформації може породжуватися її невизначеністю, суперечливістю, спотвореністю, неможливістю оцінки; надлишок її пов'язаний із великим обсягом, дефіцитом часу, що є тим спонукальним чинником, що може спровокувати підприємця на дуже ризиковані дії;

- привабливість мети (очікуваного прибутку). Чим вищий прибуток, тим більше готовий ризикувати діючий суб'єкт, щоб отримати додатковий прибуток, а це знижує особисті вимоги до прийняття рішення і спонукає діяти за низької ймовірності успіху;

- тактика поведінки суб'єкта з внутрішньою чи зовнішньою адаптацією до ризику. Зовнішня адаптація (екстравертність) до ризику полягає у спробі суб'єкта модифікувати зовнішнє оточення (середовище), щоб отримати певні переваги і зменшити ризик: маневрування ресурсами, маніпулювання поведінкою контрагентів (партнерів) під час укладання угод тощо. Внутрішня адаптація (інтровертність) до ризику є характерною для осіб, які не впевнені у власних можливостях контролювати навколишнє середовище та прямо на нього впливати. Їхній основний інструмент – збирання додаткової інформації, вигреш у часі, генерація нових рішень;

- ділові й професійні риси суб'єкта, його кваліфікація. Серед ділових і професійних рис та можливих впливів на підприємницьке середовище особливо цінується передбачення і прогнозування розвитку подій, інтуїтивне передчуття раптових змін у ринковому просторі, здатність до найоптимальнішого використання виробничих і людських ресурсів [2].

Поведінка підприємця, який ризикує, на думку Т. Корнілової, охоплює комплекс взаємопов'язаних дій, яку умовно вона описує у вигляді алгоритму:

- усвідомлення ризикованої ситуації. Передбачає первинну оцінку ситуації ризику з точки зору прийнятності для діючого суб'єкта і можливості входження в таку ситуацію. Якщо таке входження має місце, то підприємець повинен усебічно вивчити ризиковану ситуацію, а це зумовлює перехід до наступного кроку: когнітивних і поведінкових дій;

- діагностика та аналіз ризикованої ситуації. Передбачає осмислення суб'єктом проблеми, що виникла; пошук тих основних чинників і умов, що зумовили ситуацію ризику; розгляд можливих способів модифікації обставин і зменшення ризику. Зменшення ризику можна досягнути за допомогою страхування, делегування повноважень, розподілу ризику серед інших тощо;

- знаходження зв'язку цієї ризикованої ситуації з попередніми. За умови подібності реальної ризикованої ситуації, що склалася, до тих, які вже мали місце в діяльності підприємця, актуалізується наявний досвід, використовуються апробовані стратегії поведінки, зменшується вірогідність виникнення помилки;

- зіставлення ризикованої ситуації з імовірним розвитком подій. Наслідком є екстраполяція існуючих тенденцій на майбутнє, прогнозування загроз та збитків для бізнесу. Передбачення потенційних втрат (збитків) стосується не лише грошей, а й престижу, відносин із партнерами, колегами тощо;

- розгляд можливих альтернатив дій, оцінка та вибір такого стилю поведінки, що повністю відповідає вимогам ризикованої ситуації;

- прийняття рішення на підставі обраного стилю поведінки. Результат: остаточне «прийняття ризику» підприємцем;

- розроблення конкретного способу (програми) дій, формування адекватного стилю поведінки, добір методів і засобів, що є найефективнішими у ризикованій ситуації [8].

У дослідженнях Т. Тимофєєва ми знаходимо підтвердження того, що на ризиковану поведінку можуть впливати такі чинники [14]: тип завдання; ситуативні впливи; особистісні характеристики суб'єкта; характер міжіндивідуальних і міжгрупових взаємодій.

Ризикувати у підприємництві – це вміти концентрувати увагу на одних сторонах справи та ігнорувати інші; це здатність спиратися на інтуїцію і не втрачати надію навіть за умов несприятливого розвитку подій. Без ризику взагалі не можна займатися підприємництвом.

Ризик – це невід'ємний, на думку В. Василькова, складник підприємництва, що є чи не найголовнішою його психологічною ознакою, оскільки підприємництво і ризик – це феномени, які генетично пов'язані один з одним [3]. Автор стверджує, що ризик у контексті підприємництва зумовлює такі пріоритети психологічного дослідження, як вивчення індивідуально-психологічних, особистісних рис, що мають регулятивний вплив на поведінку суб'єкта у різних ризикованих ситуаціях; систематизацію джерел і

чинників, здатних трансформувати невизначені ситуації у ризиковані; пошук оптимальних шляхів і заходів (методів, когнітивних стратегій, тактики поведінки), які б мінімізували ризик; аналіз можливостей суб'єкта в оцінці ризикованих ситуацій і особливостей прийняття рішень за таких обставин; попередження і профілактика наслідків неадекватного поводження підприємців у ризикованих ситуаціях із подальшим корегуванням поведінки.

Ризик – об'єктивне явище в будь-якій сфері людської діяльності. Це багатоаспектна категорія. Майже ніколи не можна однозначно сказати, які будуть наслідки небажаної події. Імовірніше за все їх буде декілька, деякі з них неможливо навіть оцінити в термінах грошових втрат. Наприклад, наслідками ризикованих подій може бути втрата або заподіяння шкоди іміджу фірми, а така шкода може бути оцінена тільки побічно і через деякий час. Така багатогранність категорії «ризик» говорить про нього та розглядає ризик із декількох позицій, що і породжує багато класифікацій та підходів до його оцінки.

Підприємницька, комерційна або фінансова діяльність є ризикованою, адже її ефективність лише частково детермінована і не повністю відома на момент початку діяльності або укладення угоди. Ризик – це можливість «наступу» шкоди, він є об'єктивним явищем у будь-якій сфері людської діяльності й виявляється безліччю відокремлених ризиків. За своєю суттю ризик – подія з негативними, особливо невігідними економічними наслідками, який наступить у майбутньому в якийсь момент у невідомих розмірах.

Доцільно визначити і сам термін «ймовірність». Можна визначити два її типи: логічну ймовірність, статистичну ймовірність. Логічна ймовірність будується на пізнанні законів природи та суспільства за допомогою індукції, дедукції, аналізу, синтезу та гіпотези. Якщо ж деякі ймовірнісні залежності побудовані на основі оброблення статистичних даних із залученням математичного апарату, то ці залежності будуть включати статистичну ймовірність. Ці два типи ймовірності ми будемо називати об'єктивною ймовірністю, суб'єктивною ж назвемо таку ймовірність, яка присвоюється тій чи іншій події на інтуїтивному, підсвідомому рівні. Об'єктивність та суб'єктивність ймовірності, яка використовується до певного ступеня, є показником якості та надійності методу оцінки ризику, який застосовується [10].

Розглядаючи різні прояви й аспекти ризиків, можна класифікувати їх за низкою ознак. Практично вся підприємницька ді-

яльність поєднана з гамою ризиків. Якщо дія підприємця не обмірковується за великим рахунком старанно, то майже завжди залишається можливість реорганізувати бізнес та вести його з меншим ступенем ризику. Тому низка джерел пропонує розбивку ризиків за можливістю зниження: несистематичний (який знижується, диференційний, диверсифікуючий), систематичний (який не знижується, недиференційний, недиверсифікуючий). Такий розподіл ризиків використовується для аналізу ризикованості інвестицій в особливо цінних паперах. Змінність останнього щодо коливань на ринку цінних паперів вимірюється на практиці і називається В-коефіцієнтом. Ризик, який не знижується, можна розділити на компенсуючий та некомпенсуючий. Компенсуючий – це той, який не можна знизити, але можна оцінити та компенсувати [8].

Ризики за причиною виникнення розподіляються на невизначеність майбутнього, непередбачуваність поведінки партнерів та нестачу інформації. П. Грабовий ризики за ознакою однозначності дії чинників розділив на дві групи: чисті (статичні) і спекулятивні (динамічні). На його думку, чистий (статичний) ризик – це ризик втрат реальних активів унаслідок нанесення шкоди власності, а також втрат доходу через неієздатність організації. Цей ризик може призвести тільки до негативного або нульового результату. Спекулятивний (динамічний) ризик – це ризик непередбачуваних змін вартості основного капіталу внаслідок прийняття комерційних управлінських рішень. Такі зміни можуть призвести як до втрат, так і до виграшу. Спекулятивні ризики є всіма фінансовими ризиками [4].

Класифікація ризиків за етапами виявлення в процесі комерційної ідеї або за тим, якою стороною в угоді приймає на себе цей ризик. У працях В. Немцова, Л. Довганя їх пропонують розглядати видом виробничо-комерційної діяльності [9].

В. Васильков доповнює класифікацію ризику такими напрямками: природно-натуральні – ризики, пов'язані з проявом стихійних сил природи; землетрусів; буревію; лісових пожеж; епідемій; екологічні ризики, пов'язані з нанесенням шкоди навколишньому середовищу: забруднення, знищення біологічних видів та інше; політичні ризики пов'язані з політичною ситуацією в країні та втручанням держави в нормальний перебіг виробничо-торговельних процесів. До них належать такі: втручання держави (наприклад, несприятлива зміна податкового законодавства); війни, революції, заворушення; заборона на імпорт (оголошення мораторію

державою); накладання ембарго або обмежень політичного характеру [3].

Розглядаючи підприємницькі ризики, І. Бойчик надає таку класифікацію: за етапом проявлення, вони, у свою чергу, поділяються на виробництво, розробку, продаж, фінансові ризики, зростання; за стороною, що зазнає збитків (замовник, один із партнерів, виконавець) [2].

У нашому дослідженні ризику особистості в підприємницькій діяльності ми використали методику А. Шуберта «Готовність до ризику» та О. Шмельова «Оцінка схильності до ризику».

У дослідженні брала участь група підприємців, які оцінили свої індивідуальні можливості з проблем готовності до підприємницької діяльності, наявності елементів ризику їх значущості в трудовій кар'єрі. Результати дослідження показали, що дуже низький рівень мають 37% обстежених, середній – 42% і високий – 21%. Отримані результати дозволяють припустити, що обстежені підприємці використовують конструктивний стиль поведінки і враховують інтереси опонента, прагнуть знайти взаємоприйнятне рішення конфліктної ситуації, проявляють суперництво в поведінці, що свідчить про те, що вони найменше здатні встановлювати і підтримувати емоційні контакти з учасниками підприємницької діяльності, а також про вміння в конфліктних ситуаціях проводити адекватній ситуації стратегію комунікативної поведінки, що часто призводить до конфліктів. Можна припустити, що це пов'язано з несформованою здатністю розуміти внутрішній світ інших бізнесменів, їхні психологічні особливості, мотиви поведінки, психічний стан. Протилежний показник суперництва та пристосування в бізнесі показує позитивні стосунки в підприємницькій діяльності. Порівнюючи стресостійкість вибірки підприємців, що обирають стратегію співробітництва, і співробітників, які надають перевагу стратегії суперництва, нами було отримано за критерієм Фішера значення $\varphi = 1,94$. Це свідчить про те, що відмінності між цими вибірками в стресостійкості значима (на рівні 0,05). Тобто у працівників, що обирають стратегію співробітництва, стресостійкість значно вища, ніж у працівників, що обирають стратегію пристосування.

За другою методикою О. Шмельова «Оцінка схильності до ризику» оцінювалась схильність до ризику в підприємницькій діяльності. Результати дослідження показали, що будь-який підприємець, комерсант порівнює свої дії і плани з реальними можливостями одержання прибутку. І кожен підприємець так чи інакше мріє заробити

якомога більше грошей, але гроші не тільки несуть із собою авторитет в діловому світі, а й пред'являють особливі вимоги до моральних якостей бізнесмена, до моральної сторони його ділових взаємин. Тому треба підприємцям розібратися в питаннях фінансів, серйозніше поставитися до своїх можливостей у комерційній діяльності та виявити схильність до ризику. Під час інтерпретації результатів ми враховували, що високий рівень схильності до ризику є, з одного боку, показником рішучості, а з іншого – може призвести до авантюризму.

Таким чином, використання названих вище методик дозволило обстеженим краще дізнатися про свої ділові й особистісні якості. Дослідження діяльності бізнесмена, менеджера, комерсанта показало, що тут ми маємо справу зі спільними здібностями, тобто з інтегральною характеристикою ділових і особистісних рис підприємця, визначених, з одного боку, уродженими, психофізіологічними задатками, а з іншого – із масою його соціально зумовлених властивостей і рис. Будь-яку людину можна навчити прийомам і методам комерційної чи управлінської діяльності, але справжнім бізнесменом чи менеджером він може так і не стати. Необхідно чітко розрізняти знання, вміння, навички від ділових і особистісних рис бізнесмена. Вирішальне значення для підприємців належить його вольовим якостям, стратегічному мисленню і мистецтву спілкування, які багато в чому визначають успіх суб'єктів підприємницької діяльності і знижують професійний ризик. Здібності формуються й виявляються в діяльності. Звідси випливає, щоб виявити у себе здібності, треба зайнятися відповідною діяльністю. Лише в такий спосіб можна дізнатися про свою профпридатність до підприємницької діяльності.

Тільки креативний підприємець здатний на справжнє шляхетне ставлення до людей незалежно від того, як вони реагують на нього. Аналіз схильності до ризику має вагоме значення для психологічного прогнозування процесів прийняття рішень у підприємницькій діяльності.

Висновки з проведеного дослідження. Ризик – об'єктивне явище в будь-якій сфері людської діяльності. Це багатоаспектна категорія. Майже ніколи не можна однозначно сказати, які будуть наслідки небажаної події. Імовірніше за все їх буде декілька, деякі з них неможливо навіть оцінити в термінах грошових втрат. Ризик, який не знижується, можна розділити на компенсуючий та некомпенсуючий. Компенсуючий – це той, який не можна знизити, але можна оцінити та компенсувати.

Об'єктивність та суб'єктивність ймовірності, яка використовується до певного ступеня, є показником якості та надійності оцінки ризику, який застосовується.

Що стосується діяльності бізнесмена, менеджера, комерсанта, то тут ми маємо справу із спільними здібностями, тобто з інтегральною характеристикою ділових і особистісних рис підприємця, визначених, з одного боку, уродженими, психофізіологічними задатками, а з іншого – з масою його соціально зумовлених властивостей і рис.

Будь-яку людину можна навчити прийомам і методам комерційної чи управлінської діяльності, але справжнім бізнесменом чи менеджером він може і не стати, оскільки необхідно чітко розрізняти знання, вміння, навички від ділових і особистісних рис бізнесмена чи лідера.

Вирішальне значення для підприємців належить його вольовим якостям, стратегічному мисленню і мистецтву спілкування, які багато в чому визначають успіх суб'єктів підприємницької діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Альгин А. Грани экономического риска. Москва: «Знание», 1991. 125 с.
2. Бойчик І. Економіка підприємства: Навч. посібник. Київ: Атіка, 2004. 480 с.
3. Васильков В. Організація виробництва: Навч. посібник. Київ: КНЕУ, 2003. 524 с.
4. Грабовый П., Полтавцев С. Риски в современном бизнесе. Москва: Аланс, 1994. 259 с.
5. Гриньов А. Організація та управління на підприємстві. Харків: вид. дім «ІНЖЕК», 2004. 329 с.
6. Гриньова В. Державне регулювання економіки. Харків: Вид. дім «ІНЖЕК», 2004. 756 с.
7. Иванов Ю. Конкурентоспособность предприятия: оценка, диагностика, стратегия. Х., 2004. 206 с.
8. Корнилова Т. Диагностика мотивации и готовности к риску. Москва, 1997. 378 с.
9. Немцов В., Довгань Л. Стратегічний менеджмент: Навч. посібник. Київ: УВПК Ексоб, 2001. 560 с.
10. Орлов О. Планування діяльності промислового підприємства: Підручник. Київ: Скарби, 2002. 336 с.
11. Пачковський Ю. Проблема ризику в підприємстві. Київ: Каравела, 2006. 408 с.
12. Солнцева Г. О психологическом содержании понятия «риск». Вестник Московского университета. Москва, 1999. № 2. С. 14–23.
13. Тарасюк Г., Шваб Л. Планування діяльності підприємства: Навч. посібник. Житомир: ЖДТУ, 2003. 580 с.
14. Тимофеев Т. Классификация видов рисков предпринимательской деятельности. Маркетинг. Москва, 1997. № 6. С. 108–115.
15. Шершньова З. Антикризове управління підприємства. Київ, 2004. 196 с.

УДК 159.923

ТВОРЧЕ МИСЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

Міщиха Л.П., д. психол. н.,
професор кафедри загальної та клінічної психології
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

У статті піддається аналізу феномен творчого мислення у світлі психологічних знань. Розкриваються особливості та специфіка творчого мислення у структурі зв'язків «мислення» – «творчість»; дається авторське розуміння вищезазначеного феномену.

Ключові слова: особистість, мислення, творчість, творче мислення, інтелект, діяльність.

В статье анализируется феномен творческого мышления в психологическом ракурсе. Раскрываются особенности и специфика творческого мышления в структуре связей «мышление» – «творчество»; дается авторское понимание вышеупомянутого феномена.

Ключевые слова: личность, мышление, творчество, творческое мышление, интеллект, деятельность.

Mischyha L.P. PERSON'S CREATIVE THINKING: PSYCHOLOGICAL DISCUSS

The article reveals the analysis of creative thinking phenomenon in the field of psychological sciences. it also reveals the peculiarities and the specificity of creative thinking in the structure of „thinking“ connections – „creativity“; it gives the author's understanding the above given phenomenon.

Key words: personality, thinking, creativity, creative thinking, intellect, activity.

Постановка проблеми. Головним завданням розвитку української освіти на сучасному етапі є інтеграція до європейського освітнього простору, реформування сучасної вітчизняної системи освіти з урахуванням нових світових стандартів. І тут, насамперед, вимоги стосуються зміни самого мислення особистості, що здатна жити в нових умовах, бути успішною і продуктивною. Мова йде про мислення, що забезпечить новаторські, інноваційні підходи до справи (різних сфер діяльності особистості); здатність особистості породжувати нові ідеї, мислити нестандартно, виходити за межі виключно власного досвіду, поготів розширювати його і привносити новий; швидко орієнтуватися у сучасному інформаційному просторі, бути готовою до змін, рухатись у ногу з часом, охоплювати і приймати нові тенденції, застосовувати нові технології тощо. Йдеться про розвиток творчого мислення особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема творчого мислення у царині психологічної науки знайшла своє відображення у працях С.Л. Рубінштейна, Б.Г. Ананьєва, О.М. Матюшкіна, Я.О. Пономарьова, С.Ю. Степанова, Є.П. Варламова, І.М. Гнатко, Д.Б. Богоявленської, В.М. Дружиніна, Р.В. Ткача, В.О. Моляко, В.В. Рибалки, О.І. Кульчицької, О.Л. Музики та інших. У руслі вищезгаданої проблематики розглядаються інтуїтивні і логічні складові частини творчого мислення (Я.О. Пономарьов, О.К. Тихомиров), пізнавальні процеси (О.М. Матюшкін, В.О. Мо-

ляко), мотиваційні й емоційно-регулятивні процеси (І.А. Васильєв, В.К. Вілюнас), обґрунтована ідея суб'єктної позиції у процесі формування творчого мислення (Л.І. Анциферова, О.Г. Асмолов, В.А. Петровський, С.Л. Рубінштейн, В.О. Татенко), розвиток творчого мислення (Г.С. Альтшуллер, Л.В. Занков, В.О. Моляко, М.І. Меєрович, Л.І. Шрагіна).

Постановка завдання: здійснити теоретичний аналіз феномену «творче мислення», розкрити його змістове наповнення та подати авторське трактування.

Виклад основного матеріалу. Коли піднімається проблема творчого мислення, виникає чимало питань, які і нині мають дискусійний характер серед науковців, що вказує на потребу у чіткому визначенні дефініції, що охоплює в собі поєднання двох компонентів – мислення і творчості. Позаяк вже саме поняття «творче мислення» несе в собі когнітивне й креативне начала. Спробуємо вивести наше розуміння, виходячи, перш за все, із розуміння самої суті вищезгаданих феноменів.

Оскільки дефініція «мислення» означена у психологічних словниках як «один з вищих проявів психічного, процес пізнавальної діяльності індивіда, який характеризується узагальненим і опосередкованим відображенням дійсності [15, с. 252], що мало чим відрізняється від означення самої психіки, що теж є «процесом відображення дійсності» у вигляді того самого мислення та інших вищих психічних процесів [15, с. 252], звернімося до більш широкого кола

наукових джерел, де більш чітко означено цю дефініцію, як-от: «мислення є процесом розв'язання задач, пошуком виходу із проблемних ситуацій, пошуку, вирішення чи здолання проблем з допомогою інтелекту» [9, с. 117]. Відтак, основними функціями мислення виступають (В.Д. Шадріков) розуміння (процеси мислення, спрямовані на розкриття тих чи інших об'єктів у їхніх істотних зв'язках з іншими об'єктами, що досягається на основі включення нового знання у суб'єктивний досвід); розв'язання проблем і задач (формулювання питань, розуміння того, що потрібно шукати, перетворення проблемної ситуації на задачу тощо); цілеутворення (постановка загальної, проміжної та кінцевої мети); рефлексія (діяльність суб'єкта, що спрямована на усвідомлення способів і дій його пізнання).

Дослідниця психології розвитку інтелекту М.Л. Смільсон окреслює (крім відображувальної та ціннісно-орієнтувальної) ще й прогностично-перетворювальну функцію інтелекту, яка уможлиблює аналіз «співвідношення інтелекту й творчості, творчої та інтелектуальної діяльності». Саме цій функції (на думку вченої) і належить «породження ряду провідних складових частин в структурі творчості, зокрема, нових для суб'єкта цілей, конструювання нових предметних світів» [13].

Щодо феномену творчості, то у «Психологічній енциклопедії» ця дефініція подається як «високосвідома діяльність людини, що спрямована на створення нових продуктів матеріальної і духовної культури, що мають суспільно-історичну цінність; теоретична і практична діяльність людини, яка зумовлює одержання об'єктивно нових результатів» [11, с. 352], чи як «здібність не просто до вищого рівня виконання будь-якої діяльності, але й до її перетворення» [2, с. 37]. Творчість, на думку В.В. Рибалки, є «здатністю людини створювати з наявного матеріалу дійсності на основі пізнання закономірностей об'єктивного світу нову реальність, що задовольняє різноманітні суспільні та особистісні потреби» [12, с. 5]. Так, доречною є заувага Л.С. Виготського стосовно розуміння творчості як такої, що «існує не тільки там, де вона породжує видатні історичні твори, але й усюди, де людина уявляє, комбінує, змінює й створює що-небудь нове, якою б крупинкою не здавалось це нове у порівнянні з творами геніїв» [3]. Нам близька позиція В.О. Моляко, який вносить суттєве доповнення у загально визнану канву інтерпретації цього феномену, роблячи акцент на «процесі створення, відкриття чогось нового, раніше для даного конкретного суб'єкта не відомого» [14, с. 9].

Отже творчість пов'язується зі створенням чогось, що є суб'єктивно новим для індивіда. Зрештою суб'єктивне приховує й потенціал майбутнього творчого продукту – мрії, задуми з їх можливостями і привнесеннями (плани, проекти) аж до втілення в життєві реалії.

Цікавими, на наш погляд, є і дискусії вчених (Д. Векслер, Г. Айзенк, Л. Термен, Р. Стенберг, Дж. Гілфорд та інших) щодо зв'язків інтелекту й креативності, де, з одного боку, їх розглядають як єдину здібність вищого порядку (як редукцію креативності до інтелекту). Тут творчість виступає похідною інтелекту, позаяк здібність до творчості визначається саме високими показниками загального інтелекту. З іншого боку, дослідники категорично заперечують абсолютну незвідність креативності й інтелекту [1, с. 44]. Тоді як інтелект приймають як вищу адаптаційну здібність, що сприяє пристосуванню до змінних умов життя, як «загальну успішність адаптації людини до нових ситуацій шляхом розв'язання задач у внутрішньому плані дій («в умі») за умови домінуючої ролі свідомості над несвідомим» [4, с. 18]; творчість розглядають як зворотній процес, сутність якого не в адаптації, а в перетворенні. Детермінанти творчості вбачають у дезадаптації людини, її непристосованості до навколишнього природного і соціального світу, що спонукає творити з метою подолання цієї дезадаптованості, відчуження. Посилаючись на багатофакторну теорію інтелекту (Л. Терстоун), Дж. Гілфорд вивів структурну модель інтелекту, у якій значне місце приділив теорії конвергентного й дивергентного мислення. Відтак, у конвергентному мисленні вбачав лінійне мислення, що ґрунтується на поетапному виконанні завдання, дотриманні алгоритмів, де аналіз способів рішення задачі покликаний вибрати єдине правильне рішення, її розв'язання. Щодо дивергентного мислення (яке вважав творчим мисленням), то вчений його розглядав як таке, що має «різний вектор руху», результатом чого стає виникнення різних варіантів розв'язку задачі, що, нарешті, і приводить до неочікуваних висновків та результатів.

Відтак, Дж. Гілфорд виокремив шість параметрів креативності:

- здатність до виявлення і постановки проблеми;
- здатність до генерування великої кількості ідей;
- гнучкість – здатність продукувати різноманітні ідеї;
- оригінальність – здатність продукувати окремі асоціації, незвичайні відповіді;

– здатність вдосконалювати об'єкт, додаючи деталі;

– здатність вирішувати проблеми, тобто здатність до аналізу та синтезу [7, с. 71].

Суголосним поглядом Дж. Гілфорда є і погляди В.М. Дружиніна, який в інтелекті та креативності вбачав різні загальні здібності і пов'язував їх існування з процесами переробки інформації. Зокрема, креативність відносив до процесу переробки наявної в індивіда інформації та породження численної кількості ідей. Інтелекту ж відводив функцію застосування цієї інформації у практиці буття, як і адаптацію (про що йшлося вище).

Що ж до третього підходу у поглядах на зв'язок інтелекту й креативності, вчені займають менш категоричну позицію, поготів маємо деякий симбіоз – інтелект і креативність приймають як різні фактори, але водночас вбачають зв'язок між ними. Тут заперечується наявність творчих здібностей (А. Маслоу, Д.Б. Богоявленська), а творча активність здебільшого визначається особистісними рисами (зацікавленість, здатність до ризику, відкритість до досвіду тощо), а також мотивацією. Особливості мотивації творчої особистості полягають у тому, що людина не зупиняється після рішення сформульованої задачі, а формулює нові, похідні від попередньої, включається у наднормативну активність, володіє яскраво вираженою інтелектуальною ініціативою [2, с. 132]. Водночас вчені зауважують, що для прояву творчої активності все ж є необхідним високий рівень інтелектуальної обдарованості [2, с. 132].

Як будь-який вид мислення, творче мислення теж є складовою частиною загального інтелекту (чинник загальної розумової енергії, генеральний інтелект (Ч. Спірмен)). Звідси нам близьке розуміння креативності, що опирається на інтелектуальну обдарованість. І хоча відома концепція «інтелектуального порогу» Е. Торранса [1, с. 46] постулює, що за низьких і середніх значень IQ (до 115–120) інтелект і креативність виступають як єдиний фактор, все ж індивіди з низьким інтелектом не будуть проявляти креативне мислення. І тільки за умови IQ вище 120 інтелект і креативність стають незалежними факторами. Тому можна допустити наявність інтелектуалів із незначними проявами творчого мислення (більш розвинений академічний інтелект (здібність до навчання у регламентованих умовах школи, вишу тощо, що виявляється в рівні навчальної активності)), де основний акцент робиться на розвиток конвергентних здібностей, так і з його високим рівнем розвитку (розвинені конвергентні і дивер-

гентні здібності). Однак індивіди з низьким рівнем інтелекту навряд чи будуть спроможні творчо мислити.

Безумовно, що безпосереднього «переходу від інтелекту до творчості немає, а творчість виступає особистісним дериватом інтелекту» [13]. Водночас будь-який творчий процес (означений певним видом творчості) вимагає особливої здатності і розвиненості вищих психічних процесів, зокрема: сенсорних, перцептивних, мнемічних, мисленневих, імажинативних тощо. Позаяк необхідні вміння працювати з інформацією (обробити інформацію, її відфільтрувати, засвоїти). Тут задіюються такі мисленневі операції як: порівняння, синтез, аналіз, абстрагування, узагальнення, конкретизація, класифікація, систематизація тощо.

Вагомі для творчої діяльності інтелектуальні здібності сприяють виконанню таких функцій, як-от:

– розпізнавання, визначення та окреслення проблеми для пошуку її розв'язання;

– вміння віднаходити і опрацьовувати літературу, необхідну для роботи з вищезначеною проблемою;

– встановлення паралелі між різними предметними галузями знань (міжпредметні зв'язки); самостійне перенесення знань і умінь у нову ситуацію;

– вміння працювати з елементами інформації таким чином, щоб їх перегруповувати, змінювати, поєднувати / відмежовувати, щоб у нових комбінаціях вони призводили до виникнення нових ідей (селективне комбінування);

– швидке охоплення частин, елементів об'єкта в їхньому співвідношенні один з одним;

– генерування великої кількості варіантів рішень проблеми та розв'язань задачі; здатність комбінувати раніше використані способи вирішення проблеми в новий спосіб і здатність бачити нові проблеми у знайомих, стандартних умовах, як і нові функції знайомого об'єкта (його структуру);

– самооцінювання власної роботи на шляху до розв'язання проблеми;

– вміння бачити альтернативу вирішення, альтернативу підходу в його пошуку;

– вміння відходити від першочергових задумів і планів (пластичність), щоб почати пошук нових ідей;

– вміння створювати оригінальний спосіб вирішення за популярності інших.

Інтелектуальні здібності спираються одночасно на синтетичний та аналітичний інтелект. Водночас для реалізації продуктів творчого мислення необхідне й суспільне визнання. Тому тут стають затребуваними

ще й практичний та соціальний інтелект. І чим більше особистість володіє цим психологічним інструментарієм, тим більш вона вільна, гнучка, спроможна не тільки до генерування ідей, але й до вміння бачити їх прикладне застосування, реалізацію у практиці життя. Отже у кожного конкретного суб'єкта має бути в наявності комплекс умінь і здібностей до здійснення певних видів творчої діяльності, як і відповідні знання. Оскільки для того, щоб створити геніальний мистецький твір чи зробити вагоме відкриття у науці, сьогоднішні митці, науковці торували шлях ще з дитячих і юнацьких років, заглиблюючись у лоно наукового пізнання дійсності, оволодівали відповідною базою знань. Знання (когнітивний складник) сприяють не тільки розумінню тих чи інших аспектів задачі, але й здатності помічати інформацію, що «випадково» з'являється в полі зору дослідника, сприяють мислити широко, різнобічно. Тут ще велике значення відіграють вимоги (компетенції) майбутньої діяльності, де рівень освіти, як і багаж знань, безумовно вищий у науковій творчості, ніж у галузях мистецтва [5, с. 42]. Отже будь-яка творчість опирається на досвід, як і «креативність, що характеризується відповідною сукупністю прижиттєво засвоєних розумових дій, навичок, стратегій» (С.С. Степанов). Уся створена особистістю «багатогранність світу» будується на формах, сприйнятих нею з реального світу (і надалі видозмінених). Водночас знання можуть як сприяти творчому мисленню, так і блокувати його. Тут мовиться про генералізовану особистісну здатність продукувати нові образи дійсності на підставі елементів наявного досвіду і здатність переборювати вплив старого досвіду, що стримує процес продукування якісно нових елементів дійсності [6, с. 228–229]. Перша тенденція постане як тенденція оригінальності – спрямованість до незвичного, нетрадиційного, нового. Друга тенденція постане як тенденція стереотипності – власне як стримування нового. Цю тенденцію слід ідентифікувати саме зі стереотипністю, тому що існуючі елементи досвіду на той чи інший проміжок її існування дійсно здатні відігравати домінуючу роль у процесі взаємодії особистості з різноманітними елементами буття. Отже творче мислення можна розглядати з позиції цих двох тенденцій – оригінальності і стереотипності.

Отже, підбиваючи певні висновки, зауважимо, що будь-яке мислення вже несе в собі творче начало (і це вже закладено в самому його формулюванні, на кшталт «пошук»). Водночас, ведучи мову про розв'язання наперед заданого алгоритму

рішення проблеми (задачі), ми розуміємо лінійне, «горизонтальне» (Е. де Боно) мислення, тоді як ведучи мову про пошукову активність особистості, що «ламає» шаблони і табу на завчасно задані схеми і шляхи віднаходження єдино правильного рішення, виходимо на «вертикальне» або ж «латеральне» (Е. де Боно), нелінійне мислення, де вже народжується творець. Відтак, з огляду на вищесказане, можемо означити і наше розуміння феномену творчого мислення.

Творче мислення – мислення, у результаті якого особистість відходить від загальноприйнятих і відомих шаблонів (схем, алгоритмів) під час розв'язання чи рішення проблем, натомість, прокладає власні оригінальні, нетипові підходи і бачення, виявляючи інтелектуально-творчу ініціативу, послуговується загальними розумовими здібностями, генерує нові ідеї, породжує «побічні» продукти діяльності. До того ж творче мислення породжує і творчу діяльність, роблячи «скачок» від стереотипного прийому прийняття рішень до нового, нестандартного, тим самим торуючи нові шляхи, підходи, бачення, розвиваючи як саму особистість, так і її діяльність. Отже творче мислення пов'язане з інтелектуальною активністю та чуттєвістю (сензитивністю) до побічних продуктів своєї діяльності.

Творче мислення породжує неузгодженість мети (задуму, програми) і результату. Це пояснюється тим, що, по-перше, творчий задум, як правило, глибший і ширший за результат, а тому зазнає зміни у процесі творчості; по-друге, творчий задум априорі не завжди зреалізований у тому форматі, який вбачав у проекті автор; по-третє, у процесі самої творчої діяльності особистість, відкриваючи та пізнаючи нові грані певної проблеми, виходить на нові, неочікувані для неї знахідки (відкриття), які спонтанно виникають і «хаотично» прориваються з несвідомого; по-четверте, у процесі реалізації творчого задуму особистість відкриває нові грані предметно-пізнавальної діяльності, збагачуючись, відповідно продукує нові задуми – потенційні можливості творчих проектів, оскільки у завершенні однієї справи завжди коріниться потенційно інше [8, с.316]. Так може змінюватись вектор руху, виникати «вчування» більш сензитивно у проблему, віднаходження істинного «старту», що змінює і сам процес, кардинально змінюючи і його результат.

Таким чином, головна особливість творчого мислення пов'язана зі специфікою перебігу процесу в цілісній психіці як системі, що породжує активність індивіда. З творчим мисленням також пов'язані такі осо-

бистісні якості, як інтенсивність пошукової мотивації і чуттєвість до побічних утворень, що виникають під час розумового процесу. Як «ментальну одиницю» виміру творчості розумового акту, «квант» творчості, Я.А. Пономарьов [10] пропонує розглядати різницю рівнів, що домінують під час постановки і вирішення задач.

Щодо чинників розвитку творчого мислення особистості, то можна виокремити:

– спадкові (анатомо-фізіологічні передумови розвитку здібностей);

– соціальне середовище (сім'я як пріоритет та інші соціальні інституції);

– умови виховання (цілеспрямований вплив з боку навчально-виховних закладів);

– предметно-змістові якості особистості (симптомокомплекс особистісних рис, типи особистості тощо).

Розвиток відбувається в процесі навчання та виховання. Воно формується в процесі взаємодії зі світом, за допомогою оволодіння в процесі навчання змісту матеріальної і духовної культури, мистецтва. Здатність творчо мислити формується все життя, але базою для цього процесу виступає дитячий вік. Навчання є необхідною умовою не тільки в оволодінні знань, що їх репрезентує культура, але й умовою, що стимулює процес пізнавально-пошукової активності особистості школяра, розвиває потребу в оволодінні новим досвідом.

Тому мовиться про спеціальне, цілеспрямоване формування творчого мислення, про системний формувальний вплив.

Висновок. Таким чином, з огляду на вищесказане, можна констатувати, що творче мислення виступає складовою частиною загального інтелекту і може трактуватись як розв'язання проблеми чи задачі з позиції надситуативної активності.

Перспективу подальшого поступу вищезазначеної проблеми вбачаємо у дослідженні впливу зовнішніх (середовище) та внутрішніх (особистісні риси, мотивація) чинників на розвиток творчого мислення

особистості; впливу когнітивних стилів на перебіг творчого мислення, а також у пошуку оптимальних психологічних методів для розвитку творчого мислення особистості у різний віковий період її життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Березина Т.Н. Тренинг интеллектуальных и творческих способностей. Йога интеллекта. СПб.: Речь, 2010. 189 с.
2. Богоявленская Д.Б. «Субъект деятельности» в проблематике творчества. Вопросы психологии, 1999. № 2. С. 35–41.
3. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте: психол. очерк. М.: Просвещение, 1991. 93 с.
4. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. СПб.: Питер, 2002. 386 с.
5. Любарт Т. Психология креативности. М.: Когито-Центр, 2009. 215 с.
6. Маноха І.П. Психологія потенціалу індивідуального буття людини: онтологічно орієнтований підхід: дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01. К., 2002. 462 с.
7. Міщиха Л.П. Психологія творчості: навч. посіб. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. 448 с.
8. Міщиха Л.П. Творчий потенціал особистості у період пізньої дорослості: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. 400 с.
9. Москалець В.П. Сутність інтелекту, мислення, мовлення, свідомості як психофункціональних данностей. Психологія і суспільство. 2014. С. 114–131.
10. Пономарев Я.А. Психология творчества. М.: Наука, 1976. 303 с.
11. Психологічна енциклопедія; автор-упорядник О.М. Степанов. К.: Академвидав, 2006. 423 с.
12. Рибалка В.В. Психологія розвитку творчої особистості. К.: ІЗМН, 1996. 236 с.
13. Смутьсон М.Л. Интеллектуальный саморазвиток у віртуальному освітньому середовищі: зміна парадигми. URL: http://lib.iitta.gov.ua/1628/1/Smulson_Maryna_Lazarivna_Intelektualnyi_samorozvytok_u_virtualnomu_osvitn%27omu_seredovyschi_zmina_paradygmy.pdf.
14. Стратегії творчої діяльності: школа В.О. Моляко / за заг. ред. В.О. Моляко. К.: Освіта України, 2008. 702 с.
15. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор, 2007. 640 с.

УДК 159.9:42.47

ФЕНОМЕН ОПТИМІЗМУ У СИСТЕМІ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ РЕГУЛЯЦІЇ СПОРТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Найчук В.В., к. психол. н.,
доцент кафедри психології

Вінницький соціально-економічний інститут
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

Стаття присвячена аналізу психологічних досліджень оптимізму в структурі емоційно-вольової регуляції спортивної діяльності. Узагальнено основні підходи до визначення ролі емоцій та волі в регуляції спортивної діяльності. Крім того, в статті проаналізовано роль оптимізму як ключового компоненту успішного протистояння особистості стресовим ситуаціям.

Ключові слова: оптимізм, спортивна діяльність, емоції, воля, регуляція, успішність, атрибуція.

Статья посвящена анализу психологических исследований оптимизма в структуре эмоционально-волевой регуляции спортивной деятельности. Обобщены основные подходы к определению роли эмоций и воли в регуляции спортивной деятельности. Кроме того, в статье проанализирована роль оптимизма как ключевого компонента успешного противостояния личности стрессовым ситуациям.

Ключевые слова: оптимизм, спортивная деятельность, эмоции, воля, регуляция, успешность, атрибуция.

Naichuk V.V. THE PHENOMENON OF OPTIMISM IN THE SYSTEM OF EMOTIONAL AND VOLITIONAL REGULATION OF SPORT ACTIVITY

The article analyzes the psychological researches devoted to the problem of optimism in structure of emotional and volitional regulation of sports activity. The main approaches to determining the role of emotions and volition in sports activities regulate process are generalized. Also, the article analyzes the role of optimism as a key component of a successful confrontation of personality with stressful situations.

Key words: optimism, sports activity, emotions, volition, regulation, success, attribution.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства особливого значення набуває вивчення психологічних особливостей спортивної діяльності, що пов'язано з особливим місцем спорту в житті суспільства як особливої соціальної та політичної категорії [1; 2].

Емоції виступають головним регуляторним механізмом будь-якої діяльності. Спортивна діяльність пред'являє достатньо жорсткі вимоги до людини з точки зору її змістовності та конкретних умов реалізації. За умов високої мотивації діяльності інколи спостерігається стійке підвищення показників функціонування найбільш відповідальних систем, що забезпечують виконання цієї діяльності, незалежно від характеру стану люди. До того ж існує багато несприятливих станів, які обумовлюють зниження ефективності спортивної діяльності внаслідок виснаження психофізіологічних ресурсів під впливом інтенсивних і тривалих навантажень [3].

В успішному протистоянні особистості стресовим ситуаціям у спортивній діяльності ключову роль відіграє оптимізм як особливий психологічний феномен. У психології оптимізм вивчається як атрибутивний стиль (С. Петерсон, М. Селігман), система установок, диспозицій особистості

(Ч. Карвер, М. Шейер, К. Муздибаєв, Є. Льїн), позитивне ставлення до світу (Е. Еріксон), конструктивна характеристика мислення суб'єкта (А. Бек, А. Елліс), прояв копінг-поведінки (С. Замишляєва), мотивації досягнення (Т. Гордєєва), особлива соціальна установка (Н. Чижіченко), компонент саморозвитку особистості (І. Бех), ознака її психічного здоров'я (І. Коцан, Г. Ложкін), фактор гурбрістичної мотивації (К. Фоменко).

Метою даної статті є аналіз проблеми оптимізму в аспекті вивчення емоційно-вольової регуляції спортивної діяльності.

Основне викладення матеріалу. Діяльність як категорія є дихотомічною – з одного боку вона виступає детермінантою формування особистості, з іншого – залежить від рівня розвитку особистості, яка виступає як суб'єкт діяльності [4]. Нині немає однозначного тлумачення поняття «спортивна діяльність». У різних підходах і концепціях, як правило, розглядають окремі аспекти спортивної діяльності.

Спортивну діяльність можна охарактеризувати з двох сторін:

– з одного боку, спортивна діяльність виступає основним способом взаємодії спортсмена з навколишнім соціальним середовищем, задоволенням матеріальних і духовних потреб;

– з іншого боку, вона є сукупністю ціле-спрямованих дій, обумовлених досягненням певних цілей і вирішенням завдань підготовки спортсмена.

Дослідники розуміють спортивну діяльність як тренувальний і змагальний процес в цілому, який здійснюється періодично, систематично і тривалий час, або зводять її до більш вузького поняття – «спорту вищих досягнень», акцентуючи увагу на досягненні високих спортивних результатів у певному виді спорту, на максимальних фізичних і психічних навантаженнях [4].

Окремо слід відзначити суб'єктивні (індивідуальні) чинники спортивної діяльності, які залежать від спортсмена і можуть їм регулюватися. Індивідуальні умови діяльності включають обдарованість спортсмена; умови тренувального процесу; особливості методики тренування і особистості тренера; вплив сім'ї, друзів, партнерів, суперників, суддів, глядачів та інших людей з соціального оточення, нарешті, міру і характер власної активності спортсмена.

З точки зору теорії спорту, успішність спортивної діяльності ототожнюється з поняттям результативності. Спортивний результат – це кількісний або якісний рівень показників. Залежно від особливостей виду спорту, він може бути виражений перемогою в змаганнях; одиницями виміру часу, простору і маси; числом набраних спортсменом балів під час оцінки суддів тощо [4].

Дослідники відзначають, що спортивний результат не завжди відображає якість і ефективність тренувального процесу [4]. Особливе значення для спортсмена мають такі особливості, які впливають на спортивну діяльність, від яких залежать результати змагань і які є основою індивідуалізації. У спортивній психології успішність діяльності розглядається у зв'язку з такими поняттями, як «здібність», «індивідуальний стиль діяльності», «надійність», «готовність». Для представників різних видів спорту є характерними поєднання психічних якостей, які грають велику роль в забезпеченні надійності діяльності спортсменів. В. Марищук, Л. Серова виділили критерії успішності змагальних дій [5].

В регуляції діяльності задіяні різні психічні процеси, які забезпечують можливість найбільш повно відображувати навколишню дійсність. Емоційні процеси в цьому контексті не є пізнавальними процесами, вони виконують специфічну функцію, включаючи на значність, якою суб'єкт наділяє відповідний об'єкт. Зв'язок емоцій з діяльністю визначається тими функціями емоцій, які вони (як специфічна форма відображення) виконують в діяльності. Це насамперед

функція внутрішньої регуляції діяльності, яка включає приватні функції оцінки інформації, що поступає зовні, та спонукання до виконання необхідних дій.

Підґрунтям для формування психологічної готовності спортсменів до участі в спортивній діяльності є інтелектуальний розвиток, емоційна зрілість і соціалізація особистості, які в сукупності з розвитком здатності до максимальної реалізації фізичних можливостей забезпечують удосконалення механізмів економізації витрат психо-енергетичного потенціалу особистості. За станом психологічної готовності умовно розрізняють три основні типи спортсменів, а саме: тривожний, середній і мобілізуючий [6].

Г. Бойко у своєму дослідженні зазначає, що оптимальна реалізація спортсменами тривожного типу функціонального та техніко-тактичного потенціалу під час участі у відповідальних змаганнях потребує впровадження комплексу психологічних заходів, що включають моделювання стресових ситуацій у тренувальному процесі та формування навичок самоконтролю й саморегуляції.

Автор зазначає, що спортсмени середнього типу потребують створення моделі максимальної реалізації в умовах тренувального процесу та її відтворення під час участі у змаганнях. Спортсмени мобілізуючого типу потребують надання об'єктивної інформації щодо актуального стану їхньої психологічної готовності з метою подальшого її використання для реалізації досягнутого рівня готовності під час участі в змаганнях високого рангу.

Практика спорту високих досягнень має безліч випадків, що пов'язані з виступами спортсменів у змаганнях на тлі їхньої недостатньої фізичної, технічної, тактичної та психологічної готовності.

Недостатній рівень готовності виявляється у передзмагальному періоді та має такі характеристики: відсутність мотивації до участі в змаганнях у спортсмена; відсутність мобілізаційної готовності до старту; високий рівень тривожності; відсутність впевненості в собі, страх, апатія. Недостатній рівень готовності спортсмена стає причиною поразок у змаганнях, що провокує розвиток негативних психічних станів [7].

Успішність виступів спортсменів у змаганнях найвищого рангу обумовлена відносно стабільною психологічною активністю, пов'язаною з глибинними особистісними якостями, що утворюють психологічний потенціал спортсмена.

Умовою, яка визначає успішність спортивної кар'єри, є здатність спортсмена до реалізації емоційно-вольової регуляції

діяльності, а також мобілізації психологічного потенціалу під час виступів у змаганнях, що забезпечує формування відчуття задоволення досягнутим результатом.

Підтвердженням того, що емоційно-вольова регуляція відіграє одну з найважливіших ролей в спортивній діяльності, є часто діагностоване у спортсменів емоційне та професійне вигорання як стан, що проявляється внаслідок дії тривалого або інтенсивного фізичного навантаження та проявляється в порушенні когнітивної, регуляторної та комунікативної функцій психіки, що складають психологічний потенціал спортсмена [8].

Участь емоцій у регуляції цілеспрямованої активності людини досліджували І. Бех, А. Вартанов, В. Вілюнас, О. Конопкін, П. Сімонов, О. Чернікова, Г. Шингаров та інші. Дослідники зазначають, що психорегулююча функція емоцій полягає у забезпеченні інтеграції суб'єктивного та об'єктивного полюсів у структурі діяльності, відображенні співвідношень мотивів, цілей, задач і результатів діяльності.

В дослідженнях спортивних психологів зазначається (Г. Ложкін, А. Колосов, Г. Бойко, В. Воронова, Ю. Горбунов), що емоції впливають на якість виконання спортивних вправ, результати спортивної діяльності [9; 10; 11; 12].

Відповідно до аналізу психологічних досліджень, роль емоцій у вольових діях спортсменів виявляється таким чином:

- під час вольових дій емоції регулюються другою сигнальною системою;
- емоційне ставлення спортсмена до власної діяльності є елементом мотивації вольових дій;
- емоції представляють собою стимулятори, які сприяють підвищенню працездатності спортсмена;
- оціночні емоційні відношення до завдань і результатів спортивної боротьби визначають поведінку спортсмена на змаганнях, а в подальшому удосконалення його спортивної кваліфікації;
- емоційні стани, які виникають під час спортивної діяльності, впливають на якість виконання конкретних спортивних завдань;

До специфічних спортивних емоцій дослідниками віднесено: емоції передстартових станів, спортивної боротьби, спортивне збудження, спортивне захоплення, спортивне суперництво, спортивна гордість, честь [11; 12].

Дослідниками емоції і воля часто розглядаються у тісному взаємозв'язку, як єдиний механізм саморегуляції [13]. О. Корчуганова [14] зазначає, що факторами, що впливають на розвиток емоційно-вольової сфери особистості спортсмена, є:

- формування цілісної структури навчальної діяльності;
- моральне виховання особистості;
- розвиток мотиваційної сфери особистості;
- розвиток процесів уваги і пам'яті;
- високий рівень домагань;
- адекватна самооцінка.

Сучасна психологія розглядає волю як свідому та цілеспрямовану психічну саморегуляцію поведінки і діяльності людини, що пов'язана з різними умовами, функціями та механізмами [15]. В дослідженнях вольова дія розглядається як свідомий вибір та рішення. Вчені К. Бабаян, Я. Басов, Л. Виготський, П. Рудик пов'язують волю із психічними процесами та вмінням людини керувати собою. Ю. Горбунов визначає вольову активність спортсменів як структуру [13], що визначається особливостями конкретного виду спорту та включена в кожному виді своєрідним поєднанням різнорівневих індивідуальних властивостей. Передусім інтенсивність вольових процесів дослідник пов'язує зі складністю перешкод, значущістю вольових дій, з відношенням до цих дій та силою мотивів [13].

В своєму дослідженні С. Поліщук [16] вказує на те, що прояви вольового зусилля пов'язані з рівнем розвитку вольових якостей: чим стабільніші прояви вольового зусилля, тим вищий рівень прояву комплексу вольових якостей (у типових ситуаціях вольових проявів: у стані втоми, у ситуаціях подолання фізіологічно зумовлених труднощів, у розумовій діяльності за наявності перешкод).

Дослідники зазначають, що воля базується на мотивації людини, експлікуючи мотиви поведінки у свідомість. Мотивація складає основу вольової поведінки, але не вичерпує собою всіх її структурних компонентів [11]. В. Іванніков [17] в своєму дослідженні зазначив, що продуктивність вольової регуляції залежить від розвитку мотиваційної сфери. Іншими словами, механізм вольової регуляції розглядається в структурі діяльності. Результати досліджень вказують, що необхідною умовою для досягнення високих спортивних результатів є багаторічне, безперервне й наполегливе тренування, що вимагає від спортсмена максимального прояву вольових якостей.

Для спортивної діяльності характерні різні види та ступінь прояву вольових зусиль:

- вольові зусилля, що пов'язані з подоланням негативних суб'єктивних відчуттів, які супроводжують процеси стомлення;
- вольові зусилля, що пов'язані з проявом максимальних м'язових зусиль;

– вольові зусилля, що пов'язані з подоланням труднощів, небезпеки;

– вольові зусилля, що пов'язані з чисельними обмеженнями, необхідністю дотримуватись спортивного режиму тощо [4].

До основних вольових якостей спортсменів науковці [4] відносять такі: цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, сміливість, ініціативність, самостійність, витримку, дисциплінованість. Кожна з якостей характеризується певними ознаками, що визначаються особливостями управління самим собою, своїми діями та вчинками в різних умовах спортивної діяльності та інше.

Особливою категорією в системі емоційно-вольової регуляції діяльності є оптимізм. Проблема оптимізму дістала активного розвитку наприкінці ХХ ст. Слід відзначити, що більшість психологічних досліджень даного феномену реалізуються головним чином в рамках двох психологічних концепцій – концепції диспозиційного оптимізму Ч. Карвера і М. Шейер і теорії атрибутивного стилю М. Селігмана, К. Петерсона.

М. Селігман описав оптимістичний і песимістичний атрибутивний стиль, спираючись на особливості когніцій, характерних для психологічно благополучних і неблагополучних індивідів. За оптимістичного атрибутивного стилю невдачі сприймаються як тимчасові, що зачіпають лише невелику частину життя і схильні до зміни, а успіхи – як стабільні, глобальні і залежні від власних зусиль індивіда. За песимістичного атрибутивного стилю невдачі сприймаються як постійні, універсальні і носять внутрішній характер, а успіхи, навпаки, як випадкові, локальні і викликані зовнішніми причинами [18].

У підході диспозиційного оптимізму Ч. Карвера і М. Шейер під проблематикою оптимізму та песимізму розуміється широке коло проявів, що виявляються в різних ситуаціях. Почуття впевненості або сумніви, пов'язані з узагальненими позитивними або негативними очікуваннями щодо майбутнього. Отже оптимістами можна назвати людей, які схильні дотримуватися позитивних очікувань щодо майбутнього; песимісти, відповідно, більш схильні до негативних [19].

Підхід до оптимізму даних дослідників базується на моделі поведінкової саморегуляції, яка побудована на теорії мотивації як цінності, що очікується. Відповідно до запропонованої моделі, люди роблять зусилля, що спрямовані на подолання труднощів для досягнення поставлених цілей, лише за умови сприятливого очікування майбутніх успіхів. Коли ж у людей виникають серйозні сумніви в досягненні успішного результату, вони схильні залишати спроби

досягти своїх цілей, що також супроводжуються різними емоційними переживаннями. Отже відчуття наближення до бажаних цілей пов'язане з переважанням позитивного афекту, і, навпаки, під час виникнення суттєвих проблем на шляху до досягнення цілей виникає негативний афект.

Оптимісти схильні до позитивних узагальнених очікувань щодо майбутнього, песимісти насамперед до більш негативних очікувань. Оскільки оптимісти бачать бажані результати вже досяжні, вони частіше реагують на труднощі в активній манері, збільшуючи наполегливість у своїх спробах досягнення мети. Люди з низьким рівнем диспозиційного оптимізму, навпаки, не відчують позитивних очікувань щодо подолання труднощів і частіше відповідають на останні пасивним відношенням і поведінкою [20].

Поняття атрибутивного стилю, яке розробляв Селігман, засновано на роботі, що була розпочата Б. Вайнером. Селігман охарактеризував атрибутивний стиль, використовуючи параметри локусу, стабільності і глобальності. Що стосується параметру локусу, його головною метою є опис спрямованості пояснення причини події або з особистих причин (індивід сприймає подію, що відбулася як викликану внутрішніми причинами), або через зовнішні причини (причина в інших людях та оточуючому світі).

Постійність – характеристика часу, що дозволяє оцінювати причину як таку, що має постійний або тимчасовий характер. Під глобальністю (широтою) розуміється просторова характеристика, що дозволяє описати універсальність або конкретність причинних пояснень, схильність до надмірних узагальнень або, навпаки, конкретного розгляду окремо взятих ситуацій.

Виділивши оптимістичний і песимістичний атрибутивний стиль, Селігман звернув увагу на асиметричність сприйняття позитивних і негативних подій, які характерні для людей в стані психологічного благополуччя. Песимістичний стиль пояснення характеризується наділенням несприятливих подій постійними, універсальними і внутрішніми характеристиками, а оптимістичний стиль – тимчасовими, конкретними і зовнішніми. При цьому, хороші події за песимістичного стилю пояснення розглядаються прямо протилежним чином – як тимчасові, зовні задані і відносяться до конкретної області, а за оптимістичного стилю – як постійні, універсальні і внутрішні [20].

М. Селігман висловив гіпотезу, що люди з оптимістичним стилем пояснень будуть успішні в таких типах діяльності, де

робота вимагає наполегливості та ініціативи і пов'язана з можливим розчаруванням, неприйняттям з боку інших людей. Це такі області, як торгівля, маклерські послуги, зв'язок з громадськістю, виступ зі сцени, добування грошей на фінансування різних проектів і благодійні потреби, творчі професії, змагальні професії і професії, що вимагають викладання і вміння справлятися з високим емоційним навантаженням. Навпаки, помірні песимісти зі своїм загостреним почуттям реальності кращі в таких областях, як конструювання та техніка безпеки, ескізи технічні та економічні опрацювання, переговори, пов'язані з укладанням контрактів, фінансовий контроль і бухгалтерія, юстиція (але не судочинство), адміністративні функції в бізнесі, статистика, технічна література, контроль якості, кадрові питання [20].

Стосовно ж досліджень ролі оптимізму в емоційно-вольовій регуляції саме в спортивній діяльності, останнім часом з'явилися дослідження, присвячені вивченню даного питання. В роботах зарубіжних авторів (R. Berengüñ, E.J. Garcıas de los Fayos Ruiz, F.J. Ortn Montero, R. de la Vega Marcos J. Marıa Lypez Gullyn, G.J. Fogarty, H.N. Perera, J. Furst, Patrick R. Thomas та інші) визначається роль оптимізму як фактору успішності спортсмена, копінг-стратегії в ситуації змагального стресу [21; 22]. В українській психології проблема оптимізму обмежується дослідженнями успішності в певній діяльності (найчастіше – навчальній, рідше – професійній), оминаючи роль даного феномену в спортивній діяльності або включаючи його в загальному значенні під час вивчення особистісної сфери спортсменів [23; 24].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Спортивна діяльність є тим видом діяльності, що висуває високі вимоги до особистості, часто провокує розвиток емоційної напруженості. Умовою, яка визначає успішність спортивної кар'єри є здатність спортсмена до реалізації емоційно-вольової регуляції діяльності, а також мобілізації психологічного потенціалу під час виступів у змаганнях, що забезпечує формування відчуття задоволення досягнутим результатом. В цьому аспекті ключову роль в успішному протистоянні особистості стресовим ситуаціям у спортивній діяльності відіграє оптимізм як особливий психологічний феномен, який розглядається дослідниками як атрибутивний стиль, система диспозицій особистості, позитивне ставлення до світу, мотивації досягнення, компонент саморозвитку особистості

Незважаючи на актуальність дослідження ролі оптимізму в спортивній діяльності, в

українській психології дана проблематика майже не представлена. Ґрунтовний аналіз психологічних досліджень закордонних авторів дозволив нам визначити перспективу подальших досліджень, що полягають у емпіричному дослідженні оптимізму в системі емоційно-вольової регуляції спортивної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Спортивная психология; под ред. В.А. Родионова, А.В. Родионова, В.Г. Сивицкого. М.: Юрайт, 2014. 367 с.
2. Мельник Е.В. Психология тренера: теория и практика: методические рекомендации. Е.В. Мельник Е.В. Силич, Н.В. Кухтова. Витебск: ВГУим. П.М. Маширова, 2014. 58 с.
3. Психология детско-юношеского спорта. А.В. Родионов, В.А. Родионов. М.: Физическая культура, 2013. 278 с.
4. Психолого-педагогическое сопровождение спортивной деятельности в контексте самореализации личности: монография / под общ. ред. Л.Г. Уляевой. М.: Издатель Мархотин П. Ю., 2014. 236 с
5. Методики психодиагностики в спорте: учеб. пособие для ст-ов пед. ин-тов по спец. 03.03 «Физ. культура» / В.Л.Марищук и др. 2-е изд., доп. и испр. М.: Просвещение, 1990. 256 с.
6. Бойко Г.М. Психолого-педагогичний супровід спортивної діяльності плавців із порушеннями психофізичного розвитку в паралімпійському спорті: монографія. Полтава: ТОВ АСМІ, 2012. 360 с.
7. Бойко Г.М. Сучасні підходи до формування психологічної готовності спортсменів високої кваліфікації до високоєфективної змагальної діяльності в спорті інвалідів. Вісник національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. №129(1). 2015. с. 30–33
8. Berengüñ R. Optimism and Burnout in Competitive Sport. R. Berengüñ1, E.J. Garcıes de los Fayos Ruiz2, Psychology 2013. Vol.4, No.9A2–pp. 13–18
9. Ложкин Г.В. Дух команды: о феноменологии спортивного взаимодействия. Г.В.Ложкин, А.Б. Колосов. Спортивный психолог, 2017. № 3 (46). С. 27–37.
10. Ложкин Г.В. Представления о методологии развития личности в спортивной деятельности. Г.В. Ложкин, А.Б. Колосов. Актуальные проблемы психологии труда, инженерной психологии и эргономики. Вып. 6. М.: ИП РАН. 2015. С. 299–313.
11. Boiko G. Characteristics of motivational patterns for sporting activity of swimmers with psychophysical disorders. Galyna Boiko, Natalia Babych. Sport Sciences for Health. 2014. URL: <http://link.springer.com/article/10.1007/s11332-014-0199-4>.
12. Воронова В.І. Психологія спорту: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К.: Олімпійська література, 2007. 298 с.
13. Горбунов Ю. Я. Исследование волевой активности в структуре индивидуальности спортсмена. Теория и практика физической культуры. 2002. №7. С.67–70.
14. Корчуганова Е.Г. Педагогические условия эмоционально-волевого развития личности младшего школьника (в дидактической системе Л.В. Занкова): автореф. дисс. на соискание учен. степени кандидата

педагогических наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» Новокузнецк, 2006. 23 с.

15. Смирнов Б.Н. О разных подходах к проблеме воли в психологии. Вопросы психологии. 2004. № 3. С. 64–70.

16. Поліщук С.А. Особливості розвитку волі в учнів молодшого шкільного віку: дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2001. 220 с.

17. Иванников В.А. Волевая регуляция и здоровый образ жизни. В.А. Иванников, В.Н. Шляпников. Материалы научно-практических конгрессов III Всероссийского форума «Здоровье нации – основа процветания России». М., 2007. Т. 3, Ч. 1. С. 64–66.

18. Селигман М. Оптимизм, которому можно научиться М.: Наука, 2007. 168 с.

19. Carver C.S. Assessing coping strategies: a theoretically based approach. Carver C.S., Scheier M.F., Weintraub J.K. Journal of Personality and Social Psychology. 1989. Vol. 56. P. 267–283

20. Селигман М. Как научиться оптимизму. Изменили взгляд на мир и свою жизнь. Альна Паблишер, 2018. 338 с.

21. Gaudreau P. Optimism, pessimism, and coping in a dual-domain model of sport and school satisfaction. Gaudreau P., Gunnell K.E., Hoar S.D., Thompson A., Lelièvre J. Sport, Exercise, and Performance Psychology. 2014. 37 p.

22. Evaluating Measures of Optimism and Sport Confidence / Gerard J. Fogarty, Harsha N. Perera, Andrea J. Furst, Patrick R. Thomas. URL: https://eprints.usq.edu.au/28355/17/Fogarty_etal_2016_ePrints_version.pdf.

23. Новицький Ю.В. Концептуальні засади формування професійної компетентності в фізичному вихованні і спорті. URL: <http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/20704/1/kontseptualni.pdf>.

24. Бабич Н.Л. Емоційно-вольовий компонент підготовки спортсменів. Бабич Н.Л., Беседа Н.А., Піменов О.О. URL: [file:///C:/Users/Dell5420E/Downloads/VchdpuPN_2014_118\(1\)_4%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/Dell5420E/Downloads/VchdpuPN_2014_118(1)_4%20(3).pdf).

УДК 159.99

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ІГРИ ТА ЇХ РОЛЬ В ПРАКТИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Наумік-Гладка К.Г., д. е. н., доцент,
професор кафедри туризму

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Скориніна-Погребна О.В., д. соціол. н., професор,
професор кафедри психології діяльності в особливих умовах
Національний університет цивільного захисту України

У статті проаналізовано сутність трансформаційних ігор, історія їх розвитку та особливості впливу на психіку людини. Авторами запропоновано класифікацію трансформаційних ігор за різними критеріями, охарактеризовано наявні ігри та порядок проведення трансформаційних ігор.

Ключові слова: ігри, психологічне консультування, особистість, особистісні ресурси, психотерапія, розвиток особистості, трансформаційні ігри.

В статье проанализирована сущность трансформационных игр, история их развития и особенности воздействия на психику человека. Авторами предложена классификация трансформационных игр по различным критериям, охарактеризованы существующие игры и порядок проведения трансформационных игр.

Ключевые слова: игры, психологическое консультирование, личность, личностные ресурсы, психотерапия, развитие личности, трансформационные игры.

Naumik-Hladka K.H., Skorynina-Pohrebna O.V. TRANSFORMATIONAL GAMES AND THEIR ROLE IN PRACTICAL PSYCHOLOGY

The essence of transformational games, the history of their development and peculiarities of the impact on the human psyche are analyzed in the article. The authors proposed the classification of transformational games by various criteria, the existing games and the order of the transformation games were characterized.

Key words: development of a personality, games, psychological counseling, personality, personal resources, psychotherapy, transformational games.

Постановка проблеми. Соціальна та економічна ситуація в Україні характеризується динамічними змінами (безвізовий режим, стрибки валютного курсу, соціокультурні інтегративні процеси, руйнуван-

ня традицій і створення інших культурних цінностей), які створюють нові умови для самореалізації громадян, необхідність приймати рішення в умовах великої кількості інформації і обмеженого часу. З розвитком

суспільства змінюються потреби людей, що викликає необхідність нових дій в нових умовах для їх задоволення. Як наслідок, відбуваються зміни в рівні життя населення, тобто змінюється рівень матеріального статку, ступінь задоволеності матеріальних, духовних та соціальних потреб. Актуалізується необхідність узгоджувати свої бажання із власними можливостями.

На тлі цих подій психіка людей піддається негативним впливам, в результаті підвищується якість серцево-судинних і неврологічних захворювань, включаються психосоматичні прояви, що сприяє погіршенню психологічного стану людей. Як наслідок – відбуваються зміни в комунікативній, професійній, сімейній, екзистенціальній сферах.

У 2016 році кількість звернень по психологічну допомогу на фоні депресивного стану збільшилася на 5–10% (число звернень до психологів за допомогою під час депресії зросло на 10%), що обумовлено не тільки зростанням рівня стресу, а й розвитком доступності психологічної допомоги, популяризації психологічного консультування.

Все це сприяє зростанню стресу і затребуваності грамотних фахівців і інноваційних методик для психологічного консультування.

В умовах зростання необхідності психологічної допомоги, на жаль, тільки незначна частина громадян України готова по неї звертатися. Це пояснюється недостатньо сформованим рівнем психологічної культури, коли звернення до психолога сприймається як прояв слабкості або психічне порушення.

У зв'язку з цим чудовим виходом з ситуації, що склалася, стало використання в практичній психології на ринку психологічних послуг ігрової психотерапії, особливо трансформаційних ігор (Т-гра).

Аналіз останніх досліджень. Гра є одним з основних видів людської діяльності [1]. Гра з метою терапії вперше була описана З. Фрейдом в роботі «Аналіз фобії п'ятирічного хлопчика». З. Фрейд висловлюється про гру як про хибну репродукцію іншого, набагато важливішого в життєвому відношенні до ситуації. Він описує, що передбачувана гра клієнта повинна мати символічне значення, що заміщає ставлення до іншого бажаннями, які ще не висловлені. Отже в грі змінюються ролі, оскільки ця гра слугує фантазії, заснованій на бажанні [2].

Е. Берн досліджував, що людина в соціальній групі в кожен момент часу виявляє один зі станів Я – Батько, Дорослий або Дитина. У своїх спостереженнях він доводив, що люди можуть переходити з одного стану

в інший. **Его-стан батька** містить установки і поведінку, перейняті ззовні, насамперед від батьків. Зовні вони часто виражаються в критичному і турботливому поведінці стосовно інших. Як і всі інші его-стану, стан **Я-батько** має сильні і слабкі сторони. До сильних сторін батьківського стану зазвичай відносять такі: впевненість у своїй правоті, віра в силу моральних вимог, прагнення до заступництва і захисту слабкого. Слабкі сторони – усвідомлення своєї переваги і права «карати», догматизм, безапеляційність.

Его-стан дорослого не залежить від віку особистості. Він орієнтований на сприйняття поточної реальності і на одержання об'єктивної інформації. Він є організованим, добре пристосованим, спритним, таким, що діє, вивчаючи реальність, оцінюючи свої можливості і спокійно їх розраховуючи.

Его-стан дитини містить спонукання, які виникають у нього природним чином. Він містить характер ранніх дитячих переживань, реакцій і позицій щодо себе та інших. Его-стан дитини відповідає також за творчі прояви особистості.

Тому цілком можна ґрунтуватися на положенні, що результати дослідження ігрових технік для розвитку дітей можуть бути використані для створення ігор для дорослих. Також важливим аргументом розвитку ігор в терапевтичних цілях є розуміння ідеї, що гра – елемент міжособистісної та соціальної взаємодії.

Цікавим спостереженням є те, що фонетично слово «люди» співзвучно до латинської «ludens», що означає «грає». Без сумніву всі люди протягом життя грають, часто цього абсолютно не усвідомлюючи. Ігри, в які грають люди, мають безліч видів. Вони пов'язані зі сценаріями, а сценарії часто визначають долю.

Е. Берн розглядає варіативність ігор, серед яких, наприклад, мають місце «подружні ігри», «ігри злочинного світу», «ігри на все життя». Аналіз ігрових ситуацій, способи передбачення розв'язок ігор та сутність виграшу надають психологу потужний інструмент для практичної роботи.

Основний принцип теорії ігор з Е. Берна полягає в наступному: будь-яке спілкування (порівняно з його відсутністю) корисно і вигідно для людей. Цей факт був підтверджений експериментами на щурах: було показано, що фізичний контакт сприятливо впливав не тільки на фізичний і емоційний розвиток, але також на біохімію мозку і навіть на опірність у хворих на лейкемію. Істотною обставиною стало те, що ласкаве звернення і хворобливий електрошок виявилися однаково ефективним засобом підтримки здоров'я щурів.

Різні варіанти однієї і тієї ж гри можуть протягом декількох років бути в основі сімейного та подружнього життя або відносин всередині різних груп [3].

Згідно Ж. Піаже, гра є містком між конкретним досвідом і абстрактним мисленням, саме символічна функція гри є особливо важливою. Розгляд питань психології гри в зв'язку з розвитком наслідування і символічної функції розкривається через акомодацию і асиміляцію, функціональну або відтворюючу. Таким чином, на думку Ж. Піаже, гра – переважання асиміляції над акомодациєю. Зміст акомодациї, згідно Ж. Піаже, – це пристосування схем поведінки до ситуації, що вимагає від організму певних форм активності. В результаті акомодациї наявна схема змінюється. Основний критерій гри – звільнення від конфліктів. Завдяки асиміляції в грі, «Я» підпорядковує собі весь світ, в результаті проблема ліквідується або рішення стає більш прийнятним, що досить близько до психоаналізу і методу вільних асоціацій З.Фрейда. Змістом асиміляції є засвоєння певного матеріалу вже наявними схемами поведінки, «підтягування» реальної події до когнітивних структур індивіда. Знак як такий, чисто умовний («довільний») і повністю сконструйований, не є достатнім засобом вираження мислення: той, хто грає не задовольняється тим, щоб говорити, – йому потрібно грати в те, що він думає, висловлювати свої думки символічно, за допомогою жестів або об'єктів, представляти речі за допомогою імітації, малювання або конструювання. Справедливою є позиція Ж. Піаже, що система колективних знаків сама по собі не породжує символічну функцію, а лише природно розвиває її в такому обсязі, який для окремо взятого індивіда міг би представлятися зайвим [4].

Проте Л. Виготський звертав увагу, що в афективному спонуканні, яке призводить до гри, є зачатки не символіки, а необхідності уявної ситуації. Якщо гра дійсно розвивається через незадоволені бажання, з нездійснених тенденцій, якщо вона полягає в тому, що вона є реалізацією в ігровій формі нездійснених зараз тенденцій, то вже мимоволі в самій афективній природі цієї гри будуть закладені моменти уявної ситуації. Тобто існуючий внутрішньоособистісний конфлікт вже є основою і рушійною силою розвитку сценарію гри.

З появою на початку 1930-х років досліджень Д. Тафти і Ф. Алена, названих «терапією відносинами», виник третій значний напрям в ігровій терапії. Філософською підставою для цього стала робота Отто Ранка,

який переніс акцент з дослідження історії життя дитини та її несвідомого на розвиток відносин в системі «терапевт–клієнт», поставивши в центрі уваги те, що відбувається «тут і тепер», в кабінеті терапевта. Ідеї О. Ранка лягли в основу терапії відносинами, близькою до пасивної ігрової терапії. Терапія відносинами цілком має справу з наявними ситуаціями, почуттями і реакціями, не намагаючись пояснити або інтерпретувати минулий досвід.

Окремо хотілося б відзначити феноменологічний підхід до гри, представником якого є О. Єгоров. А саме те, що в ході гри ми можемо спостерігати явища, які складно пояснити з наукової точки зору, але які, тим не менш, практично працюють. Це відноситься, наприклад, до сліпого вибору учасником символічних карток, які згодом дуже точно відображають його реальну ситуацію, переміщення в певні області ігрового поля за результатами запитів учасників, до роботи групового поля.

Метою статті є теоретичний аналіз і узагальнення напрямів ігрової психотерапії, класифікація ігрових технік в психології, аналіз та розвиток теоретичних основ створення і проведення трансформаційних ігор.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи безліч підходів до ігрової терапії, можна представити типологію ігор за напрямками.

Сучасна психологічна практика розвиває клас так званих трансформаційних ігор (Т-гра). На думку О. Міхеевої, трансформаційна гра – це ідеальний генератор випадкових подій [5].

Трансформаційні ігри належать до категорії групових настільних ігор. Вони спрямовані на опрацювання особистих запитів клієнтів, які можуть бути пов'язані з різними сферами життя. В процесі гри учасники ненав'язливо можуть знайти оптимальні рішення для вирішення проблемних ситуацій, особових криз, для усвідомлення причин поточної ситуації, сценаріїв своєї поведінки, своїх установок і переконань. Гра дає можливість скоректувати ті елементи, які не влаштовують, для зміни обставин, що склалися, і для розкриття внутрішніх ресурсів гравців. В процесі гри простежуються свої стратегії, тому що в грі, як правило, використовуються ті ж моделі поведінки, що і в реальному житті. Будь-яка гра моделює різні життєві ситуації, ставить питання, з якими особа стикається в реальному житті [5].

Залежно від спрямованості, трансформаційні ігри можна поділити на діагностичні, терапевтичні та змішані. Залежно від способу реалізації сценарію ігри можуть бути рольовими (самопрезентація,

Таблиця 1

Напрями ігрової психотерапії

Ігрова психотерапія	Основний принцип	Засновники, базові теоретичні школи
Психоаналітична (психодинамічна)	спонтанна гра клієнта розуміється як шлях до його несвідомого	А. Фрейд, М. Кляйн, Д.В. Винникотт
Гуманістична	спонтанна гра в обладнаній ігровій кімнаті, зі створенням безпечних психотерапевтичних умов	К.Р. Роджерс, В. Экслайн, Г.Л. Лэндретом
Поведінкова	навчання тому, як правильно грати свої соціальні ролі	Б.Ф. Скіннер
Емоційно-образна	відтворення травмуючої події, нове переживання емоційного стану, щоб звільнитися від психічної напруги, що була викликана цією подією	Д.М. Леві
Структурована	метод ігрової терапії, що звільняє, структурована ігрова ситуація, за допомогою якої можна вирішити завдання	Г. Хембридж
Гештальт-терапевтична	акцентується на відносинах між терапевтом і клієнтом «тут і тепер», без спроб пояснювати їх минулий досвід	О. Ранк, Д. Тафт, Ф. Оллен
Феноменологічна	в ході гри ми можемо спостерігати явища, які складно пояснити з наукової точки зору, але які практично працюють. Це відноситься, наприклад, до сліпого вибору учасником символічних карток, які згодом дуже точно відображають його реальну ситуацію.	О. Єгоров.
Екзистенційна	ставиться завдання рішення управління власним життям, знаходження сенсу, спираючись на напрацювання нових можливостей, нового розуміння	Спільнота Фидхорн

презентація свого таланту), соціальними (програвання складної ситуації, пошук оптимального вирішення проблеми методом репетиції в процесі виконання завдання) та образними (метафорична, або символічна гра – через звертання до уяви учасників).

Залежно від вибору сценарію, гри поділяються на ймовірнісні (наосліп, багатогранний кубик); усвідомлені (учасник обирає сценарій на основі власних розміркувань) та за рішенням ведучого. За оформленням гри бувають з полем, без поля та динамічні.

Оскільки гри мають дійти до логічного завершення, на основі особливостей закінчення гри можна виділити певні види: 1) стоп-гра (виконання завдання або умови); 2) проходження всього сценарію гри.

За кількістю учасників це може бути індивідуальна гра; мікро гра (2–6 чоловік); мала гра (7–12 чоловік); велика гра (більше 12 осіб). Проте Е. Берн вважає, що в групі, в якій грають, не повинно бути більше восьми учасників, щоб ведучий гри (терапевт) міг виконувати свій обов'язок найбільш ефективно. Якщо ведучий обрав сценарний аналіз, найпотужніший з відомих методів ефективною групової терапії,

він повинен шукати специфічні сигнали, які розкривають природу сценарію учасників, можливі першопричини, такі як ранній досвід і паттерни батьківської поведінки, соціальне програмування.

Е. Берн вважав, що тільки «виходячи зі свого сценарію», клієнт зможе стати особистістю, здатною на самостійну, творчу діяльність. Тому в Т-іграх важливим завданням є створення комфортних умов для виходу зі звичного сценарію і створення нових сценаріїв поведінки.

Тому слід відзначити наступний критерій класифікації ігор – ступінь залученості учасників. За таким ступенем гра може бути активною і пасивною.

Мета ігрового впливу не міняти і не переробляти особистість, не навчати якимось спеціальним поведінковим навичкам, а дати можливість «прожити» в грі хвилюючі ситуації за умови повної уваги і співпереживання, перевести на рівень усвідомленості внутрішнього стану особистості.

Незалежно від виду запропонованої трансформаційної гри, існує певний порядок їх проведення, який ми наведемо в таблиці 2.

Як впливає із таблиці 2, на кожному етапі є своя мета та очікуваний результат.

Таблица 2

Порядок проведення трансформаційних ігор

Етапи	Мета	Очікуваний результат
Знайомство	Формування довіри, дотримання етикету спілкування	Прояв потенційно конфліктуючих або співпрацюючих учасників
Налаштування	Створення атмосфери включення до гри, підвищення рівня уважності і сконцентрованості учасників, зниження рівня тривожності	Індивідуальне сприйняття атмосфери
Правила	Упорядкування гри, укладення контракту з учасниками	Важливість чіткості, зрозумілості та простоти правил
Основна частина ігор	Реалізація поставлених цілей	Управління ефективними станами гравців
Підведення підсумків	Усвідомлення результатів гри, промовляння відчуттів, оцінка реалізації очікувань	Результат не досягнуто
Зворотній зв'язок	Отримання інформації від учасників за критеріями: Що сподобалося? Що не сподобалося? Що корисного? Як можливо використовувати? Що необхідно розвивати?	Уважність ведучого, здатність до рефлексії та самокритики

Таблица 3

Приклади трансформаційних ігор

Гра	Джерело/автор	Ключова задача гри
Трансформація	община Фидхорн в Північній Шотландії	розуміння і зміна звичного способу життя, який, з певних причин, більше вас не влаштовує
Genesis	Лінда Лочмане та Євген Геллер	прийняття важливих рішень, усвідомити властиві їм індивідуальні критерії вибору стратегічних і тактичних життєвих цілей
Тамболія	Джеймс Тейлор Маршал	пробудження свідомості через питання і ситуації
Пряжа Долі	Ліна Полковніченко	визначення стратегії досягнення мети через баланс ресурсів, руйнування і дій
Лила Чакра	www.yasam-t-igra.com	«пропрацювати» мету клієнта так, щоб її здійснення відбулося більше гладко і легко
Аструм	Світлана Мауль	спрямована на усвідомлення своїх можливостей, страхів і перешкод, побачити ситуацію і бажане більш ясно, визначити напрям розвитку
Імперія магів	Наталя Хлопоніна	розкриття сценаріїв соціальної поведінки (партнерство, агресія, жертвність), самопрезентація
Грошовий потік	Роберт Кийосаки	опрацювання фінансових обмежень, руйнування установки «обов'язкова робота за наймом»

На ринку психологічних послуг безліч трансформаційних ігор, які мають свої спрямованості, різноманітні цілі та задачі. Найбільш розповсюджені із них представлені в таблиці 3.

В процесі трансформаційних ігор підтримується і посилюється увага до людини, рутинні контакти стають більш яскравими і сприяють більш ефективному досягненню поставлених цілей. Будь-яка гра – це ціле-спрямована взаємодія за певними правилами, з власними режисерськими знахідками.

Висновки. Трансформаційні ігри відрізняються від інших ігор справжньою, значущою для учасника метою.

В значній кількості трансформаційних психологічних ігор використовуються метафоричні асоціативні карти. Метафоричні асоціативні карти – це універсальний психологічний інструмент, який базується на метафорі, що звертається до підсвідомості людини і використовується для діагностики, корекції, розвитку, розкриття творчих здібностей та коучингу [7, с. 21]. Проективні карти ефективно використовуються в практичній психології. Існує безліч колод метафоричних карт, які можна поділити на дві групи: універсальні та спеціальні колоди. За допомогою універсальних можна розглядати найрізноманітніші запити. До таких колод можна віднести німецьку «Oh» («Ох»), українську

«108 нескінчених варіантів» та інші. Спеціальні колоди орієнтовані на більш вузькі запити.

Трансформаційні ігри дають можливість:

– змінювати ставлення до перешкод, що стоять на шляху досягнення мети, щодо нереалізованих можливостей, до навколишнього світу і до себе;

– впізнавати і усвідомлено керувати перешкодами, що виникають на шляху до радісного, щасливого, наповненого життя;

– відкривати і усвідомлювати ресурси, творчий потенціал особистості;

– бачити нові перспективи і вибирати з них те, що до душі;

– освоювати відповідальне управління власним життям, спираючись на напрацювання нових можливостей, нового розуміння.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Психологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Під ред. І.Ф. Прокопенка. Харків: Фолио Directmedia, 2013. 864 с.

2. URL: https://royallib.com/read/freyd_zigmund/analiz_fobii_pyatiletnego_malchika.html#102400

3. Берн Е. Люди, которые играют в игры. Перевод А.А. Грузберга. Екатеринбург: ЛИТУР, 1999.

4. Ж. Пиаже. Психология интеллекта. Перевод: А.М. Пятигорский. СПб., 2003.

5. URL: <https://www.yasam-t-igra.com/>

6. Макаров В.В., Макарова Г.А. Транзактный анализ – восточная версия. М: Академический Проект, ОППЛ, 2002. 496 с.

7. Верникова Н. Метафорические ассоциативные карты – универсальный инструмент для МАКСИМАЛЬНЫХ результатов. Практическая психология. Винница: ЧП «ТД «Эдельвейс и К», 2014. 124 с.

УДК 159.922

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АЛЕКСИТИМІЧНОГО РАДИКАЛУ В СТРУКТУРІ ОСОБИСТОСТІ

Олейник Н.О., к. психол. н.,
старший викладач кафедри загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

Бенківська А.М., студентка
Херсонський державний університет

У статті уточнено зміст та сутність поняття «алекситимія» та проаналізовано особливості прояву в трьох сферах (емоційній, когнітивній та особистісній). Визначено основні фактори, що обумовлюють формування алекситимічного радикалу в структурі особистості. Емпірично досліджено особливості прояву алекситимії у чоловіків та жінок.

Ключові слова: алекситимічний радикал, рефлексія, фактори розвитку алекситимії, емоційні прояви.

В статье уточнено содержание и сущность понятия «алекситимия» и проанализированы особенности проявления в трех сферах (эмоциональной, когнитивной и личностной). Определены основные факторы, обуславливающие формирование алекситимичного радикала в структуре личности. Эмпирически исследованы особенности проявления алекситимии у мужчин и женщин.

Ключевые слова: алекситимичный радикал, рефлексия, факторы развития алекситимии, эмоциональные проявления.

Oleinyk N.A., Benkivska A.M. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE ALEKSITIMICHNY RADICAL IN STRUCTURE OF THE PERSONALITY

In article contents and essence of the concept «aleksitimiya» is specified and features of manifestation in three spheres are analysed (emotional, covetous and personal). The major factors causing formation of the aleksitimichny radical in structure of the personality are defined. Features of manifestation of an aleksitimiya at men and women are empirically investigated.

Key words: aleksitimichny radical, reflection, factors of development of an aleksitimiya, emotional manifestations.

Постановка проблеми. На сьогодні прогресує зростання порушень емоційного стану й здоров'я сучасної людини. З одного боку, це пов'язано зі зростанням частоти та інтенсивності емоційних навантажень,

чому сприяє ряд сучасних умов: стрімка зміна соціального і фізичного середовища, підвищення темпів життя і його вартості, руйнування традиційних сімейних структур, екологічні катаклізми. З іншого боку,

можна відзначити соціальні та фізіологічні фактори, такі як: недостатнє емоційне спілкування дитини з батьками від народження та протягом дитинства, сильні емоційні переживання, психотравми, недорозвинення центральної нервової системи, неправильні підходи у вихованні.

Недооцінка важливості та дієвості емоційної сторони життя, її ігнорування призводять до втрати навичок психогієни в емоційному житті, ослаблення і втрати емоційного здоров'я, що насамперед призводить до серйозних несприятливих наслідків для психічного та фізичного здоров'я й для якості життя в цілому.

Алекситимія – це стан особистості, що характеризується субклінічною нездатністю ідентифікувати та описати свої емоції [9]. Алекситимічний радикал може виявлятися як у цілком психічно здорових людей, так і у хворих із психосоматичними розладами і неврозами. Це свідчить про те, що незалежно від стану психічного здоров'я, у людини може проявлятися алекситимічний радикал.

На сьогодні питання про природу цього явища досі залишається відкритим, тому тема алекситимії є актуальною для вивчення факторів, що обумовлюють її розвиток, та дослідження її впливу на структуру особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У XXI столітті існує декілька підходів щодо вивчення природи даного феномену. Н. Гаранян, А. Холмогорова [4] розглядають алекситимію в рамках соціально-психологічного підходу, згідно з яким досліджуваний феномен має психологічну, а не фізіологічну основу. В. Ніколаєва [7] докладно розглядає зв'язок феномена алекситимії з особливостями психологічної саморегуляції. Тут вона спирається на концепцію смислових утворень особистості Б. Братуся, Ф. Василюка, в якій конкретизуються ідеї Л. Виготського, С. Рубінштейна та О. Леонтьєва.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей прояву алекситимічного радикалу в структурі особистості.

Виклад основного матеріалу. Початок вивчення явища алекситимії було покладено Р. Sifneos й J. Nemiach у 70-х роках XX століття. Термін дослівно перекладається як «немає слів для назви почуттів». Р. Sifneos [9] вважає, що алекситимія є станом особистості, що характеризується субклінічною нездатністю ідентифікувати й описувати власні емоції.

A. Messina, J. Beadle, S. Paradiso [5] виділяють первинну й вторинну алекситимію. Первина алекситимія є конституціональ-

ною особливістю особистості, а вторинна – наслідком різних розладів, таких як: органічні ураження центральної нервової системи, депресія, деякі хронічні захворювання, емоційно-вольові порушення.

Р. Sifneos [9] визначив, що для людей з алекситимічним радикалом характерні наступні особливості: їм властивий нескінченний опис фізичних відчуттів, часто не пов'язаних із знайденим захворюванням; зміст думок характеризується відсутністю фантазії; внутрішні відчуття описуються переважно в термінах дратівливості, нудьги, порожнечі, втоми, збудження, напруги; афекти неадекватні; яскраво виражені труднощі у вербалізації почуттів; домінуючий спосіб життя – дія; присутня тенденція до імпульсивності; міжособистісні зв'язки зазвичай бідні, це проявляється в бажанні бути на самоті, униканні людей. Бесіда з такими людьми, як правило, супроводжується відчуттям нудьги і безглуздості контакту.

Концепція алекситимії Р. Sifneos викликала інтерес до вивчення співвідношення між рівнями ідентифікації та опису власних емоцій зі схильністю до психосоматичних розладів. Була висунута гіпотеза, згідно з якою обмеженість усвідомлення емоцій і когнітивної переробки афекту веде до фокусування на соматичному компоненті емоційного збудження і його посилення. Цим, певно, і пояснюється встановлена автором тенденція алекситимічних індивідів до розвитку іпохондричних і соматичних розладів [9].

Е. Брель [3] відмітив, що на даний момент існує три сфери, що характеризують психологічні особливості людей з алекситимією: емоційна, когнітивна й особистісна. Експериментально доведено, що емоційна сфера людей з алекситимічним радикалом відрізняється слабкою диференціацією. Виявляється це в тому, що особистість не здатна до розпізнавання й опису власного емоційного стану й емоційного стану інших людей, для неї характерні труднощі у визначенні відмінностей між почуттями і тілесними відчуттями. Когнітивна сфера відрізняється низькою здатністю до уяви, обмеженістю до фантазування, недостатньою здатністю до творчості, слабкістю функції символізації й категоризації в мисленні, переважання наочно-дійового над абстрактно-логічним мисленням. Навіть за високої освіченості мова людини з алекситимічним радикалом дуже «бідна» й позбавлена метафор.

Особистісний профіль характеризується певною примітивністю життєвої спрямованості, високою особистісною тривожністю, інфантильністю. Недостатньо розвинена

функція рефлексії, нечутливість до свого фізичного й психологічного стану, нездатність до активного втручання в обставини життя, низький рівень задоволеності життям.

Сукупність перерахованих якостей призводить до надмірного прагматизму, неможливості цілісного уявлення власного життя, дефіциту творчого ставлення до нього, а також труднощів і конфліктів у міжособистісних стосунках. Останнє ускладнюється ще й тим, що на фоні низької емоційної диференційованості з низькістю виникають короткочасні, але надзвичайно різко виражені в поведінці афективні зриви, причини яких погано усвідомлюються. Обмежені можливості розуміння себе, пов'язані з дефіцитом рефлексії, формують особливий комунікативний стиль поведінки цих людей, який стає значною перешкодою в психотерапевтичній роботі з ними [3].

У алекситимії не має єдиного предиктора розвитку, але на основі визначення факторів, що сприяють розвитку даного феномену, А. Іскусних [6] виокремлює п'ять значущих груп: нейрофізіологічну, психологічну, сімейно-педагогічну, культурно-соціальну та рефлексивну.

Нейрофізіологічна група є найбільш давньою порівняно з усіма іншими, до неї входять наступні фактори: порушення взаєморозуміння між півкулями; дефект мозолистого тіла, білатеральна або аномальна локалізація центру мови в правій півкулі або з блокуванням імпульсів від вісцерального мозку до кори, внаслідок чого втрачається здатність усвідомлювати й вербалізувати емоції. Нездатність регулювати емоції на неокортикальному рівні призводить до посилення фізіологічних реакцій на стресові ситуації, створюючи умови для розвитку психосоматичних захворювань. До того ж можна сказати, що людина живе в стані безперервного внутрішньо-психічного конфлікту. У таких людей можна простежити виражене домінування мовної півкулі, придушення невербального й несвідомого. Також спостерігається порушення комісуральних провідних шляхів, генетичні порушення в структурах головного мозку та недостатній загальний розвиток центральної нервової системи. Затримка розвитку на симбіотичному рівні й недостатність диференціювання суб'єкт-об'єкта, у результаті чого відбувається ідентифікація з об'єктом і людина існує тільки завдяки іншій особистості.

Рефлексивна група має значний зв'язок із психологічною, оскільки ґрунтовною основою в них є психіка людини. Виділити її в окрему групу можна через те, що саме рефлексія є особистим механізмом особи-

стісно-мотиваційного рівня саморегуляції. Дефіцит рефлексії – це фактор, що сприяє розвитку алекситимії, бо призводить до неможливості управляти своїми спонуканнями, гнучко перебудовувати їх відповідно до вимог ситуації, змінюючи за необхідності «життєвий задум» у цілому або знаходячи нові внутрішні засоби для збереження колишнього. Внутрішня замкнутість, відсутність внутрішніх засобів гармонізації життя або нездатність їх адекватного вибору, роблять людину «чимось на зразок туго натягнутого канату». Як наслідок, неможливість реалізації актуальних потреб веде до хронізації емоцій, що надалі призводить до стійких соматичних змін [2, с. 103].

До психологічної групи відносяться такі фактори, як: перенесення сильних емоційних переживань, наявність психологічно травмуючої ситуації, за якої блокується переживання тих чи інших почуттів внаслідок їх високої інтенсивності у зв'язку з тим, що на них накладена «соціальна заборона». Їх не прийнято висловлювати вголос у зв'язку із різкою невідповідністю власній Я-концепції, зі страхом «не впоратися зі своїми емоціями, якщо вони почнуть виходити». До цієї групи ще входять почуття скованості, сорому, небажання «розкриватися», страх перед тим, що не зрозуміють, й страх осуду. Алекситимічні прояви часто бувають викликані підвищеною особистісною тривожністю [2].

Сімейно-педагогічна група характеризується такими факторами, як: розвиток дитини в сім'ї, де відсутнє шире вираження почуттів, присутній алкоголізм, насильство; невеликий запас емотивної лексики у батьків; постійна критика, контроль та придушення почуттів дитини у сприйнятті зовнішнього світу й внутрішніх переживань. До факторів, що належать до цієї групи, більш схильні хлопчики, що пов'язано з певними гендерними педагогічними стереотипами. Також має вплив надмірний захист матері, що не дозволяє дитині розвинути саморегулюючі стратегії кооперування з емоційною напругою. Неможливість підібрати адекватні мовні засоби для опису внутрішнього досвіду; відсутність правильної словесної культури й освіти [5].

До культурно-соціальної групи належать такі фактори, як: соціальні установки наслідування громадських норм, до яких належать гендерні стереотипи, що обмежують вербальну комунікацію батьків з дитиною. Частіше це відбувається в ситуаціях з хлопчиками в емоційно значущих ситуаціях. Значний вплив мають мовні та емоційні особливості норм західних країн, у яких спостерігається обмеження у вербальному

вираженні. Можна сказати, що алекситимія інтерпретується як феномен пристосування до західного індустріального суспільства, в якому потрібно конкретно-реалістичне, емоційно слабке, пристосувальне поведіння [6].

На сьогодні існують різноманітні типології алекситимії. Цікавою, на наш погляд, є класифікація типів алекситимії S. Berthoz [8], який виокремлює чотири типи. I тип, який має низькі показники емоційності й пізнавальних здібностей; II тип має нормальні емоційні прояви, але низькі показники в емоційному пізнанні; III тип, в якому поєднуються низька емоційність і високі пізнавальні здібності в емоціях, та IV тип – «lexithymia» – нормальні показники і емоційності, і пізнавальних здібностей.

Вивчаючи отримані підтипи, S. Berthoz знаходить, що I тип має зв'язок із шизоїдним розладом особистості. За його словами, і алекситимія, і шизоїдний розлад особистості обмежені в соціальній підтримці й товариських відносинах. Вони можуть бути охарактеризовані як «*einzelgänger*» – у перекладі з німецької – одинак або самотній. Цей тип відзначений як найбільш характерний для чоловіків.

Емоційні риси II типу спостерігаються здебільшого у жінок і описані нестабільністю, нейротизмом у сукупності із соціальним фактором почуття неповноцінності, що приводить до депресії, напруженості й пов'язано з прикордонним розладом особистості.

Тип III, рідкісний порівняно з першими двома, пов'язаний з нарцистичним розладом особистості [8].

З метою дослідження рівня схильності до алекситимії застосовано методику «Торонтська шкала алекситимії» в адаптації Є. Старостіної, Г. Тейлор, О. Боброва, М. Івашкіна та інших. Емпіричну вибірку склали 40 студентів Херсонського державного університету, I–II курсів факультету психології, історії та соціології, віком від 17 до 19 років. Гендерний склад вибірок: 50 % чоловіків та 50 % жінок.

Результати діагностики груп було порівняно за допомогою ϕ -критерію Фішера. Отримані результати наведені в таблиці 1.

У ході дослідження виявлено, що більшість чоловіків увійшли до групи ризику (50%) та до неалекситимічного типу особистості (45%). Більшість жінок увійшли до групи алекситимічного типу (30%), ще 35% представляють групу неалекситимічного радикалу.

Отримані дані дозволяють стверджувати, що у більшості жінок встановлено алекситимічний тип особистості, адже середній

показник досліджуваних за цим типом виявлено у 30%, тоді як у чоловіків лише 5%. За допомогою ϕ -критерію Фішера були виявлені статистично значущі результати, а саме: відсоткова доля домінування алекситимічного типу особистості в жінок більша, ніж у чоловіків ϕ -ем. (2,24), $p \leq 0,05$. Отже можна говорити, що жінки більш схильні до алекситимії.

Таблиця 1

Результати дослідження рівня алекситимії в чоловіків та жінок

Рівень алекситимії	Чоловіки	Жінки	ϕ -емпіричне	Рівень значення
«Алекситимічний»	0,451	1,159	2,24	$p \leq 0,05$
«Неалекситимічний»	1,471	1,266	0,65	$p \leq 0,01$
«Група ризику»	1,571	1,266	1,96	$p \leq 0,01$

Також слід вказати, що досить вагомий відсоток досліджуваних представляє неалекситимічний тип особистості (45% чоловіків та 35% жінок). Отримані результати, на наш погляд, є нехарактерними, оскільки, як правило, виховуючи хлопчиків, більшість батьків недооцінюють важливість розвитку саме емоційної сфери, що є одним із головних факторів розвитку алекситимії. Під час теоретичного дослідження було помічено, що достатня кількість літератури з теми «алекситимія» описує, що в чоловіків частіше зустрічається алекситимічний радикал, на відміну від жінок.

На основі отриманих результатів, якщо брати за основу саме соціально-виховні фактори, можна припустити, що молоде покоління чоловіків виховувалось за іншою системою виховання, яка позитивно впливає на розвиток особистості, але не можна відкидати індивідуальні особливості кожної людини, що впливають на рівень вразливості до факторів, які сприяють розвитку алекситимії.

Також слід вказати, що більшість чоловіків (50%) входять до групи ризику, що може свідчити про можливу схильність до вияву алекситимічного радикалу. Якщо припустити, що стиль виховання в процесі розвитку та пізнання дитячої психології був корегований, можливо соціально прийнятні та нав'язливі норми суспільства залишилися незмінними та вимагають від чоловіка стриманості в емоціях. Це може слугувати фактором, що призводить до когнітивного дисонансу, який, своєю чергою, може негативно впливати на психологічний стан

особистості й надалі сформувати алекситимічний радикал. Наявність тенденції до прояву алекситимічного радикалу жінок пов'язуємо з виявом здатності до рефлексії. Одним із перших дослідженням рефлексії займався А. Буземан, який трактував її як «будь-яке перенесення переживань із зовнішнього світу на самого себе» [2 с. 101]. В. Зінченко наголошує на великому значенні рефлексії для особистісного розвитку людини й процесів саморегуляції почуттів [2].

У дослідженні нас також цікавить один із видів рефлексії – це особистісна рефлексія. Особистісна рефлексія – це осмислення й аналізування змісту свого внутрішнього світу – емоцій, почуттів, думок і характеру. У цей вид входить саногенна рефлексія, за допомогою якої людина здатна керувати своїм емоційним перенапруженням. Саме рефлексія розглядається як принцип існування індивідуальної свідомості людини, що відповідає за розвиток особистості, саморегуляцію й самоусвідомлення своїх дій, емоційних переживань та пізнання свого внутрішнього світу. Якщо вище перераховані якості відсутні, можна говорити про низький рівень рефлексії особистості. У дослідженні Т. Болдінової «Динаміка розвитку рефлексії студентів-психологів у процесі навчання у вузі», що проводилися за методикою А. Карпова і В. Пономарьової у студентів-психологів, які навчаються за програмою бакалавріату, були детально вивчені рівні рефлексії [2]. Низький рівень рефлексивності свідчить про несформованість особистісної рефлексії. Студенти з низьким рівнем рефлексивності, як правило, відчують труднощі в плануванні своєї діяльності, схильні до шаблонного мислення, не виявляють здібності до аналізу здійснених помилок у минулому, не вміють використовувати набутий успішний або неуспішний досвід в подоланні складних ситуацій. Людині з низьким рівнем рефлексивності проблематично поставити себе на місце іншого й складно регулювати власну поведінку й емоційний стан. У більш легких ситуаціях, рефлексивні процеси можуть носити нерегулярний характер, а рефлексивний аналіз здійснюватися поверхнево.

Можемо відзначити, що особливості сімейного виховання також можуть стати причиною виникнення алекситимії, а саме: відсутність емоційних проявів у батьків; придушення почуттів або негативне прийняття емоційної реакції дитини; виражене насильство, гіперопіка, гіпоопіка та наявний надмірний захист матері, що не дозволяє розвинути дитині саморегулюючі стратегії подолання емоційної напруги.

Вивчаючи особливості психологічної регуляції, можна помітити, що характеристика низького рівня рефлексії та негативний вплив сімейного виховання має подібності в характеристиці прояву алекситимії. Зокрема труднощі у розрізненні власних емоцій та емоцій інших людей, «конкретний» тип мислення, фокусування головним чином на зовнішні події, що негативно впливає на внутрішній стан особистості.

Отже проведене дослідження дозволяє стверджувати, що більшість жінок демонструють тенденцію до прояву алекситимічного радикалу в структурі особистості, а більшість чоловіків входять до групи ризику, що надалі може свідчити про можливість виникнення алекситимії.

Високі показники алекситимічного типу особистості у жінок пов'язуємо з низьким рівнем рефлексії та беземоційним стилем виховання, що може виявлятися в низькій здатності до самопізнання, саморозуміння, поглибленні й розумінні свого внутрішнього стану та регуляції емоційного напруження.

Висновки. На основі теоретико-емпіричного дослідження було визначено, що алекситимія – це стан особистості, що може бути генетично обумовленим від народження або набути в процесі життя, що характеризується нездатністю ідентифікувати та описати власні емоції. Встановлено, що алекситимія виявляється у трьох сферах особистості: емоційній, когнітивній та особистісній. Вивчення факторів, що обумовлюють формування алекситимічного радикалу, дало змогу чітко систематизувати та визначити сфери, що мають значний вплив на структуру особистості, для подальшого виведення методів корекції. Дослідження дало змогу виявити статистичні відмінності в рівні прояву алекситимічного радикалу за результатами чоловіків та жінок. Встановлено, що більшість жінок демонструють тенденцію до прояву алекситимічного радикалу в структурі особистості, а більшість чоловіків входять до групи ризику, що надалі може свідчити про можливість виникнення алекситимії.

Отримані результати стануть підґрунтям для подальшого емпіричного дослідження зовнішнього прояву алекситимічного радикалу в чоловіків та жінок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богомаз С.А. Взаимосвязь алекситимии как фактора, препятствующего развитию личности, с параметрами смысловой сферы и проявлениями ригидности. С.А. Богомаз, А.И. Филоненко Психология развития. Томск. 2005. № 22. С. 124–127.

2. Болдинова Т.Н. Динамика развития рефлексии студентов-психологов в процессе обучения в вузе. *Psychology. Historical- critical Reviews and Current Researches*. 2016. Vol. 5. P. 100–107.

3. Брель Е.Ю. Проблема изучения алекситимии в психологических исследованиях. *Вестник КемГУ*. 2012. № 3. С. 173–176.

4. Гарянян Н.Г. Концепции алекситимии (обзор зарубежных исследований). Н.Г. Гарянян, А.Б. Холмогорова. *Журнал социальной и клинической психиатрии*. 2003. № 1. С. 128–145.

5. Есин Р. Г. Алекситимия – основные направления изучения. Р.Г. Есин, В.М. Горобец, К.Р. Галиуллин, О.Р. Есин. *Журнал неврологии и психиатрии*. 2014. № 12. С. 148–151.

6. Искусных А.Ю. Алекситимия. Причины и риски возникновения расстройства. *Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. ЛПН междунар. науч.-практ. конф. № 6*. Новосибирск: СибАК, 2015. С. 156–168.

7. Николаева В.В. О психологической природе алекситимии. *Телесность человека междисциплинарные исследования*. Москва, 1993. С. 84–93.

8. Berthoz S. Alexithymia from the Social Neuroscience Perspective S. Berthoz, L. Pouga, M. Wessa. *The Oxford Handbook of Social Neuroscience*, ed. by S. Decety, and S. Cacioppo. Oxford, OUP. 2011. P. 908-910.

9. Sifneos P. The prevalence of alexithymic characteristics in psychosomatic patients. *Psychotherapy and psychosomatics*. 1999. 22 (2): 255-262.

УДК 159.922:376.011.3-051

ДО ПИТАННЯ СТРУКТУРИЗАЦІЇ СВІДОМОСТІ КОРЕКЦІЙНОГО ПЕДАГОГА

Омельченко М.С., к. пед. н.,
доцент кафедри спеціальної педагогіки та інклюзії
Донбаський державний педагогічний університет

У статті здійснено спробу структурувати свідомість корекційного педагога, визначити основні її компоненти та показники. Проаналізовано компоненти особистісної та професійної свідомості, встановлено взаємозалежність між ними, а також зв'язок розвитку компонентів професійної свідомості корекційного педагога з його професійним розвитком.

Ключові слова: корекційний педагог, особистісна свідомість, професійна свідомість, професійний розвиток.

В статье сделана попытка структурировать сознание коррекционного педагога, определить основные его компоненты и показатели. Проанализированы компоненты личностного и профессионального сознания, установлена взаимозависимость между ними, а также связь компонентов профессионального сознания коррекционного педагога с его профессиональным развитием.

Ключевые слова: коррекционный педагог, личностное сознание, профессиональное сознание, профессиональное развитие.

Omelchenko M.S. ON THE ISSUE OF STRUCTURIZING THE CONSCIOUSNESS OF THE CORRECTION TEACHER

The article is an attempt to structure consciousness correctional teacher, define its basic components and indicators. Analyzed the components of personal and professional consciousness, found the relationship between them, and the relationship of the components of professional consciousness of the teacher with the correction of his professional development.

Key words: correctional teacher; personal consciousness, professional consciousness, professional development.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасні реформи в освітній галузі України, реалізація ідей щодо впровадження інклюзивного навчання та виховання осіб з порушеннями психофізичного розвитку сприяє ускладненню функціональних обов'язків педагогічного персоналу, а отже підвищенню професійних вимог до нього. Такі зміни ведуть за собою не лише збільшення об'єму освітніх послуг, а в більшій мірі вимагають підвищення їхньої якості, що перш за все залежить від професійних характеристик педагогів.

Корекційний педагог є ключовою фігурою у системі освіти дитини з порушеннями психофізичного розвитку. Його професійна діяльність полягає у виконанні взаємопов'язаних між собою функцій (консультаційної, діагностичної, соціально-педагогічної, реабілітаційної, психотерапевтичної та корекційної). Щоб успішно виконувати всі професійні задачі, корекційний педагог повинен бути готовим до їх здійснення психологічно, фізично, інтелектуально, морально і насамперед професійно. До того ж

центральною рисою виступає безпосередньо особистість корекційного педагога, яка визначає сутність його професійної діяльності: заради чого він працює, які ставить цілі та завдання, які обирає засоби.

У даному контексті важливу роль відіграє професійно-педагогічна позиція педагога, яка, на думку В.І. Слободчикова, є ставленням до своєї професії, відповідною професійною поведінкою; системою інтелектуальних, вольових та емоційно-оцінних ставлень до світу і педагогічної діяльності [6, с. 26].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасних психологів все більше цікавлять пошуки шляхів дослідження особливостей змісту індивідуального сприйняття фахівцями навколишнього світу, які за своєю суттю є професійною свідомістю. Автори психологічних праць Г.В. Акопов, В.М. Аллахвердов, Н.О. Кучеровська, В.В. Єрмолина, В.П. Зінченко зазначали, що в основу змісту професійної свідомості покладено відображення об'єктивних характеристик професійної діяльності, професійної спільноти, професійного розвитку у формі чуттєвих образів, значення, особистісного смислу у свідомості людини.

Український психолог Н.Ф. Шевченко зауважує, що професійна свідомість є результатом професійного самовизначення особистості й визначає усвідомлену спрямованість особистості, яка реалізується у практичній взаємодії фахівця з навколишнім оточенням. Водночас слід враховувати, що особистісна сфера є набагато ширшою за професійну, вона полягає в основі «професійного», визначає його початок, хід та закінчення (А.К. Маркова).

Вчені досить тривалий час намагаються виявити компоненти, які б визначали зміст та сутність свідомості людини, вказували б на шляхи її розвитку. Найбільш популярними є структури професійної свідомості фахівця, визначені А.В. Івановим (тілесно-перцептивний, логіко-понятійний, емоційний, ціннісно-мотиваційний компоненти); О.А. Ангеловського і В.А. Цвика (психологічний, гносеологічний, аксіологічний, емоційно-вольовий компоненти); Г.В. Лазутіної (комплекси уявлень, які визначають сутність професійної свідомості).

Зміст та особливості професійної діяльності корекційного педагога обумовлюють своєрідність розвитку професійної свідомості, який прямо пов'язаний з планомірним становленням всіх його компонентів. Наразі структурізація компонентів професійної свідомості корекційного педагога у психології відсутня, що утруднює цілеспрямований процес її розвитку у системі професійного становлення.

Мета дослідження. Виділення та структурізація основних компонентів професійної свідомості корекційного педагога.

Виклад основного матеріалу дослідження. Професійну свідомість корекційного педагога вважаємо системою переконань, уявлень, установок та інших особистісних характеристик людини, які визначають не лише її професійні дії, але й хід розвитку професійної діяльності в цілому.

Ми розглядали свідомість корекційного педагога з двох позицій: загальної та спеціальної. Відповідно, нами було визначено два блоки свідомості: загальний та спеціальний (професійний).

Загальний блок свідомості корекційного педагога включає у себе загальноприйняті для свідомості компоненти (гносеологічний, рефлексивний, аксіологічний, емоційно-вольовий, мотиваційний). Спеціальний блок свідомості складається з компонентів, визначених нами для дослідження структури та механізму формування такого інтегрального утворення особистості корекційного педагога, як професійна свідомість.

Для того, щоб зрозуміти сутність та взаємозалежність показників визначених нами компонентів свідомості корекційного педагога, розглянемо кожен з них окремо.

Гносеологічний компонент особистісної свідомості включає в себе систему знань та уявлень особистості як про оточуючий матеріальний світ, так і про ідеї, цілі, ідеали соціуму, суспільні інститути, цінності тощо.

Визначальну роль у процесі накопичення знань і уявлень про оточуючу дійсність відіграють психічні процеси людини. На якість знань та уявлень особистості впливають пам'ять, мислення, сприйняття, такі засоби розумової діяльності, як синтез, аналіз, класифікація і порівняння. Цей зв'язок є взаємообумовленим.

У процесі пізнання людиною навколишньої дійсності формуються також її погляди і переконання, засновані на усвідомленому прийнятті певної інформації, її аналізі та оцінці. До того ж висновки можуть бути зробленими людиною самостійно, а можуть бути прийняті від інших. Переконання і погляди особистості спрямовують її поведінку і вольові дії.

Гностичним критерієм сформованості особистісної свідомості вважаємо обсяг загальних знань та уявлень людини про оточуючу дійсність, їх осмисленість; стійкість, глибину поглядів і переконань.

Гносеологічний компонент свідомості полягає в основі формування *рефлексивного компонента*, змістом якого є усвідомлення себе суб'єктом, окремим від інших

суб'єктів оточуючої дійсності; усвідомлення своєї взаємодії з оточуючим світом та психікою, своїх життєвих потреб, думок, почуттів, мотивів, інстинктів, переживань, дій і такого іншого.

У структурі рефлексивного компонента свідомості можемо виділити самосвідомість особистості і прямо пов'язані з нею рефлексивні уміння, які передбачають не лише готовність особистості до самоусвідомлення, але й здійснення контрольно-оціночної діяльності, спрямованої на себе.

Рефлексивний компонент прямо пов'язаний з *аксіологічним*, який полягає у наявності в структурі свідомості особистості системи ціннісних орієнтацій, тобто уявлень, за допомогою яких людина орієнтується у світі цінностей й визначає більш значущі для себе.

Система цінностей, як правило, формується у процесі засвоєння особистістю ціннісних уявлень, які існують у тій чи іншій культурі. Кожна людина має власні індивідуальні вроджені чи придбані особливості, проходить свій власний життєвий шлях, тому і впорядкування цінностей у всіх відбувається по-своєму. З плином часу системи цінностей можуть змінюватися, особливо за умови значних змін у суспільному житті, проте в цілому вони досить стійкі.

В аксіологічному компоненті особистісної свідомості слід розрізняти фінальні, інструментальні й похідні цінності.

Фінальні цінності – це найвищі, важливіші за все цінності та ідеали. Це кінцеві цілі особистісних прагнень, головні життєві орієнтири.

Інструментальні цінності – це засоби та умови, необхідні для досягнення і збереження фінальних цінностей. Так, деякі предмети побуту можуть мати інструментальну цінність, оскільки дозволяють насолоджуватися красою (картини, скульптури, предмети декору), зберігати та зміцнювати здоров'я (тренажери), просуватися по службі, реалізувати особистісні і творчі можливості тощо, тобто реалізовувати фінальні цінності.

Похідні цінності – це наслідки або вираження інших цінностей, які мають значення лише як ознаки або символи останніх [7, с. 134–142].

Якщо розглядати ціннісні орієнтації у порядку ієрархії, фінальні цінності, як правило, знаходяться на вищому ступені. Інструментальні та похідні цінності розташовані на нижчих позиціях. Духовні цінності як фінальні є показником високої культури людини.

Проте слід зауважити, що у кожній особистості ця ієрархія будується по-різному.

Одна й та ж сама цінність може бути для однієї людини фінальною, а для іншої – інструментальною. Джерелом формування індивідуальних цінностей є, як правило, переживання особистості [2].

Емоційно-вольовий компонент відображає безпосередньо переживання процесу і результатів практичної діяльності, спрямованої на задоволення актуальних потреб особистості. Це пов'язано з тим, що все, що робить людина, врешті решт слугує для задоволення її різноманітних потреб, оскільки будь-які прояви активності людина супроводжує переживаннями [1].

Основними формами емоційних переживань є задоволення, що отримується шляхом задоволення органічних потреб, і незадоволення, яке пов'язується з неможливістю зробити це під час загострення відповідної потреби.

Емоційно-вольовий компонент особистості виражає емоційне життя людини, проявляючись у формі афектів, емоцій, почуттів, настрою і стресу. Всі перелічені прояви чинять потужний вплив на можливість контролювати і регулювати власну діяльність, ставити цілі і передбачати результати, що є важливою функцією свідомості, виходячи з якої нами був виділений її *мотиваційно-цільовий компонент*.

В основу мотиваційно-цільового компонента покладено ціль як ідеальне уявлення про результат діяльності, що формується у свідомості особистості в процесі її взаємодії з навколишнім середовищем. Ціль, з одного боку, походить з обставин оточуючої дійсності, з іншого – це продукт свідомості, що несе у собі особливості свідомості кожної людини. Саме тому одна і та ж сама мета може інколи мати різні варіанти за змістом.

Досягнення цілі створює ситуацію успіху, сприяє емоційному зарядженню, спонукає до кінцевої мети, тобто виконує мотивуючу роль. Залежність мотивів від цілей в особистісній свідомості людини полягає у тому, що мотив виступає у ролі причини (спонукання) постановки тих чи інших цілей (щоб поставити певну ціль треба мати для цього мотив). Якщо мотиви, як правило, належать до сфери несвідомого, цілі є цілком усвідомленими. Людина розуміє, чому ставить ті чи інші цілі, може передбачити результат, якого прагне.

Усвідомлення цілі полягає у чіткому розумінні не лише майбутнього результату, але і перспектив, пов'язаних з досягненням цілі; побічних наслідків; можливостей у досягненні цілей; ступеня значущості цілей; співвідношення цілей і здібностей; співвідношення цілей і попередніх результатів;

засобів досягнення цілей. Усвідомлення цілі збільшує вірогідність її досягнення і посилює мотивацію, надає можливість змінити характер діяльності та здатне подолати психічне перенасичення, втому і розпад діяльності.

Компоненти особистісної свідомості корекційного педагога, з одного боку, є загальними для представників певної соціальної групи, з іншого – індивідуально проявляються у конкретної людини.

Отже компоненти і показники особистісної свідомості корекційного педагога ми поєднали у загальний блок свідомості.

Професійна свідомість (спеціальний блок свідомості) корекційного педагога обумовлена професійною позицією особистості. Як і компоненти особистісної свідомості, компоненти професійної свідомості відображають структуру особистості корекційного педагога, проте визначаються місцем і значенням даної професії у професійній структурі суспільства; ставленням особистості до професії, її представників, до себе як суб'єкта професійної діяльності; професійними ідеалами; рівнем професійних знань та умінь; професійними здібностями; професійними перспективами і досягненнями; переживаннями успіхів і невдач професійної діяльності тощо.

У структурі професійної свідомості корекційного педагога було виділено професійно-гносеологічний, професійно-рефлексивний, професійно-аксіологічний, професійно-цільовий, професійно-емоційний компоненти. Розглянемо показники перелічених компонентів професійної свідомості корекційного педагога.

Професійно-гносеологічний компонент професійної свідомості корекційного педагога визначається наявністю системи професійних знань та уявлень, які стосуються безпосередньо професійної діяльності.

Якість професійно-гносеологічного компонента цілком залежить від професійної підготовки педагога – системи організаційних і педагогічних заходів, що забезпечують формування в особистості професійної спрямованості, знань, навичок, вмінь і професійної готовності. Чим вищим є рівень підготовленості корекційного педагога до професійної діяльності, тим більш змістовною можна вважати професійно-гносеологічний компонент у структурі його професійної свідомості.

Система знань корекційного педагога містить у собі знання з галузі спеціальної педагогіки і психології, основ медицини і біології, філологічні основи, знання психолого-педагогічної діагностики осіб з особливостями у розвитку. Важливими для

корекційного педагога є також правознавчі знання з основами родинного права і прав інвалідів тощо.

Для того, щоб здійснити свідомий вибір, спрогнозувати результати професійної діяльності, обрати професійний шлях, корекційний педагог повинен володіти також адекватними професійними уявленнями. Система професійних уявлень корекційного педагога організує і спрямовує його активність, надає їй якісну своєрідність, неповторність, індивідуальність і соціальне спрямування. Професійні уявлення у структурі особистості фахівця виконують різні функції (регулюючу, мотиваційну, оціночну, прогностичну та інші), відповідно до чого, у них виділяються три взаємопов'язані структурні компоненти: уявлення про професію та особистість професіонала (певний соціальний еталон професіонала, узагальнений образ тієї чи іншої спеціальності, відображений суб'єктом і доповнений його власними враженнями про певну професію); уявлення про себе як майбутнього професіонала («образ Я», «ідентифікований» з певною спеціальністю і трансформований на її основі); уявлення про можливе професійне майбутнє (образ можливого професійного майбутнього, пов'язаний з прогнозуванням соціального положення і особистісно-професійним зростанням) [4].

Розглянуті рівні і види професійних знань та уявлень корекційного педагога є достатньо умовними, проте вони дозволяють визначити гностичні показники професійного становлення, які своєю чергою є підвалинами для розвитку *професійно-рефлексивного компонента* – усвідомлення педагогом себе як суб'єкта професійної діяльності.

Професійно-рефлексивний компонент професійної свідомості за змістом відповідає змісту професійної самосвідомості, яка своєю чергою відображає структурні компоненти самосвідомості особистості.

Складовими феноменами професійно-рефлексивного компонента корекційного педагога є професійна самооцінка, рівень професійних домагань, задоволеність професією, проектування професійного шляху, професійні плани, професійні ідеали та антиідеали, професійна гордість, професійна совість, професійна ідентифікація та інші. Одна з найважливіших ролей цих феноменів полягає у забезпеченні детермінації і регуляції професійної діяльності і професіоналізації.

Професійно-рефлексивний компонент забезпечує професійний саморозвиток, самовиховання і самоосвіту, адже, як зазначив Є.О. Климов, для ефективної професійної рефлексії особистості необхідно,

щоб у коло її уваги та інтересу потрапляв не лише навколишній світ, але і власні фізичні і психічні особливості [3].

Досягнення корекційним педагогом верхівок професійного розвитку неможливе без функціонування *професійно-аксіологічного компонента* професійної свідомості.

Професійно-ціннісна система корекційного педагога – це внутрішній, емоційно засвоєний регулятор змісту і характеру професійної діяльності, який визначає ставлення корекційного педагога до своєї професії і до себе як суб'єкта професійної діяльності. Те, які професійні цінності присвоює собі корекційний педагог, багато в чому залежить від його професійної свідомості, отже факт установлення професійних цінностей, тієї чи іншої професійної ідеї, професійного явища відбувається у процесі оцінки її особистістю. Формування системи цінностей у структурі професійної діяльності корекційного педагога – одна з найважливіших умов професійного розвитку. Актуалізацію і структурування цінностей особистості розглядають як найголовнішу умову формування мотивації та постановки професійних цілей, які і складають *професійно-мотиваційний компонент* професійної свідомості корекційного педагога.

Разом із професійно-аксіологічним компонентом, професійні цілі корекційного педагога постають як узагальнені та спрямовані регулятори поведінки, що прирівнюються до довгострокової життєвої програми [6]. Цілі професійної діяльності корекційного педагога можуть відображати лише його особистісні інтереси (наприклад, інтерес до заробітку), лише професійні інтереси (наприклад, інтерес до пошуку найефективніших засобів соціальної адаптації дітей з особливими потребами), одночасно особистісні та професійні інтереси (інтерес до результативної професійної діяльності поєднується із інтересом до підвищення у посаді).

Основними функціями професійно-мотиваційного компонента професійної свідомості корекційного педагога є спонукання до професійних дій, спрямування професійної діяльності, контроль та підтримка поведінки.

У професійній діяльності корекційного педагога однією з найбільш важливих є зорієнтованість на досягнення результату, тобто бажання допомогти дітям з особливими потребами адаптуватися до життя у суспільстві: засвоїти різні навички, допомогти підготуватися до дошкільного закладу, а згодом до школи, включитися таким чином у процес освіти, знайти роботу, у деяких випадках подолати інвалідність. На-

ціленість на результативність професійної діяльності чинить позитивний вплив на всі компоненти професійної свідомості, сприяючи професійному зростанню.

Досить вагомою та цінною для діяльності корекційного педагога може бути також мотивація до змін і стимуляцій. Ця потреба полягає у прагненні уникнути рутини, бажанні постійно робити щось цікаве, використовувати різні стимули. Фахівці, у яких яскраво виявляється ця потреба, характеризуються як енергійні та ініціативні особистості, які негативно ставляться до жорстких правил та директив. Слабкою стороною є те, що таким педагогам складно довести розпочату справу до кінця, що надзвичайно важливо для діяльності корекційного педагога, адже часто робота із особами з особливими потребами вимагає часу і терпіння.

Педагог, який прагне креативності та знаходиться у пошуках шляхів реалізації нових ідей, потребує особистісного простору, середовища, у якому прояви креативності будуть доречними і знов-таки призведуть до підвищення ефективності педагогічної діяльності.

Як відомо, суб'єктивною формою вираження потреб особистості є емоції та переживання. Саме емоції відносяться до процесів внутрішньої регуляції поведінки. Емоції виражають оціночне ставлення педагога до окремих умов на мотиваційному рівні, через який сприяють, або, навпаки, заважають професійній діяльності. Професійні емоції, переживання та почуття корекційного педагога відносимо до *професійно-емоційного компонента* його професійної свідомості. У професійній свідомості корекційного педагога професійні почуття посідають особливе місце і тісно пов'язані з оцінкою свого професійного становища. Вся професійна діяльність корекційного педагога насичена емоційними проявами, часто емоційним перевантаженням, пов'язаним з високою відповідальністю, інформаційною недостатністю, затримкою результатів роботи та іншим.

Емоційний стан корекційного педагога є своєрідною відповіддю функціональної системи на зовнішні та внутрішні впливи, які виникають в процесі здійснення ним своєї професійної діяльності. Зв'язок емоцій корекційного педагога з його професійною діяльністю визначається їхньою головною функцією у цій діяльності – функцією внутрішньої регуляції діяльності (оцінка інформації, спонукання до виконання необхідних дій).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підбиваючи підсумки

аналізу структури свідомості корекційного педагога, можна зазначити, що визначені компоненти та показники як загальної (особистісної), так і професійної свідомості мають аналогічну структуру, проте відрізняються за змістом. Компоненти особистісної свідомості відображають у цілому світосприйняття людини, її загальні знання, почуття, переживання і погляди. Зміст аналогічних компонентів професійної свідомості має професійну спрямованість і відображається у професійних поглядах, почуттях та професійній діяльності корекційного педагога. Не можна стверджувати, що професійна свідомість корекційного педагога походить від особистісної, проте їхні компоненти тісно взаємопов'язані і можуть впливати один на одного. Основним критерієм оцінки професійної свідомості корекційного педагога слід вважати рівень сформованості кожного її компонента.

Структуровані нами компоненти свідомості потребують подальшого вивчення і дослідження з метою визначення напрямів професійного становлення і розвитку корекційного педагога.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васянович Г.П. Основи психології: навчальний посібник. К.: Педагогічна думка, 2012. 114 с.
2. Гордеева К.С. Професійні цінності в системі соціально-педагогічної роботи: психологічний аспект. Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць. Слов'янськ: ДДПУ, 2014. Випуск XVIII. Ч. 1. С. 182–188.
3. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. М.: Академия, 2004. 304 с.
4. Ксензова Т.Н. Формирование профессиональных представлений у студентов в образовательном пространстве ВУЗа. Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Педагогика, 2009. № 2. с. 51–60
5. Сатановська Л.А. Формування цінностей та ціннісних професійних орієнтацій студентської молоді у вищих навчальних закладах України. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогіка. 2016. Вип. 1. С. 58–65.
6. Слободчиков В.И. Психология человека: введение в психологию субъективности: учебное пособие. В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. М.: Изд-во ПСТГУ, 2013. 360 с.
7. Солонин Ю.Н. Культурология: учебник для вузов. Ю.Н. Солонин, М.С. Каган. М.: Юрайт, 2017. 566 с.

УДК 159.923.2

ЕКЗИСТЕНЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК ФІЛОСОФСЬКИЙ ПРАКСИС

Паркулаб О.Г., к. психол. н.,
доцент кафедри соціальної психології та психології розвитку
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

У статті висвітлено проблеми аналізу екзистенції та становлення екзистенційної психології, психотерапії та консультування як філософського праксису. У зв'язку з цим розкрито історичні корені екзистенційної парадигми, розглянуто філософські та літературні групи її витоків.

Ключові слова: екзистенція, екзистенційна філософія, екзистенційна психологія, психотерапія й консультування, «дазайн», буття-у-світі, людське буття.

В статье освещены проблемы анализа экзистенции и становления экзистенциальной психологии, психотерапии и консультирования как философского праксиса. В этой связи раскрываются исторические корни экзистенциальной парадигмы, рассматриваются философские и литературные группы их истоков.

Ключевые слова: экзистенция, экзистенциальная философия, экзистенциальная психология, психотерапия и консультирование, «дазайн», бытие-в-мире, человеческое бытие.

Parkulab O.H. EXISTENTIAL PSYCHOLOGY AS PHILOSOPHIC PRAXIS

This paper studies the problem of existential analysis and formation of existential psychology, psychotherapy and consulting as a philosophical praxis. The research has revealed the historical roots of the emergence of existential paradigm; it has considered the philosophical and literary groups its origins.

Key-words: existential, existential philosophy, existential psychology, psychotherapy and consulting, „Dasein”, being-in-the-world, human being.

Постановка проблеми. Екзистенціалізм належить до нових і модних інтелектуальних течій минулого століття, науковий інтерес до яких упродовж останніх десятиліть не лише не зникає, а, навпаки, зростає. Основними причинами, які зумовили актуальність екзистенційної тематики серед українських вчених, є прагнення долучитися до руху, який вже отримав визнання в світі, та розуміння того, що домінуюче сьогодні у психології й терапії уявлення про сутність людини, неадекватне й не дає нам того підґрунтя, якого ми потребуємо для розвитку прикладної психології й феноменологічних досліджень.

Ця парадигма охоплює широке коло буттєвих питань, зокрема тих, що пов'язані з існуванням людини у світі, сповненому трагічних подій, спричинених війнами, революціями, катастрофами, стихійними лихами тощо. В екзистенційному сенсі це так звані «межові ситуації», що виникають у момент нашого зіткнення із серйозною небезпекою для життя й викликають болючі переживання. Йдеться про особливий стан індивіда в екстремальних умовах, що зазирнувши смерті у вічі, відчуває не лише тваринний страх і затьмарення розуму, але й спостерігає за позитивними особистісними трансформаціями, які треба розглядати як специфічні виміри людського досвіду. Таким чином ми намагаємося вижити в умовах загрозливого світу, починаємо краще розуміти себе та інших і виявляємо мужність бути собою.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наукові студії К. Шнайдера і Р. Мея дають нам вагомий підстави вважати, що слід розглядати щонайменше три основні групи витоків екзистенціалізму: філософські, літературні й психологічні. Як зазначають дослідники, екзистенція укорінена в бутті, а не в психіці, й у цьому сенсі екзистенційна проблематика є насамперед онтологічна, а не психологічна.

До генеалогічного дерева екзистенціалізму належать чимало видатних філософів (М. Гайдегер, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс та інші), проте його основоположником вважають С. К'еркегора, який першим сформулював поняття «екзистенція». Значно вплинули на формування цього напрямку наукове учення «Філософія життя» й феноменологія Е. Гусерля [3].

Один із лідерів американської екзистенційної психології І. Ялом вважав, що на його творчому доробку найбільше позначилися спроби мислителів осмислити й розвинути такі ідеї та проблеми, як-то: творчість, безглуздість і смерть (Ф. Достоевський); тривога, відчай, страх, трепет, провина й

ніщо (С. К'еркегор); смерть, самогубство і воля (Ф. Ніцше); автентичне буття, турбота, смерть, вина, індивідуальна відповідальність, самотність, ізоляція (М. Гайдегер); безглуздість, відповідальність і вибір (Ж.-П. Сартр); міжособистісні стосунки Я-Ти (М. Бубер) [13].

Зауважимо, що вплив згаданих мислителів на розвиток екзистенційної парадигми не обмежується запропонованим переліком проблем, відтак кожен представник цього напрямку може вибирати свої теми й орієнтири, розставляти свої акценти. Відомо, що екзистенційні ідеї поділяють багато психологів, у тому числі й ті, хто не вважається прихильником цього терапевтичного підходу. Вихідним пунктом адептів екзистенціалізму є переконання про важливість допомоги індивіду в розвитку й посиленні його здатності відповідати вимогам життя [5; 7; 13].

Літературні витоків екзистенціалізму є найбільш численними та давніми, з ними пов'язані імена багатьох всесвітньо відомих письменників (Ф. Достоевський, С. Кінг, Ф. Кафка, В. Фолкнер, П. Коельо, О. Солженіцин та інші). У своїх творах вони намагалися привернути увагу читачів до таких життєво важливих здатностей людини, як пізнання свого внутрішнього світу й вільний вибір своєї долі. До категорії екзистенційних мотивів належать прагнення до свободи, розуміння відповідальності, прояс автентичності, усвідомлення свого місця у світі, пошуки сенсу життя, прийняття неминучості смерті, любов до всього живого тощо. За Ю. Левінім, вони виявляються в авторському тексті через актуалізацію так званих слів-екзистенціалів (поняття, що стосуються фундаментальних засад людського існування).

Згадані вище теми (мотиви, образи) присутні й у творчості українських письменників, які зі свого боку зуміли поєднати загальні риси екзистенціалізму з літературою. Проте вітчизняний літературний екзистенціалізм став широко відомим лише в останні два десятиліття. Такі екзистенціали, як відчай, смерть, боротьба, страждання, мужність, кохання, провина, є невід'ємною складовою частиною творів Л. Костенко, М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. Стуса, В. Шкляра та інших. Їм близький і зрозумілий екзистенціалізм як філософія межового буття.

Деякі дослідники, заглиблюючись у творчість відомих митців, вбачали прояви екзистенціалізму і в мистецтві. Як зазначав Р. Мей, «художники відбивають духовну сутність своєї епохи» [7]. Е. Ван-Дерзен, відома представниця англійського екзистен-

ційного аналізу, з цього приводу зазначала, що основна цінність екзистенційної філософії в тому, що вона подивилася на людину «широко», враховуючи всі сторони її життя. Подібні кроки робило і мистецтво, яке спостерігаючи за навколишнім життям, зображувало все так, як про це говорили філософи-екзистенціалісти.

Попри те, що ця парадигма має дуже глибокі й різноманітні історичні корені, Д. Леонт'єв [5] обстоював погляд, згідно з яким екзистенційна психологія тісно пов'язана з екзистенційною філософією, але не співпадає з нею. Перша є достатньо самостійним науковим доробком, що відрізняється від екзистенційної філософії, яка має свої теоретичні традиції. Звідси дослідник робить висновок, що теоретичним підґрунтям екзистенційної психотерапії є не філософія екзистенціалізму, а численні теоретичні розробки саме в рамках психології, й пов'язані вони з іменами Дж. Б'юджентала, В. Франкла, Р. Мея. Останній зазначав, що екзистенційний напрям є найбільш значущим із тих, які з'явилися в європейській та американській психології й психіатрії у минулому столітті. Він швидко поширився по всьому світі, проте на вітчизняних теренах екзистенційні мотиви (ідеї, образи) були присутні більшою мірою в літературі, драматургії, мистецтві, ніж у психології. Українська наука збагатилася дослідженнями з цієї тематики лише після настання періоду незалежності [1; 11].

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження – проаналізувати історичні джерела виникнення екзистенціалізму та обґрунтувати їх вплив на розвиток екзистенційного підходу до психології, консультування й терапії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, кожна наукова система обстоює свої теоретичні погляди, які виокремлюють її з-поміж інших напрямів, тим самим утверджуючи безперечне право на власне місце у психологічному просторі. Ми будемо розглядати дві основні групи витоків екзистенціалізму – філософські та літературні. До того ж зазначимо, що його психопрактичні корені також різноманітні. Це зумовлено тим, що екзистенційна психотерапія не суперечить іншим терапевтичним школам, а лише намагається проаналізувати структури людського існування з метою кращого розуміння людини в різних кризових ситуаціях. Мабуть, вже на часі говорити про цілі сімейство екзистенційно орієнтованих психологів, у поглядах яких присутні екзистенційні мотиви.

Щодо першої групи історичних джерел екзистенціалізму, зазначимо, що її поява зумовлена тим, що в Європі наприкінці XIX – початку XX століття зародилося нове покоління мислителів, яке намагалося досягнути ті зміни, що відбуваються в житті людей, з'ясувати їх глибинні причини та виробити до них певне ставлення. Внаслідок цього утворилися нові форми сприйняття світу й розуміння самої людини.

«Філософія життя» – одне із найбільш помітних філософських учень вищезгаданого періоду, яке виникло як опозиція класичному раціоналізму. Вважаємо, що риси такого світорозуміння можна знайти насамперед у С. К'єркегора. Водночас А. Камю, Ф. Ніцше, К. Ясперс не намагалися систематизувати свої філософські погляди, їх більше захоплював процес філософування про плинність часу та спроби осмислити й пояснити наше існування в світі, сповненому трагізму, абсурду й безглуздості.

В цьому контексті доречно згадати про вітчизняних дослідників екзистенціалізму – Н. Хамітова і С. Крилову, які наголошували на важливості побачити відмінність між екзистенціалізмом й екзистенціальною філософією, або екзистенціальним способом філософування [11]. Позаяк виникнення останньої припадає на попередні історичні періоди й пов'язане з творчістю Конфуція, Сократа, Сенеки, Августина Блаженного, Паскаля, Ларошфуко та інших. З цього приводу Б. Головки зазначав, що К. Ясперс запозичив термін «екзистенціалізм» у середньовічних схоластів, але надав йому, «під впливом Гусерля та Дільтея, сучасного персоналістського тлумачення» [3, с. 70]. Далі він також вказував на те, що треба розрізняти екзистенційну філософію, яка до середини минулого століття зусиллями К. Ясперса та М. Гайдегера розвивалася як один із знаних у вузьких колах фахівців напрямів університетської філософії Німеччини, та екзистенціалізм, який завдяки роботам французьких мислителів після другої світової війни поширився на весь світ і став справжньою інтелектуальною модою, втративши таким чином своє первісне суто теоретичне значення.

Для підтвердження цієї думки наведемо іншу цитату, яка належить А. Хюбшеру й вказує на те, що екзистенціалізм (від пізньолат. *existentia* – існування) – «філософія існування» – являє собою «найбільш безпосередній прояв сучасності, її загубленості, її безвихідності. Екзистенційна філософія відбиває загальне відчуття часу: відчуття занепаду, безглуздості й безвихідності всього, що відбувається. Екзистенційна філософія – це філософія радикальної

кінцевості» [11, с. 43–44]. Такий погляд сформувався під впливом трагічних подій, описаних на сторінках новітньої історії.

Сучасний світ в епоху глобалізації так само відчуває реальну загрозу для існування всього живого, в тому числі й людського роду. Нині навіть ті «гомосапієнси», які дотримуються фундаментальних правил цивілізованого суспільства, не почуваються в безпеці. Кожен з нас знаходиться в стані перманентної кризи, яка розпочалася значно раніше, і яку європейські екзистенціалісти назвали «кризою нашого часу». Чимало людей мали великі сподівання, що в новому тисячолітті завершиться епоха важких випробувань, глибоких потрясінь і руйнації усталених загальнолюдських цінностей. Натомість необхідно визнати, що гострота проблеми не вичерпана, так звана криза нашого часу поглиблюється й визначає нинішню екзистенційну ситуацію кожного індивіда. Війни, революції, Голодомор і Чорнобильська катастрофа залишаються кривавою раною на тілі українського суспільства й у свідомості багатьох людей. Вона занадто глибока, щоб швидко загоїтися й не кровоточити, хоча ми терапевтуємо її різними способами.

Зазначений акцент знаходить свій вияв у вірі П. Тілліха в те, що сміливість відкриває шлях до буття. Якщо у людини немає сміливості бути, то вона втрачає власне буття. Таким чином екзистенціалісти відмовляються перетворювати індивіда в знаряддя управління чи маніпулювання. Людина, на їх думку, не об'єкт, а суб'єкт, вільне, самодіяльне й відповідальне буття.

Якщо філософи-класики розглядали буття як гранично широке поняття, то першоосновою онтології екзистенціалізму є людське буття, або Dasein. За М. Гайдегером, те, що споконвіку незмінне й стосується нас, людей, але чого ми, власне, навіть не помічаємо. Під цим треба розуміти «є», «було», й «буде». Відтак, ще однією специфічною рисою онтології екзистенціалізму є виокремлення поняття "In-der Welt-Sein" (буття-у-світі). Оскільки для М. Гайдегера «я» не може бути відокремленим від «світу», то він вживав термін "Dasein" замість «я». Таким чином Dasein (людське буття) здатне не лише цікавитися буттям, а й дбати про себе як про своє буття, про смисл свого буття-у-світі. Як бачимо, екзистенціалізм пов'язаний з онтологією, наукою про буття, тому нижче подаємо розгорнуту концепцію людського буття, яку створили німецькі екзистенціалісти.

Згідно з К. Ясперсом, буття розшаровується на три рівні. Зовнішній рівень буття – це предметне буття, або існування (Dasein),

коли людина цікавиться лише предметами і сама переповнена «предметним буттям». Водночас К. Ясперс протиставляв цьому існування (Dasein) екзистенції і тим самим надавав поняттю «Dasein» («Дазайн») зовсім інакшого тлумачення, ніж М. Гайдегер. Говорячи про існування, К. Ясперс мав на увазі перш за все духовне буття особистості, її свідомість. Тому другий рівень поділу буття – це осягнення екзистенції, або усвідомлення духу. Екзистенція для К. Ясперса, як і для С. К'еркегора, становить буттєве ядро особистості. З особливою силою вона відкривається людині в так званій «межовій ситуації» (Grenzsituation), тобто у стані відчаю, невиліковної хвороби, важкої втрати, гострого відчуття провини, жаху тощо, коли людині загрожує моральна або фізична загибель.

Звідси третій рівень – трансценденція як раціонально незбагненна межа будь-якого буття й мислення. Це означає, що, пройшовши потрясіння граничної (або межової) ситуації, людина знаходить свободу й виходить за межі повсякденності «предметного буття» (цей погляд К. Ясперса став базовим для всіх течій екзистенціалізму ХХ ст.). Основна межова ситуація – перед лицем смерті. За К. Ясперсом те, що перед смертю залишається істотним – екзистенційне, а те, що втрачає свою цінність, є оголене буття. На його думку, безодня смерті просвітлює людину саме тому, що за нею прихована вічність екзистенції, її причетність до трансцендентного світу. Людина, відкриваючи його для себе, сповнює водночас новим смислом і людську екзистенцію, яка проявляється шляхом співвідношення себе з іншою екзистенцією й трансценденцією, тобто через любов до іншої людини й Бога. Тут, власне, знаходиться глибинне розв'язання всіх межових ситуацій, в яких людина змушена вибирати моделі (форми) поведінки, орієнтуючись на певні цінності та ідеали. Для індивіда основний момент вибору – «за» або «проти» Бога. Це зумовило розподіл екзистенціалізму на релігійний та атеїстичний (секулярний), які по-різному трактують межі людського існування й можливості їх подолання. Але, за словами Ж.-П. Сартра, представників обох груп об'єднує переконання, що існування передує сутності [10].

За спостереженнями науковців, віруючі люди або ті, хто хоча б почасти серйозно розмірковували про Бога й загробне життя, зазвичай вмирають легко. Інакше з людьми зовсім невірними, які панічно бояться смерті. Якщо це важко хворі, то вони втрачають можливості для душевного росту в термінальний період, що передбачає

радість і примирення. Лікар Є. Кюблер-Росс, маючи досвід роботи з невиліковно хворими, писала, що не хотіла б умерти раптово й втратити період росту, пізнання й наближення до Бога. Вона описала вираз обличчя хворих перед самою смертю, в тому числі в стані депресії й роздратування, – воно було спокійним і серйозним, умираючі відчували умиротворення та щастя й могли розповідати про це. Л. Томас, лікар і президент Слоан-Кетеринського ракового інституту, пояснював відсутність болю й страждання тим, що умирання пов'язане із якимось іншим процесом. За його словами, відбувається щось, чого ми не знаємо. Водночас ми вважаємо, що конфронтація зі смертю може бути джерелом особистісного зростання для фізично здорового індивіда.

Цікавим, на наш погляд, є підхід Ж.-П. Сартра [8] до проблеми розуміння людського існування. Він використовує гегелівські поняття «буття-в-собі», «буття-для-себе», «буття-для-іншого». Зазначимо, що Ж.-П. Сартр, на відміну від Ф. Гегеля, описував не буття взагалі, а індивідуальне буття особистості. Елемент «буття-у-собі», за Ж.-П. Сартром, відіграє роль перешкоди, яку треба подолати, і наповнює таким чином порожнечу людського проекту певним змістом. «Буття-для-себе» – це безпосереднє життя свідомості, воно виступає як «ніщо» щодо «буття-в-собі». Але вищим проявом людського існування є «буття-для-іншого» – як у ставленні до іншої людини, так і до себе. Таким чином сутність людського буття полягає у співіснуванні Я та Іншого. Тут на людину очікують конфлікти, до яких вона має бути готовою. Водночас треба враховувати, що лише через конфлікт індивіда із самим собою як Іншим і конфлікт з Іншим із зовнішнього світу можна знайти сенс свого існування. Ж.-П. Сартр вважав, що «буття-для-іншого» виявляє фундаментальну конфліктність міжособистісних стосунків: «Інший володіє таємницею того, чим я є. Він дає мені буття й тим самим володіє мною, я одержимий ним...». Далі мислитель продовжує: «Бути в самому собі іншим – ідеал – це первинний зміст ставлення до іншого...» [8, с. 209]. На цьому рівні можливе спілкування з Іншим як з товаришем за умови появи Іншого всередині власного Я.

Людина, на думку Ж.-П. Сартра, обирає свій спосіб буття на тлі абсолютної випадковості «тут-буття» й утримує наявні зв'язки зі світом. Не маючи змоги вибирати епоху, вона обирає себе в ній, своє місце й діяння. Наголошуючи на тому, що історична ситуація реалізується лише шляхом людського

вибору та дії, Ж.-П. Сартр підкреслює їх свідомий характер, тим самим заперечуючи фрейдівську теорію несвідомого.

Науково обґрунтованим є погляд на деякі події новітньої історії як катастрофічні, що похитнули нестійкість, слабкість і кінцевість усякого існування, а їх вплив на саму людину іноді був фатальним. Звідси у філософів і виникли спроби розглянути людину в умовах складних історичних випробувань. Але такі наміри, мабуть, не мали б успіху, якщо їх намагалися здійснювати ізольовано, поза зв'язком з літературою. Так, А. Камю, який особливого значення надавав філософським можливостям роману, писав, що на відміну від графоманів, великі письменники одночасно є й романістами, й філософами. Мабуть, в цих словах мислителя прихована відповідь на питання: чому екзистенціалізм ХХ ст. тяжіє до есе, роману, розповіді чи новели?

Такі видатні письменники, як Ф. Кафка, Т. Манн, О. Солженіцин, С. Кінг, а також А. Камю і Ж.-П. Сартр, зуміли в своїй творчості поєднати загальні риси екзистенціалізму з літературою. Їм близька філософія екзистенціалізму як філософія межового буття. Вона окреслює такий вимір людського буття, в якому відбувається свідомий вихід людини за межі буденності в екзистенційний простір, що є наслідком бажання реалізуватися за межами буденної присутності в світі. Все це зі свого боку є ознакою включеності людини у процеси творення й сприйняття культури.

Як зазначав Ж.-П. Сартр у своєму есе «Для чого письменник пише?» [9], ми усвідомлюємо, що через нас передається буття, але ми знаємо й те, що не ми його творці, тому письменник звертається до свободи читача, який повинен стати співавтором його твору і завершити почату письменником справу, приймаючи участь у процесі творення. Схожими, на нашу думку, є погляди одного із представників німецької класичної філософії Ф.-В.-Й. Шеллінга, який вивів мистецтво на новий шлях – свідоме начало і несвідоме завершення твору. За Шеллінгом, художник, окрім того, що входило до його задуму, інстинктивно вкладає у свій твір якусь безкінечність. У результаті справжній твір мистецтва завжди містить невичерпність тлумачень, ніби автору була властива безкінечна кількість задумів. Звідси загальна значущість і доступність мистецтва у вигляді сприйнятливості, яка виявляється у будь-якій свідомості. Для екзистенціалістів цього недостатньо, бо вони вбачали кінцеву мету мистецтва в тому, щоб вбираючи в себе весь світ, показати його таким, яким він є.

Але, за Ж.-П. Сартром, робити це треба так, ніби його джерело – свобода людини.

Читач сприймає всі події твору так, ніби вони взяті із його власного життя – саме так можна описати екзистенційну літературу, звільнену від зайвих прикрас і декору. А. Камю, розмірковуючи про типовість літературних образів, зазначав, що велика література ставить за мету створення своєрідних замкнених всесвітів, які вона заселяє типовими образами [4]. Присутність такої універсальності духовно зближує читача з героями, які трагічно викинуті за межі свого повсякденного буття й переживають відчуження від нього, знаходять мужність не втратити самих себе. Пояснення феномену мужності, який притаманний людині потенційно, дає нам інший погляд на саму людину і межі її можливостей [7]. Тому, мабуть, особливу цінність для читача має спосіб мислення письменника, йдеться насамперед про екзистенційне мислення й екзистенційний спосіб філософування (характеристику останнього подано вище).

Екзистенціалізм сьогодні, на початку XXI століття, – це один із способів раціонального мислення, що піддає критиці різні аспекти нашого життя. Саме у сумніві й постійному невдоволенні знаходиться енергія екзистенційного мислення. Воно ставить знак питання в кінці аксіом, руйнуючи стереотипи суспільної свідомості й вдаючись до самозаперечення. Приміром, так робив А. Камю, міркуючи: «Ні, я не екзистенціаліст і єдина книга ідей, яку опублікував, – “Міф про Сізіфа” – була спрямована проти філософів, які називаються екзистенціалістами» [4, с. 4]. Отже екзистенційне мислення опирається фіксації, дидактизму й усілякому формальному узагальненню.

Екзистенціалісти вважають, що в житті кожного виникає так званий застій, коли все наперед визначено й повторюється за звичкою, коли людина пристосовується до нетворчості, що призводить до деформації моралі. У буденності на протигагу цьому явищу приходиться щоденне та щохвилине випробування й утвердження моральних принципів. Відтак – відомі моральні константи заперечуються, ставляться під сумнів, але щоразу знаходяться нові докази їх життєвості та стійкості. Але ці докази переконливі лише тоді, коли вони разові й персональні, позбавлені стандартизації й автоматизму, що ведуть до безглуздості й абсурду.

Зі сказаного випливає, що література, яку прийнято називати терміном «екзистенціалізм», піддала сумніву питання про традиційну естетику та суспільну мораль. Екзистенціалізм визнає живу мораль, яка, так

само як і контекст твору, не може бути досконалою, тому що вона ніколи не стоїть на місці, не застигає. Це є свідченням того, що екзистенціалізм намагався вийти за рамки традиційних уявлень про мистецтво з його звичними атрибутами. Романісти-філософи у своїх творах показували правдивість життя, ситуацій і персонажів, виражаючи водночас сподівання свого покоління, яке втратило віру в брехливу мораль.

Якщо творчість митця – це вікно, розчилене у всесвіт, то всі зміни, що відбуваються в житті людей, знаходять тут своє віддзеркалення. Як тонко зауважив англійський поет П. Шеллі: «Душа стає тим, що вона споглядає». Мабуть, саме з цієї причини літературно-художні витoki екзистенціалізму, зазвичай, вважають найбільш численними і давніми. Це положення цілком узгоджується з думкою М. Мерло-Понті про те, що такі два види мистецтва, як художня література і живопис, найбільше відповідають філософському феноменологічному освоєнню світу [6]. Як свідчить творча спадщина В. Ван-Гога, Е. Дега, П. Пікассо, К. Моне, Е. Мане, їх більше цікавили проблеми людського існування в замкнутому, обмеженому просторі повсякденного буття, ніж написання пейзажів і натюрмортів.

Висновки. Отже представники екзистенціалізму мають такі спільні риси: вони не намагаються проникнути в методологічні аспекти науки чи розкрити природу моралі, релігії, мистецтва; їх увага сфокусована на гуманізмі, філософії буття, свободі і відповідальності, ставленні до смерті, пошуках сенсу життя та вивченні людини як унікальної істоти.

Філософи-екзистенціалісти збагатили сучасну психологічну науку новими поняттями й категоріями та залишили твори, які містять багато плідних думок і глибоких роздумів про буття людини і його сенс. Останній ми здатні досягнути за допомогою феноменологічного методу – ідентифікувавши вихідний досвід, в якому виявляється феномен тут-буття.

Екзистенційні мотиви – особливо такі, як прагнення до свободи, усвідомлення свого місця в світі, пошук сенсу життя, прийняття неминучості смерті та інші, можна знайти у відомих літературно-мистецьких витворах усіх часів і народів, у тому числі й українського.

Екзистенціалісти змогли поєднати психологію з філософськими основами, а отже зробили те, що наразі не вдалося зробити представникам інших наукових течій. Зокрема, помилковим виявився логічний позитивізм, особливо для психологів, які вивчають проблему особистості.

У майбутніх психологів важливо розвивати екзистенційне бачення (мислення), яке допоможе їм зрозуміти, що заважає повноцінному існуванню людини, і що сприяє екзистенційним змінам в її житті (без цього усякі перебудови в онтичному світі матимуть лише тимчасовий ефект).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Артюхіна Н.В. Историко-психологичний аналіз феномена межі як межового прояву існування людини: до постановки проблеми. Вісник ХДУ. Серія: Психологічні науки. 2018. № 1. Т. 1. С. 20–26.
2. Братченко С.Л. Экзистенциальная психология глубинного общения: уроки Джеймса Бюджентала. М.: Смысл, 2001. 197 с.
3. Головка Б.А. Проблема людини в екзистенціалізмі. Філософська антропологія. К.: Наукова думка, 1997. С. 70–139.
4. Камю А. Миф о Сизифе. Бунтарь. Мн.: ООО «Попурри», 2000. 544 с.
5. Леонтьев Д.А. Что такое экзистенциальная психология? Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии; под ред. Д.А. Леонтьева, В.Г. Щур. М.: Смысл, 1997. С. 40–54.
6. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия. СПб.: Ювента, Наука, 2001. 590 с.
7. Мэй Р. Мужество творить: Очерк психологии творчества. Львов: Инициатива; М.: Институт общегуманитарных исследований, 2001. 128 с.
8. Сартр Ж.П. Первичное отношение к другому: любовь, язык, мазохизм. Проблемы человека в западной философии. М., 1988. С. 190–249.
9. Сартр Ж.П. Что такое литература? Мн.: ООО «Попурри», 1999. 448 с.
10. Сартр Ж.П. Экзистенциализм – это гуманизм. Сумерки богов. М.: Политиздат, 1989. С. 319–344.
11. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії. Проблема людини та її меж / за ред. Н. Хамітова. К.: Наукова думка, 2000. 271 с.
12. Хюбшер А. Мыслители нашего времени. М.: Политиздат, 1962. 180 с.
13. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. М.: Независимая фирма «Класс», 1999. 576 с.

УДК 159.923.3

РЕШИМОСТЬ В СИСТЕМЕ СТИЛЕВЫХ ХАРАКТЕРИСТИК ЛИЧНОСТИ

Санников А.И., д. психол. н., старший научный сотрудник,
доцент кафедры теории и методики практической психологии
*Южноукраинский национальный педагогический
университет имени К.Д. Ушинского*

Свистула О.М., аспирант
кафедры теории и методики практической психологии
*Южноукраинский национальный педагогический
университет имени К.Д. Ушинского*

Рассмотрено современное состояние проблемы стилевых характеристик личности, принимающей решения. Анализируются свойства решимости (стремительность, обстоятельность, гибкость) как интегрального свойства личности. Представлены результаты корреляционного анализа взаимосвязей показателей решимости со свойствами личности, участвующими в детерминации принятия решений. Описаны профили волевых свойств личности и толерантности к неопределенности психологических свойств у лиц, отличающихся типом решимости.

Ключевые слова: *принятие решения, решимость личности, стилевые характеристики личности, психологическая система принятия жизненных решений.*

Розглянуто сучасний стан проблеми стильових характеристик особистості, яка приймає рішення. Аналізуються властивості рішучості (нестримність, обґрунтованість, гнучкість) як інтегральної характеристики особистості. Презентовано результати кореляційного аналізу взаємозв'язків показників рішучості з властивостями особистості, що беруть участь у детермінації прийняття рішень. Описано профілі психологічних властивостей осіб, які відрізняються за особливостями рішучості.

Ключові слова: *прийняття рішення, рішучість особистості, стильові характеристики особистості, психологічна система прийняття життєвих рішень.*

Sannikov A.I., Svistula O.M. DETERMINATION IN THE SYSTEM OF STYLE PERSONAL CHARACTERISTICS

It has been considered the current state of the problem of the stylistic characteristics of the personality who makes decisions. The properties of determination (swiftness, thoroughness, flexibility) are analyzed as an integral characteristic of the personality. It has been presented the results of the correlation analysis of the interrelationships of poorly developed the indices of the person's determination with personality properties that participate in the determination of decision-making. The profiles of psychological properties have been described in persons who are characterized by their properties of determination.

Key words: *decision-making, determination of personality, stylistic characteristics of personality, psychological system of making life decisions.*

Постановка проблеми. Современный этап в изучении проблемы индивидуальности отражает две тенденции. Первая реализует построение структурной иерархии индивидуально-психологических свойств личности и переход к представлению индивидуальности как целостной, неповторимой и уникальной системы (системы свойств и качеств личности), отличающейся своеобразием в принятии решений. Вторая тенденция характеризует традиционный подход к изучению принятия решений личностью, предполагая системное моделирование образующих его компонентов на основе детального анализа ситуации принятия решений и составляющих сложного психического процесса выбора личности. Моделирование принятия решения как продукта психологической системы жизненного выбора личности, ее составляющих, по совокупности параметров субъективного отражения состояния социальной среды позволяет фиксировать параметры его индивидуального своеобразия. Психологическая система выбора личности, принятия решения в конкретной ситуации предоставляет возможность отображения не только индивидуализированной стратегии принятия решения (совокупности применяемых тактик), а также стилевых проявлений целостной структуры индивидуальности, отражение модели синтеза свойств индивидуальности и личности. Недостаточная разработанность данной психологической проблематики и послужила источником проведения данного исследования.

Анализ последних исследований и публикаций. Современные исследования принятия решений, проведенные в последние два десятилетия, позволили накопить значительный объем данных об основных закономерностях выбора личности в различных, быстро меняющихся и сложных условиях социальной ситуации (риска, неопределенности, дефицита ресурсов, эмоциональной напряженности, ограниченности времени и пр.). Достаточно представить только направления в психологической науке, в которых затрагивалась проблематика принятия решений.

К ним можно отнести рассмотрение личностных детерминант принятия решений (Ю. Козелецкий, Г.М. Солнцева, Т.В. Корнилова); исследования операциональной структуры жизненного выбора, стратегий его реализации (С.В. Крутько, Д.А. Леонтьев, Е.Ю. Мандрикова); анализ выбора в контексте деятельности (В.А. Петровский, Н.В. Пилипко); изучение принятия решений и выбора личности как продукта психологической системы (Г.А. Балл, А.И. Санников). Исследовалось также влияние внешних факторов на жизненный выбор личности: в контексте задач, направленных на выбор вариантов решения (А. Tversky, D. Kahneman, Н. Т. Wang, О.О. Савина); в контексте социальных условий развития (Ж.-П. Сартр, В. Франкл, А.Г. Асмолов, В.П. Зинченко) и целеполагания личности (К.В. Власенко, Л.А. Исикова, О.Ф. Коган, Ю.М. Швалб) [2].

Вместе с тем практически отсутствуют данные об особенностях личности, принимающей решения, в частности, о стилевых характеристиках личности, проявляющихся в различиях ситуациях выбора и принятия решений. К недостаточно проработанным проблемам можно отнести вопрос зависимости успешности выбора решения от уровня развития отдельных свойств личности (или их комбинаций), которые участвуют в его детерминации. К таким факторам можно отнести решимость, которая рассматривается нами как сложное интегральное свойство личности [5; 6], как стилевая характеристика индивидуальности, которая также определяет стиль принятия решений личностью [3]. Под индивидуально-стилевыми характеристиками личности понимаются типичные для нее особенности психологической системы жизненного выбора, которые устойчиво проявляются в различных формах ее самореализации (непосредственно в активности выбора и принятия решений, в различных формах поведения, деятельности и жизнедеятельности). Рассматривая решимость в таком контексте, можно предположить, что определенная комбинация ее признаков (показателей), характеризующая тип решимости

(доминирование одного или нескольких показателей), может функционировать как стилиобразующий фактор, т.е. как стилевая характеристика индивидуальности.

В работах А.И. Санникова рассмотрена сложная структура решимости, среди которых выделены такие существенные признаки (показатели), как стремительность (компонент ориентации), обстоятельность (компонент мудрости) и гибкость (компонент эргичности) в принятии решений личностью [2, с. 208]. Данные показатели решимости наименее изучены, трудно поддаются прямым методам измерения, так как имеют выраженный латентный период (либо чрезмерно сжатый, либо неограниченно продолжительный). Приступая к исследованию, мы предположили, что обозначенные показатели решимости взаимосвязаны с некоторыми индивидуально-психологическими характеристиками личности, в частности с качествами воли, толерантности к неопределенности и др. в ситуации выбора. Основанием для такого предположения являются данные специальной литературы [1] и наши предварительные исследования.

Целью статьи является эмпирическое изучение взаимосвязи показателей решимости с другими индивидуально-психологическими свойствами личности (с волевыми качествами, с толерантностью к неопределенности, с авантюризмом, склонностью к риску и пр.) в ситуации выбора.

Методики и организация исследования. Для получения достоверных результатов был сконструирован комплекс методик, обеспечивающий достижение поставленной цели. Данный комплекс включает: процедуру «Мультидименциональные шкалы решимости» (МШР); методику «Волевые свойства личности» (ВКЛ); методику «Диагностика уровня рефлексивности» (РФл); «Тест-опросник качественных показателей склонности к риску» (Риск-черты); «Тест-опросник компонентов ассертивности» (ТОКАС); методику «Дифференциальный опросник решимости» (ДОР); «Исследование уровня импульсивности» (Имп); «Тест-опросник склонности к авантюристу» (АВАНТ-1); «Шкалу толерантности к неопределенности Д. МакЛейна» (ТН) [2]. Описание методик в данной статье мы не приводим, они достаточно полно освещены в литературе.

Статистическая обработка осуществлялась с помощью компьютерной программы SPSS 13.0 for Windows. Использовался количественный (корреляционный) и качественный анализы полученных данных. В исследовании принимало участие 74 че-

ловека, обучающихся в высших учебных заведениях г. Одессы (мужчины и женщины в возрасте 21-23 года).

Результаты эмпирического исследования и их обсуждение. Анализ статистических характеристик показателей, используемых в проведенном исследовании, показывает, что значения квадратичного отклонения значительно меньше средних значений всех показателей выборки испытуемых, но не стремятся к нулю. Это свидетельствует не только об имеющемся разбросе индивидуальных значений выборки испытуемых, но также и о достаточной ее однородности. Рассмотрим взаимосвязи показателей решимости (гибкости, стремительности, обстоятельности) с показателями принятия решений и индивидуально-психологическими свойствами личности (см. табл. 1).

Наибольший интерес для нас при рассмотрении корреляционных взаимосвязей представляют выделенные в анализе следующие закономерности. Во-первых, различные показатели решимости образуют устойчивые группы с различными характеристиками выбора и индивидуально-психологическими свойствами личности, принимающей решения. Во-вторых, каждая из рассматриваемых характеристик решимости внутри показателей одной методики представляет собой биполярные континуумы. Такие закономерности подтверждают высказанное ранее предположение о возможности множественного описания совокупности стилевых характеристик личности, принимающей решения [3, с. 103].

Анализ разнообразия корреляционных взаимосвязей создает условия для построения древовидных структур связей показателей, выделенных в корреляционном анализе с их последующим описанием и содержательной интерпретацией. Рассмотрим их более подробно.

Ведущей характеристикой ориентации решимости на ситуацию выбора является стремительность (Ст). Выделены значимые взаимосвязи стремительности со следующими показателями методик: 1) положительные со шкалами МШР: с показателем стремительности (СтР) принятия решения (на 1% уровне значимости); с показателями авантюризма (АвР), ассертивности (АсР) и самостоятельности (НзР) на 5% уровне значимости; 2) положительные с показателями волевых свойств личности: инициативностью (Инц), решительностью (Ршт), настойчивостью (Нст), энергичностью (Енр), внимательностью (Внм) и общим показателем (Воб) воли на 1% уровне значимости;

Таблица 1

Матрица корреляций показателей выбора, принятия решений и индивидуально-психологических свойств личности

	Показатели шкал решимости (Мультидимензиональный опросник МШР)							
	СтР	ДвР	РфР	ОсР	СпР	АвР	АсР	НзР
Ст	641**			-320*		328*	331*	350*
Об		532**	359*	592**	-324*			307*
Гб	320*							
	Показатели волевых свойств личности (ВКЛ)							
	Отв	Инц	Ршт	Нст	Енр	Внм	Цст	Воб
Ст		442**	693**	528**	457**	477**		539**
Об	408**				-363*		363*	
Гб		446**	352*	376*				
	Рефлекс.	Показатели склонности к риску				Показатели асертивности		
	Рфл	ЭКР	ККР	КрКР	КОР	ААс	РАс	ОПАС
Ст	-547**	476**		395**	419**	552**	471**	473**
Об	518**		-421**	-356*				
Гб		382*	404**	357*	442**	311*		
	Показатели решимости (по у опроснику ДОР)							Имппуль.
	Ст	Рс	Тл	Ав	Ас	См	Дм	Имп
Ст		300*			478**	307*	-500**	-526**
Об		-697**	-357*	-491**				
Гб	336*	337*	329*				-567**	
	Показатели авантюриности личности							
	АвЕМ	АвКк	АвКо	АвРо	АвОб	ОтНв	ОтСз	ОтНс
Ст			406**	446**	306*			-333*
Об	-410**	-406**	-376*	-337*	-446**		-300*	
Гб	455**		350*	422**	442**	-357*		

Примечание: здесь и далее: 1) нули и запятые не обозначены; 2) * – уровень значимости $p \leq 0,05$, ** – уровень значимости $p \leq 0,01$; 3) условные обозначения показателей «Мультидимензиональные шкалы решимости»: СтР – несдержанность, ДвР – дальновидность, РФР – рефлексивность, ОсР – обстоятельность, СпР – спонтанность, АвР – авантюриность, АсР – асертивность, НзР – независимость; 4) показатели «Волевых свойств личности»: Отв – ответственность, Инц – инициативность, Ршт – решительность, Нст – настойчивость, Енр – энергичность, Внм – внимательность, Цст – целеустремленность, Воб – общий показатель волевых качеств; 5) показатели, диагностируемые методикой «Диагностика уровня рефлексивности»: Рфл – рефлексивность; 6) показатели, диагностируемые методикой «Склонность к риску»: ЭКР – эмоциональный компонент, ККР – когнитивный компонент, КрКР – контрольно-регулятивный компонент, КОР – общий показатель склонности к риску; 7) показатели асертивности: ААс – аффективный компонент, РАс – регулятивный компонент, ОПАС – общий показатель асертивности; 8) показатели, измеряемые дифференциальным опросником решимости: Ст – несдержанность, Рс – рискованность, Тл – толерантность принятия решения, Ав – авантюриность, Ас – асертивность, См – независимость, Дм – догматичность, Об – обоснованность; 9) обозначения показателей авантюриности: АвЕМ – эмоционально-мотивационный показатель; АвКк – когнитивный показатель; АвКо – когнитивный показатель; АвРо – чувствительность к авантурным действиям; АвОб – общий показатель склонности к авантюриности; 10) показатели толерантности к неопределенности: ОтНв – отношение к новизне ситуации, ОтСз – отношение к сложности задачи, ОтНс – отношение к неопределенности ситуации.

3) положительные взаимосвязи с показателями склонности личности к риску: эмоциональным (ЭКР), контрольно-регулятивным компонентом (КрКР) и общим показателем (КОР) склонности личности к риску (на 1% уровне значимости, соответственно); 4) с качественными характе-

ристиками асертивности: аффективным компонентом (ААс), контрольно-регулятивным (РАс) и общим показателем асертивности (ОПАС) личности (на 1% уровне значимости); 5) с показателями решимости личности: рискованностью (Рс), асертивностью (Ас) и независимостью

(См) в принятии решения (на 5% и 1% уровне значимости).

Закономерными являются отрицательные связи стремительности со следующими показателями: 1) с показателем шкалы обстоятельности (ОсР) решимости на 5% уровне значимости; 2) с показателем рефлексивности (Рфл) личности на 1% уровне значимости; 3) с показателем догматичности (Дм) в принятии решений личностью на 1% уровне значимости; 4) с показателем импульсивности (Имп) личности на 1% уровне значимости; 5) с показателем толерантного отношения (ОтНс) к неопределенности ситуации (на 5% уровне значимости).

Такая поляризация и высокий уровень значимости выделенных связей позволяют предположить особую роль стремительности в принятии решений личностью, роль активатора поведения и деятельности. Не рассматривая тенденции взаимосвязи показателей (они не приведены в таб. 1), можно утверждать, что стремительность по силе и направленности не только проявляется в поведенческих характеристиках, сопровождающих выбор или принятие решения личностью. Она как компонент интегрального свойства личности участвует во всех формах и проявлениях активности, ориентируя личность на достижение поставленной цели.

Принципиально другую роль в ситуации принятия решения играет обстоятельность (Об) решимости личности. Выделены положительные значимые взаимосвязи обстоятельности (Об) со следующими показателями: 1) по методике МШР: дальновидностью (ДвР), рефлексивностью (РфР), предусмотрительностью (ОсР), независимостью (НзР) в принятии решений (1% уровне значимости); 2) с показателями ответственности (Отв) и целеустремленности (Цст) личности (на 1% и 5% уровне); 3) с рефлексивностью (Рфл) личности (на 1% уровне значимости). Все положительные связи с обстоятельностью образуют взаимосвязанный комплекс – один из компонентов решимости – «Мудрость».

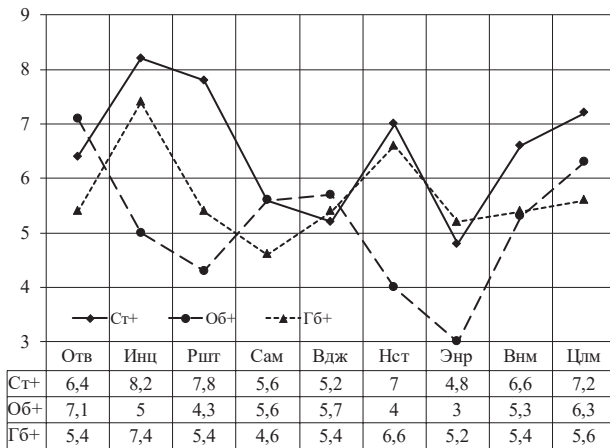
Выделены статистически значимые отрицательные взаимосвязи обстоятельности (Об) со следующими показателями: 1) со спонтанностью (СпР) в принятии решений (на 5% уровне значимости); 2) с энергичностью (Енр) личности (на 5% уровне значимости); 3) с когнитивно-смысловым (ККР) и контрольно-регулятивным (КрКР) компонентами склонности личности к риску на 1% и 5% уровне значимости; 4) с рискованностью (Рс), то-

лерантностью к выбору в принятии решений (Тл), авантюризмом (Ав) личности на 1% и 5% уровне значимости; 5) со всеми показателями авантюризма личности (на 1% и 5% уровне значимости); 6) с показателем толерантного отношения к сложным задачам (ОтСз), (на 5% уровне значимости). Одной из явных, очевидных причин выраженности негативных взаимосвязей является своеобразие рассматриваемого показателя обстоятельности (Об) в структуре показателей решимости личности предполагает не только продумывание последовательности шагов к достижению цели, но и отражает прагматичность выбора, учет «за» и «против» того или иного оцениваемого варианта решения.

Особую позицию в структуре решимости занимает гибкость выбора и принятия решений. Выделены положительные значимые взаимосвязи гибкости (Гб) со следующими показателями: 1) со шкалой стремительности (СтР) на уровне значимости 5%; 2) с инициативностью (Инци), решительностью (Ршт) и настойчивостью (Нст) воли (на 5% и 1% уровне значимости); 3) со всеми показателями склонности личности к риску (ЕКР, ККР, КрКР, КОР) и авантюризма (АвЕк, АвКо, АвРо, АвОб) (на 5% и 1% уровне значимости); 4) стремительности (Ст), рискованности (Рс) и толерантности к неопределенности (Тл) в принятии решений (на 5% уровне значимости, соответственно). Значимые отрицательные взаимосвязи гибкости получены с показателем догматичности решимости (Дм) и толерантности к новизне ситуаций (ОтНв) выбора и принятия решений на 1% и 5% уровне значимости.

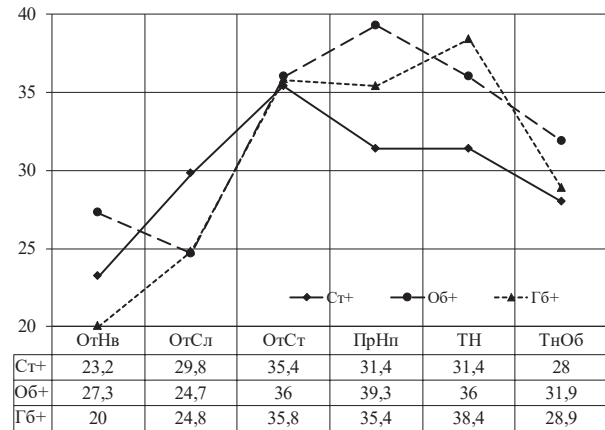
Качественный анализ результатов. Полученные корреляционные зависимости не только дают необходимые сведения для понимания устойчивых групп показателей, характеризующих доминирование одного из показателей решимости, но и возможность более полно раскрыть их психологическую природу. Более детальную картину представляется возможным получить с помощью качественного анализа изучаемых показателей решимости и их сравнения между собой (рис. 1-3). Для достижения этой цели нами были использованы метод «асов» и метод «профилей» [4]. Для этой цели в выборке испытуемых с помощью метода «асов» было выделено три группы, отличающиеся выраженностью показателей решимости личности: стремительностью (группа Ст, 5 человек), обстоятельностью (группа Об, 7 человек) и гибкостью (группа Гб, 5 человек).

Рассмотрим более детально профили психологических свойств в группах, отличающихся доминированием определенных показателей решимости (см. рис. 1 и 2). На рис. 1 представлены профили волевых свойств личности, а на рис. 2 – профили толерантности личности к неопределенности.

Рис. 1. Профили волевых свойств личности в группах, отличающихся доминированием показателей решимости (Ст+, Об+, Гб+)

Анализ профилей волевых свойств личности показал, что для каждой из групп (Ст+, Об+, Гб+) профиль имеет свою форму. Так, для группы стремительных (Ст+) характерны высокие значения инициативности (Инц+), решительности (Ршт+), настойчивости (Нст+), внимательности (Внм+) и целеустремленности (Цлм+). Актуализация свойства воли, внимательности (Внм) обеспечивает в принятии стремительных решений дополнительный контроль за возможным появлением ошибок. В группе обстоятельных (Об+) наибольшую выраженность получили показатели ответственности (Отв+), самостоятельности (Сам+), выдержки (Вдж+), внимательности (Внм+) и целеустремленности (Цлм+). Волевое усилие направлено на поддержание собственной активности (Нст+) и сосредоточение на глубоком анализе ситуации выбора, оценке вариантов и их последствий. Профиль волевых свойств представителей группы гибких (Гб+) отличается доминированием двух свойств – инициативности (Инц+) и настойчивости (Нст+) при почти равных по величине остальных свойствах воли. Готовность пересмотреть сделанный выбор, отказаться от возможного решения при прогнозировании возможных трудностей, сменить стратегию и тактики принятия решения вызывают в группе гибких (Гб+) необходимость поддерживать высокий уровень активности проявления всех используемых волевых свойств.

Рис. 2. Профили толерантности к неопределенности личности в группах лиц, отличающихся доминированием одного из показателей решимости (Ст+, Об+, Гб+)

Анализ профилей толерантности к неопределенности показывает неоднозначную картину в выделенных группах с доминированием свойств решимости. Так, в группе стремительных (Ст+) наиболее выраженным является показатель отношения к неопределенным ситуациям (ОтСт) и незначительно ниже показатель предпочтения неопределенности (ПрНп) и толерантности к неопределенности (ТН). Такая форма профиля свидетельствует о том, что представители данной группы более склонны воспринимать себя субъектами собственных решений, самостоятельно контролируют поиск вариантов выбора и возможности по их реализации; они более оптимистично оценивают последствия своих уже принятых решений, критичны к успехам и неудачам, более ориентированы на достижение успеха в будущем. Вместе с тем они по сравнению с другими группами менее рефлексивны, быстрее переходят от поиска вариантов решений к действиям и более склонны при этом идти на рискованные варианты решений, чем представители других групп.

Наиболее высокие значения отношения к неопределенным ситуациям (ОтСт), предпочтения неопределенности (ПрНп) и толерантности к неопределенности (ТН) в группе обстоятельных (Об+). Для данной группы нет ограничений по реализации их возможностей; их низкая готовность к риску и взвешенная рациональность, некоторая догматичность – все они в совокупности создают почву для глубокой проработки допустимых, приемлемых вариантов, анализа возможных последствий, а тщательное планирование реализации уже сделанного выбора делает достижение цели реально

достижимым. Решения отличаются рассудительностью, обдумыванием происходящего, учетом всех «за» и «против».

Самые высокие оценки показателя толерантности к неопределенности (ТН) получены в группе гибких (Гб+). При схожести формы профиля показатель толерантности к неопределенности в этой группе наиболее высок (ТН). Представители группы всегда готовы к случайности, кардинальному изменению условий ситуации, к невозможности быстро решить проблему. К еще одной особенности группы гибких (Гб+) необходимо отнести максимальную выраженность установочного компонента, эмоционального компонента и черт личности, аранжирующих проявления авантюриности.

Действительно, выделенные в корреляционном анализе тенденции получили подтверждение и в качественном анализе. Приведем фрагменты психологических портретов лиц, отличающихся выделенными показателями решимости.

Анализ полученных результатов показал, что лица с доминированием **стремительности** (Ст+) не теряются в ситуации неопределенности, проявляют инициативу и настойчивость, упорно следуют к своей цели, готовы отстаивать свои позиции и убеждать в этом других. Очень хорошо чувствуют приближение изменений в ситуации, в ситуации с риском ведут себя уверенно и спокойно, не лишены авантюриности, при этом их решения отличаются выраженной рациональностью, могут сосредотачиваться на поставленной цели, не восприимчивы к чужому влиянию.

У лиц с доминированием **обстоятельности** (Об+) значения показателя рациональности при принятии решений выражены выше, чем в других группах, что помогает им избегать выбора неверных, непродуктивных и неэффективных, решений. Они уделяют большое внимание поиску недостающей информации при принятии решения, контролю процессом выбора и самоконтролю, способны тщательно обдумывать свои решения, прогнозировать последствия своих поступков. Представители этой группы не склонны к риску и авантюризму, их отличает и низкая выраженность готовности к риску.

Представителей группы с доминированием **гибкости** (Гб+) характеризует высокая толерантность к неопределенности ситуации, способность к изменению программы собственных действий при появлении новых требований ситуации выбора. Вместе с тем особая роль гибкости в принятии решений заключается в высокой энергичности, готовности к риску, к асертивным действиям при любых изменениях

во внешней среде. Наличие и органичное сочетание таких качеств, как рациональность и высокая готовность к риску, приводят не только к внешне наблюдаемому быстрому принятию решений, но и к возможности снизить неблагоприятные последствия возможных ошибок, к организации более пластичной, продуманной информационной подготовки, проработке возможных альтернативных вариантов выбора, быстрых действий по их коррекции в ходе реализации.

Таким образом, сравнительный анализ групп с доминированием различных показателей решимости (Ст+, Об+, Гб+) обнаружил две закономерности. Первая подтверждает предположение о том, что для лиц с доминированием определенного показателя решимости присущ уникальный профиль индивидуально-психологических свойств личности. Наличие столь выраженных и отличающихся друг от друга профилей подтверждает также возможность использования показателей решимости в качестве основания в типологии стилей личности принимающей решения.

Выводы из проведенного исследования.

1. Стиль как проявление комбинации стилевых характеристик личности, принимающей решения, является типичным, устойчивым реагированием индивида на определенную жизненную ситуацию, адекватную условиям выбора и принятия решений. Ведущей стилеобразующей характеристикой личности, принимающей решения, является решимость.

2. Решимость является интегральной характеристикой личности, отражает способность смело и независимо принимать зрелые жизненные решения, избирательно используя при этом свойства личности как личностные ресурсы.

3. Различные комбинации показателей решимости, «тип решимости» образуют целостную многомерную структуру ограниченного множества взаимосвязанных и взаимодействующих свойств личности и отражают специфику принятия решений личностью.

Перспективы исследования. Опираясь на сочетание различных показателей решимости, выраженность индивидуально-стилевых особенностей личности в ситуации выбора, а также полученные результаты, целесообразно изучить разноеобразие стилей личности принимающей решения. Создание классификации стилей личности в ситуации выбора представляет собой самостоятельную и перспективную задачу.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Моросанова В.И., Индина Т.А. Регуляторные и личностные основы принятия решений: [монография]. СПб.; М.: Нестор- История, 2011. 282 с.
2. Санников А.И. Психология жизненного выбора личности: [монография]. Одесса: Изд-во ВМВ, 2015. 440 с.
3. Санніков О.І. Від стилю прийняття рішень до стильових характеристик особистості: генеза уявлень // Вісник післядипломної освіти: збірник наукових праць. Вип. 3(32) / НАПН України, Ун-т менедж. освіти. К.: АТОПОЛ ГРУП, 2017. С. 98–115.

4. Санникова О.П. Эмоциональность в структуре личности: [монография]. Одесса: Хорс, 1995. 334 с.
5. Sannikov A.I. Components of decision-making style: the personal approach / Scientific enquiry in the contemporary world: theoretical basics and innovative approach. Vol. 2. CA, USA: B&M Publishing, 2014. Pp. 176–182.
6. Sannikov A.I. Individual psychological qualities of a personality and of decision-making style // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III (22), Issue: 45. Budapest, 2015. Pp. 75–78.

УДК 155.8+154.3

МОДЕЛІ КЛАСИФІКАЦІЇ ДОСЛІДЖУВАНИХ ЗА ЧАСОВОЮ ОРІЄНТАЦІЄЮ ЯК ОСНОВОЮ ЖИТТЄВИХ ПРАГНЕНЬ ОСОБИСТОСТІ

Семененя О.І., аспірант кафедри
загальної психології та психології розвитку особистості
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

У роботі висвітлено стан досліджуваності проблеми часової орієнтації особистості як основи її життєвих прагнень. Виділено та охарактеризовано погляди сучасних українських вчених на дану проблему. Сформульовано авторський підхід до створення двохкластерної моделі особистості за часовою орієнтацією як основою життєвих прагнень: за першим кластером виявлені досліджувані, які надають перевагу часовій перспективі майбутнього часу, другий кластер виявив осіб, налаштованих на минулий та теперішній час. Проведене дослідження впливу часової перспективи особистості на основні показники життєвих прагнень: життєстійкість, сенсо-життєві орієнтації, рівні досягнень та онтогенетичної рефлексії.

Ключові слова: особистість, модель особистості, часова орієнтація, життєві прагнення, рівень онтогенетичної рефлексії.

В статье освещено состояние исследованности проблемы временной ориентации личности как основы ее жизненных стремлений. Выделены и охарактеризованы взгляды современных украинских ученых на данную проблему. Сформулирован авторский подход к созданию двухкластерной модели личности по ее временной ориентации как основе жизненных стремлений: в первом кластере выявлены испытуемые, предпочитающие временную ориентацию на будущее, второй кластер включал лиц, настроенных на прошлое и настоящее время. Проведено исследование влияния временной перспективы на основные показатели жизненных стремлений, таких как: жизнестойкость, смысло-жизненные ориентации, уровень достижений и онтогенетической рефлексии.

Ключевые слова: личность, модель личности, временная ориентация, жизненные устремления, уровень онтогенетической рефлексии.

Semienienia O.I. MODELS OF CLASSIFICATION OF SUBJECTS UNDER TEMPORAL ORIENTATION AS THE BASIS OF PERSON'S LIFE ASPIRATIONS

The paper highlights the state of research of the problem of the temporal orientation of the person as the basis of its life aspirations. The views of modern Ukrainian scientists on this problem are highlighted and described. The author's approach to the creation of a two-cluster personality model in time orientation is formulated as the basis of life aspirations: the first cluster identified the subjects who prefer the time perspective of the future time, the second cluster identified individuals who have been configured for the past and present. The study of the influence of the temporal perspective of the individual on the main indicators of life's aspirations: life-sustainability, sensory-life orientation, achievement levels and ontogenetic reflection have been carried out.

Key words: personality, personality model, time orientation, life aspirations, level of ontogenetic reflection.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство висуває підвищені вимоги до рівня розвитку особистості, оскільки сьогодні, як ніколи, потрібні вискооефективні люди, здатні правильно оцінювати і власні можли-

вості, і результати своєї діяльності. Категорія життєвих прагнень описує як внутрішньо мотивовану, пов'язану з глибинним відчуттям себе, так і зовні мотивовану поведінку, зачіпає всі сфери особистості, починаючи

із зовнішніх проявів поведінки і закінчуючи її «ядром»: отже, життєві прагнення не можна розглядати як такі, що належать одному з рівнів організації людини, вони пронизують особистість, є засобом вираження вроджених передумов спонукань людини, певним чином впливаючи на ступінь їх задоволення на всіх рівнях. Місце життєвих прагнень у категоріальній структурі сучасної психології є чітко визначеним, але залишаються не розглянутими аспекти часових орієнтацій особистості в процесі формування життєвих прагнень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Особливості взаємодії особистості з трьома вимірами часу (минуле, сьогоднішнє та майбутнє) розкривають багато нового в процесах свідомості та самосвідомості особистості (так, пам'ять реалізується завдяки минулому, очікування – завдяки майбутньому та ін.). На психологічному рівні час розглядають як переживання, внутрішній досвід свідомості (Т.М. Титаренко [4]); опосередковане ставлення до часу залежить від розуміння суб'єкта, його ставлення до відображувальних тривалостей, взагалі від свідомості (Б.Й. Цуканов [5]).

Для розуміння життєвих прагнень як характеристики самосвідомості та її теоретико-емпіричного дослідження основного методологічного значення набуває створена З.О. Кіреєвою паритетно-ієрархічна модель розвитку свідомості детермінованої репрезентаціями часу, в якому вчена розглядає її як спосіб функціонування суб'єктивного образу світу [2]. Даний підхід дозволяє нам розглядати життєві прагнення в контексті часової орієнтації особистості та спрямованості на певний часовий вимір (минуле, сьогоднішнє та майбутнє).

Аналізуючи функції свідомості, З.О. Кіреєва особливо підкреслює такі: контролю і оцінки, відображувальну, породжувальну, регулятивно-оцінну і рефлексивну [2]. Саме рефлексивна функція, на думку вченої, характеризує сутність свідомості, завдяки чому відображається світ, мислення про нього, підстави і способи регуляції власної поведінки, дій, вчинків, самі процеси рефлексії і навіть самосвідомість [2]. Спираючись на ці тези, в нашому дослідженні особливої уваги ми приділяємо дослідженню онтогенетичної рефлексії як важливої складової частини життєвих прагнень та її місцю в даному конструкті,

Відображення темпоральної дійсності у свідомості відбувається в трьох взаємопов'язаних напрямках: репрезентації метричних властивостей часу (тривалість), топологічних властивостей часу (незво-

ротна послідовність протікання подій із минулого через сьогоднішнє в майбутнє) і репрезентації для орієнтування в часі (З.О. Кіреєва [2]). Саме топологічні властивості часу, на наш погляд, забезпечують формування життєвих прагнень як важливого механізму упевненості особистості у своїх силах та можливостях без впливу негативного досвіду невладних спроб або дій.

Також слід зазначити, що Ф. Зімбардо та Дж. Бойд виділяли збалансовану, гнучку часову перспективу, яка дозволяє обирати відповідну часову орієнтацію для кожної конкретної ситуації [1]. Така часова орієнтація є найбільш оптимальною для функціонування людини в суспільстві. На їхню думку, профілем такий часовий перспективи є: високий рівень часової перспективи «Позитивне минуле»; помірно високий рівень часової перспективи «Майбутнє», помірно високий рівень часової перспективи «Гедоністичне теперішнє»; низький рівень часової перспективи «Негативне минуле»; низький рівень часової перспективи «Фаталістичне теперішнє».

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у створенні моделі особистості за часовою орієнтацією як основою життєвих прагнень особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. На даному етапі використували опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо та методика самооцінки рівню онтогенетичної рефлексії, які відображають ставлення особистості до подій минулого, теперішнього та майбутнього. Показники шкал «Негативне минуле» та «Позитивне минуле» були віднесені до ставлення до подій минулого часу, показники шкал «Гедоністичне теперішнє» були віднесені до ставлення до події теперішнього та показники шкал «Майбутнє» та «Фаталістичне теперішнє» – ставлення до подій майбутнього часу. Також до ставлення до минулого були віднесені показники опитувальника онтогенетичної рефлексії.

Кластеризація була здійснена за методом к-середніх. Об'єктами кластеризації виступали досліджувані працівники МНС. Усі значення показників були перетворені в стандартні z-оцінки, оскільки вони вимірювалися в різних шкалах. Параметрами кластеризації були показники методик, застосованих у дослідженні. За моделлю показники шкал були розподілені на 2 кластера (табл. 1). Конвергенція була досягнута на етапі 4-ої ітерації. Мінімальна відстань між початковими центрами кластерів складала 6,526 одиниць.

Таблиця 1
**Аналіз розподілення показників часу
 на 2 кластера**

Показники	Кластери	
	1	2
Чинник майбутнє	0,363	-0,311
Чинник негативне минуле	-0,631	0,541
Чинник позитивне минуле	-0,137	0,117
Чинник гедоністичне теперішнє	-0,444	0,381
Чинник фаталістичне теперішнє	-0,587	0,503
Рівень онтогенетичної рефлексії	-0,254	0,218

Отже, до першого кластера були віднесені працівники МНС, орієнтовані на майбутнє, а до другого – орієнтовані на теперішнє та минуле. У кількісному вигляді чисельність першого кластеру склала 66 досліджуваних осіб, другого – 77 осіб. Дослідивши результати кластерного аналізу, ми прийшли до висновку, що пропонується модель розподілу вибірки за двома кластерами є доцільною та відповідає меті і завданням дослідження життєвих прагнень особистості.

Проведення однофакторного дисперсійного аналізу дозволило виявити статистично значущі відмінності між групами орієнтування за часом (табл. 2).

Статистично значущі відмінності між кластерами були виявлені за всіма показниками, окрім чинника позитивного минулого. Отже, можна резюмувати, що ностальгічна, позитивна реконструкція минулого, уявлення подій минулого в райдужному світлі притаманна обом групам часової перспективи.

Слід зауважити, що формування ставлення до часу – це процес, на який діють

безліч чинників: вік, стать, культурні і ціннісні особливості особистості, релігійна орієнтація, рівень освіти, соціальний статус, різні життєві та кризові ситуації (З. Кіреева [2], А. Сирцова [3], О. Мітіна [3]).

За розумінням часової перспективи можна уявити людей, які орієнтовані тільки на майбутнє, минуле або теперішнє. Але немає чіткої часової диференціації: і минуле і майбутнє – це абстрактні поняття і існують тільки в нас в голові, це психологічні конструкти. Люди, які орієнтуються і на минуле, і майбутнє, живуть у світі абстракцій, тоді як люди, що приймають життя на основі теперішнього, усвідомлюють своє тіло, реальність, що відбувається зараз (А. Сирцова, О.В. Мітіна [3]). Та модель, що була запропонована нами, – це простір особистісного уявлення про час, не розділений на чіткі сектори детермінованого ставлення до всіх подій життя.

Для дослідження впливу часової перспективи особистості на основні показники життєвих прагнень: життєстійкість, смисложиттєві орієнтації, рівні досягнень та онтогенетичної рефлексії – проводився однофакторний дисперсійний аналіз та оцінювалися такі описові статистики, як арифметичне середнє (M) та стандартне відхилення (SD). Однофакторний дисперсійний аналіз дозволив виявити статистично значущі відмінності між досліджуваними працівниками МНС, які були віднесені до двох груп за орієнтуванням на певну часову перспективу.

Результати дослідження описових статистик наведемо в таблиці 3.

Показник «Важливість зовнішніх прагнень» підкреслював більшу значущість зовнішніх досягнень в осіб, які були орієнтовані на майбутній час (M=0,033). Стандартне відхилення (SD=1,069) за цим показником

Таблиця 2
Аналіз статистично значущих відмінностей між групами часової перспективи

Показники	Майбутнє		Теперішнє та минуле		F	p
	M	SD	M	SD		
Чинник «Майбутнє»	1,918	0,196	1,724	0,323	18,107	0,001
Чинник «Негативне минуле»	4,448	0,280	4,869	0,302	73,720	0,001
Чинник «Позитивне минуле»	2,242	0,430	2,338	0,320	2,324	0,130
Чинник «Гедоністичне теперішнє»	1,884	0,302	2,136	0,258	28,921	0,001
Чинник «Фаталістичне теперішнє»	5,184	0,544	5,898	0,558	59,618	0,001
Рівень онтогенетичної рефлексії	93,485	11,961	99,351	12,257	8,323	0,005
Примітка: M – середнє арифметичне; SD – стандартне відхилення						

свідчить про більший розбіг оцінок важливості досягнень, ніж у групі працівників МНС, які орієнтовані та теперішній та минулий час ($SD=0,887$). Важливість внутрішніх прагнень ($M=0,033$) більше була притаманна групі досліджуваних, які орієнтувалися на теперішнє та минуле. Розподіл стандартного відхилення в групі ($SD=1,041$) свідчив про більшу різноманітність оцінок важливості досягнень за базовими психологічними потребами.

За вірогідністю були виявлені статистично значущі відмінності між групами працівників МНС ($F=5,094$, $p=0,026$) за значеннями вірогідності внутрішніх прагнень. Так, досліджувані, які були орієнтовані на теперішній та минулий час, виявилися значно ($M=0,166$) сміливішими в оцінках досягнення успіху, на відміну від осіб «майбутнього»

($M=-0,193$). Щільність розподілу стандартного відхилення значень оцінок вірогідності в обох групах значно не відрізнялася ($SD=0,974$ – група «Теперішнє та минуле», $SD=0,915$ – група «Майбутнє») та підкреслювала характер відмінностей між групами. Показники вірогідності зовнішніх прагнень зберігали попередній характер розподілу значень у групах ($M=-0,051$ та $M=0,043$, $SD=1,036$ та $SD=0,958$ відповідно), тобто за групою «Теперішнє та минуле» досліджувані виявляли більший ступінь ймовірності досягнень бажаного, проте статистично значущих відмінностей не було виявлено.

За результативністю досягнень були виявлені статистично значущі відмінності за всіма показниками: «Результат досягнень за зовнішністю», «Результат досягнень за внутрішніми прагненнями» та «Результат

Таблиця 3

Аналіз описові статистик дослідження життєвих прагнень особистості

Показники	Майбутнє		Теперішнє та минуле		F	p
	M	SD	M	SD		
Важливість зовнішніх прагнень	0,033	1,069	-0,029	0,887	0,144	0,705
Важливість внутрішніх прагнень	-0,039	0,876	0,033	1,041	0,198	0,657
Вірогідність зовнішніх прагнень	-0,051	1,036	0,043	0,958	0,317	0,575
Вірогідність внутрішніх прагнень	-0,193	0,915	0,166	0,974	5,094	0,026
Результат досягнень за зовнішністю	-0,290	0,803	0,249	1,084	11,083	0,001
Результат досягнень за внутрішніми прагненнями	-0,238	1,099	0,204	0,763	7,952	0,005
Результат досягнень за зовнішніми прагненнями	-0,173	0,928	0,148	0,745	5,244	0,024
Рівень розбіжності прагнень та досягнень	0,097	0,988	-0,083	0,957	1,226	0,270
Потенціал особистості за зовнішніми прагненнями	0,159	1,025	-0,137	0,954	3,193	0,076
Потенціал особистості за внутрішніми прагненнями	0,030	1,010	-0,026	0,811	0,138	0,711
Мета	33,242	2,321	34,182	3,505	3,445	0,066
Процес	33,470	3,978	33,195	5,018	0,129	0,720
Результат	30,045	4,916	30,455	4,515	0,269	0,605
Локус Я	23,409	1,806	23,844	2,109	1,724	0,191
Локус Життя	33,470	3,452	34,403	3,643	2,446	0,120
Прийняття ризику	18,379	2,822	20,065	3,396	10,218	0,002
Залучення	34,621	3,229	35,429	3,669	1,921	0,168
Контроль	29,818	3,495	33,143	3,670	30,479	0,001
Предметна діяльність	29,848	10,736	31,857	15,179	0,809	0,370
Міжособистісне спілкування	5,212	4,153	6,779	3,909	5,392	0,022
Рівень онтогенетичної рефлексії	93,485	11,961	99,351	12,257	8,323	0,005

Примітка: напівжирним шрифтом виділені статично значущі розбіжності ($p \leq 0,05$)

досягнень за зовнішніми прагненнями». Найбільші відмінності між групами часової перспективи були виявлені за показником «Результат досягнень за зовнішністю» ($F=11,083$, $p=0,001$). Тобто працівники МНС, які живуть сьогоднішнім та минулим ($M=0,249$), були значно більше сконцентровані на власній фізичній привабливості, ніж орієнтовані на майбутнє ($M=-0,290$). Також характер розподілу стандартного відхилення відображав значну різноманітність оцінки власної зовнішності в представників теперішнього та минулого часу ($SD=1,084$).

Результати досягнень за внутрішніми та зовнішніми прагненнями визначали значну перевагу досліджуваної групи «Теперішнє та минуле» ($M=0,204$ та $M=0,148$ відповідно), на відміну від групи «Майбутнє» ($M=-0,238$ та $M=-0,173$ відповідно). Отже, за підсумком досягнутого, працівники МНС, орієнтовані на теперішній та минулий час, виявилися значно успішнішими, цілеспрямованими і наполегливими. Щільність розподілу значень стандартного відхилення відображала більшу згуртованість в оцінках у групи «Теперішнє та минуле» ($SD=0,763$ та $SD=0,745$), проте досліджувані групи «Майбутнє» виявляли різноманітність в оцінках власних досягнень ($SD=1,099$ та $SD=0,928$).

Рівень розбіжності прагнень та досягнень відображав ступінь різниці між вірогідністю та реальними досягненнями, тож групи часової перспективи не виявляли статистично значущих відмінностей. Проте працівники МНС, орієнтовані на майбутнє ($M=0,097$), мали більший рівень розбіжності між очікуваним та досягнутим, ніж особи, які орієнтувалися на теперішнє та минуле ($M=-0,083$).

Показники потенціалу особистості не виявляли статистично значущих відмінностей між групами часу. Але можна визначити наявність більшого потенціалу за внутрішніми та зовнішніми прагненнями в групі працівників МНС, орієнтованих на майбутнє ($M=0,159$ та $0,030$ відповідно), ніж у досліджуваних іншої групи ($M=-0,137$ та $M=-0,026$ відповідно). Щільність розподілу оцінок потенціалу досягнень відображала більшу однотайність у оцінках групи теперішнього та минулого часу ($SD=0,954$ та $SD=0,811$), проте досліджувані групи майбутнього часу виявляли різноманітність в оцінках власних досягнень ($SD=1,025$ та $SD=1,010$).

Показники за значеннями шкали «Мета» свідчать про більшу осмисленість та спрямованість у поставці цілей у представників групи «Теперішнє та минуле» ($M=34,182$), також характер розподілу відповідей свід-

чить про різноманіття та різноплановість поставлених цілей ($SD=3,505$). У групі «Майбутнє» працівники МНС виявилися трохи менш осмисленими у своїх цілях ($M=33,242$), проте спрямованими в оцінках рівня своєї мети ($SD=2,321$).

Процес життя сприймається працівниками МНС, орієнтованими на майбутнє, більш цікавим та оптимістичним ($M=33,470$), ніж тими, що орієнтовані на теперішній та минулий час ($M=33,195$). Щільність розподілу значень стандартного відхилення відображала більшу розбіжність в оцінках групи «Майбутнє» ($SD=5,018$), проте представники групи «Теперішнє та минуле» виявляли відносну єдність в оцінках власного перебігу життєвого процесу ($SD=3,978$).

Значення показників шкали «Результат» виявляли майже рівні ступені результативності життя та задоволеності власною реалізацією життєвого простору ($M=30,045$ та $M=30,455$, $SD=4,916$ та $SD=4,515$ відповідно).

Дослідження рівню «Локус контролю Я» виявило вищий рівень впевненості вільному побудові свого життєвого шляху в групі «Теперішнє та минуле» ($M=23,844$, $SD=2,109$) в порівнянні з групою «Майбутнє» ($M=23,409$, $SD=1,806$). Значення показнику «Локус контролю Життя» визначало більшу схильність працівників МНС, які орієнтовані на теперішній та минулий час ($M=34,403$, $SD=3,643$), визнавати себе «хазяїном» власного життя, вільно приймати рішення та впроваджувати свої наміри в реальному житті. Натомість досліджувані, спрямовані на майбутнє, не дуже відрізнялися у своїх оцінках ($M=33,470$, $SD=3,978$), проте були трохи фаталістичними у своїх уявленнях.

За аналізом показників життєстійкості були виявлені статично значущі відмінності між групами за шкалами «Прийняття ризику» ($F=10,218$, $p=0,002$) та «Контроль» ($F=30,479$, $p=0,001$). Досліджувані, орієнтовані на теперішній та минулий час ($M=20,065$, $SD=3,396$), визначали життя в якості набуття досвіду, в незалежності від окрасу – позитивного чи негативного. Проте досліджувані, які орієнтувалися на майбутнє ($M=18,0379$, $SD=2,822$), не так активно сповідували ідеї розвитку через засвоєння знань та накопичення досвіду.

Відчуття контролю власного життя та вибору власного шляху розвитку було більше притаманне саме представникам групи «Теперішнє та минуле» ($M=33,143$, $SD=3,670$), що характеризувало їх наполегливістю та спрямованістю у здобутті нового досвіду. Представники групи «Майбутнє» виявилися ($M=29,818$, $SD=3,495$) більш безпорадними в контролі процесу життєвих досягнень.

Показники «Залучення» в обох груп мали майже однаковий характер, проте досліджувані зі орієнтуванням на теперішній та минулий час ($M=35,429$, $SD=3,229$) виявилися більш зануреними в процес отримання задоволення від життя, на відміну від досліджуваних із орієнтуванням на майбутній час ($M=34,621$, $SD=3,229$).

Виявлено статистично значущі відмінності за шкалою «Міжособистісне спілкування» ($F=5,392$, $p=0,022$). Так, досліджувані, які орієнтувалися на теперішній і минулий час ($M=6,779$, $SD=3,909$), відзначали більш високий рівень реалізації в комунікативній сфері за досліджуваних, які були орієнтовані на майбутній час ($M=5,212$, $SD=4,153$), відзначали більш розвинені навички побудови процесів спілкування та налагодження нових контактів.

За рівнем онтогенетичної рефлексії було виявлено статистично значущі відмінності між групами часової перспективи. Представники групи «Теперішнє та минуле» виявляли значну перевагу ($M=99,351$) в аналізованні та переосмисленні минулого з метою виключення помилок та корегування поведінки в майбутньому. Проте представники групи, які орієнтувалися на майбутнє ($M=93,485$), ігнорували попередній досвід та були більшою мірою налаштовані на попередні досягнення без огляду на минуле.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, було виявлено дві групи працівників МНС за ознакою часової перспективи. Першу групи склали досліджувані, орієнтовані на майбутній час, їх поведінка більшою мірою визначається прагненнями до цілей і винагород майбутнього, плануванням досягнень майбутніх цілей. Друга група представлена респондентами, які налагоджені на минулий та теперішній час. Вони живуть сьогоднішнім, налаштовані на

отримання всіх благ, не відкладаючи на завтра, проте сприймають минуле зі всіма його гіркими помилками та ностальгічними спогадами. За нашим дослідженням виявлені статистично значущі відмінності між групами за такими показниками, як: вірогідність внутрішніх прагнень, результат досягнень за зовнішністю, внутрішні прагнення та зовнішні прагнення, прийняття ризику, контроль, міжособистісне спілкування та рівень онтогенетичної рефлексії. Досліджувані, орієнтовані на теперішній та минулий час, виявилися значно сміливішими в оцінках ймовірності досягнення «духовного» успіху. Вони виявлялися значно успішнішими, цілеспрямованими та наполегливими в результатах досягнення матеріальних, соціальних та особистісних благ. На відміну від своїх опонентів зі ставленням до майбутнього, сприймали життя як процес набуття досвіду, процес боротьби за нові знання та право впливати на результати власної діяльності. Також досліджувані зі ставленням до минулого та теперішнього часу виявляли здатність рефлексії власного минулого з метою осмислення помилок та накопичення досвіду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зимбардо Ф. Парадокс времени: новая психология времени, которая улучшит вашу жизнь. СПб.: Речь, 2010. 352 с.
2. Киреева З.А. Развитие сознания, детерминированное временем: монография. Одесса, 2010. 380 с.
3. Сырцова А. Возрастная динамика временных ориентаций личности. Вопросы психологии. 2008. № 2. С. 41–54.
4. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К.: Либідь, 2003. 376 с.
5. Цуканов Б.И. Время в психике человека: монография. Одесса: Астропринт, 2000. 220 с.

УДК 159.92(091)

ДІАГНОСТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ТИПОЛОГІЇ ЖИТТЄВОЇ ПОЗИЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Тавровецька Н.І., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри практичної психології
Херсонський державний університет

У статті зазначені методологічні та структурні аспекти дослідження життєвої позиції особистості як однієї з фундаментальних категорій психології особистості, які потребують розроблення адекватного психодіагностичного інструментарію. Проаналізовано основні результати апробації існуючих діагностичних методик для оцінювання різних компонентів складного феномена життєвої позиції, виділено нові закономірності та конкретні вияви, що пояснюють функціонування життєвої позиції особистості.

Ключові слова: життєва позиція, базисні переконання та установки, типологія життєвої позиції.

В статье указаны методологические и структурные аспекты исследования жизненной позиции личности как одной из фундаментальных категорий психологии личности, которые требуют разработки адекватного психодиагностического инструментария. Проанализированы основные результаты апробации диагностических методик для оценки различных компонентов феномена жизненной позиции, выделены новые закономерности и конкретные проявления, объясняющие функционирование жизненной позиции личности.

Ключевые слова: жизненная позиция, базисные убеждения и установки, типология жизненной позиции.

Tavrovetska N.I. DIAGNOSTIC INSTRUMENTS OF TYPOLOGY OF AN INDIVIDUAL'S LIFE POSITION

The article outlines the methodological and structural aspects of the study of the individual's life position as one of the fundamental categories of personality psychology, which require the development of adequate psychodiagnostic instruments, are indicated. The main results of approbation of existing diagnostic techniques for the evaluation of various components of the complex phenomenon of life position are analyzed, new laws and specific manifestations explaining the functioning of life position are revealed.

Key words: life position, basic beliefs and settings, typology of life position.

Постановка проблеми. Аналіз теоретичних та емпіричних досліджень природи життєвої позиції особистості, її складових і вплив на психологічну стабільність, соціальну зрілість, психологічне благополуччя, самовизначення та самоздійснення підтвердив неоднозначний практично-інструментальний підхід у визначенні форм і видів життєвої позиції. Через це життєва позиція особистості постає нечітким, багатоаспектним поняттям, що ускладнює її діагностику. Формування життєвої позиції особистості містить великий комплекс об'єктивних і суб'єктивних умов, чинників і процесів, серед яких – засвоєння особистістю досвіду, формування світогляду, різноманітних знань, вироблення переконань, соціальних і професійних навичок, розвиток міжособистісних відносин. Головними конструктами, які обумовлюють трансформацію, вибір життєвої позиції особистості, особливо під час кризових ситуацій, є такі: базисні переконання, екзистенційна наповненість, смисловтрата, суб'єкт-об'єктні орієнтації тощо. Усі ці конструкти можуть виступати як основні складники видів життєвої позиції особистості, і тоді постає завдання їх чіткого відокремлення, операціоналізації та

методологічного описання. З іншого підходу перелічені елементи позиції виступають не лише регуляторами поведінки особистості, а й рушійною силою її соціального й психічного розвитку та можуть бути факторами, що обумовлюють вибір того чи іншого виду життєвої позиції. Отже, ми поставили за мету звузити розуміння життєвої позиції до конкретного набору чітких вимірюваних характеристик.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях К.О. Абульханової-Славської, А. Адлера, Е. Берна, О.Ф. Бондаренка, А.М. Большакової, Є.І. Головахи, О.А. Донченко, В.П. Казмиренка, О.О. Кроніка, І.П. Манохи, В.В. Москаленко, В.Г. Панка, Л.В. Помиткіної, М.Л. Смульсон, В.О. Татенка, Т.М. Титаренко, Ю.М. Швалба, В. Франкла, Е. Фромма, Т.Е. Харріса представлені розробки категоріального апарату життєвої проблематики, методи діагностики та теорії життєконструювання та життєвизначення. Аналіз робіт зазначених авторів виявив відсутність діагностичного інструментарію з визначення складових життєвої позиції особистості, що й зумовило мету нашого дослідження.

Постановка завдання. Обґрунтувати можливості використання діагностичного інструментарію в питанні емпіричного вивчення та виділення типів життєвої позиції особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Упродовж 2017–2018 років було проведено багатоаспектне дослідження життєвої позиції особистості. Емпіричною базою виступили факультети перепідготовки та підвищення кваліфікації, заочні відділення закладів вищої освіти м. Херсона. Для свого дослідження ми поставили обмеження у віці (від 20 до 55 років), оскільки спирались на те, що це дорослі особи, котрі вже мають певний життєвий досвід, зокрема досвід подолання життєвих труднощів і самовизначення. Нижче представлено результати дослідження вибірки чисельністю 120 осіб. Дослідження мало пошуковий характер і мало за мету, по-перше, апробацію існуючих діагностичних методик для оцінювання різних компонентів складного феномена життєвої позиції, а по-друге, виявлення невідомих раніше закономірностей і конкретних виявів, що пояснюють функціонування життєвої позиції в структурі життєвого шляху особистості.

Для здійснення мети ми відібрали діагностичні інструменти, призначені для вимірювання життєвої позиції та споріднених із нею феноменів: 1. *Опитувальник суб'єкт-об'єктних орієнтацій О.Ю. Коржової* (2006), створений у контексті наукового напрямку «Психологія життєвих ситуацій» на основі авторської теорії суб'єктної включеності людини в життєдіяльність [2]; 2. *Шкала базисних переконань (Р. Янофф-Бульман, адаптована О.О. Кравцовою* (2000), у 2007 р. *реадаптований і рестандартизований М.А. Падун та А.В. Котельниковою*). Заснована на американській традиції розуміння життєвої позиції як співвідношення позитивно-негативного оцінювання себе та навколишнього середовища, а також когнітивній концепції базових переконань особистості [6]; 3. *Шкала базисних переконань (WAS)* для визначення Я-позиції, яка є фундаментальною складовою життєвої позиції. Додатково ми використали *Шкалу загальної самоефективності Р. Шварцера і М. Ерусалема в адаптації В.Г. Ромека* (1996); 4. *Шкала екзистенції А. Ленгле, К. Орглер, адаптація С.В. Кривцовою* (2009). Опитувальник спрямований на вимірювання екзистенційної наповненості – інтегральної характеристики особистості, пов'язаної з відчуттям наповненості життя сенсом [3, с. 141–170]; 5. *Опитувальник суб'єктивного відчуження (адаптація Є.М. Осіна, 2010)*, який спрямований на вимірюван-

ня переживання смислового відчуження – порушення смислових зв'язків у структурі життєвого світу особистості, що лежить в основі смисловтрати [5]; 6. *Тест життєстійкості С. Мадді в адаптації Д.О. Леонтьєва та О.І. Рассказової* (2006), який спрямований на вивчення ресурсу життєстійкості, що сприяє успішному подоланню стресу та складних життєвих ситуацій, зниженню внутрішньої напруги [4]; 7. Для з'ясування компонента життєвої позиції – відповідальності за власне життя ми використали *методику «Локус контролю» Дж. Роттера*, розроблену на основі теорії суб'єктивної локалізації контролю поведінки; 8. *Шкала задоволеності життям Е. Дінера в адаптації Д.О. Леонтьєва, Є.М. Осіна* (2008), яка призначена для вивчення когнітивної оцінки відповідності життєвих обставин очікуванням індивіда; 9. *Оксфордський опитувальник щастя* (опублікований М. Аргайлом у 1989 р.), спрямований на єдине вимірювання щастя як противагу депресії [1]. Цей компонент не входить безпосередньо до життєвої позиції, проте наочно демонструє ефективність та оптимальність відповідних життєвих стратегій.

Для редукції кількості змінних ми використали факторний аналіз, розрахунки проводили в програмному пакеті SPSS версії 16.00. Факторизації підлягало 168 кількісних змінних (метод головних компонент, без обертання). Загалом у структурі даних виявлено 23 латентні фактори з власним значенням, більшим за 1. Серед них вісім мають найбільшу вагомість і сумарно пояснюють 72 % дисперсії змінних.

Отже, у масиві діагностичних даних, що виявляють різні аспекти життєвої позиції за допомогою існуючих стандартизованих методик, присутні латентні змінні, за якими стоять реальні психічні феномени, що регулюють уявлення особистості про себе та світ. Ми припускаємо, що це конкретні типи життєвих позицій, які представляють стратегії загального життєздійснення, поширені у вибірці.

Фактор 1 (власна вага 41,48, пояснює 24,7 % загальної дисперсії вибірки) об'єднав 90 змінних, тобто більш ніж половину кількісних показників, що підлягали факторизації. Зокрема, це єдиний фактор, у який повністю увійшли шкальні показники за опитувальником життєстійкості та шкалою екзистенції. Саме показник «життєстійкість» має найвиразніші кореляції з фактором, тобто визначає його обличчя. Назвемо цей фактор «Залучене цілеспрямоване життя». Саме цей тип життєвої позиції можна вважати найбільш оптимальним. Розглядаючи змістовне наповнення фактора як життєвої

позиції, що має провідне значення у вибірці, відзначимо такі характеристики:

– життєстійкість як стійка особистісна диспозиція, провідними чинниками котрої в цьому випадку виступають залученість і контроль;

– екзистенційна наповненість життя, провідним компонентом якої є свобода – здатність знаходити реальні можливості дії, створювати з них ієрархію відповідно до суб'єктивної цінності й у такий спосіб приходити до персонально обґрунтованих рішень;

– повне розуміння себе (відсутність самовідчуження в будь-яких виявах), інтернальний локус контролю та відповідальності;

– здатність реалізувати внутрішню активність, перетворювати життєву ситуацію відповідно до внутрішніх потреб. Активне освоєння світу поєднується з переконаністю в його доброзичливості;

– цінність власного «Я-образу», відмінною рисою якого є опора на нейтрально-позитивне ставлення до себе, визнання

власних переваг, віра у власну компетентність та ефективність.

Характерно, що життєва позиція, котра стоїть за фактором 1, не є безумовно пов'язаною з відчуттям задоволеності людини своїм буттям. Це легко пояснити, адже для здійснення подібної активності потрібний певний розрив між суб'єктивною оцінкою реальної життєвої ситуації та уявленням про бажане (діалектичне протиріччя, що є джерелом розвитку та росту). Водночас фактор 1 демонструє надзвичайно сильний взаємозв'язок із глобальним відчуттям щастя: кореляція з діагностичним показником Оксфордського опитувальника щастя складає 0,809. Тобто відмінною характеристикою описаної життєвої позиції є щастя в русі, у діяльній активності, спрямованій на досягнення далеких і значущих цілей. Цей висновок підтверджує досить висока кореляція фактора з показником суб'єкт-об'єктних орієнтацій за опитувальником О.Ю. Коржової. Крім того, наповненість життя та присутність у ньому значущого сенсу виступає глобальним чинником, що

Таблиця 1

**Значущі кореляції окремих пунктів «Тесту життєстійкості»
С. Мадді з фактором 1 (оптимальна життєва позиція)**

№ пункту	Зміст твердження	кореляція з F 1
1	Я часто не впевнена у власних рішеннях	-0,842
16	Іноді мене лякають думки про майбутнє	-0,708
14	Ввечері я часто відчуваю себе абсолютно розбитою	-0,706
3	Часто, навіть добре виспавшись, я насилу змушую себе встати з ліжка	-0,694
18	Мені здається, що я не живу повним життям, а тільки граю роль	-0,690
11	Часом усе, що я роблю, здається мені непотрібним	-0,673
36	Іноді я мрію про спокійне, розмірене життя	-0,659
5	Часто я віддаю перевагу тому, щоб «плисти за течією»	-0,646
15	Я вважаю за краще ставити перед собою важкодоступні цілі й досягати їх	0,637
37	Мені не вистачає завзятості закінчити розпочате	-0,634
20	Проблеми, що виникають, часто здаються мені нездоланими	-0,617
26	Я часто шкодую про те, що вже зроблено	-0,615
27	Якщо проблема вимагає великих зусиль, я вважаю за краще відкласти її до кращих часів	-0,570
38	Буває, життя здається мені нудним і безбарвним	-0,560
9	Я завжди контролюю ситуацію настільки, наскільки це необхідно	0,537
33	Мої мрії рідко збуваються	-0,521
10	Часом я так втомлююся, що вже ніщо не може зацікавити мене	-0,516
43	Буває, на мене навалюється стільки проблем, що просто руки опускаються	-0,500
39	У мене немає можливості впливати на несподівані проблеми	-0,500
35	Часом мені здається, що всі мої зусилля марні	-0,501
4	Я постійно зайнятий, і мені це подобається	0,490
23	Коли хто-небудь скаржиться, що життя нудне, це означає, що він просто не вміє бачити цікаве	0,462

протидіє виникненню відчуженості від світу в будь-якому вияві.

Звернемо увагу, що поняття «*hardiness*», так само як і життєва позиція, визначається як система переконань про себе, про світ, про відносини зі світом. Спільна природа цих конструктів дає нам змогу трактувати життєстійкість як один із компонентів життєвої позиції, тому зупинимось більш детально на з'ясуванні ролі та значущості цієї складової. Аналізуючи кореляції окремих питань «Тесту життєстійкості» (С. Мадді) з фактором 1, можемо уточнити характерні атрибути такого ставлення, його феноменологію.

Аналізуючи виявлені феноменологічні вияви, можемо виділити серед них чотири визначальні компоненти життєвої позиції, що пов'язані з життєстійкістю: 1) наявність важливих життєвих цілей, які відповідають внутрішній спрямованості людини та її уяв-

ленням про бажане майбутнє; 2) активна зайнятість, заповненість життя враженнями, справами та подіями, які, проте, не викликають відчуття втоми; відсутність симптоматики «відкладеного життя»; 3) відчуття контролю та можливості впливу на події, взаємопов'язане із впевненістю у власних рішеннях; 4) енергетична наповненість, що скоріше є наслідком відповідного ставлення до життя та, у свою чергу, надає людині внутрішні ресурси для повсякденної цілеспрямованої активності, а також сили впертися із труднощами, що виникають на життєвому шляху.

Крім того, звертають на себе увагу неоднозначні кореляції субшкал базових переконань із фактором 1. Вважаємо з'ясування цього аспекту важливим, адже це безпосередньо стосується взаємозв'язків між структурними компонентами життєвої позиції. Дані факторного аналізу, що сто-

Таблиця 2

Значущі кореляції окремих пунктів «Шкали базисних переконань» із фактором 1 (оптимальна життєва позиція)

№ пункту	Зміст твердження	кореляції змінних із F1
<i>версія О.О. Кравцової</i>		
3	Кого в цьому житті спіткає нещастя – справа випадку	-,510
5	У цьому світі набагато частіше відбувається щось добре, ніж погане	,700
6	Перебіг нашого життя багато в чому визначається випадком	-,678
8	Я часто думаю, що в мені немає нічого доброго	-,546
14	Якщо людина добра, до неї прийдуть щастя й удача	,486
15	Життя занадто сповнене невизначеності – багато залежить від випадку	-,503
18	Я про себе невисокої думки	-,575
19	Здебільшого добрі люди отримують те, чого заслуговують у житті	,606
24	Загалом, життя – це лотерея	-,675
28	Я дуже задоволений тим, яка я людина	,458
31	У мене є причини соромитися свого характеру	-,586
<i>версія М.А. Падун, А.В. Котельникової</i>		
2	Мені часто здається, що в мені занадто мало доброго	-,567
7	У мене є підстави бути про себе невисокої думки	-,697
8	Мені здається, що я не така щаслива («удачлива»), як більшість людей	-,570
12	Можна сказати, що я собі подобаюся	,451
20	Удача посміхається мені значно рідше, ніж іншим	-,658
23	Мої переваги цілком перевершують мої недоліки	,702
24	Я вважаю, безглуздо докладати які-небудь зусилля для захисту себе від невдач	-,691
25	Фортуна занадто часто повертається до мене спиною	-,683
26	Сумніваюся, що я в змозі контролювати події, які відбуваються в житті	-,481
33	Довіряти людям небезпечно	-,451
35	Загалом, я ціную себе досить високо	,555
37	Сумніваюся, що можу бути досить цікавим і привабливим для багатьох людей	-,653

суються кожного пункту методики, відображені в таблиці 2.

Отже, для життєвої позиції, характеристики якої об'єднані першим фактором, характерне позитивне самоствавлення, визнання загальної не випадковості подій, переконаність у здатності власного контролю над життєвими ситуаціями, а також базова довіра до світу, віра в те, що добра поведінка буде відповідним чином нагороджена.

Фактор 2 (власна вага 19,07; визначає 11,4 % сукупної дисперсії) позитивно корелює з віком опитаних жінок. Найбільш виразною його складовою є базове переконання про цінність і значимість власного «Я» (завдяки впевненості у власній удачі та здатності контролювати події). Водночас уявлення про світ змінюються на негативні, зникає віра в доброзичливість навколишніх людей і довіра до них. Значно зростає

відчуженість від майже всіх значущих сфер життя (крім роботи), екзистенційна спустошеність виявляється у формі безсилля та нігілізму.

Якщо розглядати змістовне наповнення фактора як окремих різновидів життєвої позиції, можемо впевнено припустити, що з віком, із неминучим накопиченням різноманітних життєвих криз і негативних переживань значно змінюється як самосприйняття, так і загальна картина світу жінок. Вони вже мають досягнення в житті, забезпечили власний соціальний статус і побутовий комфорт (тобто більше задоволені умовами життя), проте вже не відчують щастя. Зростає прагнення контролювати події та обґрунтована віра у свої можливості, водночас суттєво знижується довіра до світу й до людей – усе це визначає продуманість життєвої стратегії. Ми вважаємо цю позицію наслідком надбання життєвого досві-

Таблиця 3

**Значущі кореляції окремих пунктів «Шкали базисних переконань»
із фактором 2 (відчужена життєва позиція)**

№ пункту	Зміст твердження	кореляції змінних із F2
4а	Люди за своєю природою добрі	-,456
5б	Я вважаю, що людям довіряти не можна	,407
13б	Люди за своєю природою недружелюбні та злі	,483
27б	Мені здається, що якщо я буду відвертий (-а) з людьми, вони використають це проти мене	,586
10б	Я побоююся, що людина, якій я довірився, може зрадити мене	,449
10а, 36б	Я людина, якій щастить	,409; ,608
16а, 28б	Я вважаю, що мені дуже часто щастить	,410; ,691
32а	Мені щастить більше, ніж іншим людям	,554
3б	Загалом, доля до мене прихильна	,592
21а, 32б	Озираючись на своє життя, я розумію, що доля була до мене прихильною	,680; ,747
9б	Як правило, я в змозі діяти так, щоб отримати максимально сприятливий результат	,404
17а	Я майже завжди докладаю зусиль, щоби запобігти нещастям, які можуть трапитися зі мною	,506
22а	Якщо вживати запобіжних заходів, можна уникнути нещастя	,641
27а	Я зазвичай вибираю стратегію поведінки, яка принесе мені максимальний виграш	,492
30б	Мені цілком під силу вибрати максимально виграшну стратегію поведінки в складних життєвих ситуаціях	,599
28а, 12б	Я дуже задоволена тим, яка я людина. Можна сказати, я собі подобаюся	,518; ,424
35б	Загалом, я ціную себе досить високо	,481
6б	Непорядні люди дуже рідко отримують по заслугах	,470
29б	З гідними, добрими людьми невдачі трапляються так само часто, як і з поганими	,437

Примітка: (а) – нумерація пунктів опитувальника за версією О.О. Кравцової, (б) – нумерація пунктів опитувальника за версією М.А. Падун та А.В. Котельникової.

ду, причому не обов'язково негативного. Екзистенційна наповненість знижується за всіма вимірами, але, можливо, людина стає просто більш об'єктивною та усвідомленою щодо власних цінностей, більш критичною до оцінювання себе та власного життя.

Паралельно зростає об'єктна орієнтованість, тобто знижується активність життєвої позиції. Зовні така людина діяльна та успішна, але її вчинки та рішення мають здебільшого автоматизований характер. Загальний і транзитивний локуси контролю дещо зміщуються назовні (зокрема, це виявляється в переконанні про власну щасливу вдачу). Людина відчуває втрату сенсу, що стосується таких важливих життєвих сфер, як стосунки з іншими людьми, родинні відносини, а також переживає відчуження від самої себе (останнє можна також пояснити переживанням кризи середнього віку, пов'язаної з погіршенням фізичного стану, глобальною переоцінкою власного життя та перебудовою життєвих перспектив). Для цього стану актуальна проблематика контролю та безсилля, тобто власна здатність впливати на важливі життєві ситуації; виходом із ситуації може слугувати заняття деструктивною позицією, знецінення та нігілізм. Робота слугує найбільш цікавою та прийнятною сферою власної реалізації особи – вона постійна занята, і їй це подобається. Життєстійкість суттєво знижується завдяки тому, що людина відчуває втому від накопичення труднощів, втрачає віру в можливість їх вирішення. Вона більше не прагне отримувати досвід і знання, переживаючи життя у всій його повноті, воліє уникати стресів і перенавантажень.

Цікаві зміни відбуваються в базових переконаннях особистості. Для цієї життєвої позиції характерні такі установки:

Відповідно до концепції Р. Янофф-Булман [7, с. 440], подібні зрушення в базових установках є свідченням переживання людиною психологічної травми або життєвої кризи. З таблиці 3 ми бачимо, що велику значущість у факторі має оцінка власної удачі. Можливо, це відображення реальних життєвих досягнень, а можливо, захисний механізм, що дає змогу вибудовувати необхідну ілюзію психологічної безпеки у світі, сповненому стресів і труднощів. Характерними рисами цієї життєвої позиції є базова недовіра до людей (що свідчить про досвід переживання зрад і розчарувань), визнання несправедливості розподілу щастя та нещастя у світі.

З огляду на все вищеперелічене фактор 2 та відповідна життєва позиція отримали назву «*Розчарованість і забезпечення власної психологічної безпеки*».

Фактор 3 має власне значення 14,23 та визначає 8,5 % загальної дисперсії даних вибірки. Найбільшу вагу в ньому має базове переконання про справедливість навколишнього світу, що поєднується з частковим знеціненням власного «Я». Цей фактор має не досить виразні, проте глобальні від'ємні зв'язки з екзистенційною наповненістю, особливо з параметром відповідальності. Розглядаючи відповідну життєву позицію особистості, можемо описати її так: «Світ – це гарне місце, повне добрих людей і сприятливих можливостей. Якщо я буду обережним і поводитимусь гарно, я отримаю те, що мені потрібно». Людина майже повністю покладається на справедливість світу, його доброзичливість і прихильність до себе. Усі зусилля така особистість спрямовує на те, щоби слідувати встановленим правилам і відповідати соціальним очікуванням. Проте вона неготова до зустрічі з життєвими труднощами, до їх самостійного подолання. Назвемо цей фактор «*Несформульоване очікування від світу*». Зважаючи на негативний зв'язок фактора з віком опитуваних, можемо вважати описаний варіант життєвої позиції дещо незрілим, перехідним. Це неготовність до відповідального та вільного життєздійснення. Варто відзначити, що кореляції фактора 3 з показником задоволеності життям мають від'ємний характер, що є додатковим свідченням тимчасовості цієї позиції.

Фактор 4 (власне значення 12,62, визначає 7,5 % дисперсії вибірки) є крайнім виразом описаної вище позиції. Ми назвали його «*Установка на паразитування*». Цей варіант пасивної життєвої позиції базується на максимальному перенесенні відповідальності за власне життя на навколишніх людей (як близьких, так і взагалі соціум), на переконанні, що інші мають допомагати людині досягати всього, що вона бажає в житті. Локус контролю суттєво зміщений назовні – людина не визнає свою спроможність впливати на події навколишнього світу. Вона визнає власну неефективність, відмовляється від самоконтролю й водночас переконана в тому, що навколишні люди за своєю природою не просто добрі, а включені в життя інших і готові прийти на допомогу. Характерно, що при цьому людина цілком задоволена своїм буттям і не бажає нічого в ньому змінювати. Висока власна вага фактора, його позитивна кореляція з показниками задоволеності свідчать про достатню успішність такої стратегії життєздійснення – звісно, для індивіда, який її дотримується, а не для навколишніх людей.

Характер зв'язків фактора 4 з окремими питаннями діагностичних методик дає нам

змогу більш детально описати цю викри-
влену, проте ефективну стратегію адапта-
ції. Наші попередні висновки підтверджені
змістом конкретних базисних установок, а
також особливостями життєстійкості – лю-
дина бездіяльна, уникає складних завдань і
життєвих труднощів, проте має досить ви-
сокі домагання, які, очевидно, задовольняє
завдяки психологічно грамотній експлуата-
ції навколишніх людей.

Фактор 5 має власне значення 10,51 та
пояснює 6,3 % розподілу даних вибірки.
Його визначальними компонентами є за-
гальна незадоволеність життям (відчуття
невідповідності ідеалу, недосягнення голов-
них цілей і бажання іншого життя) і водночас
загальна нездатність до перетворення жит-
тєвої ситуації. Шляхи вирішення конфлік-
ту переважно деструктивні: спрямованість
на самоздійснення в зовнішньому світі без
урахування внутрішніх потягів і ресурсів; не-
віра у власну здатність запобігти можливим
неприємностям, перекидання відповідаль-
ності на прихильність зовнішніх обставин і
доброчинність навколишніх людей; скарги
на власну нещасливу долю та бажання
змінити минуле. Наслідком таких некон-
структивних стратегій є відчуття, що «життя
проходить повз» і мріям не судилося збу-
тись. Ми назвали відповідний тип життєвої
позиції «Пасивна, споглядальна установка».

Фактор 6 є певною протилежністю попе-
редній позиції, він отримав назву «Креатив-

не самоздійснення» (власна вага 8,86, ви-
значає 5,3 % загальної дисперсії). Головні
роль у факторі відіграють транситуативна
мінливість і рухливість – виразне внутрішнє
прагнення особистості до новизни та са-
мозміни, до перетворення життєвої ситуа-
ції, до самовдосконалення в усіх життєвих
сферах. Складається особливий стиль вза-
ємин зі світом – відповідальний, контролюю-
ючий і незалежний. Високий ступінь дові-
ри до світу в цьому випадку виступає саме
наслідком незалежності, не прив'язаності
до обставин. Ця довіра виправдана, бо не
є сліпою. Фактор пов'язаний із виявами
авантюризму, пошуком вражень і пригод.
Варто зазначити, що ця стратегія не є од-
нозначно сприятливою, адже описана жит-
тєва позиція не спирається на усвідомлені
внутрішні сенси та стійкі перспективні цілі.
В її основі лежить переконання в мінливості
та випадковості буття, у несправедливості
та неконтрольованості життєвих подій (при
цьому зберігається віра в людей і власна
висока самооцінка, скоріше самоінтерес).
Така екзистенційна тривога призводить до
захисних форм активності у вигляді ком-
пульсивної енергійності, пошуку повноти
існування в гострих і небанальних пережи-
ваннях.

Фактор 7 має власну вагу 7,36 та визна-
чає 4,4 % дисперсії вибірки. Серед змін-
них, що його складають, найбільшу вагу
має компенсаторна незадоволеність умо-

Таблиця 4

**Значущі кореляції окремих пунктів діагностичних опитувальників
із фактором 8 (безнадійна життєва позиція)**

№ пункту	Зміст твердження	кореляції змінних із F8
Шкали базових переконань		
3а	Кого в цьому житті спіткає нещастя – справа випадку	-,573
10а	У житті мені, загалом, щастить	-,412
11а	Нещастя трапляються з людьми через помилки, які вони скоїли	,415
16а	Якщо замислитися, то мені дуже часто щастить	-,585
13б	Люди за своєю природою недружелюбні та злі	-,407
20б	Удача посміхається мені значно рідше, ніж іншим	,401
Переконання, що складають життєстійкість		
5	Часто я віддаю перевагу тому, щоби «плисти за течією»	-,436
10	Часом я так втомлююся, що вже ніщо не може зацікавити мене	,421
27	Якщо проблема вимагає великих зусиль, я вважаю за краще відкласти її до кращих часів	,403
31	Я досить часто відкладаю на завтра те, що важко здійснити, або те, в чому я не впевнений	,462
32	Мені здається, життя проходить повз мене	,404
38	Буває, життя здається мені нудним і безбарвним	,394
43	Буває, на мене навалюється стільки проблем, що просто руки опускаються	,427

вами власного життя ($r = -,559$). Людина з усіх сил намагається відновити контроль над подіями, «взяти реванш» за минулі поразки. Вона має нестабільну самооцінку, що, ймовірно, залежить від оцінки її успіхів іншими людьми. Проте вона цілком вірить у поставлені цілі та у свою можливість досягти бажаного й здатна на ризик заради цього. Але зосередженість на проблемах заважає бачити нові можливості в житті. Ми назвали відповідний тип життєвої позиції «Невизначена, віртуальна позиція».

Фактор 8 (власна вага 6,71, визначає 3,99 % дисперсії) характеризується переконаваннями людини в «нещасливості» своєї долі й відсутності удачі, що сприймають як закономірне покарання для себе. Це призводить до загальної апатії, відсутності життєвих сил для подолання труднощів (вегетативності як вияву екзистенційного неврозу). Цей тип життєвої позиції складається з досить специфічних базових переконань і відношень.

Ми припускаємо, що респонденти з подібною позицією нездійснені в професійно-соціальному середовищі (швидше за все внаслідок негнучкості та непристосованості). Оскільки вони вважають, що їм «не пощастило в житті», вони не призначають себе відповідальними за підсумок свого життя. Така життєва позиція отримала назву «Безнадійна життєва позиція».

Висновки з проведеного дослідження. Отже, факторний аналіз даних дав нам змогу звузити розуміння життєвої позиції до конкретного набору чітких вимірюваних характеристик. Представлені у статті методи та підходи діагностики типів життєвої позиції можуть бути використані у вивченні питання оцінки складових життєвої позиції, уточнення структури життєвої позиції та відокремлення в ній найбільш значущих компонентів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аргайл М. Психология счастья. 2-е изд. СПб.: Питер, 2003. 271 с. (Серия «Мастера психологии»).
2. Коржова Е.Ю. Психология жизненных ориентаций человека. СПб.: 2006. 384 с.
3. Кривцова С.В. Шкала экзистенции (Existenzskala) А. Лэнгле и К. Орглер. Экзистенциальный анализ. Бюллетень. 2009. № 1. С. 141–170.
4. Леонтьев Д.А., Рассказова Е.И. Тест жизнестойкости. Методическое руководство. М.: Смысл, 2006. 63 с.
5. Осин Е.Н. Опросник субъективного отчуждения. М.: Смысл, 2010. 75 с.
6. Падун М.А., Котельникова А.В. Методика исследования базисных убеждений личности. М.: Лаборатория психологии и психотерапии посттравматического стресса ИПРАН, 2007. 23 с.
7. Janoff-Bulman R. Psychometric review of world assumptions scale Measurement of Stress, Trauma and Adaptation. Lutherville, MD: Sidran Press. 1996. P. 440–442.

УДК 364-785.4:7

МАНДАЛА-ТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ ЕМОЦІЙНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Цілінко І.О., к. психол. н.,
доцент кафедри практичної психології
Херсонський державний університет

У роботі висвітлено провідні теоретичні та практичні надбання мандала-терапії, представлено погляди провідних учених і практикуючих психотерапевтів. Проаналізовано вплив використання мандала-терапії на емоційну сферу особистості.

Ключові слова: мандала, мандала-терапія, емоції, самопізнання, саморегуляція.

В работе рассмотрены основные теоретические и практические наработки мандала-терапии, представлены взгляды ведущих ученых и практикующих психотерапевтов. Проанализировано влияние использования мандала-терапии на эмоциональную сферу личности.

Ключевые слова: мандала, мандала-терапия, эмоции, самопознание, саморегуляция.

Tsilynko I.O. MANDALA-THERAPY AS A WAY OF EMOTIONAL REGULATION OF PERSONALITY

The main theoretical and practical techniques of mandala-therapy are researched in the work, opinions of leading, scientists and practical psychotherapists are introduced. Influence of using of mandala-therapy on emotional sphere of personality is analyzed.

Key words: mandala, mandala-therapy, emotions, self-regulation.

Постановка проблеми. Мандала-терапія належить до трансперсонального напрямку арт-терапії та використовується як метод глибинної діагностики й інтеграції. Цей напрям прийшов із народних традицій і пов'язаний із використанням для малювання форми кола. Сьогодні багато фахівців у галузі мистецтва, археології, психотерапії продовжують традицію вивчення мандал.

Окрім діагностичної функції, мандала виконує і психотерапевтичну: намальована на аркуші мандала відображає внутрішній стан автора, сприяє позбавленню від травматичного досвіду, усвідомленню власних бажань і потреб. До вивчення мандала-терапії в психології звертались такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як А.І. Копитін, Е. Осипчук, Д. Понятовська-Замишляєва, О.В. Тараріна, Н.М. Фалько, М. Арнуелес, К. Бітц, Д. Келлог, С. Фінчер, К.Г. Юнг та інші.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для розуміння психологічних механізмів роботи мандала-терапії треба проаналізувати існуючі теоретичні та практичні надбання вітчизняних і зарубіжних психологів.

Одним із перших дослідників мандала в психології був К.Г. Юнг. Він визначав мандалу як терапевтичний інтегруючий засіб, що використовується у творах пацієнтів у процесі пошуку власної індивідуальності. Він інтерпретував мандалу як психічний образ, що символізує самість – глибинну сутність особистості. У розумінні швейцарського психотерапевта самість – точка рівноваги, яка розміщена між свідомим і несвідомим,

зумовлюючи життєдіяльність людини. Відтак К.Г. Юнг дійшов висновку, що метод мандала – це шлях до центру, до відкриття унікальності та індивідуальності, потужний символ психічного світу особистості. Учений зауважував, що мандала є своєрідним містком між внутрішнім і зовнішнім світом, що дає змогу зобразити у вигляді малюнка найтонші переживання особистості. Отже, К.Г. Юнг розглядав мандалу як засіб досягнення цілісності та єдності особистості [8, с. 391].

Дж. Келлог використовувала мандалу в Мерлендському психіатричному дослідницькому центрі в роботі з різними категоріями пацієнтів. На її думку, мандала створюється тими, хто бажає сконцентрувати власну життєву енергію. Багато діагностичних критеріїв було розроблено Дж. Келлог і розширено варіації інтерпретації мандала [2, с. 22].

Н.М. Фалько зазначає, що мандала є унікальним інструментом самопізнання та саморозвитку, за допомогою якого можна вирішити багато психологічних проблем. Творча робота може допомогти зміцнити зв'язок між свідомим і несвідомим. Під час малювання мандала встановлюється контакт із внутрішнім «Я», з інтуїцією та почуттями. Також мандала допомагає зняти внутрішню напругу, поліпшуючи внутрішній стан особистості. Цікавим зауваженням є те, що мандала перетворює силу архетипу підсвідомого у форми, які можна свідомо охопити та інтерпретувати. Отже, Н.М. Фалько розглядає мандалу як символ впорядку-

вання, структурування внутрішніх переживань та ефективний засіб самовираження особистості [7, с. 34].

О.В. Тараріна вважає, що малювання мандал дає можливість особистості зрозуміти власні складні сторони, причини актуальних станів, визначити можливі варіанти подолання проблем і створити ресурсний емоційний стан. Учений указує на потужний діагностичний і психокорекційний аспекти в роботі з мандалами, а також на екологічність використання цього напрямку арт-терапії [6, с. 54].

Постановка завдання. На основі вищевикладеного можна говорити про можливість використання мандала-терапії в роботі з емоційними станами особистості. Отже, завданням статті є розкриття психологічних механізмів мандала-терапії в роботі з емоційною регуляцією особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мандала-терапія, за О.В. Тараріною, має високий потенціал у роботі з проблемами підвищення концентрації та внутрішньої рівноваги; формування впевненості; діагностиці емоційно-вольових та особистісних якостей; гармонізації внутрішнього психологічного стану для успішного підвищення власної цінності й адекватної адаптації в соціумі; знаходження внутрішньої опори, ресурсу; розвитку комунікативних навичок. Серед протипоказань зазначаються хронічні хвороби; хвороби нервової системи та психічні розлади. У психотерапевтичній роботі мандала допомагає активізувати процеси трансформації та гармонізації; посилити зв'язок між свідомими та неусвідомленими процесами; сприяти саморозкриттю та саморозвитку [6, с. 54].

Сьогодні в психотерапевтичному контексті можна зустріти різні техніки роботи з мандалою: малюнкові, насипні, групові, розмальовки, плетіння. Арт-терапевти вказують на діагностичний і терапевтичний потенціал мандала незалежно від техніки. Цікаво, що науковці та практичні психологи вказують на високий психотерапевтичний потенціал мандала-терапії в роботі з емоційної сферою особистості. Зупинімося на цьому детальніше.

Г. Шиа вказує, що зовнішня форма або структура мандала є відображенням кожної конкретної ситуації – зовнішньої або внутрішньої [1, с. 8]. І.О. Кочарян зазначає, що процес саморегуляції починається з усвідомлення та оцінювання актуальної життєвої ситуації [3, с. 18]. Отже, мандала може використовуватись як засіб відображення актуального стану та його рефлексії, що може слугувати пусковим механізмом до пошуку необхідних ресурсів. До того ж

Н.М. Фалько вказує, що через мандалу набагато ефективніше протікає процес усвідомлення. Усвідомивши проблему та продовжуючи роботу з мандалою, особистість здатна інтегрувати ту частину себе, яка була з якоїсь причини вимкнена [7, с. 35]. Тож за допомогою створення власної мандала пробуджується та інтегрується чуттєвий досвід, що є необхідною умовою емоційної саморегуляції особистості.

І.О. Кочарян, аналізуючи суб'єктивно-цільові теорії саморегуляції, зазначає, що суб'єктність може розглядатись як одна з інтегральних систем саморегуляції та структурування суб'єктивного досвіду. Головним особистісним ресурсом саморегуляції вважається усвідомлена рефлексивна діяльність суб'єкта, яка забезпечує прийняття рішень, що враховують його інтереси та настанови. Саме завдяки саморегуляції відбувається самовизначення особистості та конструювання власного життєвого шляху [3, с. 19].

Для розуміння впливу мандала-терапії на емоційну саморегуляцію особистості треба зупинитись детальніше на аналізі існуючих підходів до психічної саморегуляції. Емоції відіграють значну роль у житті особистості та виконують ряд функцій: оцінюючу, спонукальну, регулюючу, активуючу, експресивну. Вочевидь, задоволеність потреб буде виражатись у формі позитивних емоцій, а незадоволення, відповідно, – навпаки. У зв'язку з цим актуальним є питання аналізу можливих шляхів конструктивного аналізу та проживання емоцій, що сигналізують про незадоволення потреб особистості, тобто про їх регуляцію.

Регуляція емоцій, за В.В. Зарицькою, – це усвідомлення особистістю власних емоційних переживань, біологічно й соціально цілеспрямоване їх використання для досягнення мети та задоволення потреб. Регуляція емоцій передбачає використовування знань про власні емоції для вирішення проблем, про які вони сигналізують. Важливим є те, що регуляція емоцій передбачає максимально можливий зовнішній вияв, розрядку емоційних станів конструктивними засобами, які не порушують інтересів, прав і свобод інших людей. Використання енергії емоційних переживань для організації конструктивної цілеспрямованої поведінки називається копінгом. Здатність особистості долати негативні емоціогенні ситуації приводить до збереження емоційної рівноваги.

Ю.В. Саєнко пропонує таку класифікацію засобів регуляції емоцій:

1. Емоційне відреагування. Емоція усвідомлюється та задовольняється в діяльно-

сті, спрямованій на вирішення проблеми, або в непрямих видах активності, після яких суб'єкт переходить до вирішення проблем. Емоція розряджається фізично або вербально. Емоційне відреагування послаблює інтенсивність негативних емоцій і може відбуватись в одній із двох форм:

а) пряме розрядження емоційного переживання відбувається під час вирішення проблеми;

б) емоційне відреагування відбувається непрямыми засобами, після чого виконується діяльність і проблема вирішується. У будь-якому разі проблема, що породила емоцію, вирішується. Засобами емоційної регуляції виступають вербалізація почуттів, усвідомлення емоцій, музикотерапія, плач і так далі.

1. Емоційна трансформація. Небажана емоція змінюється на бажану, змінюється ставлення до проблеми – емоціогенного об'єкта, але сама проблема не вирішується, потреба залишається незадоволеною, і розрядження емоційної напруги не відбувається. Емоційна трансформація відбувається в ситуаціях, коли вирішення проблеми від суб'єкта не залежить. Засобами емоційної регуляції в цьому випадку можуть виступати когнітивні техніки.

2. Емоційне заглушення. Емоція не відреаговується, а витісняється із свідомості у несвідоме. Проблема не вирішується, пригнічені емоції акумулюються, що погрожує деструктивним формам розрядження, спрямованим або на себе (психосоматичні захворювання, аддукції), або на інших людей (агресивні афекти).

Частково енергія, мобілізована первинною емоцією, може знайти вихід у непрямій фізичній активності – спорт, фізична праця, до того ж емоція, породжена проблемою, не усвідомлюється, і проблема об'єктивно залишається невирішеною, а потреба – незадоволеною.

Емоційне заглушення використовується частіше, коли суб'єкт має змогу вирішити проблему, але відмовляється від цього, ніж коли проблема об'єктивно невирішувана. Техніки емоційного приглушення відволікають від вирішення проблеми, перемикають свідомість на іншу активність. До таких методів відносять релаксацію, медитацію, аутотренінг, використання психоактивних препаратів, використання захисних механізмів і так далі. Однак на користь емоційного приглушення існує і позитивний аргумент: цей засіб регуляції емоцій дає змогу покращити самопочуття та підвищити адаптивний потенціал, що є необхідним для наступної зміни установок і вирішення проблем.

І.О. Кочарян описує існуючі підходи до вивчення психічної саморегуляції, об'єднуючи їх умовно в такі групи: реактивні, суб'єктно-цільові та системні. У реактивних теоріях розглядаються окремі механізми саморегуляції, що забезпечують реагування психіки на психотравматичні ситуації, формування еґо-захистів, допінг-поведінки й типу характеру. Суб'єктно-цільові теорії висвітлюють механізми довільної регуляції активності особистості – вони розглядають складний процес постановки та досягнення мети. Системні теорії об'єднують довільну та мимовільну, усвідомлену та неусвідомлену поведінку особистості в єдину систему психічної регуляції. Важливим для нас є посилання І.О. Кочаряна про те, що в психологічній літературі розглядається більше ніж 30 видів і рівнів саморегуляції особистості, але найбільш вивчені та суттєві для психотерапевтичного процесу є емоційний, когнітивний і поведінковий [3, с. 30].

Оскільки завданням статті є розкриття саме емоційної системи саморегуляції особистості, зупинімось на цьому детальніше.

Сутність емоційної саморегуляції полягає у здатності контролювати власні переживання та виражати їх соціально прийнятними засобами. У структурі емоційної саморегуляції розглядають такі найбільш суттєві аспекти:

1. Індивідуальні особливості емоційних паттернів. До цієї категорії належать такі: а) здатність до переживання певних емоцій і почуттів; стійкі емоційні риси; б) індивідуальні особливості створених взаємозв'язків між переживаннями; в) динамічні особливості емоційності.

2. Емоційні здібності, що представлені різними показниками емоційного інтелекту: розпізнавання емоцій і розуміння їх причин у себе та інших; керування поведінкою та емоціями. Деякі переживання можуть бути подавленими, а інші – ампліфікованими. Тоді емоційна система некоректно виконує свої функції [3, с. 32].

Отже, спираючись на структуру емоційної саморегуляції особистості за І.О. Кочаряном, розглянемо приклад групової роботи із створення індивідуальних мандал.

Нами була проведена психотерапевтична група, присвячена темі емоційної саморегуляції засобами мандала-терапії. Учасниками групи стали мотивовані особи жіночої статі віком від 20 до 43 років. Загальна кількість учасників – десять, що є оптимальною кількістю для групової роботи, за К. Рудестамом [5, с. 32].

Алгоритм роботи в напрямі мандала-терапії, що ми застосовували, спирався на описані вимоги до проведення

таких груп Д. Понятовською-Замишляєвою [4, с. 31]. У процесі організації роботи з мандалами було враховано такі підготовчі кроки: спокійне та відокремлене (тихе) місце, фарби та олівці, аркуші паперу та інші стимульні матеріали. На початку заняття було проведено процедуру знайомства, визначено очікування учасників від роботи. Цікаво, що більшість учасників звернулась із запитом більшого розуміння власних емоцій і потреб, можливості прислухатись до себе.

Після проведення вступної частини тренер зробив невелику інформаційну доповідь стосовно історії та психотерапевтичних можливостей мандала-терапії. Після інформаційного блоку була оголошена інструкція, яку пропонують для роботи в групі: «Візьміть аркуш паперу та намалюйте що-небудь у центрі кола, обравши той колір, який є найбільш приємним для вас цієї миті. Сфокусуйте увагу на намальованій вами формі та поміркуйте, яку наступну дію можна зробити. Важливо отримати від цієї роботи задоволення. Зовнішні межі кола не повинні бути для вас перепорою. Якщо хочете вийти за межі, можна – це ваше коло. Коли завершите малювання, підпишіть малюнок і поставте дату, а також вкажіть, де розміщена верхня частина малюнка». Далі учасники малювали власну мандалу в тиші. Д. Понятовська-Замишляєва вказує, якщо мандали малюються в групі, це необхідно робити в тиші, оскільки робота в групі створює міцні зв'язки між усіма її членами [4, с. 31].

Процес малювання мандали тривав близько години, після чого учасникам було запропоновано по колу продемонструвати та розповісти про власну мандалу.

Під час бесіди тренер ставив запитання, рекомендовані О.В. Тараріною під час опрацювання мандали [6, с. 57]: Розкажіть, що ви створили? Як ви можете назвати вашу роботу? Які відчуття вона викликає у вас цієї миті? Які почуття ви переживали під час малювання? Яке смислове й енергетичне навантаження несуть у собі різні елементи вашого малюнка? Чи є в роботі центральний елемент? Чи є в роботі кордони? Чи є в роботі динаміка? Яка частина роботи сприймається вами як найбільш ресурсна? З яким аспектом вашого життя можна співвіднести цей малюнок?

Перелічені запитання ставились залежно від першої розповіді про свою мандалу учасниками, тобто вибірково. Варто зауважити, що особливий терапевтичний ефект справляли запитання, спрямовані на визначення почуттів та окремих аспектів життя (тут більша частина групи замислювалась і

потім відповідала те, що було новим досягненням власної життєвої ситуації).

Після обговорення створених мандал тренер вибірково (спираючись на групову динаміку та індивідуальні особливості учасників) надавав інтерпретації. Для коректної інтерпретації ми спиралась на розроблені критерії Дж. Келлог та О.В. Тараріної.

Узагальнення та структуризація критеріїв дала нам можливість виокремити два головні аспекти для аналізу створеної мандали – це значення кольору та значення форм. Наведімо стислий перелік інтерпретації мандали:

1. Значення кольору мандали: кожен колір може бути проаналізований як у позитивному, так і негативному сенсі:

- чорний – завершення певного етапу, ситуації; заперечення життя, самодеструктивні тенденції;

- сірий – індикатор необхідності в пошуку нових сенсів; апатія, втома;

- фіолетовий – активність фантазії, стимулююча енергія; емоційна залежність;

- коричневий – наявність великого потенціалу; мазохістичні тенденції;

- червоний – активність; боротьба з іншими, собою;

- рожевий – чуттєвість, чуйність; почуття незахищеності;

- помаранчевий – амбіциозність; емоційна залежність у коханні;

- жовтий – інтелект, сила характеру;

- зелений – здоровий розвиток, психологічна зрілість; втрата енергетичного потенціалу;

- блакитний – позитивне ставлення до себе; актуалізація конфлікту;

- синій – інтуїтивні здібності; параноїальні тенденції;

- бузковий – зв'язок із відчуттям єдності, містичні переживання; може вказувати на наявність психосоматичних переживань.

2. Значення форми мандали:

а) вивчення форм мандали спираючись на аналіз об'єктивних критеріїв проективної діагностики (ліва сторона – минуле, центр – теперішнє, права сторона – майбутнє; верхня частина – духовне, середня – соціальне, нижня – тілесне);

б) аналіз центральної форми є відображенням самої особистості в цей період життя;

в) загальні тенденції форм, що використані: прямі лінії – перевага раціонального над емоційним; звивисті лінії – перевага емоційно-чуттєвого над раціональним; хрест – стан нерішучості; трикутник – активність, захист своїх інтересів (якщо перегорнутий – самодеструктивні вияви); відсутність центру – бажання придушити почуття;

г) динаміка форм на малюнку: за годинниковою стрілкою – створення, накопичення; проти – завершення, відпускання.

Після обговорення та аналізу мандал учасників були підбиті підсумки заняття. Завершуючи роботу, учасники співвідносили власний емоційний стан до та після заняття, а також справдження очікувань. Цікаво, що кожний учасник відзначив певні зрушення в емоційній сфері – урівноваженість, спокій, радість, задоволення. Стосовно очікувань, то найбільше вони справдились у тих, хто мав на меті самодослідження та саморозкриття.

Отже, можна констатувати, що мандала-терапія є цікавим та екологічним засобом роботи з емоційною сферою особистості.

Висновки з проведеного дослідження.

Мандала-терапія належить до трансперсонального напрямку арт-терапії. У статті розглянута одна з технік роботи з мандалами – створення власної малюнкової мандали.

Теоретичний аналіз наукової літератури дає змогу стверджувати, що робота з мандалою в рамках психотерапевтичного процесу є екологічним засобом, що дає можливість діагностувати та досліджувати унікальний внутрішній світ клієнта через створення ним власної мандали. Окрім діагностичної та можливої коригувальної функції, створення мандали має психотерапевтичний ефект. У сучасній мандала-терапії розроблено багато технік, а також критеріїв для аналізу мандали.

Аналіз практичного застосування мандала-терапії в групі дає змогу констатувати позитивну динаміку емоційної сфери учасників групи внаслідок створення та аналізу

власних мандал. Емоційна сфера особистості як предмет дослідження психотерапевта має високий діагностичний потенціал (завдяки розробленим критеріям), а також сприяє усвідомленню особистості власних емоційних виявів, розкриває можливості до змін завдяки досягненню актуальних емоційних станів і потреб, що за ними стоять.

Отже, мандала-терапія є одним із сучасних психотерапевтичних засобів, що дають можливість ефективно досліджувати та пропрацьовувати внутрішній стан клієнта, має високий потенціал до усвідомлення актуального емоційного стану на наявних ресурсах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шиа Г. Практический курс медитации для начинающих: 60 мандал для рисования и раскрашивания. М.: АСТ; Астрель, 2007. 228 с.
2. Копытин А.И. Теория и практика арт-терапии. СПб.: Речь, 2002. 347 с.
3. Кочарян И.А. Система радости: эссенциальная саморегуляция психики и её психологическая коррекция: монография. Х.: ХНУ им. В.Н. Каразина, 2017. 288 с.
4. Понятовская-Замышляева Д. Медитативные игры с мандалой. М.: Генезис, 2007. 102 с.
5. Рудестам К. Групповая психотерапия. СПб.: Питер, 2001. 376с.
6. Тарарина Е.В. Практикум по арт-терапии: шкатулка мастера. ФЛП Тарарина, 2016. 160 с.
7. Фалько Н.М. Мандала як засіб арт-терапії Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. Вип. 2. Т. 3. Х.: Гельветика, 2017. С. 32–36.
8. Юнг К.Г. О символизме мандалы. К.: Ваклер, 2002. 195 с.

УДК 159.947

СИТУАЦІЙНИЙ ПІДХІД У ВИВЧЕННІ ВОЛЬОВОЇ РЕГУЛЯЦІЇ

Шамлян К.М., к. психол. н.,
доцент кафедри філософії та психології
Національний лісотехнічний університет України

Розглянуто можливості застосування ситуаційного підходу у вивченні вольової регуляції. На прикладі конкретної ситуації проаналізовано дві форми мотиваційної саморегуляції, а також умови виникнення механізмів вольової регуляції на мотиваційному та операційно-виконавчому рівнях. Запропонована схема аналізу ситуаційних чинників вольової регуляції з виділенням трьох вимірів когнітивних репрезентацій.

Ключові слова: вольова регуляція, психічна саморегуляція, ситуаційний підхід, мотиваційний рівень, операційно-виконавчий рівень саморегуляції.

Рассмотрены возможности применения ситуационного подхода в изучении волевой регуляции. На примере конкретной ситуации проанализированы две формы мотивационной саморегуляции, а также условия возникновения волевой регуляции на мотивационном и операционно-исполнительском уровнях. Предложена схема анализа ситуационных факторов волевой регуляции с выделением трех измерений когнитивных репрезентаций.

Ключевые слова: волевая регуляция, психическая саморегуляция, ситуационный подход, мотивационный уровень, операционно-исполнительский уровень.

Shamlyan K.M. SITUATIONAL APPROACH IN VOLITIONAL REGULATION STUDYING

The possibilities of using the situational approach in volitional regulation studying are considered. On the example of concrete situations, two forms of motivational self-regulation are analyzed, as well as the conditions of volitional regulation on the motivational and operational-executive levels. The situational factors volitional regulation analysis scheme with three major points of cognitive representations is proposed.

Key words: volitional regulation, psychic self-regulation, situational approach, motivational level, operative-executive level of self-regulation.

Постановка проблеми. Упродовж багатої історії вивчення проблеми волі у психології та філософії сформувалися різні підходи. Сьогодні переважає регуляційний: волю вивчають у контексті свідомої психічної саморегуляції поведінки. У дослідженнях вольової регуляції (Є. Ільїн, В. Іванніков, М. Чумаков, Д. Барабанов), як і в дослідженнях свідомої психічної саморегуляції загалом (В. Моросанова, О. Осницький, О. Конопкін), не досить уваги приділено ситуаційним чинникам, адже ситуації, що потребують втручання волі, значно різняться за своєю природою та висувають різні вимоги до вольових здатностей людини. З іншого боку, одні й ті самі складні ситуації викликають у різних людей різне ставлення, що впливає на перебіг вольової регуляції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідність застосування ситуаційного підходу в сучасній психології обґрунтовує у своїх роботах Л. Грішина [4; 5]. На її думку, інтенсивні темпи змін у сучасній реальності призводять до того, що сьогодні людина існує принципово в іншому життєвому просторі, ніж це було десятиліття тому. Зміни ситуаційного контексту існування людини призводять до необхідності перегляду традиційних уявлень психології.

Учений вказує, що ситуаційний підхід поєднується із суб'єктивним: «У тих випадках, коли йдеться про вияв активності людини, ми неминуче звертаємось до ситуації, у рамках якої людина вибирає спосіб реалізації своєї активності, міру своєї суб'єктивності, особливо щодо життєвих завдань» [4]. Н. Волкова [3] розкриває тісний зв'язок ситуаційного підходу з подійно-біографічним, обґрунтовує доцільність застосування ситуаційного підходу в дослідженні смисло-життєвих орієнтацій. І. Токарева [13] аналізує можливості ситуаційного підходу у вивченні феномена суб'єктивності. Пізнання активності людини в контексті життєвих ситуацій сприяє глибшому та змістовному вивченню зв'язку людини із зовнішнім світом, інтегративному погляду на людину.

Що стосується досліджень вольової сфери особистості, то зазвичай вони здійснюються поза зв'язком із концептуальними моделями, розробленими в рамках суб'єктивного та ситуаційного підходів; про це, зокрема, свідчить і недавня стаття В. Іваннікова та Д. Барабанова [6], присвячена аналізу ролі поняття волі в сучасній психології. У роботі [14] автором статті було проаналізовано місце волі в різних концепціях саморегуляції, визначено специфічні

особливості вольової регуляції, водночас ситуаційні чинники волі залишилися поза увагою дослідження.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати можливості ситуаційного підходу у вивченні вольової регуляції, критерії виділення вольової регуляції з-поміж інших психічних регуляторних процесів, визначити ситуаційні чинники, які впливають на перебіг процесу вольової регуляції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Л. Грішина [4] визначає ситуаційний підхід як сукупність теоретичних, методологічних, методичних уявлень, в основі яких лежать два базові принципи: 1) принцип ситуаціонізму, що акцентує на ситуаційних і контекстуальних впливах на поведінку людини; 2) принцип суб'єктивної інтерпретації ситуації, згідно з яким ситуація повинна описуватися з огляду на суб'єктивні уявлення її учасників. В іншій недавній своїй статті вчений указує, що, незважаючи на очевидне значення ситуаційного підходу, ані сама ситуація, ані ситуаційний контекст так і не стали самостійним предметом дослідження у психології, зберігаючи статус факторів, які впливають на поведінку та стан особистості. Окрім того, навіть поняття ситуації досі немає у психології термінологічної визначеності [5].

У «Словнику української мови» ситуацію визначають як «сукупність умов та обставин, що створюють певне становище, викликають ті чи інші взаємини людей» [12, с. 208], фактично ототожнюючи ситуацію із середовищем, зовнішніми щодо індивіда чинниками.

У психології поняття «ситуація» в різних його варіантах широко застосовується у психологічних дослідженнях. У найбільш загальному значенні під ситуацією розуміють «природний сегмент соціального життя», який визначається залученими в нього людьми, місцем дії, сутністю діяльності [2].

О. Рягузова [10] каже про «психологічну ситуацію» як про відкриту систему, на яку впливають групи детермінант, до яких належать два системні утворення: система особистості та сукупність факторів психологічного середовища. Особистість, будучи суб'єктом праці та власного життя, визначає конфігурацію багатьох психологічних ситуацій, «накладаючи свою унікальну рамку та використовуючи свій власний формат». На думку вченого, цілі та потреби особистості виступають у ролі системотворюючого фактора, який визначає якісну специфіку психологічної ситуації.

Поширеним у сучасних прикладних дослідженнях є поняття «життєві ситуації». Це поняття визначають як сукупність значущих

для людини подій і пов'язаних із ними потреб, цінностей та уявлень, які впливають на її поведінку та світогляд у конкретний період життєвого циклу.

Н. Парфьонова [8] вважає, що ситуація або комплекс ситуацій завжди є «життєвими», оскільки включені в життєвий шлях людини, є складовими способу її життя. І. Токарева [13] пропонує будь-яку життєву ситуацію розглядати як соціальну, оскільки в індивідуальному бутті людини завжди здійснюється врахування буття інших людей.

Зазвичай у центр уваги дослідників потрапляють складні життєві ситуації (важкі, кризові, критичні, конфліктні, екстремальні, проблемні, стресові), необхідними умовами виникнення яких є труднощі, з якими стикається людина в певний період свого життя, і пошук шляхів виходу з них.

К. Бітюцька [1] визначила два типи критеріїв, які характеризують важку життєву ситуацію як категорію, – загальні та часткові. До першого типу належать спільні для всіх подібних ситуацій параметри: значущість, занепокоєння, підвищені витрати власних ресурсів. Критерії другого типу варіюють залежно від типу та змісту ситуації; це невідконтрольність, невизначеність ситуації, необхідність швидкого реагування, труднощі у прогнозуванні, труднощі у прийнятті рішення, оцінка власних знань і досвіду як недостатніх. До того ж актуалізація тих чи інших критеріїв когнітивного оцінювання важкої життєвої ситуації суттєво залежить від її змісту.

Розглядаючи ситуаційний підхід щодо вольової регуляції було б несправедливо стверджувати, що фактор ситуації тут не береться до уваги. Ситуаційний чинник у вигляді спеціально створених перешкод і труднощів є головною умовою проведення експериментального дослідження волі в лабораторних і природних умовах.

В. Селіванов вважав критерій свідомого подолання труднощів основоположним для всіх вольових актів людини. На його думку, найяскравіше вольова регуляція виявляється, коли ми виконуємо такі дії: 1) нові для нас; 2) відомі, але у незвичній обстановці або у незвичний час; 3) відомі, але які потребують, порівняно із звичайним темпом роботи, пришвидшення або, навпаки, уповільнення; 4) відомі, але у незвичному стані (хвороба, емоційний підйом або занепад); 5) відомі, але не схвалені особистістю (наприклад, робота на вимогу інших осіб, доцільність якої людина відкидає або піддає сумніву); 6) монотонні дії [11, с. 103].

Перелік можна було б продовжити та зробити своєрідний каталог ситуацій, які

зазвичай у більшості людей викликають такі труднощі, що впоратися з ними без використання вольової регуляції неможливо. Однак підхід із боку об'єктивних звичних перешкод не враховує індивідуальних особливостей сприйняття складності поставлених завдань: нові дії в одних індивідів можуть викликати ступор, в інших – навпаки, ентузіазм і захоплення; для одних монотонність нестерпна, інших вона рятує від тривожних думок.

Наш підхід полягає в тому, що у вивченні вольової регуляції потрібно звертати увагу на *співвідношення міри складності поставленого перед людиною завдання й тими ресурсами (сили, енергія, відповідні здібності, досвід), які вона має для їх виконання на актуальний момент*. Тобто враховувати не просто перешкоди, проблемні ситуації, а той їхній індивідуальний ступінь важкості для людини, так би мовити, індивідуальний «поріг вольової чутливості», який зумовлює перехід від довольного до вольового рівня регуляції.

Б. Зейгарник [7] виділяє два рівні свідомої саморегуляції – операційно-технічний і мотиваційний. Останній характеризують дві форми: 1) саморегуляція як вольова поведінка, яка спрямована насамперед на подолання перешкод на шляху досягнення мети; 2) саморегуляція як діяльність переживання, спрямована на гармонізацію мотиваційної сфери, усунення внутрішніх конфліктів шляхом перебудови та породження нових смислів. Ця форма ефективна у критичних ситуаціях, коли досягнення цілей стають для особистості неможливими.

Виділення двох форм мотиваційної саморегуляції спонукає нас до чіткішого розмежування ситуацій, у яких ці форми є ефективнішими. Для дослідження вольової регуляції становлять інтерес не всі складні життєві ситуації, а насамперед ті, що залучені до процесу досягнення поставлених цілей.

Подібні ситуації можна поділити на дві групи. До першої віднесемо ті, у яких процес досягнення мети припиняється через те, що суб'єкт у процесі діяльності переконується в тому, що попередньо поставлена мета стає недосяжною. Драматичність ситуації полягає в тому, що людина змушена відмовитися від реалізації мрії. Для подолання фрустрації потрібно шукати нові смисли.

До другої групи віднесемо ситуації, у яких суб'єкт не відмовляється від реалізації задуманого, незважаючи на труднощі. Мета сприймається як така, яку *в принципі можна досягнути*. Ефективнішою тут буде власне вольова регуляція, усі засоби якої

працюватимуть на підсилення мотивації досягнення.

Коли кінцева мета віддалена у часі та процес її досягнення складається з багатьох етапів із постановкою проміжних цілей, відмови будуть вбудовані в загальний контекст вольової активності. Відповідно, людина вдаватиметься до обох форм мотиваційної саморегуляції. Відмова від реалізації проміжної мети з опрацюванням фрустрації за допомогою діяльності переживання не означатиме відмови від реалізації початкового задуму.

У ситуаціях відмови також можна виокремити два варіанти. Перший – коли припинення діяльності відбувається через непередбачене втручання «зовнішніх сил», які суб'єкт не в змозі контролювати. Перевагою є те, що зовнішні обставини вирішують за суб'єкта, позбавляючи його відповідальності за правильність прийняття рішення.

У разі другого варіанту суб'єкт сам приймає рішення відмовитися від досягнення мети, і це вимагає рішучості та відповідальності за рішення й нерідко може супроводжуватися сильними емоційними переживаннями. Проілюструємо це прикладом, наведеним у посібнику [9]. Йдеться про стан психічного перенапруження спортсмена у тренувальному процесі: «Це стає нестерпним для мене... Втома така, що іноді виникає думка: «Навіщо це треба? Чи вартий того підсумок?» За останні два тижні я декілька разів вступав у конфлікт з тренером.... Тренування стали просто тортурми для мене.... Все частіше з'являється бажання кинути все...» [9, с. 114].

Судячи з опису, вольові прийоми, до яких зазвичай вдаються спортсмени, перестали бути ефективними, тому виникають думки, чи є смисл витримувати такі страждання, чи варта мета того, щоб її досягати? Вирішення проблемної ситуації залежить від багатьох чинників, серед яких можна виділити такі: 1) суб'єктивна цінність перемоги на змаганнях і смисл для спортсмена спортивною діяльністю взагалі; 2) об'єктивна складність поставлених завдань, що ставить надто високі вимоги до фізичної та морально-вольової підготовки і здоров'я; 3) природний запас фізичних сил, сила та врівноваженість нервової системи, які забезпечують більшу витривалість під час довготривалих і виснажливих тренувань; 4) спеціальна підготовка, самовиховання прийомів емоційно-вольової регуляції, які повинні забезпечувати додаткову енергетизацію зусиль у критичних ситуаціях; 5) досвід перемог і поразок у спортивних змаганнях, який впливає на впевненість у власних силах.

Які з цих чинників є визначальними у виникненні перенапруження – брак природних даних спортсмена, їхня об'єктивна невідповідність складності мети чи брак мотивації? Однозначно відповісти на це питання важко ще й тому, що виділені чинники не є незалежними. Можливі такі взаємозв'язки.

Сумніви щодо досяжності мети можуть бути адекватною самооцінкою спортсмена своїх реальних можливостей: «Сумніваюсь, тому що бракує сил, не зможу». З іншого боку, сумніви можуть бути наслідком неусвідомлюваного небажання продовжувати спортивну кар'єру, але через різні причини людина нездатна (або не встигла) сказати собі правду, тобто механізм зворотний: «Важко, тому що не хочу».

Складність мети та ступінь її привабливості також не є незалежними змінними (що було доведено в дослідженнях мотивації досягнення успіху).

У минулому спортсмена спіткала невдача, і він не зміг викластися на головних змаганнях, хоча сумлінно тренувався. Чи можна із впевненістю сказати, що це брак мотивації й насправді йому тільки здавалося, що тренується «не шкодуючи сил»? Можливо, він недостатньо використав свій вольовий потенціал, йому забракло спортивної сміливості, зухвалості, злості. Однак ми не можемо стверджувати, що це відбулося тому, що він не бачив смислу в перемозі, яка б жорстко примусила його працювати на межі своїх можливостей або за межею («Не зміг, тому що по-справжньому не хотів»).

Вищесказане дає змогу виділити нам два основні чинники саморегуляції на мотиваційному рівні: привабливість мети, її особливий смисл для суб'єкта та ціна, яку він готовий заплатити. Від балансу цих сил, на нашу думку, залежить спрямування саморегуляції (самодетермінації) – або на підсилення мотивації досягнення мети, у крайньому разі – за будь-яку ціну (як у відомій пісні: «Нам нужна одна победа! Мы за ценой не постоим!»), або на переосмислення ситуації, відмова від мети та знаходження нових життєвих цінностей і смислів за її межами.

Очевидно, що на цих терезах вирішуватиметься питання і в наведеному прикладі. Можливі принаймні три сценарії розвитку подій. За першого – постійна втома помножена на досвід невдач у минулому живить думку про власну неспроможність. Рефлексивне опрацювання ситуації передбачає пошук все нових і нових аргументів на користь, по-перше, переконання, що *мета недосяжна у принципі* («об'єктивно» бракує

здібностей, енергії, здоров'я), по-друге, зменшення її привабливості («А виноград був зелений!»).

За другого сценарію іншої альтернативи, ніж заняття спортом, у нашого героя немає, наприклад, через те, що зовнішня стимуляція настільки вагома, що позбавляє людину сумнівів щодо того «треба чи не треба» – «Треба, і на цьому крапка!». Це може бути і внутрішня мотивація: незважаючи на всі страждання, визріло переконання, що своя справа, свій шлях.

Розглянемо ще один аспект проблеми, на якому не прийнято акцентувати у психології волі – нецільовий. У нашому прикладі – це третій сценарій розвитку подій – проміжний: і не відмова, і не боротьба за перемогу. Наш герой не може кинути спорт через зобов'язання, фінанси, пільги, тому що не уявляє своє життя без режиму постійних навантажень, без друзів по команді тощо. Однак на перемогу не розраховує. Подальші тренування в команді та виступи на змаганнях все одно вимагатимуть неабиякого вольового напруження.

У вивченні волі прийнято акцентувати на цільовій функції; суть вольового процесу зводиться до досягнення важкодоступної мети з подоланням різних перешкод і труднощів. Мета має чітко визначені параметри результату предметної діяльності. Філософія вольової активності така: «якщо зробиш зусилля – отримаєш результат, чим більше зусиль – тим вищий результат». Досягнення мети-результату (зазвичай соціально схваленого) знаменує покращення становища суб'єкта, підживлює його мотивацію.

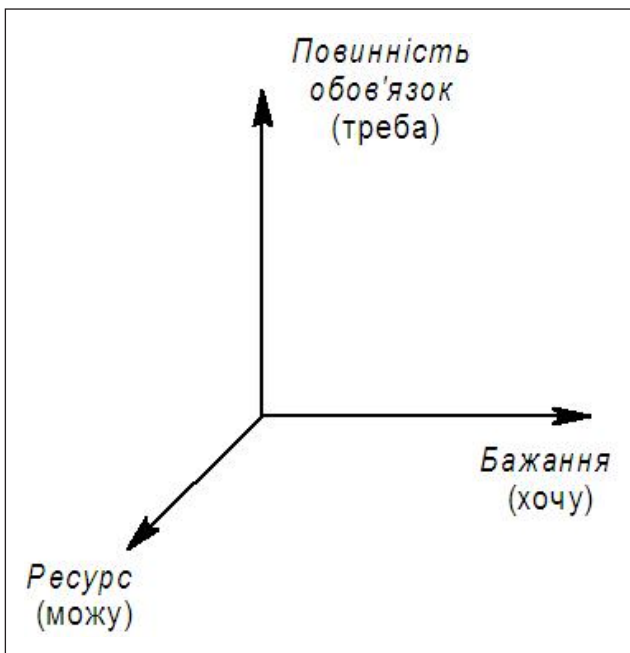
Відповідно, основними системоутворювальними якостями вольової організації особистості виступають цілеспрямованість і наполегливість. Саме ці якості найчастіше використовують для діагностики волі. Водночас у житті є багато ситуацій, які не зводяться до досягнення мети-результату, однак потребують не менш інтенсивної вольової регуляції, наприклад конфліктні ситуації у стосунках, довготривалий і виснажливий догляд за важкохворими близькими людьми та інші. Виконання такої діяльності за відсутності «світла в кінці тунелю» висуває високі вимоги до самовладання, терпіння, довготерпіння.

Ми вважаємо, що терпіння є ключовою вольовою якістю, це і є воля в чистому вигляді, уособлення вольової функції подолання себе. Чим складніший процес досягнення мети, тим більшого значення набуває саме терпіння. Описаний вище приклад показує, що ситуація висуває підвищені вимоги насамперед до терпіння спортсмена (терпіти слабкість, біль, втому, роздратування,

розчарування). Без терпіння досягнути важкодоступних цілей неможливо. І про це свідчить спорт великих досягнень. Недаремно українська народна мудрість гласить: «Терпи козак – отаманом будеш!»

Згідно з принципом ситуаційного підходу, аналізуючи виділені нами ситуаційні детермінанти вольової регуляції, ми повинні спиратися на суб'єктивну їх інтерпретацію людиною. Відповідно, ми виділяємо три основні виміри, три основні вектори когнітивних репрезентацій, які визначають ситуації вольової дії. Це дві мотиваційні шкали «Треба» та «Хочу» й одна ресурсна «Можу» (див. рис. 1).

Рис. 1. Внутрішні ситуаційні чинники вольової регуляції

Комбінації цих показників можуть пояснити основні типи «внутрішніх», суб'єктивних проблем, які вирішуються за допомогою вольової регуляції.

Перша мотиваційна вісь «Треба» – це вісь обов'язку, повинності, відповідальності. Виділимо три аспекти обов'язку. Перший відображає моральну сторону мотивації, внутрішню потребу в підпорядкуванні своїх дій служінню вищим духовним потребам, суспільству, коли людина виконує свій обов'язок, жертвуючи своїми зручностями. Другий відображає необхідність підпорядкування зовнішнім вимогам, іноді жорстким (накази, дисципліна в армії). Третій аспект відображає необхідність підпорядкування енергії та зусиль суб'єкта меті, яку він чітко визначив для себе, яка відповідає його життєвим цінностям. Зазвичай мета є важкодоступною, віддаленою в часі. Однак да-

леко не завжди тут йдеться про моральний бік мотивації, оскільки досягнення можуть служити вузькоогоїстичним інтересам людини та свідомо завдавати шкоди іншим.

Усі ці аспекти об'єднує усвідомленість мети, прийняття її суб'єктом, сенс дій для людини гранично ясний. Цю шкалу також можна назвати шкалою особистісного смислу.

Друга мотиваційна вісь «Хочу» відповідає бажанням людини тут і тепер, спрямованим на отримання задоволення. Якщо шкала «Треба» відповідала за смислову, цільову функцію поведінки, то шкала «Хочу» відображає процесуальний аспект мотивації. «Хочу» означає величезну внутрішню мотивацію до діяльності, отримання задоволення від самого процесу її виконання. Цю шкалу можна назвати гедоністичною.

Шкала «Можу» – ресурсна: самооцінка своїх сил, можливостей досягти цілей, відчуття енергії та інших своїх ресурсів. Високі бали за цією шкалою свідчили б про те, що людина без труднощів виконує поставлене завдання.

Розглянемо комбінації уявних даних за цими шкалами.

Варіант 1. Високі показники за всіма шкалами: «Треба, можу і хочу» робити щось. Висока зовнішня та внутрішня мотивація. Діяльність, яка відповідає вищим потребам, приносить величезне задоволення й виконується на фоні надлишку відповідних здібностей та енергії. Це триумф суб'єктної активності. Застосування вольових зусиль може бути зайвим.

Варіант 2. «Треба – Хочу – Не можу». Ситуація ускладнюється тим, що, незважаючи на високу внутрішню та зовнішню мотивацію, людина відчуває дефіцит енергії, сил, можливо, часу для виконання завдань. Цю комбінацію можна також розглядати як продовження варіанта № 1: через деякий час ресурси дещо вичерпалися, людина відчуває втому й так далі. Ця ситуація потребує вмикання вольової саморегуляції на операційно-виконавчому рівні, щоби людину із стану «Не можу» перевести у стан «Можу». Вольова регуляція має примусовий характер; це вольові зусилля в чистому вигляді, спеціальні прийоми, спрямовані на додаткову енергетизацію з метою змусити себе виконувати необхідні дії.

Варіант 3. «Треба – Не хочу – Можу». Ситуація або дефіциту мотивації, коли поставлені завдання наштовхуються на небажання їх робити, зазвичай через лінощі, відсутність інтересу; або ситуація мотиваційного конфлікту між совістю, обов'язком і справжніми бажаннями людини (між Супер-Его та Ід у психоаналізі). Боротьба мотивів може

виникнути й через те, що зовнішні вимоги не відповідають моральним переконанням людини, для їх виконання людина повинна «переступити через себе». Вирішення ситуації потребує вольової саморегуляції на мотиваційному рівні – створення довільної мотивації (за В. Іванніковим) через механізм створення додаткового смислу своїх дій, щоб перевести стан «Не хочу» у стан «Хочу».

Варіант 4. «Треба – Не хочу – Не можу». Варіант дуже складний. До тих проблем, які були описані в попередньому випадку, ще додається недостатність ресурсів особистості, її сил та енергії. Потрібне вмикання вольової саморегуляції й на мотиваційному, і на операційно-виконавчому рівнях.

Варіант 5. «Не треба – Хочу – Можу». Варіант, протилежний варіанту № 3. З одного боку – це ситуація мотиваційного конфлікту, коли людина переповнена енергією та бажанням щось зробити, навіть пристрастями. Але зовнішні умови та/або моральні переконання, совість вимагають стримувати свої імпульси, потяги, бажання. З іншого боку – це ситуація діяльності в задоволення, гра, коли людина не ставить перед собою певних завдань, не несе відповідальності за їх виконання. У першому випадку потрібна вольова саморегуляція на мотиваційному рівні.

Варіант 6. «Не треба – Хочу – Не можу». Варіант подібний на попередній, але становище ускладнюється через брак сил та енергії.

Варіанти 7 «Не треба – Не хочу – Можу» і 8 «Не треба – Не хочу – Не можу» не потребують вольової саморегуляції.

Отже, з огляду на нашу схему вольового регулювання потребують чотири комбінації, необхідною умовою його виникнення є вимоги (параметр «Треба»), яким особистість свідомо вирішила підпорядкувати свої дії. Залежно від комбінації виділених параметрів вольова регуляція здійснюється або на мотиваційному, або на операційно-виконавчому рівні, або на обох одночасно.

Виникнення вольової регуляції на мотиваційному рівні зумовлено такими обставинами: 1) мотиваційний конфлікт на рівні бажання: через суперечність між почуттями обов'язку й відповідальності та справжніми бажаннями людини; 2) мотиваційний конфлікт на рівні переконання: через протистояння між вимогами, які висуває оточення, та моральними переконаннями людини; 3) дефіцит мотивації – небажання виконувати необхідні для досягнення мети дії через лінощі, брак інтересу.

На операційно-виконавчому рівні вмикання механізмів вольової регуляції потрібно, коли під час виконання дій (доціль-

ність яких внутрішньо прийнята суб'єктом) виникають певні труднощі, пов'язані з несприятливими умовами актуальної ситуації, нестачею сил, енергії, невідповідним емоційним станом, а також технічні труднощі тощо.

Висновки з проведеного дослідження. У вирішенні питання щодо виокремлення вольової регуляції з-поміж інших психічних регуляторних процесів наш підхід полягає в тому, що основним критерієм тут має виступати баланс, співвідношення між ресурсами особистості та ступенем складності завдань, які вона поставила на шляху досягнення мети. Порушення балансу в бік складності та важкості завдання зумовлює вмикання механізмів вольової регуляції. Однак тут треба брати до уваги не об'єктивну складність, а насамперед суб'єктивне сприймання складності та внутрішнього дискомфорту, що відчуває людина під час виконання поставлених завдань, які ведуть її до мети. В аналізі ситуацій, що потребують вольової регуляції, ми виділили три внутрішні чинники, які коротко можна назвати: примусовий (самопримусовий), гедоністичний і ресурсний. Комбінації цих параметрів дали змогу виокремити типові ситуації, які потребують вольової регуляції або на мотиваційному, або на операційно-виконавчому рівні, або на обох рівнях одночасно.

Перспективи подальших досліджень полягають у детальнішому аналізі виділених чинників вольової регуляції, пошуку релевантних діагностичних показників, дослідженні їхніх взаємозв'язків із показниками індивідуально-психологічних особливостей особистостей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Битюцкая Е.В. Трудная жизненная ситуация: критерии когнитивного оценивания. Психологическая наука и образование. 2007. № 4. С. 87–93. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=9926127>.
2. Бурлачук Л.Ф., Коржова Е.Ю. Психология жизненных ситуаций: учеб. пособие. М.: Российское педагогическое агентство, 1998. 263 с.
3. Волкова Н.В. Ситуационный подход в психологии: теория и практика изучения смысложизненных ориентаций педагогов. Смысл жизни и акме. URL: <http://akme31.narod.ru/29.html>.
4. Гришина Н.В. Ситуационный подход и его эмпирические приложения. Психологические исследования. 2012. Т. 5. № 24. С. 2. URL: <http://psystudy.ru>.
5. Гришина Н.В. Ситуационный подход: исследовательские задачи и практические возможности. Вестник СПбГУ. Сер. 16. Психология. Педагогика. 2016. Вып. 1. С. 58–68.
6. Иванников В.А., Барабанов Д.Д., Монроз А.В., Шляпников В.Н., Эйдман Е.В. Место понятия «воля» в

современной психологии. Вопросы психологии. 2014. № 2. С. 15–23.

7. Зейгарник Б.В., Холмогорова А.Б., Мазур Е.С. Саморегуляция поведения в норме и патологии. Психологический журнал. 1989. Т. 2. № 2. С. 122–131.

8. Парфенова Н.Б. О подходах к классификации и диагностике жизненных ситуаций. Вестник Псковского гос. ун-та. Серия: Социально-гуманитарные и психолого-педагогические науки. 2009. № 9. С. 109–117.

9. Практические занятия по психологии: учеб. пособие для институтов физической культуры. М: Физкультура и спорт, 1989.

10. Рягузова Е.В. Психологическая ситуация как предмет теоретической рефлексии. Проблемы социальной психологии личности: сборник научных

трудов Саратовского государственного университета им. Н.Г. Чернышевского. СГУ Саратов, 2008. URL: http://psyjournals.ru/sgu_socialpsy/issue/index.shtml.

11. Селиванов В.И. Избранные психологические произведения: воля, её развитие и воспитание. Рязань: Изд. Рязанского гос. пед. института, 1992. 572 с.

12. Словник української мови: в 11 т. / За ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 9.

13. Токарева И.Н. Ситуационный подход в изучении феномена субъектности. Вестник ГГУ. 2012. № 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/situatsionnyupodhodvizucheniiifeniifenomenasubektnosti>.

14. Шамлян К.М. Воля у системі психічної саморегуляції людини. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. 2017. Вип. 2. Т. 2. С. 117–121.

УДК 159.9.075

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MENTALITY OF THE REPRESENTATIVES' IDENTITY IN THE REGIONAL COMMUNITIES OF UKRAINE AND POLAND

Shykovets S.O., Student of the Faculty of Psychology
Taras Shevchenko National University of Kyiv

Mambetova A.A., Student of the Faculty of Psychology
Taras Shevchenko National University of Kyiv

Стаття містить методологічне обґрунтування та досвід у практичному дослідженні щодо ментальності представників регіональних спільнот України та Польщі. Предмет дослідження визначає його особливе значення, оскільки серед безлічі особливостей психологічної ментальності існує зручна можливість простежити шляхи сприйняття, інтерпретації реальності та реагування на неї. Існує також можливість простежити процеси об'єднання шляхів сприйняття світу, ставлення до світу, світогляду та ідентичності поведінки представників регіональних спільнот. Ці факти дають можливість зрозуміти глибокі етнопсихологічні особливості регіональних спільнот і використовувати ці знання для консолідації українського суспільства та протидії «регіональному сепаратизму».

Ключові слова: етнопсихологія, психологічні проблеми регіоналістики, регіональні спільноти України та Польщі, представники регіональних спільнот, ментальність.

Статья содержит методологическое обоснование и опыт в практическом исследовании по ментальности представителей региональных сообществ Украины и Польши. Предмет исследования определяет его особое значение, поскольку среди множества особенностей психологической ментальности существует удобная возможность проследить пути восприятия, интерпретации реальности и реагирования на нее. Существует также возможность проследить процессы объединения путей восприятия мира, отношения к миру, мировоззрения и идентичности поведения представителей региональных сообществ. Эти факты дают возможность понять глубокие этнопсихологические особенности региональных сообществ и использовать эти знания для консолидации украинского общества и противодействия «региональному сепаратизму».

Ключевые слова: этнопсихология, психологические проблемы регионалистики, региональные сообщества Украины и Польши, представители региональных сообществ, ментальность.

Shykovets S.O., Mambetova A.A. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MENTALITY OF THE REPRESENTATIVES' IDENTITY IN THE REGIONAL COMMUNITIES OF UKRAINE AND POLAND

The article contains methodological justification and experience in a practical study regarding the mentality of representatives of regional communities of Ukraine and Poland. The subject of research determines its particular importance, because among the set of peculiarities of psychological mentality there is a convenient opportunity to trace the ways of perception, interpretation of reality and responding to it. And there is also an opportunity to trace the processes of uniting the ways of perceiving the world, attitudes to the world, worldview and the identity of behaviours. These facts give an opportunity to understand the deeper ethнопсихологические peculiarities of regional communities and to use this knowledge to consolidate Ukrainian society and counteract the "regional separatism".

Key words: ethнопсихология, psychological problems of regional studies, regional communities of Ukraine and Poland, representatives of regional communities, mentality.

The problem definition. The interest for research is due to the noticeable intensification of transformation processes in modern times in the globalized world. The intensification of these processes largely reflects their regional specificity and ethnic-regional characteristics.

In this case, the experience of European countries with a multi-ethnic composition of populations and significant regional differences convincingly suggests that the success of the European integration of Ukraine depends to a large extent on the practical implementation of ethno-regional policy. This is impossible without taking into account the psychological characteristics of representatives of regional communities.

The goal setting. The aim of the scientific research is to reveal the psychological peculiarities of representatives of Ukrainian regional communities (especially the peculiarities of the mentality) and to determine their influence on the formation of a holistic Ukrainian nation (the psychological component of this process is the creation of a common vector of consciousness). At the same time, the aim of the research is to compare the psychological peculiarities of the mentality of representatives of regional communities of Ukraine and Poland. Finding the key to an effective transformation of the personality awareness of representatives of regional communities in Poland can help the Ukrainian society to make its own important step towards unity, the realization of common national identity and successful progress towards development and European integration.

The results of the theoretical research suggest that an objective psychological examination of reality, which is reflected in the concept of "mentality" and its details, requires a clear and unambiguous interpretation of their content.

Analysis of recent researches and publications. The concept of "mentality" is understood as a basic feature of the system of psychological mechanisms of representation of experience in the consciousness of people from a historically defined linguistic and cultural community that reflects the functional, dynamic and semantic aspects of proper internal experience, meaning the mental world.

In order to explain the concept of "mentality" many authors use very ambiguous or even metaphorical descriptions, referring them only to the functional, dynamic or semantic aspects of the phenomenon, which unfortunately contributes to the unilateral interpretation of the concept [1, p. 106]. It should be noted that, with all the variability and diversity of the definition of what the mentality is and what

it is not, the following note by Ivan Danyliuk, professor of psychology of Taras Shevchenko National University of Kyiv was especially relevant: "When they want to explain something unclear, what seems ephemeral, with elusive sense, but nevertheless objectively exists, they say: "This is our mentality". When they do not want to explain something – they also find a refusal in mentality <...> There are many attempts to define and explain the phenomenon of mentality. But the limits of the first (and in some way still actual) scientific paradigm do not let to do it" [3, p. 23].

We are close to the view of L.Ya. Gozman and O.B. Shestopal who believe that the political mentality includes, with the exception of stylistic unity, and the commonality of the substantive side – "views, values, feelings, etc., that are combined in some sets" [2, p. 129]. Let us try to clearly define the structure of the political mentality, which includes together with a political consciousness also unconscious components (this is a kind of "political unconscious").

The motivational unit:

1. Needs (the needs shaping the motivational sphere of political psychology are the result of extrapolation of personal needs. The condition of extrapolation is their macro-social attribution).

2. Values.

3. Attitudes (cognitive, emotional and behavioral components) Types or forms of political attitudes - judgments, dispositions, beliefs.

Cognitive unit:

1. The interest (why people are interested in politics depends on what they are interested in and how they conduct the process of getting knowledge).

2. Informing.

3. Cognitive style (way of thinking).

4. The operating code (a structure of the operating code, according to S. Walker, contains some features of policy representation and updating of these representations at the behavioral level).

In summary, we determine that we will understand the concept of "mentality" not in simplified and mechanical way, as a relation of the whole to a part. The very concept of "mentality" as a set of semiotic embodiments of the image of the world produces its own specific content, which is thus an epiphenomenon of mentality [4]. Mentality is perceived by us as a group process of symbolic and semiotic modeling, which constantly appears, not understood by individuals, as a tool for structuring a stylistic cognitive-emotional monotony of the image of the socio-linguistic and/or socio-cultural community.

Presentation of the main research material. In the plan of content genesis, the mentality (political mentality) is the result of the combined influence of conditions, mechanisms and forms of reflecting objective (political) reality on the universal ways of perceiving the world, worldview, understanding and behavior that are universal to a certain ethno-cultural or socio-political community (in the field of interaction political subject-objective relations).

The mentality of the contemporary person presents him/her as an active person. If the depth of the human being was measured in the order of the steps of reflection in the classic schematic of the universe, now the ability to reflect reflects the dimension of activity, which consists mainly in the active unconsciousness, that contains the secret living conditions and creates the same ideas (mental forms) that were previously only indifferent copies of things [5, p. 105]. The human showed up where he/she had remained invisible until now. The specificity of the study was determined by the need to distance ourselves from the traditional interpretations of the concept of "subculture" in anthropology and sociology, and from the need to study the structure and content of this concept with the methods of social psychology. In the end, most likely, the concept of "political mentality" can be compared with the type of culture of society as a whole.

In contrast to anthropological and sociological approaches, the basis for the divi-

sion of subcultures was the consideration of activity and contemplation as two universal ways of human being in a culture. Measurement of the basic features of activity and contemplation – intensity and productivity – allows identifying subcultures and their representation in groups or social layers in a specific socio-cultural, economic and ethno-political situation. N.F. Kalina, E.V. Czorny, O.D. Szorkin, using the results of research, created the basic matrix of subcultures (Table 1), taking as their research subject the measure of "satisfaction-dissatisfaction" [6, p. 46].

In the study of political mentality on the basis of subcultures by N.F. Kalina, E.W. Chorny, O.D. Shorkin the taxonomy of subcultures was limited to six cells [6]. Four basic subcultures defined by a combination of activity intensity and its productivity (I – intensive and unproductive activity, II – non-intensive and unproductive activity, III – intense and productive activity, IV – non-intensive and productive activity). According to the above-mentioned researchers, this approach is adequate to the capabilities of the measurement tool developed by these researchers – two original questionnaires: TSD (the Typology of Subcultures of Dissatisfaction) – I (contains 49 statements) and TSD-II (contains 48 proverbs). It is TSD-I that was used in our research for the definition of the psychological content of political fields of mentality of representatives of regional communities of Ukraine. In the process of theoretical analysis of our problem,

Table 1

Matrix of subcultures

A	I Activity intense and unproductive	II Activity non-intensive and unproductive	III Activity intensive and productive	IV Activity non-intensive and productive
C				
Basic → Subcultures	Absurdist	Redundant	Master	Happy
Contemplation IV Eudaimonia (desire to achieve happiness / world of nothingness)	1 Redundant – aggressive / Absurdist	2 Redundant – mournful	3 Redundant – aggressive	4 Happy
Contemplation III The world of spirituality	5 –	6 Master – injured	7 Master – happy	8 Happy
Contemplation V The world of activity awakening	9 Redundant – mournful / Master - injured / Absurdist	10 Master – injured	11 Master – happy	12 Happy / Master – happy
Contemplation II The world of imitation	13 Redundant – aggressive	14 Redundant – aggressive	15 Master – happy / Master – injured	16 Happy
Contemplation I The world of egocentricity	17 Absurdist	18 Redundant - mournful	19 Master – happy / Master – injured	20 Happy

we adopted the technique and the procedure of the TSD-I.

In the process of experimental research there were revealed the next groups of sociotypes on the basis of the typology of subcultures. On these groups of sociotypes we will focus on analyzing data from the research to create a semantic field of political mentality of regional communities:

– Happy (representatives perceive themselves as a whole, they are lucky. Life problems are either displaced or processed positively. The success does not necessarily correlate with activities, with the results of work, although the work may be sufficiently productive or perceived as such at low intensity. It is the result of a constructive understanding of experience, in a sense such a person is a fatalist, but his/her fatalism is optimistic (in the matrix of subcultures the fields 4, 8 completely and, in part, 12, 16, 20 belong to this type));

– Master-happy (at work he/she is characterized by high intensity and appropriate productivity. The degree of success of life is correlated with job satisfaction and achievements in this area. This satisfaction of a person of this type results from the recognition of others or from self-sufficiency, autonomy (fields 7, 15, 19 and, in part, 11, 12));

– Redundant-aggressive. They do not want to get involved at all. This is the position of life “so I want” (as opposed one to “so it happened”). It is possible due to laziness and desire to live without effort. The belonging to this type can be explained according to the type of protective mechanisms: refusal, rationalization, compensation) for getting out of life – job loss, goals, perspectives, etc. It can be seen that they seek for the reason for generalizing some experiences, extrapolating the result of a certain life situation to the perception of the world as a whole. The described features aren't fully attributable to subcultures of dissatisfaction – they are characterized by ambivalence of experience (fields 13, 14 and partly 1 and 3);

– Redundant-mournful. Inaction and anxiety make his life grim and unbearable. The oppression by his own uselessness is the basis of all his experience. He complains. He is offended by fate and believes that he has a good reason: he would like to work. His dissatisfaction is hopeless, but it is potentially temporary (fields 2, 18 and, in part, 9);

– Master – injured (success of life and satisfaction with it are directly related to work and the impact of results on the quality of life). It is not calmed down by the universal maxim that you have to pay for everything. Low autonomy, lack of self-sufficiency are characteristic

features of this type of representative (field 6, and in part, 9, 10, 15, 19));

– Absurdist (his fatalism is pessimistic, with a minus sign). Perceiving his life as a chain of failures, he fiercely fights fate, adapting to its sad inevitability. Absurdist can be very active, and may not be – it does not matter. He can be stoic or he can hurry and try to become a Master. But the painful shadow of his worldview is invariably present in experience (field 17 and, in part, 1 and 9).

During the empirical research, the respondents were students of 1–6 courses from universities in four regions of Ukraine, namely: the Central Region; the Western Region; the Southern Region; the Eastern Region [7]. The sample contained 200 respondents – 50 from each region. Respondents were between the ages of 17 and 33. Analysis of the test results shows that: in the Central Region, the most common unconscious states of the respondent's mental identity are states that are characteristic for the next subcultures: “Happy”/“Master-happy” (40 % of respondents); “Happy” (23.3 % of respondents); “Happy”/“Master-injured” (10 % of respondents); in the Western Region – “Happy”/“Master-happy” (30 % of respondents); “Happy” (23.3 % of respondents); “Master-happy”/“Master-injured” (10 % of respondents); in the Southern Region – “Happy”/“Master-happy” (40 % of respondents); “Happy” (30 % of respondents); in the Eastern Region – “Happy”/“Master-happy” (20 % of respondents); “Master-happy” (20 % of respondents); “Happy” (16.7 % of respondents).

Polish experience in the development of a unified ethnic identity shows that contemporary understanding of national identity leads to the fact that national identity does not exist in its pure form. The fate of nations is very complex, developed at varying borders; the nations cooperated with each other, but also waged disputes and even fights. Representatives of the nations were influenced by neighbors, assimilated or emigrated outside the area of residence [8, p. 105].

The elite, called by Stanisław Brzozowski “cultural leaders”, i.e: writers, historians, ethnographers, artists and scholars and centers of their activity: universities, research institutions, cultural associations, scientific societies, exert the greatest influence on the character of the nation. Cultural elites shape the ideas of national identity, preferring specific values, norms, behavior patterns, traditions and symbols. A great influence on the shape of national identity is exerted by the existing cultural potential of the state: historical complexes, museum collections, traditions,

customs, works of art, resilience and importance of functioning cultural institutions, general level of education of the society, number and quality of schools and universities [9, p. 79].

For the preservation of national consciousness, the custom of celebrating various jubilees and celebrating anniversaries important for the nation's life, perpetuating its separateness and pointing to values important for the young generation was widespread. During the discussion of historians in the pages of "Newest Histories" along with national identity, the following were exposed: "national consciousness, attitude towards others, self-perception, propaganda and educational programs promoted by the vision of national history, nationalist legitimization of power, etc." [10, p. 21].

The conscious and symbolic values of national identity are exhibited in the literary form by Jadwiga Żylińska, writing: "walls can be torn down, plots over walls, inscriptions on the walls can be painted over, borders can be changed, people can be decimated, displaced or closed, but the world of symbols present in subconscious heirs cannot be destroyed" [11, p. 120].

The characteristic features of national identity are: the cultural heritage of the nation; permanent and conscious separation of people from a given territory; language community; characteristic customs and customs; emblems and symbols that preserve the memory of the community.

In Poland, the following are used interchangeably with the concept of national identity determine: national self-determination (self-identification); Polishness (Tadeusz Łepkowski, Czesław Stanisław Bartnik, Jan Kieniewicz); the Polish ethos (Feliks Koneczny, Antonina Kłoskowska); the spirit of the nation (Antoni Chołoniewski, Jerzy Surdykowski).

The notion of patriotism, homeland, national heritage, national consciousness and national character are self-identifying. These concepts usually capture phenomena in the perspective of "long duration", whereas modern mass culture is saturated with products of "quick consumption" [12, p. 105]. The analysis of national identity requires its own self-determination towards "others" and the identification of differentiating features, values and behaviors. As a rule, the way of integrating into a specific community is an expression of culture. A higher level of political culture development allows for greater tolerance for "otherness".

The artistic heritage and the lasting memory of the past are of particular importance in maintaining the national identity. In relation to them, one can speak about "otherness"

and "dissimilarity" of the presented contents, while political and propaganda relations more often introduce the factor of "alienation".

Conclusions from the conducted research. In the course of the research, theoretical views were developed, disseminated in contemporary domestic and foreign psychology (in particular ethnopsology and political psychology), political science, economic theory, sociology, culture, and even in such a contradictory, if not scandalous, science as regionalism in the matter objective reasons for the division of modern Ukrainian society into regional communities, results and, in general, the desirability of such a phenomenon. For psychological illumination of the basis of the regional division in the practical part, research was carried out by questioning students – representatives of the aforementioned regional communities with the help of reliable and validated psychological methods of home experts to determine the mentality and its content concerning members of regional communities.

The results of this study, that was analyzed above, show that, from the ethnopsychological point of view, at least at the level of students, there are no significant differences between representatives of Ukrainian regional communities. With the most vivid checking, one can notice only a certain similarity between the representatives of the Central and Western communities on the one hand and Eastern and Southern on the other. However, this does not increase the overall significant differences. On the contrary, the representatives of all regional communities show remarkable similarity and partly even the identity of the above-mentioned indicators. Thus, research highlights the natural ethnopsychological identity of representatives of all parts of Ukraine. All this speaks of the integrity and unity of the Ukrainian people, of a well-formed and capable Ukrainian nation, which does not express the least natural need for fragmentation, separatism, creating a separate territory of the community based on natural ethnopsychology.

However, the phenomenon of separatism and appeals to the diverse regional divisions of Ukraine has become our history. Our research is fundamental to expanding the study of political consciousness of the Ukrainian people which we intend to carry out in the future. This study will help to create a strategy for changing the world view and behavior patterns of Ukrainian society to those who can effectively counteract attempts to manipulate the rights and freedoms of the population based on its weakness (ignorance in important aspects of social existence and limited worldview).

REFERENCES:

1. Баронин А.С. Этническая психология. К.: Тандем, 2014. 264 с.
2. Гозман Л.Я., Шестопад Е.Б. Политическая психология. Ростов-на-Дону: Феникс, 2015.
3. Данилюк І.В. Становлення та розвиток основних понять етнічної психології: від духу народу до ментальності. Вісник Київського університету. Соціологія. Психологія. Педагогіка. К., 2003. Вип. 17–18. С. 33–36.
4. Донченко Е.А. Социетальная психика. К.: Наук. думка, 2014.
5. Дюркгайм Э. Социология. М.: Канон, 2015.
6. Калина Н.Ф., Чёрный Е.В., Шоркин А.Д. Лики ментальности и поле политики: монография. К.: Агропром-видав України, 1999. 184 с., ил. Библиогр.: с. 167–171.
7. Курас І.Ф. Етнополітика. Історія і сучасність: статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. К., 1999. С. 259.
8. Mandrou R. Magistrats et sorciers en France au XVII-e siècle. Paris, 2016.
9. Łastawski K. Historyczne i współczesne wartości polskiej tożsamości narodowej. Słupskie Studia Historyczne 2017. № 13. S. 279–307.
10. Problem tożsamości narodowej w Polsce po 1945 roku – dyskusja redakcyjna. Dzieje Najnowsze 2014. № 1 S. 5.
11. Żylińska J. Jeszcze o polskości. Znak. 1988. № 3. S. 72.
12. Szpociński A. Inni wśród obcych. Kultury artystyczne innych narodów w kulturze Polaków. Warszawa. 2015. S. 11–12.

УДК 159.9

ЕТИМОЛОГІЧНІ ТА АСОЦІАТИВНІ СКЛАДОВІ КАТЕГОРІЇ «ПОЛОН»

Широбоков Ю.М., к. психол. н., доцент,
докторант науково-організаційного відділу

Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

Стаття присвячена проблемі військового полону. Розглянуто основні етимологічні та асоціативні складові категорії «полон».

Ключові слова: *військовослужбовці, військовополонені, полон, фізичне насильство, психологічне насильство, антитерористична операція.*

Статья посвящена проблеме военного плена. Рассмотрены основные этимологические и ассоциативные составные категории «плен».

Ключевые слова: *военнослужащие, военнопленные, плен, физическое насилие, психологическое насилие, антитеррористическая операция.*

Shyrobokov Yu.M. ETYMOLOGICAL AND ASSOCIATIVE COMPONENTS OF CATEGORY CAPTIVITY

The article deals with the problem of military captivity. The basic etymological and associative components of category captivity have been stated.

Key words: *military people, prisoners of war, captivity, physical violence, psychological violence, antiterrorist operation.*

Постановка проблеми. В умовах трансформації суспільства змінюється як тактика, так і стратегія сучасної війни. Асиметричні впливи на представників ворогуючої сторони набувають великого значення відповідно до викликів і загроз сьогодення. Гібридні впливи здійснюються за допомогою маргінальних груп [16] та елементів, які, у свою чергу, створюють відповідний психологічний простір полону, що може асоціюватися з піратством, работорівлею та іншим [1; 2; 21]. Особливої гостроти набувають аспекти створення атмосфери залякування військовослужбовців ворогуючої сторони образами жорстокого поводження з полоненими, які викликають негативні асоціації у військовослужбовців у бою [20].

Питання, на нашу думку, є дуже важливим в умовах сучасного військового конфлікту, у якому завдяки військовополоненим отримуються економічні прибутки, політичні дивіденди та юридичні колізії.

Отож проблема визначення самої категорії «полон» залишається актуальною та маловивченою сьогодні, не виокремлені етимологічні та асоціативні складові цієї категорії, що створює підстави для проведення самостійного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз військових конфліктів, локальних і світових війн, які відбувалися за останнє століття, дає можливість встановити, що таке питання, як полон, з одного боку, завжди є дуже болісним для кожної країни-учасника конфлікту, а з іншого – оминається увагою дослідників. [25; 30; 31].

Етимологія визначення «полон» свідчить про те, що коріння цього поняття походить від старослов'янського «плѣнь». Як це не парадоксально, але у «Словнику української мови» Б.Д. Грінченка [22] визначення терміна «полон» не наведено. Трактують цього поняття ми зустрічаємо у «Словнику-довіднику» В.В. Жайворонока як «відсутність свободи, неволя, в яку потрапляє хто-небудь, захоплений противником під час воєнних дій» [6].

Найбільш повно, на наш погляд, поняття «полон» розкриває «Словник української мови» як:

По-перше, відсутність свободи, неволя, в яку потрапляє хто-небудь, захоплений противником під час воєнних дій; перебування в неволі, у рабстві, не на волі: *Місто взято, цар в полоні. Що за слава перемога!* [27]; *У вирі війни між усякими людьми жив і терся Круп'як, зазнав тягар війни і ганьбу полону* [26]; *І сказав він [Ігор]: – «Братие и дружино! Луце жь бы потяту быти, неже полонену быти, а всядемь, братие, на свои бръзья комони, да позримь синего Дону!»* [24].

По-друге, (у переносному сенсі) залежність від кого-, чого-небудь, підпорядкованість комусь, чомусь; перебування в такому стані: *Михайло й сам не помітив, як потрапив у полон до... дівчини* [7]; *Сиділи солдати в полоні уяв... І пісня вчувалася їм коліскова...* [29]; *Очі вже розплющились, але мозок ще був у полоні тяжкого сну* [4].

По-третє, (застаріле поняття) полонення когось, чогось; завоювання когось, чогось:

«... За річкою вогні горять, Там татари полон ділять» [3] або те, що отримано внаслідок перемоги над ворогом [23].

Отож етимологічними складовими поняття «полон» є відсутність свободи, залежність від когось, чого-небудь і завоювання когось, чогось, а синонімами слова «полон» можна вважати поняття «неволя» та «рабство».

Людство завжди зверталось до образності як до сповнених значення та сенсу пояснень. Багато образів і сленгових форм настільки органічно увійшли в лексику, що вони втратили свою первинну значущість. Якщо говорити про найбільш загальне та спільне, що об'єднує всі засоби образного вираження, то треба, насамперед, вказати на певну суміжність, можливо, навіть паралельність існуючих у цій суміжності явищ і предметів, здатних утворити той зв'язок між собою, який називається асоціативністю. До загальних ознак найважливіших складових образної структури входить порівняння, що також діє за законом асоціативності. Завдяки одній ознаці предмета в зіставленнях підсилюється інша. Отже, порівняння – це образне вираження, побудоване на зіставленні предметів, понять, станів, які мають певні спільні ознаки, завдяки чому задіюються механізми художнього сприймання [11].

У своїх дослідженнях Т.Г. Ібатуллин робить спробу визначення асоціативного поняття «полон» [9]. Однак він не робить виокремлення асоціативних складових поняття «полон». Визначаючи загальнолюдські фактори полону, він асоціює його з поняттям «страх» [8].

Тож асоціативні складові поняття «полон» в умовах сучасного військового конфлікту не досить вивчені та потребують більш детального дослідження в умовах проведення антитерористичної операції.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в дослідженні основних етимологічних та асоціативних складових категорії «полон».

Виклад основного матеріалу дослідження. Попереднє виділення сфер, що найбільш часто пов'язують із полоном, неволею, рабством на підставі звичного слововживання та наукового осмислення, дає змогу побачити головне – основою полону є насильство. До того ж насильство – це застосування силових методів або психологічного тиску за допомогою погроз, свідомо спрямованих на слабких або тих, хто не може чинити опір. Тобто будь-яке застосування сили щодо беззахисних [28].

Під час роботи зі звільненими військовополоненими нами фіксувалися чотири

основні форми жорстокого поводження з ними під час їх перебування в полоні:

Фізичне насильство – це навмисне завдання фізичних ушкоджень військовополоненому, а також свідоме позбавлення його свободи, їжі, одягу та інших нормальних умов життя, які можуть призвести до смерті людини, викликати в неї порушення фізичного та психічного здоров'я.

Сексуальне насильство – це сексуальні дії щодо військовополонених.

Психологічне (емоційне) насильство – це періодичний, тривалий або постійний психічний вплив на військовополоненого, спрямований на навмисне приниження його честі й гідності, що стає причиною страху, невпевненості в собі та призводить до формування патологічних рис характеру.

Зневага до потреб військовополоненого – це відсутність елементарної турботи про людину, від чого порушується її емоційний стан і з'являється загроза здоров'ю або ризик померти.

У зв'язку з вищесказаним хочемо нагадати наявні у світовій науці концепції природи насильства, які можливо умовно розділити на два напрями – біологізаторські та соціологізаторські [12].

Якщо зважати на біологізаторську природу насильства, то схильність тих людей, хто бере в полон військовослужбовців протилежної сторони конфлікту, до насильства над полоненими буде виражатися у складному комплексі притаманних цим людям ідей, поглядів, моралі, психологічних рис, підсвідомих потягів, а також вчинків і дій. Адже генетичний компонент позначається на всіх сторонах життя й діяльності тих, хто братиме в полон військовослужбовців протилежної сторони конфлікту, на найбільш піднесених і глибинних їхніх якостях.

Прихильники соціологізаторської концепції доводять, що в людині немає «генів насильства» та явища, пов'язані із соціальним насильством, не запрограмовані генетично, тобто в людей немає прагнень до них, які передаються за допомогою генних механізмів.

Представники цього напрямку вважають, що некритичне ставлення до біологізаторської концепції може призвести до антинаукових висновків: нібито гени однієї раси «заслужовують» соціальної підтримки, а проти іншої можуть бути допустимі всі методи боротьби.

Але, з іншого боку, соціологізаторські концепції будуть абсолютизувати значення соціальних відносин і відповідних соціологічних методів вивчення особистості утримувача полонених. Згідно з цією концепцією, утримувач полонених – це людина

з порушеною соціальною програмою, «актор», який грає роль «лиходія» та керується у своїх діях сценарієм, що містить спотворені моральні та духовні цінності, коли заради втілення в життя своєї мрії, йому необхідно принести в жертву життя інших людей [17].

На нашу думку, обидві розглянуті концепції – біологізаторська та соціологізаторська – є дещо однобокими: перша абсолютизує біологічне начало й у крайніх своїх висловлюваннях зводить людську особистість до рівня тварини – сучасний утримувач полонених протиборчої сторони постає перед нами як генетично зумовлений кровожерний хижак; друга концепція перетворює людину на абстрактну соціологічну схему, і утримувач військовополонених виступає таким собі термінатором, роботом-убивцею з порушеною соціальною програмою поведінки. Очевидно, що істина є десь посередині, але вона не є механічним поєднанням цих підходів до особистості.

До виявів насильства в умовах військового полону можна віднести агресію та жорстокість. Однак, порівняно зі жорстокістю, агресивність, на наш погляд, – більш широке та значною мірою морально-нейтральне поняття, оскільки далеко не завжди агресивні дії мають жорстокий характер. Водночас будь-яка жорстокість є агресивною. Можна сказати, що жорстокість – особлива якість агресивності. Якщо агресія та агресивність мають природний характер, то жорстокість – явище соціального походження, притаманне лише людині, продукт саме людських протиріч і пристрастей, зумовлених вихованням та умовами життя. Виникнувши на біологічній основі, агресивність виявляється в якісно іншій сфері – соціальній [18].

Деякі психологи вважають, що агресія як основний інстинкт завжди існувала та буде існувати в людському суспільстві. Вони передбачають неминучість застосування агресивних методів у процесі реалізації певних цілей [10].

У загальному вигляді агресія та жорстокість у межах нашого дослідження можуть розумітися як демонстрація незаконними збройними формуваннями так званих ДНР/ЛНР своєї сили, загроза її застосування або використання сили щодо окремого військовослужбовця Збройних сил або інших військових формувань України, або захопленого військового підрозділу загалом. Ці явища можуть мати як індивідуальний, так і колективний характер і завжди спрямовані на завдання фізичної, психологічної, моральної чи іншої шкоди полоненому [5; 14]. Тому насильницькі дії (зокрема, жорстокі)

завжди мають внутрішній сенс, використовуються тими, хто утримує військовополонених заради якоїсь вигоди, реального чи уявного матеріального виграшу.

Жорстока поведінка тих, хто утримує полонених, до самих полонених військовослужбовців може бути визначена як навмисне й осмислене заподіяння останнім мук і страждань. Якщо агресивність – риса особистості, а агресія – виояв цієї риси, то жорстокість ми розглядаємо як особистісну особливість утримувача полонених, яка реалізується в його жорстоких діях. Жорстоким можна назвати утримувача військовополонених, який характеризується безжальністю, нелюдськістю, відсутністю співпереживання та співчуття й водночас схильного здійснювати жорстокі вчинки. Однак жорстокість, на нашу думку, можна віднести до числа особистісних рис представників незаконних збройних формувань тільки в тому разі, якщо вона є стабільною та фундаментальною для цього військового злочинця, внутрішньо властивою йому.

Насильство над військовополоненими може набувати форм, що різняться між собою. У кожному конкретному випадку та чи інша форма насильства буде фігурувати як домінуюча.

Слово «полон» завжди асоціюється з такими поняттями, як «страх» і «жах». Обставини страху, пригніченості, напруженості навмисно створюються тими, хто утримує полонених, та являють собою об'єктивно сформований соціально-психологічний фактор, що впливає на всіх без винятку військовополонених і змушує їх до здійснення певних дій або до прийняття умов утримання в полоні.

Головне в умовах військового полону – не саме по собі насильство над захопленими військовослужбовцями, а вироблений психологічний ефект – залякування, створення масового психозу в середовищі полонених. Загалом – це соціальна ситуація, що тримає всіх у страху та постійній напрузі.

У фізичному плані – це постійна загроза життю та здоров'ю [15].

У соціальному плані – деструкція управління військовими підрозділами, об'єднаними силами, що здійснюють спеціальні операції на сході України, загалом життєзабезпечення країни.

У психологічному плані результат такої ситуації – втрата впевненості в завтрашньому дні, хаотизація свідомості, ірраціональний стан психіки, деструкція звичної, нормативної «регуляторної» поведінки. Полон насаджує у свідомості військовослужбовця невпевненість у собі, спровоковану відсутністю почуття перспективи.

Психологи вважають, що людина може впоратися з багатьма труднощами, якщо знає, заради чого вона це робить. А коли в людини немає певної перспективи та конкретної мети, вона є безпорадною під психологічним тиском [13]. Військовий полон – це війна нервів, яка, загалом кажучи, фактично розрахована на перспективу банальної наживи завдяки здоров'ю інших і на глобальні масштаби її здійснення за будь-яку ціну (навіть ціною фізичного знищення певної частини військовополонених).

Вплив військового полону викликає багато більші страхи, ніж реальна загроза, до того ж очікування нових захоплень полонених із числа військовослужбовців збройних формувань України в районах проведення антитерористичної операції посилює психологічні наслідки ситуацій, які вже сталися. Психоемоційне включення формує феномен «співучасті» та подальшу ідентифікацію людей, які перебувають за сотні й тисячі кілометрів від так званих ДНР та ЛНР. Поеднання непередбачуваності сепаратистських атак, почуття неконтрольованості українськими військовими власної долі та постійної вразливості дестабілізує українське суспільство та світову спільноту й провокує на асиметричну реакцію.

Жертвами відповідних силових дій можуть стати не стільки незаконні збройні формування так званих ДНР та ЛНР, скільки мирні жителі Донецької та Луганської областей. А це, з одного боку, провокує, як правило, зростання ксенофобії серед населення цього регіону, а з іншого – викликає «почуття їхньої меншовартості» щодо інших мешканців України й розширює в їхніх рядах число потенційних прихильників та учасників антиконституційної діяльності.

Військовий полон відрізняється від інших злочинів (наприклад, захоплення заручників терористами) тим, що страх сам по собі не розглядається як основна мета діяльності утримувачів полонених. Захоплення українських військових здійснюється ними не заради формування самого страху, а служить лише своєрідним об'єктивним важелем цілеспрямованого впливу на українське суспільство та світове співтовариство з метою «встановлення руського миру», що неможливо зробити без створення обстановки страху. Створення обстановки страху є вираженням початкового етапу військового полону, виявом його суті, а не його кінцевою метою. Сучасний військовий полон – це, перш за все, акт насильства!

Узагалі, сучасний військовий полон в умовах локального збройного конфлікту можна уявити як особливий вид протиправної діяльності, головною об'єктною метою

якого є досягнення через залякування інших людей особистого збагачення (матеріального, політичного тощо). Наявність такої мети не скасовує безлічі різних суб'єктивних цілей, якими керуються окремі ватажки незаконних збройних формувань. Однак саме чужий страх як знаряддя досягнення мети приводить у рух їхні дії та надає сенсу існуванню цього ганебного явища.

Для досягнення такої мети, тобто для масового поширення страху серед військовополонених, представники незаконних збройних формувань здійснюють найрізноманітніші дії: брязкають зброєю, приводять її в бойовий стан, роблять постріли, ведуть полонених на розстріл, катують полонених тощо.

Методи здійснення залякування та підкорення волі полонених є дуже різноманітними та залежать, перш за все, від того, з яким саме видом незаконного збройного формування доводиться стикатися захопленому в полон українському військовослужбовцю та яка військова спеціальність є в нього (сапер, снайпер, водій тощо). Сукупність методів впливу представників незаконних збройних формувань на військовополонених можна класифікувати так:

- за видами впливу: а) паралізація діяльності або зміна спрямованості діяльності, б) знищення (вбивство) захоплених у полон;
- за способами впливу: а) залякування, б) тиск, в) провокування до дії або бездіяльності.

Проте кінцева мета всіх цих методів – примус (вчинення потрібних незаконним збройним формуванням ДНР/ЛНР дій для отримання від українського суспільства (а в деяких випадках – і світового співтовариства) політичних або матеріальних бонусів) [19].

Отже, сукупність методів впливу представників незаконних збройних формувань на військовополонених можна класифікувати за видами впливу (паралізація діяльності або зміна спрямованості діяльності, знищення (вбивство) захоплених у полон) та за способами впливу (залякування, тиск, провокування до дії або бездіяльності).

Висновки з проведеного дослідження.

1. Військовий полон – це, перш за все, акт насильства, виявом суті якого є створення обстановки страху.

2. Сучасний військовий полон в умовах локального збройного конфлікту можна уявити як особливий вид протиправної діяльності, головною об'єктною метою якого є досягнення певних цілей (матеріального збагачення, політичного тиску та інше) через залякування бранців.

3. Асоціативними складовими поняття «полон» в умовах сучасного військового

конфлікту є насильство (фізичне, сексуальне, психологічне), залякування та психологічні впливи представників незаконних збройних формувань на військовополонених, які можна класифікувати за видами (паралізація діяльності або зміна спрямованості діяльності, знищення (вбивство) захоплених у полон) та за способами впливу (залякування, тиск, провокування до дії або бездіяльності).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Будаков М.О. Морское пиратство: что делает мировому сообществу и Украине? Морской информационный бюллетень. Одесса: ФМПСУ, 2011. № 1. С. 20–21.
2. В СБУ сообщили, сколько требуют боевики за пленных украинцев Gordonua.com. 2015. 23 квітня. URL: <http://news.bigmir.net/ukraine/893883-V-SBU-soobcschili--skol-ko-trebuju-t-boeviki-za-plennyh-ukraincev>, доступно всім (дата звернення: 22.06.2018).
3. Верменич Я.В. Историчні українські пісні. Енциклопедія історії України. Т. 3 / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Istorychni_ukr_pisni, доступно всім (дата звернення: 22.06.2018).
4. Голованський С.О. Тополя на тому березі: роман. К.: Дніпро, 1976. С. 447.
5. Гришина Н.В. Психология социальных ситуаций. СПб.: Питер, 2001. 403 с.
6. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. К.: Довіра, 2006. С. 466. URL: <http://ukrlit.org/slovyk/%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BD>
7. Збанацький Ю.О. Сеспель. Чувас. поет 1899–1922: роман. К.: Молодь, 1961. С. 418.
8. Ибатуллин Т.Г. Военный плен: Причины, последствия. СПб., 1997. С. 18–23.
9. Ибатуллин Т.Г. Война и плен. СПб., 1999. 196 с.
10. Ильин Е.П. Психология агрессивного поведения. СПб.: Питер, 2014. 368 с.
11. Квятковский А.П. Поэтический словарь. М., 1966. С. 280.
12. Лепешкин Н.Я., Василин В.Г., Обирин А.И., Талынев В.Е. Психологические основы терроризма и антитеррористической деятельности в современных условиях: учебно-методическое пособие / Под ред. проф. И.Ф. Ярулина. Хабаровск: ХПИФСБРФ, 2008. 348 с.
13. Магомед-Эминов М.Ш. Личность и экстремальная жизненная ситуация. Вестник Московского университета. Серия. 14. – Психология. 1996. № 4. С. 26–35.
14. Матеюк О.А., Потапчук Є.М. Аналіз соціально-психологічних методів впливу на особистість. Психологія: зб. наук. пр. Вип. 3 (10). К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2000. С. 54–57.
15. Никифоров Г.С. Психология здоровья / Под ред. Г.С. Никифорова. СПб.: Речь, 2006. 479 с.
16. Нікітін Ю.В. Антитерористична операція як необхідна форма протидії злочинності та забезпечення безпеки суспільства. Держава та регіони. Серія: Право. 2014. № 2. С. 132–136.
17. Парсонс Т. О структуре социального действия / Пер. с англ. М.: Торнтон и Сагден, 2000. 335 с.
18. Побідаш А.Ю. Психологічні особливості життєвої стійкості моряків – жертв піратського полону: дис. ... к. психол. н.: спец. 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». Харків, 2012. 299 с.
19. Потапчук Є.М. Юридичні та психологічні аспекти шантажу. Науковий вісник Державної прикордонної служби України: науково-практичний альманах. Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, 2009. № 3. С. 42–49.
20. Почтарев А.Н. Прокляты и забыты? Независимое военное обозрение. Интернет-версия. 2004. 13 лютого. URL: http://nvo.ng.ru/wars/2004-02-13/7_afgan.html (дата звернення: 22.06.2018).
21. Сирийская Аль-Каида озвучила цены за пленных российских солдат. Obzor24 Новини України. 2015. 5 жовтня. URL: <http://www.obzor24.in.ua/?p=1776> (дата звернення: 22.06.2018).
22. Словарь української мови: в 4 тт. / За ред. Б.Д. Грінченка. К., 1907–1909. Т. 3. С. 287. URL: <http://ukrlit.org/slovyk/%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BD> (дата звернення: 22.06.2018).
23. Словник української мови: в 11 тт. / За ред. І.К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970–1980. Т. 8. С. 93. URL: <http://sum.in.ua/s/polon> (дата звернення: 22.06.2018).
24. Слово о полку Игореве. Реконструкция древнерус. текста и коммент. Н.А. Мещерского и А.А. Бурькина. 3-е изд. Л., 1985. С. 441.
25. Срібняк І.В. Український гурток у таборі полонених офіцерів російської армії Терезієнштадт в Австро-Угорщині (1916 – червень 1917 рр.). Пам'ятки. 2011. Т. 12. С. 42–45. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pam_2011_12_6.pdf (дата звернення: 22.06.2018).
26. Стельмах М.П. Твори: у 5 т. К.: Держлітвидав УРСР, 1962–1963. Т. II. С. 185.
27. Українка Леся. Твори: у 5 т. К. 1951–1956 рр. Т. I. С. 377.
28. Українська психологічна термінологія: словник-довідник / За ред. М.-Л.А. Чепи. К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. 302 с.
29. Нехода І.І. Хто сіє вітер: повість у віршах. К.: Молодь, 1959. С. 83.
30. Nachtigal R. Kriegsgefangenschaft an der Ostfront 1914–1918. Literaturbericht zu einem neuen Forschungsfeld. Frankfurt am Main, 2005. P. 13.
31. Schein E.H. Brainwashing. Center for International Studies Massachusetts Institute of Technology Cambridge. Massachusetts, 1960. 35 p.

УДК 159.9

ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ЯК УМОВА ФОРМУВАННЯ СУБ'ЄКТНОСТІ ДИТИНИ

Ющенко І.М., к. психол. н.,
доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

У статті розглянуто психологічну безпеку як передумову розвитку особистості дитини. Розкрито базові позиції дорослого, що максимально підтримують психологічну безпеку дитини, показано відповідність між характером позиційного самовизначення дорослого та типом порушення психологічної безпеки та суб'єктності дитини.

Ключові слова: психологічна безпека особистості, співбуттєва спільність, базові батьківські позиції, суб'єктність.

В статье рассмотрена психологическая безопасность как предпосылка развития личности ребенка. Раскрыты базовые родительские позиции, которые максимально поддерживают психологическую безопасность ребенка, показано соответствие между ошибочным позиционным самоопределением взрослого и типом нарушения психологической безопасности и субъектности ребенка.

Ключевые слова: психологическая безопасность, событийная общность, базовые родительские позиции, субъектность.

Yushchenko I.M. PSYCHOLOGICAL SAFETY AS A CONDITIONS OF FORMATION SUBJECTIVITY OF THE CHILD

The article deals with psychological security as a precondition for the development of the child's personality. The basic positions of adult that maximally support the child's psychological safety are revealed, the correspondence between the character of the positional self-determination of an adult and the type of violation of the psychological safety and the child's subjectivity are shown.

Key words: psychological safety, tolerance to uncertainty, coexisting commonality, subjectivity.

Постановка проблеми. Значний інтерес сучасної психологічної науки до проблем психологічної безпеки зумовлений потребою більш глибокого розуміння даного феномену та необхідністю вирішення пов'язаних із ним практичних завдань. Серед таких – збереження психічного здоров'я, підвищення психологічної стійкості, адекватності ставлення до світу, захищеності психіки в умовах бурхливих змін, що породжують переживання невідзначеності, незахищеності та вразливості на особистісному рівні. Вочевидь, особливого захисту потребує психіка дитини, що дозволить їй впоратись із різноманітними небезпечними чинниками середовища.

Сім'я, виступаючи основою соціальної структури суспільства, розглядається як провідний чинник, здатний вплинути на рівень безпеки дитини [7; 9; 14]. Наразі важливим є виявлення тих умов та детермінант психологічної безпеки дитини в сім'ї, які дозволять не лише зберегти необхідний рівень психологічної безпеки дитини, але і створять основи її збереження в дорослому, самостійному житті, а також розробка переконливих пояснювальних схем, що слугуватимуть продуктивній консультативній та корекційно-розвивальній роботі в

межах професійної діяльності практичних психологів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема психологічної безпеки інтенсивно розробляється в сучасній психології. Воно багатоаспектне та має інтегративний характер, оскільки розглядається як процес, як стан та як особистісна властивість [5].

Феномен «психологічна безпека» досліджується на різних рівнях: на рівні середовища – як фактичне забезпечення якості життя та здоров'я людей (І.О. Баєва, Ю.П. Зінченко, С.В. Пазухина, С.А. Філіппова); на рівні особистості – як переживання своєї психологічної захищеності або незахищеності, сформованості чи несформованості механізмів психологічного захисту та подолання (О.Є. Блинова, О. Зотова, Г.Г. Вербіна, Д.Н. Нікіфорова, Т.В. Эксакусто) [2; 3; 4; 5; 6].

Перспективним підґрунтям для дослідження даного феномену є суб'єктний підхід, розроблений у працях вітчизняних вчених: К.О. Абульханової, А.В. Брушлінського, С.Л. Рубінштейна, В.О.Татенка.

У межах даного підходу центром психологічної безпеки виступає суб'єкт як цілісна, активна, рефлексивна, відповідальна, здатна до саморозвитку інстанція. Консти-

туціонуючу характеристику суб'єкта становлять ставлення до світу, до себе, до інших. Психологічна безпека при цьому визначається авторами як базова захищеність особистості, що визначається ставленнями і є наслідком суб'єктної активності. З позиції даного підходу підкреслюється, що «психологічну безпеку слід розглядати не як самоціль, а лише як умову особистісного становлення, самореалізації та самоздійснення людини» [16, с. 89]. Дослідження А.А. Григор'євої, М.І. Баїшевої [5], І.Г. Тітова [12] ілюструють даний підхід.

Аналіз вікових аспектів феномену психологічної безпеки в сучасних теоретичних та емпіричних дослідженнях стосується переважно виявлення особистісних та середовищних чинників, що порушують психологічну безпеку дітей та призводять до відхилень у їх психічному та психологічному здоров'ї. (О.В. Вихристюк, Л.А. Гаязова, Д.Н. Ісаєв) [8]. Численні емпіричні дослідження присвячено психологічній безпеці освітнього середовища загальноосвітніх шкіл (І.О. Баєва, Е.Б. Лактионова, Н.Г. Рассоха, Л.Ф. Бурлачук, І.В. Дуброви, А.О. Реан) [1; 2], вищих навчальних закладів (Е.В. Пазухина, Е.Г. Сорокінова та ін.) сучасного інтернет-простору (С.А. Філіппова) [2].

Не менш важливими є дослідження захисних властивостей особистості та умов, що посилюють відчуття психологічної захищеності у дітей. Такий погляд на проблему актуалізує пошук концептуальних засад дослідження психологічної безпеки дітей у площині ресурсного підходу, принциповим для якого є орієнтація на особистісні та середовищні ресурси (К.К. Муздибаєв, В.А. Бодров, Н.К. Водоп'янова, С.Л. Солов'єва, Е.Л. Deci, S.E. Hobfoll, І.М. Ющенко та ін.) [15; 16]. Провідним середовищним ресурсом, здатним вплинути на рівень психологічної безпеки дитини, безперечно, визнається сім'я [8; 9; 10; 11; 13; 14]. Розуміння сім'ї як джерела психологічної безпеки є традиційним для психології. Однак є певна нестача досліджень, присвячених ролі психологічної безпеки дітей в особистісному онтогенезі, а отримані в психологічній практиці дані потребують теоретичного узагальнення.

Отже, **мета** даної статті – розкрити роль психологічної безпеки в становленні та розвитку суб'єктності дитини залежно від позиційного самовизначення батьків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологія безпеки є тим напрямком психологічної науки, одним із завдань якого є визначення тих властивостей особистості, що дають змогу бути стійкою до негативних впливів, а також сприяють міні-

мізації небезпек для себе, суспільства та природи [5]. Зміст поняття «безпека» означає відсутність небезпек або можливість надійного захисту від них. Небезпека ж розглядається як наявність і дія різних факторів, які є дисфункціональними, дестабілізують життєдіяльність людини, загрозові для розвитку її особистості [16].

Доведено, що порушення психологічної безпеки в дітей переживається ними як певний, недосяжний для усвідомлення, психічний стан чи емоційний комплекс, що пов'язаний із несприятливою обстановкою в сім'ї та неправильним ставленням батьків, внаслідок чого не задовольняються базові потреби дитини. Ці неусвідомлені переживання завжди були предметом дослідження в психоаналізі, представники якого і впровадили концепт «психологічна безпека» в науковий обіг. Передусім йшлося про психологічну безпеку дітей.

Так, К. Хорні вважає, що в дитячому віці для людини характерні дві потреби: в задоволенні та в безпеці. Перша з них включає всі основні біологічні потреби дитини, їх задоволення забезпечує її фізичне виживання. Однак головна роль у розвитку особистості належить потребі в безпеці. Дана потреба передбачає бажання дитини бути улюбленою, захищеною від небезпек ворожого світу. Якщо батьки послідовно виявляють до дитини свою любов, тепло, то потреба в безпеці задовольняється, що є основною умовою формування здорової особистості. Непослідовність, непередбачуваність батьківської поведінки, невіра в дитину, надлишкова опіка, невиконання обіцянок, надання переваги одним дітям перед іншими тощо призводить до виникнення в дитини базальної ворожості стосовно батьків. Завдяки дії захисних механізмів ворожі почуття в дитини витісняються, однак зберігається почуття беззахисності, непотрібності, самотності. Внутрішній конфлікт викликає почуття базальної тривоги та задіяння захисних стратегій задля позбавлення від неї.

К. Хорні описала три типи захисних стратегій. Перший тип психологічного захисту – орієнтація до людей. Це стиль взаємодії, якому притаманні залежність, нерішучість та поступливість. Головне для цього типу – уникнути почуття самотності та непотрібності. Інша захисна стратегія – орієнтація від людей. Унікаючи міжособистісних стосунків, дитина намагається уникнути можливого болю, не довіряючи іншим. Третій тип захисту – орієнтація проти людей, передбачає стиль поведінки, для якого характерні домінування, ворожість, експлуатація, агресивність [14].

Спільним для всіх орієнтацій є відсутність, з одного боку, саморозуміння та самоприйняття, а з іншого – вміння, здатності будувати близькі взаємини з іншими.

Е. Еріксон визначає важливою умовою благополучного розвитку дитини наявність люблячих батьків, чуйних до психологічних потреб дитини. Тому особистісні новоутворення, виокремлені Е. Еріксоном, можна розглядати крізь призму батьківської поведінки. Шлях набуття довіри, на думку Е. Еріксона, універсальний: людина довіряє соціуму подібно до того, як вона довіряє матері. У випадку непослідовної поведінки батьків стосовно дитини та відсутності чуйності та турботи про неї з'являється почуття недовіри. Воно виявляється у вигляді страху, підозрливості та побоювання за своє благополуччя. Дана установка поширюється на всіх людей і повною мірою реалізується на наступних вікових етапах. Переживання дитиною сорому, на думку Еріксона, інспірується батьками в ранньому віці, коли вони не дозволяють дитині розвивати свою автономію та самоконтроль. Е. Еріксон розглядає сором як дещо схоже на гнів, спрямований на себе. При цьому в дитини виникає сумнів у своїй здатності контролювати оточуючий світ та саму себе, формується залежність від старших, невпевненість у собі, слабодухість, нерішучість.

Ініціативність або почуття провини в дитини виникає залежно від того, чи заохочуються її самостійні дії, чи відчуває вона підтримку своєї ініціативи з боку батьків. Якщо дитині не дозволяють діяти самостійно, то вона стає скутою почуттям провини, відчуває та переживає власну нікчемність та покинутість. Такі діти надмірно залежать від дорослих, їм не вистачає цілеспрямованості та рішучості. Світ переживається ними як ворожий, непередбачуваний та небезпечний. Неминучі розчарування, пов'язані з надмірною прихильністю, сприяють виробленню захисного механізму нечутливості, що захищає від душевного болю. Наслідком є нездатність встановлювати довірливі стосунки з іншими.

Отже, провідним чинником, що сприяє психологічній безпеці дитини, є батьківське емоційне прийняття, любов і турбота про дитину. Саме таке батьківське ставлення забезпечує відчуття стабільності та захищеності, формує базову довіру до світу та життєлюбство і сприяє не лише соціальній адаптації, але й становленню здорової особистості з позитивною самоідентичністю [13].

Схожі погляди на роль батьківського ставлення у формуванні психологічної безпеки дитини як основи її подальшого осо-

бистісного становлення отримали розвиток у гуманістичних теоріях особистості.

На думку А. Маслоу, потреба в прийнятті є базальною потребою людини, що має філогенетичну та онтогенетичну зумовленість. Прийняття та любов породжує в дитині почуття безпеки та сприяє нормальному розвитку особистості; натомість емоційне нехтування призводить до агресивності та відхилень в емоційному розвитку [9].

Згідно з К. Роджерсом безумовне позитивне прийняття дитини є однією з ключових психологічних установок, що фасилітує та створює певний психологічний клімат, який уможлиблює доступ до величезних ресурсів для самопізнання, зміни Я-концепції, цілеспрямованої поведінки, що забезпечує зростання та розвиток дитини [9].

Положення про те, що психологічна безпека є основою та основним ресурсом, що забезпечує формування здорової особистості, що міститься в класичних персонологічних підходах, набуло подальшого розвитку в сучасних наукових дослідженнях.

Згідно з антропологічним принципом В.І. Слободчикова та Є.І. Ісаєва [11] протягом тривалого періоду дитинства справжнім суб'єктом розвитку є «співбуттєва спільність» дитини й дорослого. Щоб забезпечити дитині умови здорового та повноцінного життя, їй необхідний значущий дорослий, який допомагає задовільними потребами до набуття людської сутності. Значущий дорослий визначається як «рідна й/або близька людина, яка здійснює визначальний вплив на умови розвитку та спосіб життя дитини» [12, с. 26].

Дитячо-доросла спільність, на думку дослідників, виконує передусім захисну функцію – забезпечення недоторканності дитячої самобутності та нарощування життєздатності, самостійності дитини, що дає змогу надалі реалізувати іншу функцію дитячо-дорослої спільності – нарощування родової людської сутності. Взаємини в дитячо-дорослій спільності розвиваються або в напрямку взаємного розуміння, прийняття, довіри, або стійкого взаємного відчуження. Саме духовна близькість дитини й дорослого гармонізує процеси децентрації та індивідуалізації, забезпечує нормальний розвиток суб'єктності дитини. Водночас відчуження спотворює і блокує цю суб'єктність.

Позиційне самовизначення значущого дорослого є джерелом ряду процесів, що здійснюються дитячо-дорослою спільністю. Кожній позиції значущого дорослого відповідає певний базовий процес: один з аспектів розвитку – «батько» – вирощування життєздатної людини; «учитель» – навчання різним способам діяльності, формування

необхідних здібностей та вмінь; «мудрець» – підтримка самобутності та цілісності дитини, духовне наставництво [11].

Спираючись на оригінальну типологію базових педагогічних позицій в освітній практиці В.І. Слободчикова – Г.А.Цукермана [11], ми розробили модель психологічної безпеки дитини, відповідно до позиційного самовизначення батьків – значущих дорослих у сім’ї (рис. 1).

Батькам, які будують спільне з дитиною життя, важливо усвідомити дієвість та необхідність кожної позиції, щоб розібратися, якими вони мають бути в стосунках із дітьми і якими вони є в реальності. Розвиток дитячо-дорослої спільності в напрямку духовної спорідненості залежить від здатності дорослого усвідомлювати свої позиції стосовно дитини та ініціювати відповідні їм процеси. Загрозою порушення психологічної безпеки дитини в сім’ї є арефлексивність ставлення значущого дорослого до дитини. Таке ставлення виявляється в бідності (примітивності, невиразності) та негативізмі установок дорослого стосовно дитини, обмеженості, а також неузгодженості ціннісних пріоритетів дорослого та невизначеності загального ставлення дорослого до дитини.

Аналіз психологічної практики дозволяє виокремити типові відхилення в розвитку

суб’єктності дитини, до яких призводить хибне позиційне самовизначення дорослого стосовно неї.

Перша з них – співбуттєва окупація і позиційна експансія дорослого: гіперпротекція, гіперототожнення, загарбання життєвого світу дитини та «безцеремонність» стосунків, що призводить до блокування повноцінного розвитку, інфантилізації та культивування безпорадності. Як наслідок – недорозвиненість суб’єктності дитини. Вона виявляється в арефлексивному способі життя, невизначеності ціннісної системи, безпринципному стилі поведінки, відсутності прагнення до свободи та самостійності, гіпертрофованої залежності від збігу обставин, чужої волі та впливу середовища, нездатності до самопроекування свого майбутнього, наївних уявленнях про свої можливості, слабкій внутрішній відповідальності перед оточуючими, в необтяженості питаннями моралі та проблемою сенсу власного буття.

Співбуттєва депривація та позиційний сепаратизм дорослого – друге типове відхилення розвитку суб’єктивності, що визначається відособленістю дорослого та формалізацією стосунків у дитяче-дорослій спільності. Це виявляється в низькій емоційній залученості дорослого до проблем дитини, гіпопротекції, відстороненості та

Рис. 1. Модель психологічної безпеки дитини в сім’ї відповідно до позиційного самовизначення значущих дорослих

Таблиця 1

Взаємозв'язок порушень психологічної безпеки та розвитку суб'єктності дитини з позиційним самовизначенням дорослого

Характер позиції дорослого в дитячо-дорослій спільності	Ознаки порушення психологічної безпеки дитини	Тип порушення суб'єктності дитини	Ознаки порушення суб'єктності
Експансія дорослого	відсутність власного особистісного простору, свободи, психологічний тиск	недорозвиненість суб'єктності	залежність безпорадність некомпетентність нікчемність невмілість
Сепаратизм дорослого	самотність, безпритульність, «непотрібність», покинутість	дисгармонійний розвиток суб'єктності (егоцентризм)	Замкнутість егоцентризм себелюбство душевна тупість необтяженість моральною відповідальністю
Рольовий релятивізм дорослого	відсутність стабільності, передбачуваності, визначеності у житті	дезінтеграція суб'єктності	внутрішній розлад, відсутність цілей

відчуженні дорослого, безнаглядності, безпритульності та самотності дитини.

Співбуттєва лабільність та рольовий релятивізм визначаються дифузністю дитячо-дорослої спільності із-за суперечливості, непослідовності, необґрунтованості вчинків дорослого. У результаті дитина позбавляється необхідного для психологічної безпеки почуття стабільності, передбачуваності, визначеності життя.

Отже, порушення, що відбуваються у випадку несприятливого характеру дитячо-батьківських взаємин, – втрата або деформація суб'єктності дитини. Їх типологія включає в себе недорозвиток, дезінтеграцію чи дисгармонійний розвиток суб'єктності (Табл. 1).

Є підстави припускати, що ці порушення стають передумовою виникнення в дітей та підлітків психічних, психосоматичних, наркологічних захворювань та залежностей нехімічного генезу. Втім, вивчення наслідків порушення психологічної безпеки дітей, на нашу думку, є приводом для спеціальних емпіричних досліджень та наукових дискусій.

Висновки. Психологічна безпека в сім'ї – це захист дитини від загроз, психологічного насилля та приниження, примусу, емоційного нехтування, покинутості та недоброзичливого ставлення. Виховання в любові та повазі – це головні умови психологічної безпеки дітей у сім'ї.

Становлення психологічної безпеки дитини, передусім, відбувається шляхом взаємодії із значущим дорослим. Порушення дитячо-дорослої спільності блокують почуття психологічної безпеки, психологічно травмують дитину та зумовлюють деформацію її стосунків з оточуючими: позицій-

на експансія дорослого зумовлює надмірну залежність дитини; позиційний сепаратизм призводить до безпритульності, самотності, самоізоляції дитини, а непослідовність, суперечливість вимог взрослого – до її соціальної дезорієнтованості.

Дисфункції системи «дитина-дорослий» заважають становленню суб'єктності дитини, розвитку її рефлексивності, активності та самостійності, здатності до близьких стосунків з іншим за умови збереження власної самобутності.

Теоретична модель психологічної безпеки дозволяє орієнтуватися в структурі порушень взаємодії дитини із значущим дорослим, що несуть загрозу особистісному розвитку дитини, та краще розуміти природу її переживань, що може сприяти продуктивній діяльності психологів у професійній сфері.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баева И.А. Обеспечение психологической безопасности в образовательном учреждении: практическое руководство. СПб.: Речь, 2006. 288 с.
2. Безопасность образовательной среды: психологическая оценка и сопровождение: сборник научных статей. М.: МГППУ, 2013. 304 с.
3. Блинова О.Е. Теоретичний аналіз розвитку уявлень про психологічну безпеку. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. Херсон: Гельветика, 2017. Вип. 6., Том 2. С. 130–136.
4. Вербина Г.Г. Психологическая безопасность личности. Вестник Чувашского университета. 2013. № 4. С. 197–202.
5. Григорьева А.А. Субъектность ребенка как важное условие становления личности. Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2015. Т. 26. С. 386–390. URL: <http://e-koncept.ru/2015/95362.htm>.

6. Зинченко Ю.П. Системный характер исследования безопасности в психологии // Материалы II Международного симпозиума. М., 2011. С. 19–25.
7. Зотова О.Ю. Концептуальные представления о социально-психологической безопасности личности. Социальная педагогика и психология. 2011. № 11. С. 129–135.
8. Исаев Д.Н. Психопатология развития. СПб.: СпецЛит, 2013. 469 с.
9. Маслоу А. Экзистенциальная психология. М.: Инст.-т гум. исследований, 2005. 160 с.
10. Садовникова Д.С. Влияние родительского воспитания на формирование ценностей безопасности у детей младшего школьного возраста. Достижения вузовской науки. 2016. № 25-1. С. 168–173.
11. Слободчиков В.И. Антропологический подход к решению проблемы психологического здоровья детей. Вопросы психологии. 2001. № 4. С. 91–104.
12. Тітов І.Г. Психологічні особливості суб'єктності дитини дошкільного віку. Психологія і особистість. 2016. № 2(10). Ч. 1. С. 43–50.
13. Эриксон Э. Детство и общество. СПб., 1996. С. 267–387.
14. Хорни К. Наши внутренние конфликты. М.: Академический проект, 2007. 224 с.
15. Ющенко І.М. Резилієнтність дитини в парадигмі ресурсного підходу. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Чернігів, 2015. Вип. 128. С. 302–306.
16. Эксакусто Т.В. Психологическая безопасность в проблемном поле психологи. Сибирский психологический журнал. № 34. 2010. С. 86–90.

УДК 159.923

ВПЛИВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ НА ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ КОНСТРУКТИВНОСТІ СТРАТЕГІЙ ДОЛАЮЧОЇ ПОВЕДІНКИ В ПРАЦІВНИКІВ ДСНС УКРАЇНИ

Якушева Є.М., старший викладач
кафедри філософії

*Національний аерокосмічний університет імені М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»*

У статті висвітлено основні положення програми психологічного тренінгу з підвищення рівня долаючої поведінки в працівників пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України. Програма тренінгу побудована на загальноприйнятих принципах, із використанням специфічних вправ і технік, спрямованих на розвиток складових частин поведінкового, когнітивного і афективно-ціннісного компонентів професійної самосвідомості. Ефективність проведеної тренінгової програми підтверджена суб'єктивно пережитими позитивними змінами у внутрішньому світі та розширенням репертуару долаючої поведінки, об'єктивно-реєстрованими змінами в компонентах професійної самосвідомості, стійкістю та тривалим ефектом проведеної тренінгової програми.

Ключові слова: тренінг, професійна самосвідомість, стратегії подолальної поведінки, працівник ДСНС.

В статье отражены основные положения программы психологического тренинга по повышению уровня преодолевающего поведения у работников пожарно-спасательных подразделений ДСНС Украины. Программа тренинга построена на общепринятых принципах, с использованием специфических упражнений и техник, направленных на развитие составляющих поведенческого, когнитивного и аффективно-ценностного компонентов профессионального самосознания. Эффективность проведенной тренинговой программы подтверждена субъективно переживаемыми положительными изменениями во внутреннем мире и расширением репертуара преодолевающего поведения, объективно регистрируемыми изменениями в компонентах профессионального самосознания, устойчивостью и длительным эффектом проведенной тренинговой программы.

Ключевые слова: тренинг, профессиональное самосознание, стратегии преодолевающего поведения, работник ДСНС.

Yakusheva Ye.M. THE INFLUENCE OF PSYCHOLOGICAL TRAINING ON INCREASING THE LEVEL OF CONSTRUCTIVENESS OF COPING STRATEGIES OF WORKERS OF THE STATE EMERGENCY SERVICE OF UKRAINE

The article outlines the main contentions of the program of psychological training on increasing the level of constructiveness of coping strategies of workers of the State Emergency Service of Ukraine. The training program was based on common principles, using specific exercises and techniques, which aimed at developing the elements of behavioral, cognitive and affective-value components of the professional self-consciousness. The effectiveness of the training program was confirmed by the subjective positive changes in the inner world and the expansion of the repertoire of the coping-behavior, objectively-registered changes in the components of professional self-consciousness, the sustainability and long-term effect of the training program.

Key words: training, professional self-consciousness, coping strategies, worker of the SESU.

Постановка проблеми. Однією з основних проблем, пов'язаних із психічним здоров'ям працівників пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України, є здатність звернутися до своїх внутрішніх ресурсів і подолати зовнішні та внутрішні труднощі в поведінці під час надзвичайної ситуації. Саме специфіка службової діяльності співробітників ДСНС містить у собі постійний підвищений фактор ризику, напружене виконання завдань в умовах недостатньої, невизначеної інформації, дефіциту часу, високої відповідальності за результати праці. На ефективність роботи і виконання функціональних обов'язків пожежних та ря-

тувальників має прямий вплив рівень конструктивності стратегій долаючої поведінки. У зв'язку із цим актуальною є необхідність розробки та апробації тренінгової програми, що пов'язана з підвищенням цього рівня. А оскільки рівень конструктивності копінг-стратегій залежить від рівня розвитку компонентів професійної самосвідомості в співробітників ДСНС, то розвиток цих компонентів дозволить працівникам сприймати оточуюче цілісним і послідовним, а в поведінці обирати різні варіанти дій, планувати майбутнє на основі передбачення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Загальне дослідження наукової літе-

ратури свідчить про те, що психологічний тренінг є однією з найбільш ефективних, зручних, конструктивних, швидкодіючих форм психологічної роботи з групою. Саме тренінг серед інших психологічних методів дозволяє реалізувати необхідні умови розвитку професійної і особистісної самосвідомості людей і актуалізації їх ресурсів, змінити їх поведінку і відношення до світу й інших людей [1]. Ефекти тренінгу різноманітні і не зводяться тільки до приросту знань і умінь. Крім прямих (цільових) ефектів, виникає ряд побічних, що мають іноді не менш важливе значення, ніж прямі. Ці ефекти відносяться переважно до області диспозиційних утворень. Частина ефектів тренінгу зумовлені або задаються змістом програми і є специфічними, інша частина являє собою неспецифічні ефекти, які визначаються групою динамічними процесами. Їх вираженість і напрямок залежить від позиціонування лідерського ядра групи і ступеня груповий гетерогенності [2].

Науково-теоретичний аналіз показує, що професійна самосвідомість є однією з важкодосліджуваних психологічних категорій. Одні дослідження професійної самосвідомості присвячені розвитку професійної самосвідомості на різних етапах професійного становлення (В.Г. Каташев, П.А. Шавір, Н.Г. Краснорудська, Т.Л. Міронова, Г.М. Кригер, Т.Н. Фам, Т.К. Поддубная, Л.О. Шарапов, Л.В. Кандибович, О.Ю. Демченко, Г.С. Гребенюк, Н.І. Мащенко, Ю.В. Ковальчук та ін.). Цілями даних досліджень було виявлення психологічних особливостей формування професійної самосвідомості і вивчення впливу на неї умов навчального процесу як початкової стадії професійної підготовки. Інші дослідження спрямовані на вивчення особливостей професійної самосвідомості в представників різних професій (О.Н. Недосека, І.В. Вачков, Т.Л. Міронова, Л.М. Мітіна, А.К. Маркова, Ю.О. Овчаренко, А.В. Кобец та ін.). Головним предметом вивчення цих досліджень було вивчення структури професійної самосвідомості представників різних професій [6].

Уявлення про професійну самосвідомість як про соціальний феномен, який складається з трьох структурних компонентів, розглядається такими авторами, як Р. Бернс, А. Бандура, Г. Оллпорт, Н.С. Глуханюк, М.І. Лисіна, І.І. Чеснокова та ін [4; 6]. Окремі складові частини самосвідомості осіб, діяльність яких пов'язана з екстремальними умовами, та їх взаємозв'язок із копінг-стратегіями розглядалися у працях М.І. Дяченка, В.В. Журавльова, О.Є. Самари, О.І. Склень, А.В. Гримака,

Г.С. Гребенюка, Ю.О. Овчаренко, М.І. Королюка, О.Ю. Демченко, О.В. Тімченко, М.І. Томчука, Ю.В. Ярошка, С.Г. Маслюк, В.С. Медведєва та інших. Зокрема, О.Є. Самара відмічала необхідність виявити кореляційних зв'язків між копінг-стратегіями, особистісними й соціально-психологічними властивостями особистості для розробки психокоректувальної програми, що сприятиме формуванню адекватних стратегій стрес-долаючої поведінки в співробітників ДСНС [3]. Таким чином, проблема взаємозв'язку структурних компонентів професійної самосвідомості і копінг-стратегій є малодосліджуваною.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в підвищенні рівня конструктивності стратегій долаючої поведінки в співробітників пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України. З огляду на отримані результати емпіричної частини даної роботи, які свідчать про участь поведінкових, когнітивних та афективно-ціннісних складових частин професійної самосвідомості у формуванні рівня долаючої поведінки, мета тренінгу була конкретизована в таких задачах, як:

- 1) розвиток та підвищення складових частин поведінкового компоненту професійної самосвідомості;
- 2) розвиток складових частин афективно-ціннісного компоненту професійної самосвідомості;
- 3) розвиток складових частин когнітивного компоненту професійної самосвідомості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Програма психологічного тренінгу складалася з декількох взаємопов'язаних блоків, кожному з яких була притаманна певна цільова спрямованість.

1. Діагностичний: формування групи учасників тренінгу, діагностика компонентів професійної самосвідомості та рівня конструктивності подолальної поведінки.

2. Мотиваційний: надання інформації про цілі тренінгу, спонукання бажання змін.

3. Тренінговий: розвиток та підвищення поведінкових, афективно-ціннісних і когнітивних складових частин професійної самосвідомості.

4. Оцінки ефективності: проведення повторного тестування, оцінка змін у динаміці, експертні висновки.

Під час складання тренінгової програми були враховані основні загальноприйняті принципи побудови тренінгу, а саме:

- 1) активність на заняттях: передбачає, що всі члени групи повинні активно приймати участь у роботі та давати зворотній зв'язок;

2) відкритий зворотній зв'язок: передбачає аргументоване і конструктивне висловлювання власних думок, ідей та почуттів про способи вирішення проблемних ситуацій, про власний стиль діяльності і розуміння ситуації;

3) принцип «тут і зараз», пов'язаний із тими обмеженнями, які ведучий вводить на заняттях, обговоренню підлягають лише ті особистісні прояви, які доступні спостереженню на занятті; принцип «тут і зараз» виключає відхід і відстороненість позиції учасників;

4) довірливість у спілкуванні: створює умови ширих висловлювань;

5) фокус «Я»: передбачає, що учасники повинні зосереджуватися на процесах самопізнання, самоаналізу і рефлексії.

Крім окреслених основних принципів, існують додаткові. До них належать такі: добровільність і конфіденційність, рівність позицій, безпека учасників, неупередженість, схвалення і взаємопідтримка, екологічність комунікацій.

Основними положеннями, якими ми керувалися в розробці групового тренінгу як форми підвищення рівня долаючої поведінки, було те, що:

1) по-перше, тренінг є активним способом впливу на формування умінь;

2) по-друге, в тренінгу приділяється увага не стільки дискретним характеристикам внутрішнього світу людини, скільки формуванню навичок і вмій саморозвитку особистості в цілому, виключаючи поняття норми психічного розвитку;

3) по-третє, тренінгова робота зводиться не тільки до навчання, але і до отримання цінного емоційного досвіду.

Важливим організаційним аспектом, який багато в чому визначає ефективність тренінгової роботи, є організація групи з точки зору її чисельності та складу. Як вказує Д.Б. Карвасарський, найбільш ефективною є група, що знаходиться на кордоні малої (до 10 осіб) та середньої (від 11 до 20 чоловік) [5]. Ґрунтуючись на даному положенні, група, що проходила тренінг, складала 18 осіб.

Тренінгова група мала закритий формат (нові члени до групи не включаються навіть у тому випадку, якщо з неї з якоїсь причини вибуває учасник до закінчення тренінгу; група працювала за заздалегідь визначеними рамками тривалості роботи). Вибір даного формату визначили такі особливості закритих груп, як їх велика ефективність, спільне і одночасне проходження всіма учасниками фаз тренінгового процесу, значна глибина і сила групових переживань, висока ступінь ідентифікації ведучого тре-

нінгу з групою, його емоційна залученість і відповідальність, згуртованість та ефективність поглибленої роботи, наявність більш сприятливих умов для проведення експерименту з використання різних тренінгових методів. Тривалість тренінгової програми віднесено до короткочасної групової форми роботи.

У процесі тренінгу застосовуються різні методичні прийоми, такі як групова дискусія, рольова гра, невербальні вправи і т.п.

Проведення тренінгу передбачало декілька етапів.

Перший – організаційний етап. На цьому етапі було підготовлено інструментарій тренінгу, матеріали, організоване місце проведення тренінгу.

Учасники тренінгу склали одну групу з 18 фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України з низьким рівнем конструктивності долаючої поведінки. Учасники тренінгу мали приблизно один вік та стаж роботи і були схожі в стратегіях долаючої поведінки. Учасники тренінгу мали низький рівень конструктивності копінг-стратегій та характеризувались схильністю до самообвинувачень. Самоставлення досліджуваних пов'язане із схваленням із боку інших людей. Співробітникам із низьким рівнем конструктивності долаючої поведінки притаманно бачення в собі переважно недоліків, низька самооцінка, готовність до самозвинувачень. У них можуть проявлятися такі емоційні реакції на себе, як роздратування, презирство, винесення вироків самим собі. У співробітників слабо розвинений самоінтерес, що свідчить про те, що в них низький інтерес до власних думок та почуттів, готовність спілкуватися із собою на «рівних», упевненість у власній цікавості для інших, переважає тенденція негативно оцінювати своє «Я» та дуже сильно виражене самозвинувачення.

Другий етап – це безпосередньо проведення тренінгу. Він проходив 25,5 годин протягом 7 тижнів, щільність зустрічей – 2 рази на тиждень, тривалість одного заняття – 1,5 години.

Мета другого етапу полягала в усвідомленні таких умінь, як підвищення самоєфективності, упевненості і готовності вирішувати проблеми, оптимізм, покращення комунікативної компетентності, зняття станів вираженого психологічного дискомфорту, відчуття невпевненості в собі, зменшення ізолюваності; розвиток навичок саморегуляції негативних психологічних станів.

Техніки та вправи, що використовувались в тренінговій програмі, охоплюють мішені тренінгового впливу, а саме:

1) вправи і техніки, що спрямовані на поведінкові структури учасників передбачали, що кожен учасник тренінгу має закріпити форми поведінки, зокрема ті, які сприятимуть прояву особистісних рис майбутніх фахівців, спрямованих на успішне розв'язання виробничих задач, навчитися критично враховувати свої професійні та особистісні властивості, знання та вміння; розвивати та вдосконалювати процеси саморегуляції, що безпосередньо впливають на розвиток професійної самосвідомості;

2) вправи і техніки, що спрямовані на афективно-ціннісні компоненти учасників передбачали, що кожен учасник тренінгу має підвищити складові компоненти самоставлення; переосмислити свої стосунки з колегами в розв'язанні виробничих та професійних задач, об'єктивне ставлення до можливостей та поглядів іншої особистості; проявляти «емпатію, відчувати почуття, емоційний стан, переживання кожного учасника тренінгу чи партнера»;

3) вправи і техніки, що спрямовані на когнітивні структури учасників, передбачали, що кожен учасник тренінгу має усвідомити своє «Я», особливості своєї особистості та вміння зіставити свої риси з психологічними особливостями та професійними властивостями партнера у вирішенні виробничих питань.

Оцінка ефективності тренінгової програми була оцінена з точки зору:

1) вирішення реальних труднощів;

2) постановки цілей і завдань тренінгової програми.

Оскільки ефекти тренінгової роботи виявляються впродовж досить тривалого часу: в процесі роботи, до моменту завершення і т.д. – тренінгова програма може не претендувати на повне вирішення труднощів розвитку, а ставити більш вузьку мету в обмеженому часовому інтервалі. На успішність тренінгової роботи впливає пролонгованість тренінгового впливу. Після завершення тренінгової роботи бажані контакти з учасниками тренінгової роботи з метою з'ясування особливостей поведінки, збереження колишніх або виникнення нових проблем. В якості чинників, що визначають ефективність тренінгу, наводяться такі:

1) очікування учасника;

2) значення для учасника звільнення від наявних проблем;

3) характер проблем учасника;

4) готовність учасника до співпраці;

5) очікування психолога, що здійснює тренінгові заходи;

6) професійний і особистісний досвід ведучого тренінгу;

7) специфічний вплив конкретних методів тренінгу;

Для порівняльної оцінки ефективності вивчення ефективності має відбуватися на гомогенному матеріалі. Оцінку роботи повинні давати незалежні експерти, незалежні фахівці, при цьому доцільно, щоб експерт не був обізнаний про застосовувані методи, що виключало б можливий вплив на його оцінку власних уявлень про метод. Необхідно порівнювати безпосередні та віддалені результати тренінгового впливу. Який би змістовний критерій ефективності не аналізувався, в будь-якому випадку мова йде про групи змінних, що характеризують тренінговий вплив:

1) суб'єктивно-пережиті учасником зміни у внутрішньому світі;

2) об'єктивно-реєстровані (експертом) параметри, що характеризують зміни;

3) стійкість змін до подальшого (після впливу) життя людини.

Усі перераховані вище критерії оцінки ефективності були застосовані в нашій роботі.

Для виявлення суб'єктивної оцінки результатів психокорекційного впливу учасники проходили повторне тестування для виявлення індексу конструктивності копінг-стратегій. Аналіз статистичних даних дозволив констатувати, що після закінчення тренінгу змінилися показники таких копінг-стратегій, як: конфронтаційний копінг, самоконтроль, прийняття відповідальності, втеча-унікнення, планування вирішення проблеми.

У досліджуваних зафіксовано помітне зменшення рівня вираженості неконструктивних стратегій. Діагностовано зменшення рівня враженості поведінки, яка характеризується агресивністю, зануренням у самозвинувачення або бездіяльністю в ситуації неспіху; спостерігається зниження рівня роздратування, емоційної збудливості.

Так, знижено напругу за конфронтаційним копінгом, рівень розвитку якого досягав пограничного, що могло бути перешкодою адаптації співробітників.

Результати порівняння групи «до» і «після» проведення тренінгу показали, що досліджувані, в яких було зафіксовано негативні тенденції опанування за вищезазначеними шкалами, нормалізувалися в результаті тренінгового впливу. Отримані результати свідчать про статистичну достовірність ($p < 0,01$) відмінностей за шкалами «конфронтаційний копінг», «самоконтроль», «прийняття відповідальності»; «втеча-унікнення» та «планування вирішення проблеми» та відсутність такої достовірності за

шкалами «дистанціювання», «пошук соціальної підтримки» та «позитивне переоцінювання».

Також використовувалися самозвіти учасників тренінгу. 95% учасників тренінгу повідомляли про те, що робота в тренінговій групі сприяла збагаченню досвіду, кращому розумінню себе та інших людей, впевненості у власних силах та можливостях, розкрила їх прихований потенціал, дозволила подивитися на себе зі сторони, дізнатися про ресурси подолання незвичних та непередбачуваних ситуацій.

Для встановлення об'єктивної оцінки результатів впливу тренінгу був розроблений список критеріїв, що включає в себе різні компоненти професійної самосвідомості. За результатами об'єктивного оцінювання на основі статистичного методу КЗ-критерію знаків у групі учасників тренінгу існує значуща відмінність у вираженості критеріїв до і після проходження тренінгової програми. Об'єктивне оцінювання також проводилося в групі контролю, в групі контролю змін не виявлено.

Оцінка стійкості змін до подальшого (після впливу) професійного життя здійснювалась за допомогою повторного тестування, яке відбувалося через три місяці після завершення проходження учасниками тренінгової програми. Отже, розроблений і проведений тренінг є ефективним засобом впливу на формування конструктивних копінг-стратегій у співробітників пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України. Найбільш піддатливими до змін виявилися такі копінг-стратегії, як конфронтаційний копінг, самоконтроль, прийняття відповідальності, втеча-уникнення, планування вирішення проблеми.

Висновки з проведеного дослідження. З наведеного вище можна зробити певні висновки.

Відповідно до ідентифікованих компонентів професійної самосвідомості в співробітників пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України з низьким рівнем долаючої поведінки розроблено програму психологічного тренінгу, яка задовольняє потребу в розвитку відповідних компонентів та рівня копінгових патернів. Програма тренінгу по-

будована на загальноприйнятих принципах, із використанням специфічних вправ і технік, спрямованих на поведінковий, когнітивний, афективно-ціннісний компоненти професійної самосвідомості, та складається з чотирьох блоків (діагностичний, мотиваційний, тренінговий, оцінки ефективності). Ефективність проведеної тренінгової програми підтверджена суб'єктивно пережитими позитивними змінами у внутрішньому світі та розширенням долаючого репертуару поведінки, об'єктивно-реєстрованими змінами в компонентах професійної самосвідомості, стійкістю та тривалим ефектом проведеної тренінгової програми.

У результаті проходження тренінгу в учасників було сформовані такі уміння, як: конструктивне емоційне реагування, здатність справлятися з негативними емоціями, гнучко оцінювати ситуацію, конструктивно трансформувати ситуацію, шукати і приймати допомогу. Встановлені зміни в рівні професійної самосвідомості учасників, у зростанні конструктивних стратегій поведінки в ситуації неспіху, комунікативної компетентності і рівня самоефективності, впевненості і готовності вирішувати проблеми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники. Москва: Ось-89, 2000. 224 с.
2. Жуков Ю.М. Коммуникативный тренинг. Теория и практика // Социальная психология: хрестоматия / сост. Е.П. Белинская, О.А. Тихомандрицкая. Москва: Аспект Пресс, 2008. С. 416–427.
3. Самара О.Є. Психологічні особливості стратегій стрес-долаючої поведінки співробітників МНС: автореф. дис...канд. психол. наук. Одеса, 2010. 16 с.
4. Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия / сост. Д.Я. Райгородский. Самара: Издательский дом «Бахрах-М», 2008. 656 с.
5. Сидоренко Е.В. Технологии создания тренинга. СПб: Речь, 2004. 329 с.
6. Якушева Є.М. Теоретичний аналіз проблеми професійної самосвідомості осіб, діяльність яких пов'язана з особливими умовами. Вісник Харківського національного університету. Сер. Психологія. 2011. Вип. 937. С. 333–336.

СЕКЦІЯ 2. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.9

ДО КОНЦЕПЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Баранова С.В., к. психол. н., доцент,
старший науковий співробітник
лабораторії соціально-психологічних технологій
Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України

У статті представлено теоретичний доробок авторської соціально-психологічної концепції становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій. Виявлено, що рефлексивний акт самозміни є основним механізмом особистісного зростання. Надано психологічну характеристику процесу надситуативного управління і його рівнів. Виокремлено етапи рефлексивного набуття відповідальності суб'єктом. Визначено, що процес становлення особистісної зрілості відбувається через рефлексивні акти самозмін системи власної суб'єктності й набуття відповідальності.

Ключові слова: особистісна зрілість, суспільні трансформації, самозапит, самозміни, надситуативне управління, механізм особистісного росту.

В статье представлена теоретическая авторская социально-психологическая концепция становления личностной зрелости в условиях социальных трансформаций. Выявлено, что рефлексивный акт самоизменения является основным механизмом личностного роста. Представлена психологическая характеристика процесса сверхситуативного управления и его уровней. Выделены этапы рефлексивного принятия ответственности субъектом. Определено, что процесс становления личностной зрелости происходит благодаря рефлексивным актам самоизменения системы собственной субъектности и принятия ответственности.

Ключевые слова: личностная зрелость, социальные трансформации, самозапрос, самоизменения, сверхситуативное управление, механизм личностного роста.

Baranova S.V. TO THE CONCEPT OF FORMATION OF PERSONAL MATURITY UNDER THE CONDITIONS OF SOCIAL TRANSFORMATIONS

The article presents theoretical improvements of the author's socio-psychological concept of formation of personal maturity under the conditions of social transformations. It is revealed that the reflexive act of self-change is the main mechanism of personal growth. The psychological characteristics of the process of over-situational management and its levels are presented. The stages of the reflexive acquisition of responsibility by the subject are singled out. It is represented that the process of the formation of personal maturity occurs through reflexive acts of self-change of the system of one's own subjectness and acquisition of responsibility.

Key words: personal maturity, social transformations, self-questioning, self-change, over-situational management, mechanism of personal growth.

Постановка проблеми. Особливості становлення особистісної зрілості в сучасних умовах в Україні зумовлені потужними національними суспільно-політичними й економічними викликами. Зрозуміло, що об'єктивна ситуація соціальної нестабільності не лише залишає людину один на один із суттєвими життєвими змінами, але й висуває потребу комплексного аналізу, оцінки й прогнозування перспектив розвитку.

Будь-які кризові та перехідні епохи в історії культури зумовлюють виникнення феномена поляризації людей (П. Сорокін), який виявляється в тому, що когось зміни паралізують, гальмують, а когось активізують. Ба-

гато в чому цей розподіл пов'язаний із тим, якою мірою людина може тверезо й зріло подолати складнощі вибору й невизначеності, народжені транзитивністю [5]. Зростання кількості невизначених соціальних ситуацій оцінюється як провідна особливість епохи постмодерну (див., наприклад, Shotter, 1987), а реальність постмодерну є реальною множинною. «Нескореність у бутті» М. Хайдеггера, «спонтанність повсякденності» Б. Вальденфельса, «буття-між» С. Кьеркегора відбивають той самий пафос проблеми людини в сучасному світі – пафос її (людини) незавершеності, фактичної відсутності орієнтації на фіксовані рольові моделі,

абсолютизацію свободи вибору. Зазначимо, що далеко не завжди така соціальна ситуація для людини оцінюється як благо: суспільна перебудова процесів формування зрілості, що вимагає від неї множинних «переключань», повсякденна уривчастість соціального буття робить процеси рефлексії надлишковими, вимагаючи від людини лише інсценування своєї індивідуальності, виявлення лише «фасаду» (у термінології І. Гофмана) особистості (Baumeister, 1995). Саме «дозрівання» (як той чи інший ступінь зрілості) передбачає відповідність, адекватність певним зовнішнім вимогам та умовам, якими ця зрілість визначається; поза відношеннями до цих зовнішніх умов зрілість утрачає свій внутрішній зміст [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під час розглядання процесу особистісного зростання у психологічній літературі його характеризують як прогресивно спрямований, соціально зумовлений, пов'язаний із різними формами діяльності людини процес, де є можливість розгортання сутності людини. Сучасні вітчизняні дослідники підтримують цю наукову традицію. За В. Панком, особистісний розвиток можливий і в системі онтогенезу, і в системі життєвого циклу, і в системі життєвого шляху. При цьому життєвий шлях включає в себе життєвий цикл, а життєвий цикл – онтогенез. Ці лінії життя є й автономними, і взаємопов'язаними одночасно. Категорія становлення інтегрує в собі біологічні, соціальні та індивідуально-психологічні чинники й умови розвитку особистості [3]. Динаміка процесу може відбуватися в різноманітних проявах: дозріванні, зростанні, навчанні, диференціації, конструюванні, проектуванні. Т. Титаренко вважає, що сенс поняття «життєконструювання» полягає у особливостях його перебігу протягом життя [6]. Результатами самопізнання є система знань про себе, об'єднана в досягну для усвідомлення Я-концепцію, і система самоставлення: самоцінність, особистісна ідентичність, самоприйняття. У дослідженнях О. Козаченко емпірично доведено, що наявність внутрішньособистісного конфлікту впливає на розвиток структурних компонентів соціальної зрілості студентської молоді, який полягає у формуванні власної, критично осмисленої системи цінностей, розумінні власних бажань і потреб, підвищенні самоефективності в різних сферах життєдіяльності, досягненні впевненості, гнучкості та реалістичності мислення, розвитку саморефлексії та навичок розв'язання як внутрішніх, так і зовнішніх проблем [2]. О. Штепа, розробляючи «Диспозиційну модель особистісної зрілості», особистісну зрілість визначила ефектом самостійно пе-

режитої людиною у зрілому віці ненормативної кризи ідентичності. Він характеризується як психологічне новоутворення, що завершує юнацький і відкриває зрілий період життя людини. У експериментальному дослідженні вона виявила десять рис-індикаторів особистісної зрілості як центральних рис пропріуму особистості [7].

Таким чином, у диспозиційних теоріях показано, що становлення зрілості (дозрівання, розвиток, зміна) людини – процес постійний, який може тривати все життя в напрямі від незрілості до зрілості. Становлення особистісної зрілості відображає особливості процесу прояву максимальної адаптивності й самореалізації особистості через прояв у конкретних умовах.

Постановка завдання. Метою статті є представлення теоретичного доробку до розробленої авторської соціально-психологічної концепції становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. У розробленій нами соціально-психологічній концепції становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій ми розглядаємо особистісну зрілість якісним станом системи, який забезпечується через управління й адекватність взаємодії із зовнішнім світом для прийняття і несення відповідальності за власне життя [1].

Основним системоутворюючим фактором становлення особистісної зрілості (як відкритої системи) є відповідальність особистості. Особистісна зрілість за такої умови виконує функцію надситуативного спостерігача й координатора внутрішньої взаємодії із зовнішнім світом, що несе сутнісну (екзистенціальну) відповідальність. Відповідальність передбачає наявність рівня надситуативного управління над внутрішнім діалогом у вигляді самозапиту в ситуації ідентифікації своїх потреб, наявність ідентичності як відповіді (внутрішнього відгуку на запит), як нормативно-рольового прояву в ситуації взаємодії з реальністю і вибору можливих способів реалізації й оцінки ризиків як творчої реалізації [1].

В онтологічному аспекті зростаюча змінюваність сучасного соціального світу закономірно посилює вектор *саморозвитку* як фактично єдиного структуроутворюючого моменту: в умовах прискорення соціальної динаміки лише сама людина стає «кінцевою мірою речей», а її суб'єктивна реальність (цінності, образи, ідентифікації тощо) не лише відбиває цю динаміку, але й перетворюється на дієвий елемент процесу конструювання соціальної реальності. Логіка *особистісного зростання* полягає у внутрішньому

проживанні *ситуації особистісного зростання*, яка була детермінована дефіцитарним етапом розвитку, або у творчій взаємодії з реальністю новітніх викликів. Рефлексія власної суб'єктності й набуття відповідальності в процесі особистісного зростання є результатом здійснення *самозмін*, прийняття наслідків відповідальних рішень у результаті задоволення самозапиту як процесу оновлення системи особистісної зрілості.

Механізмом особистісного зростання є рефлексивний акт самозміни, який породжений метапотребою особистості в самозміні й свідомим прагненням досягти бажаного «Я» за наявності об'єктивно наявного і суб'єктивно відчутного ресурсу для такого досягнення. Низка актів самозміни (як надситуативного управління в процесі самореалізації особистості) є процесом особистісного зростання, який може перерости в цілісний процес довжиною в життя у спосіб побудови життєвого шляху особистості й визначає особливості процесу становлення особистісної зрілості.

Поняття «самозапит» ми наповнюємо змістом як рефлексивною формою метапотреби особистості в *самозміні*, яка визначається як внутрішній усвідомлений стан індивіда, зумовлений відчуттю ним потребою в саморозвитку, самореалізації й самоактуалізації, що є глибинним джерелом усіх форм його активності й прийняття відповідальності за себе. Результатом задоволення потреби самозапиту буде бачення й розуміння себе суб'єктом перетворюючого діалогу, приведення в адекватну відповідність активності особистості до внутрішньої мотивації й зовнішніх нормативно-рольових вимог за умов відхилення параметрів активності від деякого оптимуму в ситуації реальності.

Зріле функціонування особистості забезпечує внутрішню регуляцію процесів інтерперсонального структурування і розвитку, інтраперсональної взаємодії з реальністю, трансперсональної екзистенційної трансформації. Зріле функціонування визначає метапозиція особистості як спосіб сприйняття людиною себе в різних ситуаціях із точки зору зовнішнього неупередженого спостерігача.

Нами виявлено, що у психологічному плані процес набуття відповідальності суб'єктом включає такі етапи:

1) рефлексію суперечностей, моніторинг і переосмислення (протиріч або конфлікту інтересів чи ідентичності, образів минулого і майбутнього тощо) у процесі вибору альтернатив, *формування самозапиту* на прийняття відповідальності в процесі саморозвитку;

2) пошук *експертної позиції* (як критеріїв ухвалення рішення), яка виконуватиме функцію майбутньої інстанції. Залежно від локусу

контролю у інтерсуб'єктному просторі у зовнішньої інстанції; у інтрасуб'єктному просторі (норми, цінності, смисли, міфи в суб'єктивному просторі особистості);

3) *діалогізація* експертної позиції у вигляді *зворотного зв'язку* в різних формах конструювання (норми, фрейми, схеми, моделі, сценарії, стереотипи, патерни тощо), тобто зміна критеріїв ухвалення рішень як підстави для прийняття результатів;

4) *прийняття об'ґрунтованого рішення* щодо розглянутих альтернатив як рефлексія зворотного зв'язку, який особистість (відповідно до актуального само запиту) трансформує у власний життєвий світ, конструюючи певну цілісність і зрілість із суб'єктивно відібраних потреб самозміни у відповідь на актуальний самозапит;

5) *супорядність прийнятого рішення* як набуття нового значення у системі власних цінностей; як результат інтеграції в систему особистісної зрілості наслідків діяльності; як умова для подальшого саморозвитку;

6) *прояв наполегливості* й сумлінності в реалізації прийнятого рішення, готовність іти на ризик, а також прийняття результатів і непередбачених наслідків;

7) рефлексія власної суб'єктності й набуття відповідальності у здійсненні *самозмін*, прийняття наслідків відповідальних рішень у результаті задоволення самозапиту як процесу оновлення системи особистісної зрілості.

Наш науковий пошук звернено саме на істоту «Спостерігача», який забезпечує надситуативне управління процесом, бачить шлях «себе в ситуації», яким оцінює себе і ситуацію, а також саме він бере відповідальність за можливі наслідки в умовах стрімкої змінюваності зовнішніх впливів. Погляд на ситуацію, у якій суб'єкт сам перебуває, здійснюється ззовні системи, через що стає частиною більшої системи, колективного суб'єкта (родини, нації) на основі усталених соціальних відносин. Із цієї точки зору ситуація реальності «тут і зараз» – це завжди ситуація вибору й креативності, тобто завжди криза. Однак зріле функціонування особистості в умовах стабільності не розпізнає свою реальність первісно «кризовою» (вона описує загрозові події), оскільки міф чи традиції знімають саму проблему креативності. В умовах транзитивності відбулася інфляція основних функцій колективних суб'єктів, які перестали виконувати свої функції. Креативне опанування дійсності здійснюється в нормативно-правовому просторі кризи соціальних відносин.

Отже, надситуативне управління представлено сукупністю процесів і результатів паралельного перетворення його фокусів (компонентів): бачення й розуміння суб'єк-

том перетворюючого себе діалогу, що полягає в приведенні в адекватну відповідність активності особистості з внутрішньою мотивацією і зовнішніми нормативно-рольовими вимогами за умов відхилення параметрів активності від деякого оптимуму в ситуації реальності.

Надситуативне управління, на наш погляд, є основною функцією особистісної зрілості (як здатність суб'єкта підніматися над рівнем вимог ситуації, ставити цілі, надлишкові з точки зору вихідного практичного завдання). Вихід за межі ситуації має місце тією мірою, в якій у суб'єкта (за умов значимості для нього цієї ситуації) укладаються й починають реалізовуватися нові вимоги до себе, надлишкові стосовно початку ситуації.

Надситуативне управління собою в ситуації реальності має такі етапи:

– надситуативне бачення надає можливість бачити себе в інтрасуб'єктивному просторі об'єктом у ситуації реальності для аналізу протиріч і перспектив, опорою є аксіологічні установки усвідомлення власної цінності й цінності Іншого;

– самооцінка й оцінка ситуації надає можливість оцінювати свої дії в ситуації та ступінь впливу ситуації на себе як об'єкта в інтрасуб'єктивному й інтерсуб'єктивному просторах, опорою є цінності й унікальність власного досвіду, ситуації власного розвитку;

– побудова власного ставлення до себе й до ситуації надає можливість якось ставитися до себе в ситуації реальності й до ситуації, опорою є рефлексивне прийняття себе, свого досвіду, результатів своєї діяльності/бездіяльності;

– прогнозування можливих змін своєї активності й себе як об'єкта для досягнення цілей (опорою є власні цілі);

– спрямування своєї активності (пасивності) на перетворення ситуації дає можливість відчувати себе автором, здатним до перетворень у ситуації, спроможним щось зробити (опорою є ситуації реальності);

– контроль і корекція своєї активності для досягнення визначених цілей;

– прийняття й несення відповідальності за себе і свої перетворення в ситуації, можливі перетворення ситуації реальності, прийняття й несення відповідальності за можливі наслідки власних дій чи бездіяльності.

Нами виділено рівні надситуативного управління, кожний із яких характеризує фокуси уваги суб'єкта:

– перший рівень забезпечується психічною зрілістю особистості. Основними механізмами є рефлексія, діалогізація, які забезпечуються сприйняттям самоцінності особистості й цінності Іншого. Рівень включає фокуси уваги:

а) 1-й фокус уваги суб'єкта спрямований на власний внутрішній стан «Я є об'єктом власного пізнання»;

б) 2-й фокус уваги суб'єкта спрямований на Іншого, «Є Інший об'єкт мого пізнання. Хто Він?»;

в) 3-й фокус уваги суб'єкта спрямований на установлення позиції «Ти», виникнення контакту. Він містить 1-ий і 2-ой фокуси: «Який мій стан у процесі встановлення контакту? Який стан Іншого в процесі встановлення контакту зі мною?».

У повсякденному житті цей рівень взаємодії доведений до автоматизму (як несвідоме входження в емоційний стан при контакті чи комунікації). Однак для встановлення причин дисфункції в комунікації чи деструкції і створення умов для їх подолання важливо бачити цей рівень, оскільки в його основі лежать особливості ціннісно-сислового сприйняття особистості. Цей рівень сприйняття надситуативного управління забезпечує виконавський старанний рівень відповідальності особистості.

– другий рівень забезпечується соціальною зрілістю особистості. Основними механізмами є ідентифікація і рефлексія, які забезпечують гендерно-рольову ідентичність себе й Іншого. Рівень містить:

а) 4-й фокус уваги суб'єкта, спрямований на процес цільового виконання рольових функцій («Я є мати (психотерапевт, громадянин тощо)»);

б) 5-й фокус уваги суб'єкта, спрямований на визначення аудиторії з метою задоволення потреби рольового функціонування («Він є син (клієнт, громадянин іншої країни тощо)»);

в) 6-й фокус уваги суб'єкта, спрямований на процес цільової комунікації і досягнення цілей, кожний своєї і спільної. Усе, що стосується комунікації (почуття, емоції), нормативно-рольових відношень, пошуку форм взаємодії («Моє ставлення до ситуації. Моє ставлення до Іншого в ситуації»).

У повсякденній діяльності цей рівень взаємодії насичений величезною кількістю рольового функціонування, що регламентуються нормативно-правовими відношеннями. Розвиток умінь і навичок, які сприяють цьому рівню сприйняття надситуативного управління, може забезпечити високий рівень старанності особистості;

– третій рівень забезпечується статусно-ролевою ідентифікацією і дає можливість функціонувати в соціумі, взаємодіяти з ним. Надає досвід усвідомлення буття частини соціуму як системи (сім'ї, країни, великої системи світу) і дає можливість відчуття «ми». Крім того, цей рівень включає до себе синтез усіх трьох позицій, тим самим виникає

можливість відчуття цілісності «бути всією системою» особистісної зрілості.

а) 7-й фокус надситуативного бачення «Я-об'єкт у ситуації», «Інший-об'єкт у ситуації», «Ми в ситуації»;

б) 8-й фокус надситуативного бачення цілісного «процесу комунікації» і можливе управління ним;

в) 9-й фокус – бачення «тут і зараз» реальності як умови реалізації.

Третій рівень містить ідентифікацію із системою й із самим взаємовідношенням, надаючи досвід усвідомленого буття частиною соціуму (більшої системи) і характеризується відчуттям «ми». Крім того, він включає синтез усіх трьох позицій, надаючи відчуття цілісності «бути всією системою». На цьому рівні надситуативне управління представлене сукупністю процесів і результатів паралельного перетворення фокусів нижче розташованих рівнів, що створює можливість прояву високого рівня відповідальності;

– мета-рівень забезпечується особистісною зрілістю. Основними механізмами, які забезпечують розгортання процесу досягнення і функціонування зрілості, постають такі: діалогізм, символізація, рефлексія і ідентифікація/розтотожнення, які забезпечують адекватність взаємодії і прийняття відповідальності.

а) 10-й фокус – надситуативне управління і бачення «власного ставлення до відносин», пошук нових можливостей («Які мої обмеження, ризики і ресурси?», «Які можливі наслідки?»).

Через переважний розвиток у напрямі формування нижчерозташованих рівнів зрілості скоріше набувається. Таким чином, процес становлення зрілості буде відображатися в особливостях прояву максимальної адаптивності й самоорганізації особистості через прояв у конкретних історичних умовах. Тому досягнута зрілість реальної системи завжди відносна. За умов виникнення тих чи інших нових рівнів система втрачає цю свою зрілість. Особистісна зрілість розуміється нами як інтегральна системна якість, тому не належить об'єкту як такому, а виявляється в ньому лише в протіканні його життя в тій чи іншій соціальній системі, забезпечуючи можливість самореалізації особистості у взаємодії з Іншим у різних підсистемах суспільства, у великих і малих соціальних групах (родині, виробничому колективі, етнічній спільноті). Тому процес становлення зрілості буде відображатися в особливостях прояву максимальної адаптивності й самоорганізації особистості як системи через виявлення в конкретних історичних умовах.

Висновки із проведеного дослідження. Нами представлено теоретичний доробок

авторської соціально-психологічної концепції становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій. Доведено, що досягнення особистістю стану зрілості не з'являється у людини несподівано й відразу, адже вона повинна свідомо проживати кожну мить свого життя через рефлексивний процес самозапитів і можливих самозмін. Виокремлено етапи рефлексивного набуття відповідальності суб'єктом. Надано психологічну характеристику процесу надситуативного управління і його рівнів. Представлено, що процес становлення особистісної зрілості відбувається через рефлексивні акти самозмін системи власної суб'єктності й набуття відповідальності в результаті задоволення самозапиту як процесу оновлення системи особистісної зрілості. Особистісна зрілість за такої умови виконує функцію надситуативного спостерігача й координатора внутрішньої взаємодії із зовнішнім світом, що несе сутнісну (екзистенціальну) відповідальність.

Наповнено новим змістом поняття «самозапит» як рефлексивну форму метапотреби особистості у самозміні, яка (як внутрішній усвідомлений стан індивіда) зумовлений відчуттям ним потребою в саморозвитку, самореалізації й самоактуалізації, що є глибинним джерелом усіх форм його активності й прийняття відповідальності за себе.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранова С. Концепція особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій. Проблеми політичної психології / Нац. акад. пед. наук України, Інститут соц. та політ. психології; за заг. ред. М.М. Слюсаревського. Київ: Міленіум, 2017. Вип. 5 (19). С. 133–144.
2. Козаченко О. Роль внутрішньоособистісних конфліктів у формуванні соціальної зрілості студентської молоді. / автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Дала. Луганськ, 2013. 20 с.
3. Панок В. Життєвий шлях особистості як категорія прикладної психології. Збірник наукових праць. Психологічні науки. Київ, 2014. Випуск 2.12 (103). С. 146–151.
4. Парсонс Т. Система современных обществ. Москва: Аспект Пресс, 1998. 270 с.
5. Сорокин П. Социальная и культурная динамика. Москва: Астрель, 2006. 1176 с.
6. Титаренко Т., Кочубейник О., Черемних К. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності: монографія; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ: Міленіум, 2014. 206 с.
7. Штепа О. Диспозиційна модель особистісної зрілості / дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Київ., 2006. 165 с.

УДК 159.922

РОЛЬОВА ІДЕНТИФІКАЦІЯ КОМУНІКАТОРА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ КАРТИНИ СВІТУ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Кириченко В.В., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри теоретичної та практичної психології
Житомирський державний університету імені Івана Франка

У статті представлено результати експериментального дослідження впливу рольової позиції комунікатора на сприйняття інформаційного контенту пересічними реципієнтами комунікативного процесу. Референти думки, якими апіорі є публічні особи, задають вектор суспільного світосприйняття та вказують на ті елементи простору, які є важливими і які певним чином пов'язані з конкретною особистістю. Примусова рольова ідентифікація мовця та його рольова приналежність до групової більшості «ми» або «вони» впливає на об'єктивні параметри сприйняття інформації. Ми встановили, що ідентифікація публічної рольової позиції мовця посилює суб'єктивну важливість інформації.

Ключові слова: рольова ідентифікація, картина світу, інформаційний простір, публічна роль.

В статті представлені результати експериментального дослідження впливу рольової позиції комунікатора на сприйняття інформаційного контенту типовими реципієнтами комунікативного процесу. Референти думки, якими апіорі є публічні особи, задають вектор суспільного світосприйняття та вказують на ті елементи простору, які є важливими і які певним чином пов'язані з конкретною особистістю. Примусова рольова ідентифікація мовця та його рольова приналежність до групової більшості «ми» або «вони» впливає на об'єктивні параметри сприйняття інформації. Ми встановили, що ідентифікація публічної рольової позиції мовця посилює суб'єктивну важливість інформації.

Ключевые слова: рольовая идентификация, картина мира, информационное пространство, публичная роль.

Kyrychenko V.V. ROLE IDENTIFICATION OF THE SPEAKER AS A FACTOR FORMING THE PICTURE OF THE WORLD IN THE INFORMATION SOCIETY

The article presents the results of an experimental study of the influence of the role position of the communicator on the perception of information content by recipients of the communicative process. The referents of the public opinion, which a priori have public figures, set the vector of the public perception of the world, point to elements of space that are important and which are related to a particular person. Forced role-playing identification of the speaker and his role in the group majority "we" or "they" affect the objective parameters perception information. We have established, that the identification of the public role position of the speaker reinforces the subjective importance of information.

Key words: role identification, picture of the world, information space, public role.

Постановка проблеми. У процесі інформаційної діяльності кожен член суспільства може використовувати різноманітний набір інструментів, які пропонує йому соціальне середовище, для того, щоб максимально швидко, доступно, відкрито (приватно) або з найменшими втратами деталей та основної суті передати інформацію від одного суб'єкта до іншого. Різноманітність засобів, які може використати суб'єкт, зумовлено тими завданнями, які стоять перед ним у процесі інформаційної взаємодії, наприклад, передати інформацію швидко або викликати у цільовій аудиторії певну емоційну реакцію на подію. Варіативність засобів інформаційного впливу, сила та ефективність впливу на оточуючих (цільову аудиторію) залежить від певної рольової позиції, яку займає мовець у цей момент. На відміну від особистісної рольової позиції, яка ідентифікується мовцем, публічна

рольова позиція відповідає етимологічному походженню поняття «личность» (рос.). «Маска», яку одягає мовець, створює певне уявлення у пересічних членів суспільства про компетентність мовця, його риси, здатність формулювати певне ставлення до окремих явищ об'єктивної дійсності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Публічні ролі, які на думку Л.К. Терещенко, Е.В. Талапіної, В.А. Полторака, Г.Г. Почепцова є основним інструментом державного управління, забезпечують зв'язок особистості з іншими суб'єктами соціальних відносин у межах державної системи міжгрупової консолідації. Він відбувається за рахунок прийняття усіма членами спільноти єдиної системи світоглядних переконань та цінностей, які транслюються суб'єктами, що виконують публічні ролі [1; 2; 3; 4]. На думку Г.Г. Почепцова, публічний імідж або здатність приміряти й

опанувати ролі, які дозволяють виражати і розповсюджувати власну думку як соціально значиму (або знання, що позиціонуються як власні), є одним зі складників суспільного комунікативного процесу. Він налаштовує на сприйняття інформації, створює сприятливі умови до інтеграції знань в індивідуальну картину світу. Виконавці політичних чи суспільно-необхідних ролей сприймаються й оцінюються пересічними громадянами за окремою системою когнітивних установок, які на перше місце висувують віру в аксіоматичні твердження або трюїзми, а також применшують значимість суперечливих фактів (О.Й. Шейгал «Семіотика політичного дискурсу» (вид. 2000)) [5]. Основне завдання виконавця публічної ролі (будь-то «керівник держави», «меценат», «власник капіталу», «науковець» або «просвітник») – спростувати сумніви та формувати стійкі уявлення на рівні масової психіки. Картина світу особистості повинна перебувати у постійному гомеостазі з об'єктивною реальністю, тому фруструючі та емоційно дестабілізуючі явища (а у абсолютній більшості – знання про них, оскільки ми не є їх безпосередніми учасниками або споглядачами) мають нівелюватися. Страх та впевненість у завтрашньому дні – це основні психологічні інструменти впливу держави на громадськість через суб'єктів, які офіційно виконують публічні ролі (посилаючись на «Левіафан» Т. Гоббса [6]).

У двоступінчастій моделі комунікації П. Лазарсфельда принциповим було те, що засоби масової інформації не можуть безпосередньо впливати на громадську думку. Ставлення людей до подій та явищ, які відбуваються навколо формують референти думки. Засоби масової інформації є лише інструментом зв'язку між лідерами, які мають право робити певні публічні заяви, та цільовою аудиторією. Це було підтверджено ним у 1940 році після аналізу ефективності прийомів виборчої агітації. Виявилось, що засоби масової інформації змогли переконати лише незначну частину аудиторії. Більшість орієнтувалася на те, як реагують на інформацію референти (експерти) думки. Це можуть бути особи, які або є реальними експертами у певній галузі, або ті, хто виступає у ролі експерта [7]. У суспільстві існує низка соціально-рольових утворень, які мають беззаперечну довіру в пересічних членів спільноти (Т. Адорно) [8]. Психологічна роль «батька» («матері») має особливі традиційні форми взаємодії між ним (нею) та його (її) дітьми, яка передається через покоління за допомогою низки трюїстичних тверджень: «батько у сім'ї голова», «батька необхідно поважати»,

«батько своїх дітей не кине», «батько знає як правильно» (А. Адлер) [9].

Постановка завдання. Наше дослідження спрямоване на визначення ефективності рольової ідентифікації комунікатора в процесі інформаційної діяльності та формування громадського ставлення до певних явищ об'єктивної дійсності. У експериментальному дослідженні ми визначимо ступінь впливу ролі комунікатора на об'єктивні властивості інформації та рівень суспільної значимості інформаційного контенту.

Виклад основного матеріалу дослідження. У розвиненому суспільстві функціонують спеціальні ролі, які мають довіру громадськості та право виражати певну громадську думку стосовно певних питань, які виносяться у публічну площину. Еволюційно-доцільні типи особистостей, які є необхідними для функціонування суспільства, мають низку ролей, які виконують функцію акумулювання інформації, експертної оцінки, поширення серед громадськості та ініціації процесів суспільної підтримки або спростування. Роль «експерта», до виконавців якої можна залучити людей, які займаються державним управлінням, науковою діяльністю чи займають статусно високу позицію, передбачає можливість вільно виражати власне бачення та ставлення до певних подій і явищ, а також поширювати його серед цільової аудиторії. Залежно від того, хто є мовцем (транслятор чи ретранслятор інформації), буде залежати його сприйняття іншими суб'єктами соціального середовища.

В експериментальному дослідженні, яке було проведено у 2016 році в Житомирському державному університеті імені Івана Франка, ми спробували визначити вплив рольової позиції мовця (адресата повідомлення) на ставлення до інформації осіб юнацького віку. В основі експерименту лежить визначення зміни якісного сприйняття інформації особами юнацького віку залежно від атрибуції автора та його рольової позиції. Оскільки стимульним матеріалом експерименту була наукова стаття «Психологія образу ворога у масовій свідомості», то ми визначили такі критерії кількісної оцінки інформації: актуальність дослідження, наукову новизну, практичне значення, об'єктивність результатів дослідження, наукову компетентність автора, граматику та зміст, загальне враження від роботи. Критерії оцінки є зрозумілими для досліджуваних, оскільки використовуються ними у процесі власних курсових проектів та під час написання наукових робіт.

У дослідженні взяли участь 100 осіб юнацького віку, які навчаються на спеціаль-

ності «Психологія» соціально-психологічного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка. Ми використали простий експериментальний план для двох рандомізованих груп із тестуванням після експериментального випробування. Ми попросили досліджуваних групи, яку випробували, оцінити перекладену нами російською мовою нашу статтю, зазначивши її автором Івана Васильовича Смолякова, доцента кафедри психології Педагогічного університету Луганської Народної Республіки (Автор роботи та ЗВО є вигаданими). У контрольній групі досліджувані оцінювали статтю із зазначенням справжнього автора.

$$\begin{matrix} R \times O^1 \\ R \times O^2 \end{matrix}$$

Де R – контрольна (50 осіб) та експериментальна групи (50 осіб), X – експериментальний вплив, який полягав у оцінці наукової статті псевдо-автора, O^1 , O^2 – вивчення ставлення до змісту інформації та пропонуваною оціночною інтервальною шкалою (від 1 до 5).

Досліджуваним дається 30 хвилин для самостійного ознайомлення з матеріалами статті. Після чого вони мають оцінити її за запропонованою шкалою. Зміст статті українською та російською мовами зрозумілий досліджуваним, проблем із розумінням специфічної термінології не було. У результаті проведеного експерименту ми проаналізували середні значення оцінки змісту стимульного матеріалу в контрольній та експериментальній групі. У експериментальній групі середній показник загального враження від наукової статті знаходиться на позначці 3,2 (із 5 можливих); оцінка актуальності дослідження – 3,92, наукова новизна – 3; практичне значення – 3,16; об'єктивність результатів дослідження – 3,42; наукова компетентність автора – 3,56; граматики та зміст – 3,5. У контрольній групі ми отримали такі середні значення оцінки інформаційного змісту: загальне враження від роботи – 3,68; Граматика та зміст – 3,78; наукова компетентність автора – 4,24; об'єктивність результатів дослідження – 3,52; практичне значення – 3,24; наукова новизна – 3,68; актуальність дослідження – 4,34. Аналізуючи середні значення усіх показників, ми можемо констатувати, що оціночні значення показника «практичне значення», «об'єктивність результатів дослідження» і «граматика та зміст» не зазнали суттєвих змін (у межах 0,3). Показники «Актуальність дослідження», «Загальне враження від роботи», «Наукова компетентність автора» мають суттєві відмінності, особливо, що стосується ставлення до

автора (різниця 0,68). Загалом, оцінка за усіма критеріями статті, що виступала стимульним матеріалом у контрольній групі, була вищою за середні значення у експериментальній (Табл. 1.).

Таблиця 1
Середні значення оцінки інформаційного змісту стимульного матеріалу в контрольній та експериментальній групі

O^1 X	Актуальність дослідження	Наукова новизна	Практичне значення	Об'єктивність результатів дослідження	Наукова компетентність автора	Граматика та зміст	Загальне враження від роботи
Екс. гр.	3,92	3	3,16	3,42	3,56	3,5	3,2
Кон. гр.	4,34	3,68	3,24	3,52	4,24	3,78	3,68

Для статистичного підтвердження отриманих нами результатів ми використали t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок, де вимір залежної змінної відбувається в інтервальної шкалі. Рівень статистичної значимості зсуву даних ми проводили за кожною шкалою оцінки. У результаті статистичного аналізу ми встановили, що між показниками «наукова компетентність автора» у контрольній та експериментальній групі зсув оціночних значень є значимим ($t=3,34185$), а також між показниками «актуальність дослідження» ($t=2,4348$); «наукова новизна» ($t=3,2535$); «практичне значення» ($t=-0,41777$); «об'єктивність результатів дослідження» ($t=0,6155$); «граматика та зміст» ($t=-1,28016$); «загальне враження від роботи» ($t=2,1433$). Таким чином, ми можемо дійти висновку, що рольова ідентифікація автора (або ж ідентифікація автора наукової статті) не впливають на об'єктивність фактів та матеріалів, які викладені у стимульному матеріалі, адже досліджувані однаково раціонально та критично сприймають їх. Також незначим є зсув значень масиву даних у контрольній та експериментальній групі за показниками оцінки граматичного змісту тексту та практичного значення роботи. На ці показники оцінки змісту тексту не впливає ідентифікація автора та його рольова позиція. Найбільш значимий зсув даних ми помітили у показниках «наукова компетентність автора» та

«наукова новизна». Досліджувані вважають, що автор із Педагогічного університету Луганської народної республіки має меншу наукову компетентність, що позначається на зниженні наукової новизни тексту та загальному суб'єктивному враженні від нього. Ставлення до змісту та можлива його інтеграція у картину світу пересічної особистості за результатами нашого дослідження залежить від рольової позиції мовця. Було встановлено, що інформаційне повідомлення, яке належить адресатові, що ідентифікується з умовною роллю «ворога», втрачає свою цінність, об'єктивність та ефективність впливу на свідомість адресанта. Незважаючи на те, що автор мав ідентифікаційні атрибути «науковця», який сприймається цільовою аудиторією з високим ступенем довіри, територіальна та ідеологічна приналежність автора зменшила ефективність його впливу на свідомість досліджуваних. Показовим також є небажання учасників дослідження верифікувати отримані ними вихідні дані. Жоден з учасників дослідження не поцікавився тим, наскільки правдоподібним є існування зазначеного в стимульному матеріалі ЗВО та наявність у його складі цього автора. З огляду на те, що кожен з учасників дослідження володів телефоном, який мав вихід до мережі Internet, то у кожного з них була потенційна можливість перевірити достовірність інформації, яку вони отримали. У межах експерименту ми перевірили те, наскільки впливовою є примусова ідентифікація комунікатора мовлення на ступінь оцінки інформації пересічними споживачами та суб'єктивного ставлення до неї.

У інформаційному суспільстві референти думки або персони, які займають рольові позиції, що дозволяють поширювати певну інформацію, займають статусно вищу позицію, на відміну від пересічних громадян. До інформації, яка передається у межах позиції (умовно назвемо її «рівний-рівному»), існує певний рівень недовіри, який породжується природнім бажанням людини перевірити істинність знань, установити можливість існування тих чи інших фактів, визначити ступінь особистісної причетності до подій та явищ, які описані в інформаційному повідомленні.

У суспільстві існує низка суспільно-необхідних ролей, які мають особистісні атрибути, що підвищують суспільну та індивідуальну значимість інформації, яку вони поширюють. Ставлення до змісту інформації та надання їй атрибуту особистісної значимості змінюється відповідно до того, яку суспільно-позитивну/негативну роль виконує мовець. Ми визначили те, чи

здійснює вплив на суб'єктивну та суспільну значимість інформації рольова позиція мовця. Ми виокремили низку публічних соціальних ролей, які мають підтримку серед громадськості: «президент», «видатний науковець», «громадський діяч».

У експериментальному дослідженні ми використали план для кількох рандомізованих груп із різними рівнями незалежної змінної з тестуванням після випробування.

$$\begin{array}{l} R X^1 O^1 \\ R X^2 O^2 \\ R X^3 O^3 \\ R O^4 \end{array}$$

R – експериментальні та контрольна групи; $X^{(1-3)}$ – експериментальний вплив; $O^{(1-4)}$ – виміри після експериментального впливу. Незалежна змінна у нас виражалася оцінкою суб'єктивної важливості інформації, яка ідентифікується з мовцем, що виступає у одній із публічних ролей: президента, видатного науковця та громадського діяча. У дослідженні ми використали такі прояви незалежної змінної: X^1 – атрибуція авторства Президентіві України; X^2 – атрибуція авторства повідомлення відомому українському науковцеві; X^3 – атрибуція авторства повідомлення громадському діячеві; нульовий вплив – знеособлене повідомлення (повідомлення без автора). Персоніфікацією першого образу ми обрали чинного гаранта країни П.О. Порошенка, персоніфікатором другої рольової позиції – президента НАН України Б.Є. Патона, третьої – відому письменницю та дисидентку Л.В. Костенку, яка на сучасному етапі існування країни не веде активну громадську роботу, проте асоціюється у досліджуваних із громадськими активістами та людьми, які працюють на користь громади. Запропонований інформаційний контент стосувався суспільно-значимих проблем, які досить опосередковано стосувалися досліджуваних та тих поточних життєвих завдань, які вони вирішували. Опитувальник містить десять фейкових тверджень, які не мають нічого спільного з реальністю, проте мають опосередкований зв'язок із реаліями суспільного життя України. Після кожного твердження досліджуваним потрібно було визначити те, наскільки сприйнята інформація є важливою для них особисто у діапазоні оціночної шкали від 1 до 10.

Дослідження проводилося на базі соціально-психологічного факультету та ННІП педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка. У дослідженні взяли участь 120 осіб (по 30 осіб у кожній із груп). Завданням досліджуваних було прочитати запропоновані твердження та оцінити їхню значимість для них осо-

бисто. Для статистичного підтвердження/спростування значимості зсуву даних ми використали однофакторний дисперсійний аналіз ANOVA для інтервальної шкали вимірювання середніх величин прояву залежної змінної в експериментальній та контрольній групах. Нульова статистична гіпотеза полягала у тому, що ідентифікація публічної ролі мовця не впливає на суб'єктивну значимість інформації. Статистична обробка даних відбувалася у програмі Statistica 6.0. Дисперсійний аналіз середніх значень прояву суб'єктивної значимості інформації у контрольній та експериментальній групах мав значення $p=0,65$. Таким чином, ми відкидаємо нульову гіпотезу та констатуємо, що на суб'єктивну важливість інформації впливає ідентифікація реципієнтом комунікативного процесу публічної ролі мовця. Середні значення свідчать про те, що найбільшу значимість для досліджуваних має інформація, яка ідентифікується з особою-громадським діячем ($\bar{x}=6,3$, $t=5,99$ при $p>0,05$). Вони зазначають, що якщо ці питання виносяться на громадське обговорення, то вони апіорі є важливими та безпосередньо стосуються подальшого добробуту. Громадський діяч має позитивне ставлення до себе, оскільки його публічна роль полягає у безкорисливій роботі заради добробуту усіх. Найменшу, порівняно з показниками експериментальних груп, суб'єктивну довіру має інформація, яка позиціонується з особою-науковцем ($\bar{x}=5,53$, $t=-3,03$). Ідентифікація мовцем Президента України має середній показник суб'єктивної значимості інформаційного повідомлення ($\bar{x}=6,06$, $t=-4,9$), що свідчить про те, що ця рольова позиція є вагомим для досліджуваних через те, що вона має рольові статусні повноваження для здійснення публічної інформаційної діяльності.

Висновки з проведеного дослідження.

За результатами нашого дослідження доходимо до висновку, що ідентифікація публічної рольової позиції мовця посилює

суб'єктивну важливість інформації. Інформаційні повідомлення набувають ознак, які пришвидшують інтеграцію в індивідуальну картину світу: особистісна забарвленість повідомлення (особистий посыл), особиста зацікавленість повідомленням публічної персони «ми», формування уявлення про те, що інформація є важливою для усіх членів спільноти. Референти думки, якими апіорі є публічні особи, задають вектор суспільного світосприйняття, вказують на ті елементи простору, які є важливими і які, так чи інакше, пов'язані з конкретною особистістю. Як виявилось, роль науковця є менш вдалою в процесі формування громадського зацікавлення інформаційним контентом, а роль громадського діяча виявилася найбільш ефективною у цьому процесі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Терещенко Л.К. Услуги: государственные, публичные, социальные. Журнал российского права. 2004. № 10. С. 15–23.
2. Талапина Э.В., Тихомиров Ю.А. Публичные функции в экономике. Право и экономика. 2002. № 6. С. 3–9.
3. Полтораки В.А. Политический маркетинг: Учебное пособие. Днепропетровск: ДАУБП, 2001. 96 с.
4. Почепцов Г.Г. Имидж: от фараонов до президентов. Строительство воображаемых миров в мифе, сказке, анекдоте, рекламе, пропаганде и паблик рилейшинз. Киев: АДЕФ-Украина, 1997. 328 с.
5. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса: монография / Ин-т языкознания РАН; Волгогр. гос. пед. ун-т. Волгоград: Перемена, 2000. 368 с.
6. Гобс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. URL: <http://www.civisbook.ru/files/File/Gobbs.Leviafan.pdf>
7. Фромм Э. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики / пер. с англ. и послесл. Л.А. Чернышевой. Мн.: Коллегиум, 1992. 253 с.
8. Адорно Т. Исследование авторитарной личности. Москва: Астрель, 2012. 480 с.
9. Адлер А. Понять природу человека. Санкт-Петербург: «Академический проект», 1997. 256 с.

УДК 159.9.072(=161.3) (=161.2)

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ БЕЛОРУСОВ И УКРАИНЦЕВ

Митрофанова О.Г., к. психол. н.,
доцент кафедры общей и социальной психологии
Гродненский государственный университет имени Янки Купалы

В статье рассматриваются результаты исследования терминальных и инструментальных ценностей белорусов и украинцев. Ценности белорусских и украинских мужчин и женщин анализируются отдельно, что позволяет учитывать не только культурную специфику ценностных ориентаций респондентов, но и определять их особенности с учетом фактора пола.

Ключевые слова: ценности, ценностные ориентации, терминальные ценности, инструментальные ценности.

У статті розглядаються результати дослідження термінальних і інструментальних цінностей білорусів і українців. Цінності білоруських і українських чоловіків і жінок аналізуються окремо, що дозволяє враховувати не тільки культурну специфіку ціннісних орієнтацій респондентів, а й визначити їх особливості з урахуванням фактору статі.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, термінальні цінності, інструментальні цінності.

Mitrofanova O.G. SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF VALUES OF BELARUSIANS AND UKRAINIANS

The article examines the results of the study of terminal and instrumental values of Belarusians and Ukrainians. The values of Belarusian and Ukrainian men and women are analyzed separately, which allows us to take into account not only the cultural specificity of the respondents' value orientations, but also to determine their characteristics, taking into account the gender factor.

Key words: values, value orientations, terminal values, instrumental values.

Постановка проблемы. Среди многочисленных исследований ценностной сферы личности важное место принадлежит исследованию ценностных ориентаций представителей различных культурных групп. Ценностные ориентации личности имеют большое значение в любой культуре, поскольку определяют отношение человека к природе, окружающим людям и самому себе. Как указывает Ш. Шварц, разные культуры и личности могут быть охарактеризованы ценностными приоритетами [2]. Ценности «...задают важнейшие смыслы человеческой жизнедеятельности, и в этом качестве они могут иметь как универсальную, так и культурноспецифическую природу» [3, с. 26].

Исследование ценностных ориентаций представителей разных культурных групп представляется важным, поскольку, ценности являются «осью сознания», вокруг которой организуется восприятие человеком мира. По мнению Н.М. Лебедевой, если вы хотите понять культуру, необходимо понять ее базовые ценности, которые представляют собой прямой путь к пониманию скрытых мотивов и смысла человеческого поведения [3].

Постановка задания. Провести исследование терминальных и инструментальных ценностей белорусов и украин-

цев. Проанализировать отдельно ценности белорусских и украинских мужчин и женщин. На основе результатов исследования, определить культурную специфику ценностных ориентаций респондентов, а также особенности данных ориентаций с учетом фактора пола.

Изложение основного материала исследования. В исследовании ценностных ориентаций приняли участие 120 человек, из них 60 белорусов (30 мужчин и 30 женщин), проживающих в Республике Беларусь (г. Гродно) и 60 украинцев (30 мужчин и 30 женщин), проживающих на территории Украины (г. Тернополь, г. Черновцы). Возраст респондентов 20–35 лет.

Для определения ценностных ориентаций белорусов и украинцев мы использовали методику Милтона Рокича «Ценностные ориентации» [5]. Рокич рассматривал ценности как устойчивые убеждения о предпочтительных способах поведения или конечных целях и выделял два вида ценностей – терминальные и инструментальные [6].

Полученные эмпирические данные обрабатывались с помощью методов описательной статистики, квартилизации, U-критерия Манна-Уитни. Статистическая обработка данных проводилась с помощью программного пакета STATISTIKA 7.0.

Обратимся к анализу наиболее значимых терминальных ценностей белорусов и украинцев. Результаты представлены в таблице 1.

Таблица 1
Содержание первого квартиля терминальных ценностей белорусов и украинцев

Белорусы			Украинцы		
Ценности	ранг	PR	Ценности	ранг	PR
Свобода	1	3	Любовь	1,5	6
Наличие хороших и верных друзей	2	8	Материально обеспеченная жизнь	1,5	6
Любовь	3	14	Здоровье	3	14
Уверенность в себе	4	19	Развлечения	4	19
Познание	5	25	Интересная работа	5	25

Результаты нашего исследования позволяют говорить о том, что у белорусских и украинских респондентов в ценностных приоритетах существует больше различий, чем сходств. Из таблицы 1 видно, что наиболее предпочитаемой ценностью и белорусов, и украинцев является любовь, то есть духовная и физическая близость с любимым человеком.

Спецификой белорусских респондентов является то, что они предпочитают руководствоваться такими ценностями, как свобода (самостоятельность, независимость в суждениях), наличие хороших и верных друзей, уверенность в себе (внутренняя гармония) и познание (возможность расширить свое образование, кругозор). Наиболее значимыми ценностями для украинцев являются следующие ценности: материально обеспеченная жизнь, здоровье физическое и психическое, развлечения (приятное времяпрепровождение) и интересная работа. Результаты нашего исследования согласуются с исследованиями ценностных приоритетов украинцев других ученых. Так, в исследовании С. Устименко выявлено, что первые позиции в иерархии ценностных ориентаций украинцев занимают такие ценности, как здоровье и любовь [7].

Обратимся к анализу наименее предпочитаемых терминальных ценностей белорусов и украинцев (таблица 2). Из нижеприведенной таблицы видно, что наименее значимые ценности респон-

дентов из Беларуси и Украины не имеют общих позиций.

Таблица 2
Содержание четвертого квартиля терминальных ценностей белорусов и украинцев

Белорусы			Украинцы		
Ценности	ранг	PR	Ценности	ранг	PR
Общественное признание	16	86	Активная деятельная жизнь	16	86
Красота природы и искусства	17	92	Познание	17	92
Продуктивная жизнь	18	97	Счастье других	18	97

Так, если для белорусов наименее предпочитаемыми ценностями являются *общественное признание* (уважение окружающих, коллектива), *красота природы и искусства* и *продуктивная жизнь* (максимальное использование своих возможностей), то для украинцев – *активная деятельная жизнь*, *познание* и *счастье других*.

Данные результаты согласуются с результатами исследования С. Устименко, в котором установлено, что ценность *счастье других* в структуре ценностной иерархии украинской молодежи занимает низкое рейтинговое место [7]. В исследовании, проведенном на базе МГЛУ и БГПУ им. М. Танка, было установлено, что белорусские студенты не ориентированы на социальные ценности, развитие и совершенствование общества [8, с. 78].

Результаты сравнительного анализа с помощью U-критерия Манна-Уитни позволяют говорить о наличии статистически значимых различий в ценностях белорусов и украинцев в отношении такой *терминальной ценности*, как *наличие хороших и верных друзей* ($U=1414$; $p \leq 0,05$). Причем, данная ценность является наиболее предпочитаемой в группе белорусов. Результаты нашего исследования согласуются с результатами исследований базовых ценностей белорусской молодежи, осуществленной Е.А. Даниловой. В исследовании Даниловой установлено, что в число приоритетных жизненных ценностей белорусов входят *дружба* и *личностное общение* [1].

Обратимся к анализу результатов исследования *инструментальных ценностей* испытуемых. Таблица 3 содержит наиболее предпочитаемые *инструментальные ценности* представителей Беларуси и Украины.

Таблица 3
Содержание первого квартиля инструментальных ценностей белорусов и украинцев

Белорусы			Украинцы		
Ценности	ранг	PR	Ценности	ранг	PR
Аккуратность, чистоплотность	1	3	Высокие запросы	1	3
Независимость	2	8	Независимость	2	8
Рационализм	3	14	Терпимость	3	14
Высокие запросы	4	19	Самоконтроль	4	19
Непримиримость к недостаткам	5	25	Эффективность в делах	5	25

Результаты исследования позволяют говорить о том, что независимо от культурной принадлежности респондентов, наиболее значимыми инструментальными ценностями для них являются *независимость* (способность действовать самостоятельно) и *высокие запросы* (высокие требования к жизни).

Если белорусские респонденты предпочитают руководствоваться такими ценностями, как *аккуратность, чистоплотность, рационализм и непримиримость к недостаткам в себе и других*, то украинские – такими ценностями, как *терпимость, самоконтроль, эффективность в делах*.

Наименее предпочитаемые *инструментальные ценности* белорусов и украинцев представлены в таблице 4.

Таблица 4
Содержание четвертого квартиля инструментальных ценностей белорусов и украинцев

Белорусы			Украинцы		
Ценности	ранг	PR	Ценности	ранг	PR
Чуткость	15	81	Честность	15	81
Честность	16	86	Аккуратность, чистоплотность	16	86
Смелость в отстаивании своего мнения	17	92	Рационализм	17	92
Жизнерадостность	18	97	Жизнерадостность	18	97

Результаты исследования позволяют говорить о том, что у белорусов и украинцев

существуют общие позиции в наименее предпочитаемых *инструментальных ценностях*, среди которых – *честность* и *жизнерадостность*. Наименее значимыми ценностями для белорусов являются ценности *чуткость* и *смелость в отстаивании своего мнения*, а для украинцев такие ценности, как *аккуратность, чистоплотность* и *рационализм*.

Применение U-критерия Манна-Уитни в отношении *инструментальных ценностей* белорусов и украинцев позволяет говорить о наличии статистически значимых различий в ценностях *аккуратность* и *чистоплотность* ($U=1356, p=0,019925$) и *высокие запросы* ($U=1386, p=0,029984$). Причем, если *аккуратность* и *чистоплотность* являются наиболее предпочитаемыми в группе белорусских респондентов, то *высокие запросы* наиболее характерны для украинских испытуемых.

Как отмечает Л.Г. Почебут, изучение ценностей показало, что их формирование связано со многими факторами, среди которых культура, возраст, пол. Так, в молодом возрасте человек больше ценит независимость и свободу, а в более позднем возрасте – благополучие и комфорт. Женщины более ориентированы на такие ценности, как любовь и семья, а мужчины предпочитают руководствоваться ценностями достижения [4].

Рассмотрим ценностные ориентации белорусских и украинских респондентов с учетом фактора пола. В таблице 5 представлены наиболее значимые ценности белорусских и украинских мужчин.

Таблица 5
Содержание первого квартиля терминальных ценностей белорусских и украинских мужчин

Белорусы			Украинцы		
Ценности	ранг	PR	Ценности	ранг	PR
Общественное признание	1	3	Здоровье	1	3
Уверенность в себе	2	8	Уверенность в себе	2	8
Материально обеспеченная жизнь	3	14	Красота природы и искусства	3	14
Любовь	4	19	Любовь	4	19
Наличие хороших и верных друзей	5	25	Развитие	5	25

Из таблицы 5 видно, что наиболее значимыми терминальными ценностями белорусских и украинских мужчин являются *уверенность в себе и любовь*. Спецификой белорусских мужчин является то, что они предпочитают руководствоваться такими ценностями, как *общественное признание, материально обеспеченная жизнь и наличие хороших и верных друзей*. Наиболее значимыми ценностями украинских мужчин являются *здоровье, красота природы и искусства и развитие*.

Обратимся к анализу наименее предпочитаемых терминальных ценностей белорусских и украинских мужчин (таблица 6).

Таблица 6

Содержание четвертого квартиля терминальных ценностей белорусских и украинских мужчин

Белорусы			Украинцы		
Ценности	ранг	PR	Ценности	ранг	PR
Продуктивная жизнь	15	81	Продуктивная жизнь	15	81
Красота природы и искусства	16	86	Активная деятельная жизнь	16	86
Развитие	17	92	Свобода	17	92
Счастье других	18	98	Счастье других	18	98

Так, *продуктивная жизнь и счастье других* являются наименее предпочитаемыми для мужчин обеих культурных групп. Белорусские мужчины не руководствуются в жизни такими ценностями, как *красота природы, искусства и развитие*, а украинские респонденты в качестве наименее предпочитаемых указывают *активную деятельную жизнь и свободу*.

Сравнительный анализ результатов диагностики с помощью U-критерия Манна-Уитни не выявил статистически значимых различий в содержании терминальных ценностей белорусских и украинских мужчин.

Инструментальные ценности белорусских и украинских мужчин также имеют общие позиции в таких разделяемых ценностях, как *непримиримость к недостаткам и твердая воля* (таблица 7).

Белорусские мужчины, в отличие от украинских, руководствуются такими ценностями, как *аккуратность, чистоплотность, рационализм, терпимость*. Для украинских мужчин значимыми являются такие ценности, как *высокие запросы, эффективность в делах, самоконтроль*.

Рассмотрим наименее значимые инструментальные ценности мужчин обеих культурных групп (таблица 8).

Таблица 7

Содержание первого квартиля инструментальных ценностей белорусских и украинских мужчин

Белорусы			Украинцы		
Ценности	ранг	PR	Ценности	ранг	PR
Непримиримость к недостаткам	1	3	Непримиримость к недостаткам	1	3
Аккуратность, чистоплотность	2	8	Твердая воля	2	8
Рационализм	3	14	Высокие запросы	3	14
Терпимость	4	19	Эффективность в делах	4	19
Твердая воля	5	25	Самоконтроль	5	25

Таблица 8

Содержание четвертого квартиля инструментальных ценностей белорусских и украинских мужчин

Белорусы			Украинцы		
Ценности	ранг	PR	Ценности	ранг	PR
Честность	15	81	Чуткость	16	81
Эффективность в делах	16	86	Жизнерадостность	17	86
Широта взглядов	17	92	Смелость в отстаивании своего мнения	18	92
Жизнерадостность	18	97			

Из таблицы 8 видно, что наименее предпочитаемой инструментальной ценностью белорусских и украинских мужчин является *жизнерадостность*. *Честность, эффективность в делах, широта взглядов* не входят в число предпочитаемых ценностей белорусов, а *чуткость и смелость в отстаивании своего мнения* не являются значимыми ценностями для украинцев.

Сравнительный анализ результатов диагностики с помощью U-критерия Манна-Уитни не выявил существенных различий в содержании инструментальных ценностей белорусских и украинских мужчин.

Обратимся к анализу наиболее и наименее предпочитаемых терминальных ценностей белорусских и украинских женщин (таблица 9).

Таблица 9
Содержание первого квартиля терминальных ценностей белорусских и украинских женщин

Белорусы			Украинцы		
Ценности	ранг	PR	Ценности	ранг	PR
Наличие хороших и верных друзей	1	3	Материально обеспеченная жизнь	1	3
Любовь	2	8	Любовь	2	8
Познание	3	14	Развлечение	3	14
Свобода	4	19	Творчество	4	19
Развитие	5	25	Свобода	5	25

Из таблицы 9 видно, что у белорусских и украинских женщин наиболее предпочитаемыми терминальными ценностями являются *любовь* и *свобода*. Помимо вышеуказанных ценностей, белорусские женщины в качестве наиболее предпочитаемых указывают *наличие хороших и верных друзей*, *познание* и *развитие*. Для украинских женщин наиболее значимыми терминальными ценностями являются *материально обеспеченная жизнь*, *развлечения* и *творчество*.

Таблица 10
Содержание четвертого квартиля терминальных ценностей белорусских и украинских женщин

Белорусы			Украинцы		
Ценности	ранг	PR	Ценности	ранг	PR
Красота природы и искусства	16	86	Активная деятельная жизнь	15	81
Продуктивная жизнь	17	92	Уверенность в себе	16	86
Общественное признание	18	97	Познание	17	92
			Красота природы и искусства	18	97

Если в наименее предпочитаемые терминальные ценности у белорусских женщин попали такие ценности, как *красота природы и искусства*, *продуктивная жизнь*, *общественное признание*, то у украинских женщин наименее предпочитаемыми терминальными ценностями стали *активная деятельная жизнь*, *уверенность в себе*, *познание*, *красота природы и искусства*.

Применение U-критерия Манна-Уитни при сравнении терминальных ценностей белорусских и украинских женщин позволило выявить статистически значимые различия в таких ценностях, как *материально обеспеченная жизнь* ($U=253$, $p \leq 0,001$), *продуктивная жизнь* ($U=307$, $p \leq 0,01$), *общественное признание* ($U=292$, $p \leq 0,01$). Данные ценности являются наиболее предпочитаемыми в группе украинских женщин. Ценности *наличие хороших и верных друзей* ($U=279$, $p \leq 0,01$) и *познание* ($U=202$, $p \leq 0,001$) больше характерны для белорусских женщин.

Рассмотрим наиболее и наименее предпочитаемые инструментальные ценности белорусских и украинских женщин (таблица 11).

Таблица 11
Содержание первого квартиля инструментальных ценностей белорусских и украинских женщин

Белорусы			Украинцы		
Ценности	ранг	PR	Ценности	ранг	PR
Аккуратность, чистоплотность	1	3	Высокие запросы	1	3
Независимость	2	8	Независимость	2	8
Воспитанность	3	14	Терпимость	3	14
Высокие запросы	4	19	Самоконтроль	4	19
Жизнерадостность	5	25	Широта взглядов	5	25

Результаты исследования позволяют говорить о том, что существуют совпадения в наиболее значимых инструментальных ценностях белорусских и украинских женщин. Так, *независимость* и *высокие запросы* являются разделяемыми значимыми ценностями для респондентов обеих культурных групп. *Аккуратность*, *чистоплотность*, *воспитанность*, *жизнерадостность* наиболее значимы для белорусских женщин, а *терпимость*, *самоконтроль* и *широта взглядов* – для украинских женщин.

Наименее предпочитаемые инструментальные ценности белорусских и украинских женщин представлены в таблице 12.

Из таблицы 12 видно, что для украинских и белорусских женщин незначимыми являются такие ценности, как *жизнерадостность* и *непримиримость к недостаткам*. В группу наименее значимых инструментальных ценностей белорусских женщин попала также такая ценность, как *смелость в отстаивании собственного мнения*.

У украинских женщин наименее значимые ценности: *аккуратность, чистоплотность и рационализм*.

Таблица 12
Содержание четвертого квартиля инструментальных ценностей белорусских и украинских женщин

Белорусы			Украинцы		
Ценности	ранг	PR	Ценности	ранг	PR
Жизнеродность	6	86	Аккуратность, чистоплотность	5	81
Непримиримость к недостаткам	7	92	Жизнеродность	6	86
Смелость в отстаивании собственного мнения	8	97	Непримиримость к недостаткам	7	92
			Рационализм	8	97

Сравнительный анализ результатов диагностики с помощью U-критерия Манна-Уитни в отношении *инструментальных ценностей* белорусских и украинских женщин позволил выявить статистически значимые различия в ценностях *аккуратность, чистоплотность* ($U=250$, $p \leq 0,001$) и *рационализм* ($U=276$, $p \leq 0,001$). Данные ценности являются наиболее предпочитаемыми в группе белорусских женщин. Ценность *смелость в отстаивании собственного мнения* ($U=291$, $p \leq 0,01$) является наиболее предпочитаемыми в группе украинских женщин.

Выводы. Таким образом, результаты осуществленного исследования позволяют говорить о том, что у белорусских и украинских респондентов существуют

как общие разделяемые ценности, так и культурно специфические. Учет выявленных ценностных приоритетов белорусов и украинцев позволит не только создать условия для развития позитивной этнической идентичности и формирования позитивных этнических стереотипов, но и повысить продуктивность межкультурного взаимодействия представителей указанных культурных групп.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Данилова Е.А. Трансформация базовых ценностей молодежи Республики Беларусь: социологический анализ: автореф. дис. ...канд. соц. наук: 22.00.01. Е. А. Данилова; Белор. гос. ун-т. Минск, 2009. 19 с.
2. Карандашев Ю.Н. Методологические аспекты использования методики Ш.Шварца для изучения личности и культуры. URL: http://victor.karandashevs.ru/docs/Schwartz_Methodology_Paper.pdf. Дата доступа: 10.05.2012.
3. Лебедева Н.М. Ценностно-мотивационная структура личности в русской культуре. Психол. журнал. 2001. Т. 22. №3. С. 26–36.
4. Почебут Л.Г. Социальная психология. Л.Г. Почебут, И.А. Мейжис. СПб, «Питер», 2010. 672 с.
5. Практическая психодиагностика. Методика и тесты. Под ред. Д.Я. Райгородского. Самара: БАХРАХ-М, 2006. 672 с.
6. Рокич М. Природа человеческих ценностей. М.: Нью-Йорк, 1973. 276 с.
7. Устименко С. Возрастная динамика ценностных ориентаций школьной и студенческой молодежи Украины. Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy, 2014. 11 (2). st. 59–70.
8. Широкова А.Б. Ценностные ориентации на начальном этапе профессионального становления личности. Актуальные проблемы социальной психологии: сб. науч. тр. Бел. гос. пед. ун-т им. М. Танка; редкол.: Т.В. Гормоза (отв. ред.), Я.Л. Коломинский, А.Л. Пергаменщик и др. Минск: БГПУ, 2014. С.78–79.

УДК 159.9.316.6:314.7.044

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КОРЕЛЯЦІЙНИХ ПЛЕЯД

Педько К.В., здобувач

Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України

У статті представлено результати теоретичного аналізу наукових поглядів на поняття соціального капіталу. За результатами емпіричного дослідження визначено кореляційні плеяди компонентів соціального капіталу у кожній з груп досліджуваних. Розглянуто кореляційні плеяди та проведено їх порівняльний аналіз.

Ключові слова: соціальний капітал, внутрішньо переміщені особи (ВПО), ресурс, довіра, взаємодопомога.

В статье представлены результаты теоретического анализа научных взглядов на понятие социального капитала. По результатам эмпирического исследования определены корреляционные плеяды компонентов социального капитала в каждой из групп испытуемых. Рассмотрены корреляционные плеяды и выполнен их сравнительный анализ.

Ключевые слова: социальный капитал, внутренне перемещенные лица (ВПЛ), ресурс, доверие, взаимопомощь.

Pedko K.V. FEATURES OF THE SOCIAL CAPITAL OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS: COMPARATIVE ANALYSIS OF CORRELATION PLEIADS

The article presents the results of theoretical analysis of scientific views on the concept of social capital. According to the results of empirical research, the correlation pleiads of components of social capital in each of the investigated groups are determined. Correlation pleiads are considered and their comparative analysis is carried out.

Key words: social capital, internally displaced persons (IDPs), resource, trust, mutual assistance.

Постановка проблеми. У зв'язку з бойовими діями у східних областях України та анексією АРК значна частина населення змушена була покинути місце свого проживання та переїхати в інші регіони держави. Вказані події суттєво вплинули на їх соціальний капітал. Таким чином, дослідження особливостей соціального капіталу ВПО є актуальною проблематикою, адже допоможе краще розуміти шляхи прискорення їх адаптації до нових умов життя.

Мета – визначення особливостей соціального капіталу ВПО.

Завдання:

1) провести теоретичний аналіз поняття соціального капіталу;

2) розробити структуру емпіричного дослідження;

3) на основі емпіричного дослідження визначити та проаналізувати кореляційні плеяди у двох групах досліджуваних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття соціального капіталу на сьогодні стає все більш актуальним. Його дослідженню присвячені доробки науковців у всьому світі. Вони представлені в досить широкому діапазоні розуміння та трактувань.

Широта та неосязність наповненості поняття соціального капіталу впливає з його багатокомпонентності. Ключовими компо-

нентами соціального капіталу є ресурсність [1; 2; 3; 4; 5], довіра [6; 7; 4; 5], соціальні мережі [2; 3], соціальні норми [8], толерантність [4; 9] та інші.

Цікавим є погляд Р. Барта, який визначає соціальний капітал як перевагу, яка набувається, коли індивід належить до структури взаємовідносин. Соціальний капітал в такому разі виступає як індивідуальне благо, яке доступне завдяки членству у соціальній мережі [3, с. 10].

Вчений виділяє два мережеві механізми, які треба враховувати під час дослідження соціального капіталу. Це закритість соціальної мережі та посередництво через структурні діри. Під структурними дірами розуміються слабкі зв'язки актора з групою, проте наявність доступу до декількох груп. Через це його соціальний капітал є більшим, ніж у членів закритої соціальної мережі. Тобто структурні діри, виступаючи певним посередником, дають доступ актору до різних соціальних груп. І якщо за наявності соціального капіталу через структурні діри, актор має слабкі зв'язки з мережею різних груп, то за наявності закритої соціальної мережі, ці зв'язки є сильними, проте обмежуються мережею якоїсь певної групи, до якої належить актор [3, с. 13].

А. Брюні виділив три підходи до розуміння соціального капіталу: відносний, колективний та узагальнений. У відносному підході компонентами соціального капіталу виступає кількість та якість ресурсів та суспільні відносини, які забезпечують доступ до цих ресурсів. На мікрорівні відносний соціальний капітал надає індивідуальні переваги окремій людині, а на мезорівні – полегшує функціонування суспільного та політичного життя [4, с. 253].

Колективний підхід, за А. Брюні, трактує соціальний капітал як колективний ресурс, який полегшує координацію та співробітництво для отримання взаємної вигоди [4, с. 255].

За узагальненим підходом соціальний капітал представляє собою суб'єктивне майно фізичних осіб. Це відноситься до цінностей та установок, які впливають на ставлення людей один до одного. У цьому підході підкреслена довіра, взаємність та норми толерантності, як компоненти узагальненого соціального капіталу. Ці відносини та цінності стосуються населення загалом та трансформуються в загальну готовність довіряти та співпрацювати з іншими за межами конкретних умов та цілей [4, с. 257].

Тобто можна узагальнити, що підходи, висвітлені А. Брюні, досить схожі, проте, якщо в узагальненому підході автором робиться акцент на ресурси та блага окремої людини, отримані шляхом взаємодії з оточуючими, то колективний підхід переносить акцент на загальну суспільну вигоду від взаємодії. А узагальнений підхід, на нашу думку, вже більшу увагу звертає саме на результат цієї взаємодії, як певні сформовані чи не сформовані суспільні постулати.

І. Семків розглядає соціальний капітал як ресурси, до яких має доступ та чи інша особистість, користуючись своїми соціальними зв'язками [5, с. 705]. Вчена наголошує на тому, що чим доступнішими є ресурси соціального середовища для окремої особистості, тим вищим є її індивідуальний соціальний капітал. Головним мірилом соціального капіталу вона вважає доступність до соціальної мережі.

Дж. Коулман зробив спробу розкрити сутність соціального капіталу через його форми. Так, він виділив форму соціального капіталу у вигляді норм, які є прийнятними для тієї чи іншої соціальної групи.

Наступною формою соціального капіталу було визначено можливість отримання інформації, яка властива соціальним відносинам. Тобто можливість отримання інформації через певне коло знайомих може, на

думку вченого, суттєво мінімізувати втрату власних ресурсів актором [8, с. 127–129].

В Україні тема соціального капіталу теж отримала значну наукову популярність. Науковці розглядають вказане поняття в контексті становлення політичної картини світу молоді [10], становлення політичної культури молоді [11], з позицій державного управління та відносин державних інститутів [12], в контексті економічної науки [13], як індикатор певного статусу людини в суспільстві [14], як сукупність недержавних і некомерційних суб'єктів соціального життя [15] та інше.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, на початку 2014 року Україна пережила анексію Криму та розгорнення збройного конфлікту у її східних областях. Вказані події стали причиною переїзду великої частини населення вказаних територій в інші регіони держави та опинились в статусі внутрішньо переміщених осіб (далі ВПО).

Таким чином, враховуючи масштабність наслідків вказаних вище подій, можна зазначити, що в результаті вимушеного переїзду значна частина населення України втратила велику частину соціальних зв'язків, тобто їх соціальна мережа зазнала значних деформацій. Постало питання дослідження їх соціального капіталу з метою визначення його особливостей, та, відповідно, збільшення можливостей прискорення адаптації вказаних осіб до нового місця проживання.

Надалі для можливості емпіричного дослідження особливостей соціального капіталу ВПО було виділено його конкретні складники, які найбільш актуальні під час дослідження соціального капіталу саме ВПО, а саме: кількість ресурсів соціальної мережі актора, соціальну довіру та готовність до взаємодопомоги.

Вказані вище компоненти соціального капіталу ВПО ми вимірювали за допомогою такого інструментарію: опитувальник вимірювання індивідуального соціального капіталу КРІКС Р. Стили в адаптації І. І. Семків [16] (кількість ресурсів соціальної мережі актора), «Шкала соціальної довіри» (Дж. Роттера, адаптована С. Достоваловим) [17] (соціальна довіра), методика оцінки вертикального та горизонтального індивідуалізму-колективізму В.І. Чиркова [18] (готовність до взаємодопомоги).

Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», внутрішньо переміщеною особою є особа, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних

наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

Репрезентативність вибірки забезпечувалася обов'язковою відповідністю певних критеріїв, в основі яких лежить визначення ВПО у зазначеному вище Законі України. Таким чином, експериментальну вибірку склали особи, які були вимушені покинути місце свого проживання; особи, причиною переїзду яких є необхідність уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, та (або) тимчасової окупації території їх проживання; особи, переїзд яких відбувся не раніше 2014 року.

Дослідження проводилось у групі соціальної мережі під назвою «Переселенці Донбасу». У дослідженні взяли участь 100 осіб, які переїхали з Луганської та Донецької областей, а також з Автономної Республіки Крим.

Контрольну групу в дослідженні представили 100 осіб, які з 2014 року не змінювали місце свого проживання.

Для того, щоб уникнути впливу етнічних особливостей конкретного регіону, контрольну групу представили особи з різних областей України – Київської, Одеської, Сумської та Полтавської.

У двох групах досліджуваних були визначені кореляційні плеяди за допомогою критерію Спірмена, отже були встановлені внутрішні взаємозв'язки між компонентами соціального капіталу у групі ВПО та у контрольній групі. Ті взаємозв'язки, які присутні в обох групах, не розглядаються, а увага приділена саме тим внутрішнім зв'язкам, які різняться у експериментальній та контрольній групах.

Особливість соціального капіталу ВПО полягає в тому, що у них наявні відмінності у зв'язках показників готовності до взаємодопомоги та показників кількості ресурсів соціальної мережі.

Так, у групі ВПО наявний значущий прямий зв'язок між показником горизонтального колективізму та дозвіллевим ресурсом (0,237, на рівні достовірності $r \leq 0,018$), що свідчить про те, що досліджувані експериментальної групи, які схильні сприймати себе як членів внутрішньої групи, в якій усі рівні, де громадські інтереси мають більшу цінність ніж особисті, але нерозвинене групове мислення з його конформізмом і культом лояльності, мають розвинені ресурси, які пов'язані з приватною сферою. Це такі ресурси, які стосуються відпочинку та проведення вільного часу (до цієї сфери не належать продуктивна діяльність, зокре-

ма наука, та зв'язки з іншими людьми), наприклад хобі, спорт (якщо не ставиться за основну мету підтримання фізичної форми), пасивне проведення часу (перегляд телевізійних програм або будь-який інший бездіяльний відпочинок) та інші види активності. Чого не спостерігається в контрольній групі досліджуваних, що дозволяє розуміти вказаний зв'язок як особливість соціального капіталу ВПО.

Водночас у групі ВПО відсутні взаємозв'язки між компонентами соціального капіталу, які мають місце в контрольній групі досліджуваних. А саме – значущі прямі зв'язки між показником горизонтального колективізму та такими показниками, як соціально-професійний ресурс (0,355, на рівні достовірності $r \leq 0,000$) та ресурс соціальних інститутів (0,267, на рівні достовірності $r \leq 0,007$). Тобто досліджувані цієї групи, які відчувають себе членами групи, де всі рівні, де громадські інтереси мають більшу цінність ніж особисті, але нерозвинене групове мислення з його конформізмом і культом лояльності, мають виражені ресурси, до яких належать усі продуктивні зусилля публічної сфери. Це стосується професійної діяльності, інших видів професійних практик. А також мають виражені ресурси соціальних інститутів, які пов'язані із ситуаціями, коли людина взаємодіє із державними органами (місцевими урядами, біржею праці, міліцією та іншими), або реалізує інші види громадської активності.

Вказане свідчить, що у групі ВПО готовність до взаємодопомоги пов'язана з ресурсами приватної сфери, тоді як в контрольній групі готовність до взаємодопомоги пов'язана з ресурсами публічної сфери. Це може вказувати на те, що в групі ВПО у зв'язку з пережитими втратами найбільшої важливості набуває задоволення базових потреб, а саме – потреб у безпеці. Вони опинились в ситуації, коли постала необхідність пристосовуватись до нових умов життя. І таким чином, виходячи з того, що вони самі відчувають необхідність у підтримці, в тому числі і моральній, в них і готовність до взаємодопомоги пов'язана з приватною сферою. Адже раніше були люди, стосунки з якими налагоджувались роками, стосунки із якими саме і становили їх соціальний ресурс приватної сфери, проте в результаті вимушеного переїзду цей ресурс втрачено. Водночас в контрольній групі наявні близькі стосунки, які формувались протягом тривалого періоду, і ці стосунки вже стали для них непомітною нормою, тому в контрольній групі готовність до взаємодопомоги пов'язана з ресурсами публічної сфери. Адже, коли потреби приватної сфери задоволені, увага

переключається на задоволення потреб публічної сфери.

У групі ВПО наявний значущий обернений зв'язок між показником горизонтального індивідуалізму та соціальною довірою ($-0,227$, на рівні достовірності $r \leq 0,023$), що свідчить про те, що досліджувані, які сприймають себе автономними та вільними, а зв'язок із групою як області вільного вибору, легко розглядають можливість вступу в об'єднання та перебування там до тих пір, поки їм це подобається, мають низький рівень вираженості соціальної довіри. Тобто у досліджуваних експериментальної групи, у яких виражена готовність до взаємодопомоги, наявний низький рівень соціальної довіри. Що виявляється у відсутності впевненості у надійності свого соціального оточення, яке ґрунтується на уявленні або знанні про нього. Уявлення про об'єкт формується на основі досвіду взаємодії з ним, а також у процесі комунікації, коли інформація про об'єкт транслюється безпосередньо іншими людьми або опосередковано – через ЗМІ, книги, фільми тощо. Враховуючи обставини, в яких перебувають ВПО, відсутність довіри можна пояснити малим досвідом перебування у новому соціальному оточенні, в якому вони опинились проти свого бажання.

А серед показників у контрольній групі наявний значущий прямий зв'язок між показником вертикального індивідуалізму та соціальною довірою ($0,246$, на рівні достовірності $r \leq 0,014$), що вказує на те, що досліджувані, які схильні до автономії, проте не рівні, а вагомє місце для них займає соціальна ієрархія, мають високий рівень вираженості соціальної довіри. Що виявляється у наявності впевненості у надійності свого соціального оточення, яка ґрунтується на уявленні або знанні про нього. Тобто виявлений зв'язок свідчить про те, що досліджувані схильні до прояву довіри, проте це стосується виключно їх найближчого оточення. Це можна пояснити тим, що у зв'язку зі сталим середовищем проживання, досліджувані даної групи мають значний досвід взаємодії з оточенням, в якому вони перебувають, і таким чином тривалий досвід спілкування допоміг їм визначитись з тим колом осіб, яким вони схильні довіряти. Водночас вони обмежують це коло виключно вказаними вище особами та не виявляють готовність до взаємодопомоги особам, яких вони «своїми» не вважають.

Наявні обернені зв'язки між показником вертикального колективізму та такими показниками, як соціально-професійний ресурс ($-0,275$, на рівні достовірності $r \leq 0,006$) та ресурс соціальних інститутів ($-0,253$, на рівні достовірності $r \leq 0,011$) у групі ВПО.

Зазначене свідчить про те, що досліджувані вказаної групи, які відчують себе членами внутрішніх груп, які характеризуються ієрархічними і статусними взаєминами, мають низький соціально-професійний ресурс, який відображає продуктивні зусилля публічної сфери. А також низький ресурс соціальних інститутів, який пов'язаний із ситуаціями, коли людина входить у контакт із державою (місцевими урядами, біржею праці, міліцією та іншим), або реалізує інші види громадянської активності. Тобто низька готовність до взаємодопомоги, яка має в своїй основі ієрархію та статус, заважає ВПО збільшувати власну соціальну мережу у публічній сфері життя. Вказані зв'язки відсутні в контрольній групі.

Обернені зв'язки наявні в групі ВПО між показником емоційного ресурсу (особисті зв'язки з іншими людьми) та такими показниками, як соціальна довіра ($-0,221$, на рівні достовірності $r \leq 0,027$) та інституційна довіра ($-0,299$, на рівні достовірності $r \leq 0,003$). Іде мова про досліджуваних вказаної групи, які мають розвинені особистісні зв'язки з іншими людьми, тобто вміють налагоджувати ці зв'язки, підтримувати та отримувати від них емоційну користь. Вказані досліджувані мають низький рівень соціальної та інституційної довіри, що виявляється у відсутності впевненості у надійності свого соціального оточення та соціальних інститутів, яка ґрунтується на уявленні або знанні про них. Уявлення про об'єкт формується на основі досвіду взаємодії з ним, а також у процесі комунікації, коли інформація про об'єкт транслюється безпосередньо іншими людьми або опосередковано – через ЗМІ, книги, фільми тощо. Враховуючи обставини, в яких перебувають ВПО, відсутність довіри можна пояснити малим досвідом перебування у новому соціальному оточенні, в якому вони опинились проти свого бажання. Або як прояв внутрішнього опору обставинам, в яких вони опинились. Вказані зв'язки відсутні в контрольній групі, що дає змогу розглядати їх як особливість групи ВПО.

Також наявний значущий прямий зв'язок у групі ВПО між показником емоційного ресурсу та показником міжнародного ресурсу ($0,285$, на рівні достовірності $r \leq 0,004$), що вказує на те, що досліджувані, які мають розвинені особистісні зв'язки з іншими людьми, мають зв'язки із громадянами, що живуть за межами України. Вказаний зв'язок відсутній в контрольній групі досліджуваних.

В групі ВПО наявний значущий прямий зв'язок між показником соціально-професійного ресурсу та показником міжнародного ресурсу ($0,400$, на рівні достовірності

$r \leq 0,000$), що вказує на те, що досліджувані, які мають розвинені соціальні зв'язки, які стосуються продуктивних зусиль публічної сфери, мають розвинені зв'язки із громадянами, що живуть за межами України. Вказаний зв'язок відсутній в контрольній групі досліджуваних.

Висновки та перспективи подальших розвідок. На основі теоретичного аналізу поняття соціального капіталу та враховуючи особливі умови, в яких опинились ВПО, що в даному дослідженні склали експериментальну групу, ми розглядаємо соціальний капітал як активну форму реалізації соціальних зв'язків, які можуть виступати ресурсом отримання вигоди.

Було розроблено та проведено емпіричне дослідження у групі ВПО та у групі осіб, які не змінювали свого місця проживання з 2014 року. На основі емпіричного дослідження виявлено кореляційні плеяди у двох групах досліджуваних.

Аналіз кореляційних плеяд компонентів соціального капіталу у двох групах досліджуваних дозволяє стверджувати, що особливостями соціального капіталу ВПО є такі:

- значущий прямий зв'язок між показником горизонтального колективізму та дозвіллевим ресурсом;
- значущий обернений зв'язок між показником горизонтального індивідуалізму та соціальною довірою;
- значущі обернені зв'язки між показником вертикального колективізму та такими показниками, як соціально-професійний ресурс та ресурс соціальних інститутів;
- значущі обернені зв'язки між показником емоційного ресурсу (особисті зв'язки з іншими людьми) та такими показниками, як соціальна довіра та інституційна довіра;
- значущі прямі зв'язки між показником міжнародного ресурсу та показниками емоційного та соціально-професійного ресурсів.

Варто зазначити, що у групі ВПО готовність до взаємодопомоги пов'язана з ресурсами приватної сфери, тоді як в контрольній групі готовність до взаємодопомоги пов'язана з ресурсами публічної сфери.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у визначенні психологічних факторів, які впливають на виділені компоненти соціального капіталу ВПО, для виявлення шляхів відтворення соціального капіталу ВПО.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурдые П. Формы капитала. Экономическая социология, 2002. Т. 3. № 5. С. 60–74.
2. Lin N. A Network Theory of Social Capital. URL: <http://pro-classic.com/ethnicgv/SN/SC/paper-final-041605.pdf> (дата звернення: 03.05.2018).

3. Burt R. Brokerage and Closure: An Introduction to Social Capital. URL: http://faculty.chicagobooth.edu/ronald.burt/research/files/B&C_Introduction.pdf (дата звернення: 05.07.2018).

4. Brunie A. Meaningful distinctions within a concept: relational, collective and generalized social capital. *Social science research*. Amsterdam, 2009. Vol. 38. № 2. P. 251–265.

5. Семків І. Індивідуальні цінності як психологічні механізми формування соціального капіталу. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України: Проблеми сучасної психології. К-П: Аксіома. 2010. Вип. 10. С. 699–709.

6. Патнам Р. Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії. Київ: Основи, 2001. 302 с.

7. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию. М.: ООО «Изд-во АСТ»; ЗАО НППП «Ермак», 2004. 730 с.

8. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий. *Общественные науки и современность*, 2001. № 3. С. 121–139. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/217/076/1232/011kOULMAN.pdf> (дата звернення: 03.05.2018).

9. Лебедева Н.М. Татарко А.Н. Ценности и социальный капитал как основа социально-экономического развития. *Журнал институциональных исследований*, 2010. Том 2. № 1. С. 17–34. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/2010/12/05/1214794842/jis2.1-2.pdf> (дата звернення: 03.05.2018).

10. Позняк С.І. Семантичні координати соціальної взаємодії у політичній картині світу студентської молоді. *Психологічні чинники демократизації політичного життя та побудови громадянського суспільства: зб. наук. праць*. К.: Міленіум, 2014. Вип. 1(15). С. 86–95.

11. Блозва П.І. Соціальний капітал як психологічний ресурс становлення політичної культури: модель емпіричного дослідження. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. Вип. 37(40) 2016. С. 114–125.

12. Лесечко М.Д. Сидорчук О.Г. Соціальний капітал: теорія і практика: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2010. 220 с.

13. Бова А. Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного. *Економічний часопис XXI*. 2003. № 5. URL: <http://soskin.info/ea/2003/5/20030517.html> (дата звернення: 05.07.2018).

14. Багнюк А.Л. Соціальний капітал і квантифікація суспільних процесів у сучасному соціумі. URL: www.filosof.com.ua/Jornel/M_71/Bahnuk.pdf. (дата звернення: 05.07.2018).

15. Єлагін В.П. Про сутність поняття «соціальний капітал» та його роль у процесі розбудови соціальної держави. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2011-1/doc/1/05.pdf> (дата звернення: 05.07.2018).

16. Семків І.І. Соціальний капітал як чинник громадянської активності студентської молоді: психологічна модель: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.11. Львів: нац. ун-т ім. І. Франка, 2009. 268 с.

17. Духновский С. В. Диагностика межличностных отношений. Санкт-Петербург: Речь, 2010. 141 с.

18. Татарко А.Н., Лебедева Н.М. Методы этнической и кросс-культурной психологии: учебно-метод. пособие. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. 163 с.

УДК 316.61-053.4-056.26

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

Черних Л.А., к. психол. н.,
психолог-консультант

У статті розглядається проблема соціальної адаптації дітей дошкільного віку з порушенням зору, слуху та мовлення. Виявлено недостатню вивченість цієї проблеми в науковій психологічній літературі. Підкреслено важливість соціальної адаптації дітей дошкільного віку з особливими потребами до сучасного соціуму. Розроблено структурно-функціональну модель соціальної адаптації дошкільників з особливими потребами, яка допоможе дітям цієї категорії не тільки пристосуватися до сучасних реалій, а й успішно інтегруватися в них.

Ключові слова: соціальна адаптація, модель соціальної адаптації, особливі потреби, дошкільники з порушенням зору, слуху, мовлення.

В статье рассматривается проблема социальной адаптации детей дошкольного возраста с нарушением зрения, слуха и речи. Выявлена недостаточная изученность этой проблемы в научной психологической литературе. Подчеркнута важность социальной адаптации детей дошкольного возраста с особыми потребностями в современном социуме. Разработана структурно-функциональная модель социальной адаптации дошкольников с особыми потребностями, которая поможет детям данной категории не только приспособиться к современным реалиям, но и успешно интегрироваться в них.

Ключевые слова: социальная адаптация, модель социальной адаптации, особые потребности, дошкольники с нарушением зрения, слуха, речи.

Chernykh L.A. STRUCTURAL-FUNCTIONAL MODEL OF SOCIAL ADAPTATION OF PRESCHOOL CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS

The article deals with the problem of social adaptation of children of preschool age with visual, hearing and speech impairment. The insufficient study of this problem in the scientific psychological literature is revealed. The importance of social adaptation of children of preschool age with special needs to modern society was emphasized. The structural-functional model of social adaptation of preschool children with special needs has been developed, which will help children of this category not only adapt to modern realities, but also successfully integrate with them.

Key words: social adaptation, model of social adaptation, special needs, preschool children with visual, hearing, speech impairment.

Постановка проблеми. У наш час економічних, політичних, соціальних змін сучасного суспільства необхідно відповідати фізично й психологічно нововведенням, швидко адаптуватися до мінливих умов життя, зберігаючи оптимальний психофізичний баланс між організмом і середовищем. Причому швидко адаптуватися до сучасних реалій повинні не тільки діти з нормальним психофізичним здоров'ям, але й діти з особливими потребами, з певними вадами розвитку, зокрема з порушеннями зору, слуху, мовлення. Їм доводиться особливо нелегко не тільки долати наслідки вродженої або набутої аномалії, але й задіяти компенсаторні механізми пізнавальної, емоційно-вольової, комунікативної, мотиваційної, особистісної сфери.

Дорослі, які займаються психокорекцією порушень, зобов'язані знати, як допомогти дошкільникові з особливими потребами адаптуватися до сучасних умов соціуму. Для цього необхідно виробити певний алгоритм дій, модель з огляду на особливості

дитини та компоненти соціальної адаптації для дітей цієї категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальну адаптацію дитини досліджує багато вчених. Серед досліджень превалюють роботи про адаптацію молодших школярів до школи (Л.М. Уварова, Л.А. Венгер, Л.І. Божович, М.І. Лісіна, Г.І. Капчеля, О.О. Смирнова, А.М. Леушина, Л.Є. Журова, Н.С. Денисенкова, Р.С. Буре, К.А. Клімова, Е.В. Штіммер та інші [9]), дошкільників – до дитячого садка (Н.М. Аксаріна, Н.Д. Ватутіна, І.А. Малашахіна, А.І. Мишкіс, Р.Б. Тонкова-Ямпольська та інші), роботи про розвиток мовлення дошкільника як засобу соціальної адаптації (Л.С. Волкова, А.І. Захарова, В.В. Лебединський, П.А. М'ясоїд, З.А. Репіна, Л.М. Шипіцина [1]) та інші. Але досліджень із формування соціальної адаптації дошкільників з особливими потребами до навколишнього середовища недостатньо.

Постановка завдання – розробити структурно-функціональну модель соціаль-

ної адаптації дітей дошкільного віку з особливими потребами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оригінальну модель формування соціальної компетентності та її складової – соціальної адаптації дітей з обмеженими можливостями здоров'я – розробили В.М. Огаренко та Ж.Д. Малахова [5], основними провідниками якої є соціальні інститути (сім'я, сусідство, дошкільні й шкільні заклади), посередники (батьки, брати, сестри, інші родичі, ровесники, наставники), культура (соціально-територіальні спільноти, етнос, раса, нація, релігія, мистецтво).

Представлені в моделі соціальні інститути, на погляд дослідників, здійснюють соціокультурний, нормативний та інформаційний впливи, спрямовані на формування базових цінностей, орієнтацій, установок, знань, умінь, навичок, почуттів. Завдяки цьому набуваються соціалізаційні навички, формуються зачатки соціальної компетентності. Основними засобами її формування виступають діяльність (навчання, гра, праця), спілкування (обмін інформацією, взаємодія між індивідами, сприйняття іншої особистості), самосвідомість (формування самооцінки, осмислення соціальних ролей) [8].

Польські дослідники Т. Жулковська та З. Скорний пропонують модель соціалізації особистості з обмеженими можливостями здоров'я як складову соціальної адаптації, основним провідником якої є мотивація. Вони вважають, що така модель орієнтує вихованців на соціально виправдані дії. У навчально-виховній роботі вони рекомендують сконцентрувати увагу на таке: оцінювання групи, яка здійснює вплив на формування культури, з погляду того, наскільки цей вплив має конструктивний характер; визначення мотивації діяльності, в основі якої психологічні фактори відіграють провідну роль у стимулюванні учнів до дії на користь інших; виявлення факторів, які обмежують психічні та фізичні можливості дошкільників у виконанні дій для задоволення потреб інших людей [2].

На думку О.Л. Позднякової, коли дії особистості спрямовуються тільки на користь суспільства та не набувають особистісної значущості, підвищувати мотивацію дуже складно. Кожна дія мусить бути соціально зумовлена та особистісно значуща. Тільки в цьому разі можна активізувати потенційні внутрішні резерви дитини, мотивувати прагнення до самореалізації, до позитивного спілкування й позитивного ставлення до інших, до глибокого осмислення всього, що її оточує та що вона робить чи збирається робити. З цього погляду модель соціалізації, розроблена З. Скорним, є

неповною, оскільки в ній враховано лише зовнішні ресурси: оцінювання груп, до яких входить старший дошкільник, тобто соціального оточення; мотивація діяльності з погляду на те, наскільки передбачувані їхні дії, заважають чи не заважають навколишнім людям. Водночас не врахована активна позиція самої особистості [8].

З.Н. Кісаєва, розробляючи модель адаптації дошкільників із порушеннями зору, зазначає, що діти дошкільного віку з порушеннями зору успішно адаптуються в навколишньому просторі, взаємодіючи зі здоровими однолітками. На характер цих взаємодій впливають вікові, індивідуальні, фізичні, інтелектуальні особливості тощо. Всяка модель адаптації дошкільників із порушеннями зору припускає, за твердженням З.Н. Кісаєвої, що дитина з вадами зору, вливаючись у соціокультурний простір, стає його частиною. Звідси вся її діяльність спрямовується на сприйняття соціального простору, в якому живе сама дитина та її найближче оточення (батьки, брати, сестри, дідусі та бабусі). Засвоєння дитиною соціального оточення протікає через систему її взаємовідносин, а також через різні види діяльності. Середовище може за певних умов виступати як умова розвитку потенційних можливостей особистості дитини. Глибоке знання аспектів взаємодії середовища та особистості дає змогу психологу повноцінно керувати цим процесом, сприяючи соціальному формуванню особистості дошкільників із порушеннями зору.

З.Н. Кісаєва констатує, що особливості психофізичного розвитку дошкільників із порушеннями зору, тяжкість обмеження їхньої життєдіяльності, вікові особливості обумовлюють специфіку організації, змісту, методів їх адаптації в процесі виховання та навчання. Зміст компенсаторно-адаптаційної роботи спрямовано в дошкільному навчальному закладі на корекцію психофізичного розвитку особистості, створення компенсаторного та соціально-адаптаційного способів діяльності в навколишньому середовищі. Це виражається в поєднанні освітньої та корекційної роботи, організації щадного режиму, реалізації методик, спрямованих на корекцію індивідуального розвитку з урахуванням особистісного потенціалу дошкільника [4].

О.Л. Зверева доводить, що сучасна розвиваюча модель адаптації дошкільників із порушеннями зору в соціокультурному просторі, змінюючи характер своїх зв'язків із сім'єю, іншими інститутами, з усім соціокультурним середовищем, допомагає формувати емоційно-позитивне ставлення та

довіру до навколишнього світу [3]. Знайомство з іншим середовищем для багатьох дітей є емоційно-стресовою ситуацією, під якої змінюється звичний стереотип, зростає емоційна напруга, у цих умовах психологу важливо брати до уваги особливості дошкільників із порушенням зору, умови адаптації в соціокультурному середовищі, які виключають можливість виникнення додаткових психотравмуючих ситуацій.

Л.І. Плаксіна, І.В. Новичкова, Л.І. Солнцева та інші вчені звертали увагу на захист нервової системи дітей із патологією зору, а саме: на організацію раціонального гнучкого режиму дня, динамічної години, а в період адаптації – мінімальну кількість нової навчальної інформації; впровадження сучасних форм навчання, які забезпечують умови для самостійної ігрової діяльності дошкільника та достатнє перебування на свіжому повітрі [6; 7].

Соціальна безпека забезпечується спеціальною соціально-психологічною роботою із формування стійкого дитячого співтовариства, нормалізації життєдіяльності, а також відходом від авторитарного стилю керівництва в діяльності дітей і спілкування з ними. Забезпечення безпеки таких дітей є одним з основних напрямів соціально-психологічної концепції адаптації дошкільника з порушенням зору.

Успішно сформувані навички безпечної поведінки можна лише в тому разі, якщо сам дошкільник із порушенням зору відчуває себе в безпеці, захищеності, відчуває позитивні емоції, які є умовою успішного формування мотивації до ознайомлення із соціокультурним простором і за якими можна судити про результати адаптації в соціумі. Інакше кажучи, організація атмосфери психологічного комфорту та емоційного благополуччя є неодмінною умовою, за якої можливе забезпечення психічної та соціальної безпеки слабозорих дітей [4].

У дітей із порушенням слухової функції велике значення для адаптації їх у соціумі має розвиток мови. У наукових дослідженнях (Р.М. Боскіс, І.М. Гілевич, А.Г. Зікеєв, С.А. Зиков, К.Г. Коровін, Л.П. Носкова, Л.І. Тигранова, К.І. Туджанова та інші вчені) підкреслюється значення активізації мовленнєвої діяльності для гармонійного психофізичного й особистісного розвитку осіб із порушенням слухом, успішної подальшої адаптації та соціалізації їх у суспільстві. У роботах Л.В. Андреевої, Т.С. Зикової, О.А. Красильникової, Л.П. Назарової, М.І. Нікітіної визначено значущість підвищення ефективності процесу навчання та виховання, максимального використання можливостей мовного середовища. При

цьому беруться до уваги загальні закономірності та особливості сприйняття мови, наслідувальна здатність і прагнення до активної та результативної дії (Р.М. Боскіс, Л.С. Виготський, С.А. Зиков, Б.Д. Корсунська, Е.І. Леонгард та інші науковці).

Повноцінний розвиток слухової функції є міцною основою слухозорової бази вдосконалення всіх сторін усного мовлення, зокрема навичок його сприйняття. Завданням роботи з розвитку сприйняття мови на слух є формування вмінь і навичок сприймати мовний матеріал як за допомогою звукопідсилюючої апаратури різного типу, так і без неї. За таких умов на основі розвиненої слухової функції підвищується якість звуковимовлювального боку усного мовлення, удосконалюються комунікативні навички, що сприяє соціальній адаптації дитини дошкільного віку з порушенням слуху.

Дотепер створена цілісна система формування (розвитку) усного мовлення та слухового сприйняття у глухих, слабочуючих дітей як одного з важливих чинників повноцінного розвитку особистості, найбільш повної адаптації в суспільстві. Принципово важливе значення надається ранній діагностиці порушень слуху (з перших місяців життя), ранньому початку спеціальної корекційно-розвивальної роботи.

Однією з важливих умов навчання (розвитку) усного мовлення у глухих, слабочуючих дітей, підвищення ефективності освітнього процесу загалом і подальшої соціалізації та адаптації є розвиток мовного слуху, який формується/розвивається в процесі спеціального тренування слухової функції за використання звукопідсилюючої апаратури [10].

Адаптація дитини є і процесом, і результатом засвоєння нею досвіду спілкування, стереотипів поведінки, спільної ігрової та навчальної діяльності. Отже, адаптація відбувається в процесі спілкування та спільної діяльності. Відставання в розвитку поставить дитину в невідгдане становище, порівняно з однолітками, а переживання у зв'язку з цим можуть призвести до нервового перенапруження та зриву.

У психологічній практиці важливе значення має врахування особливостей процесу адаптації дитини до нових умов її життя та діяльності під час вступу в громадські навчально-виховні заклади, під час входження у новий колектив. Мова відіграє велику роль у соціальній адаптації старшого дошкільника. Мова і мовлення традиційно розглядалися в психології, філософії та педагогіці як вузол, у якому сходяться різні лінії психічного розвитку: мислення, уява,

пам'ять, емоції. Мова є найважливішим засобом людського спілкування, пізнання дійсності, яка служить основним каналом залучення людини до цінностей духовної культури, а також необхідною умовою виховання та навчання.

Дошкільний вік – це період активного засвоєння дитиною розмовної мови, становлення та розвитку всіх сторін мовлення: фонетичної, лексичної, граматичної. Повноцінне володіння рідною мовою в дошкільному дитинстві є необхідною умовою вирішення завдань розумового, естетичного та морального виховання дітей. Чим раніше буде розпочато навчання рідної мови, тим вільніше дитина буде нею користуватися надалі, а отже, їй легше буде спілкуватися з однолітками й адаптуватися в соціальному середовищі.

Розглянувши низку праць різних учених із питань вивчення особливостей соціальної адаптації дітей із недорозвиненням мовлення (Л.С. Волкова, А.І. Захарова, В.В. Лебединський, П.А. М'ясоїд, Г.А. Рєпіна, Л.М. Шипіцина), ми дійшли висновку, що, незважаючи на значний інтерес дослідників до проблеми соціальної адаптації дітей цієї категорії, накопичені дотепер дані в цій галузі, на жаль, фрагментарні [1, с. 3–6]. Тому створення моделі соціальної адаптації дітей з особливими потребами (з порушенням зору, слуху, мовлення) є нагальною потребою.

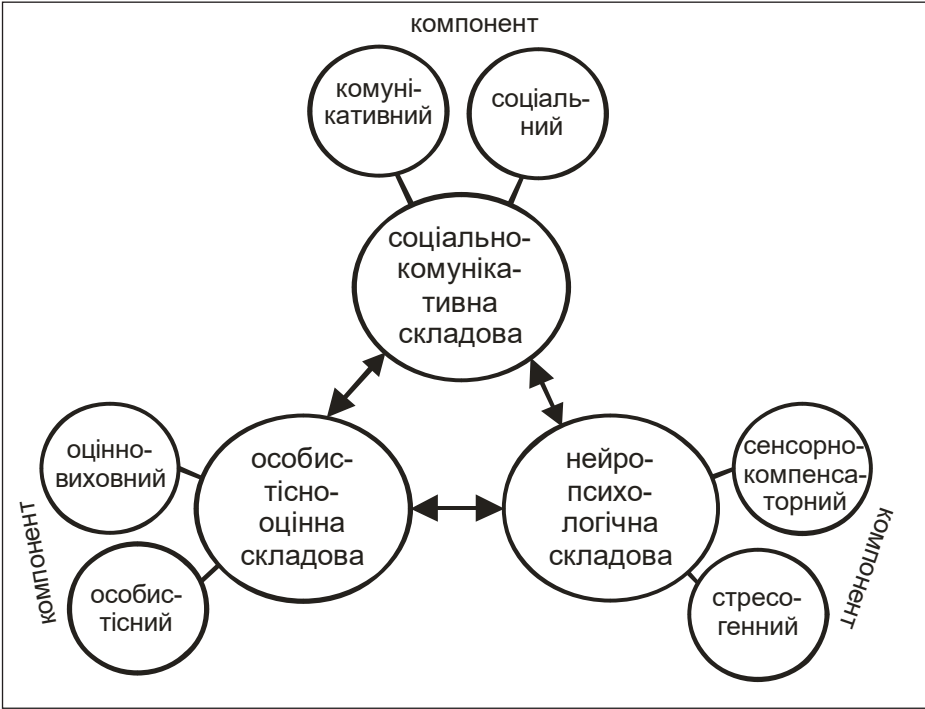
Зважаючи на багатокомпонентність соціальної адаптації та особливості розвитку старших дошкільників із порушенням зору, слуху, мовлення, було розроблено структурно-функціональну модель соціальної адаптації дошкільників з особливими потребами. Ми вважаємо, що ця модель повинна містити такі складові: соціально-комунікативна, особистісно-оцінна та нейропсихологічна.

У свою чергу *соціально-комунікативна складова* має два компоненти:

1) *соціальний компонент*, до якого входять пристосування до зовнішніх вимог і соціальних умов; соціальна роль, соціальний статус; соціальні настанови, особистісні смисли, соціальна ідентичність; рівень соціалізації (соціальна компетентність); засвоєння соціальних відносин; відповідний соціальним обставинам стиль поведінки;

2) *комунікативний компонент*, до якого належать уміння встановити та підтримати комунікативний контакт; уміння безконфліктного спілкування; адекватне ставлення до позитивних і негативних комунікативних ситуацій; взаєморозуміння в групі (симпатії або антипатії до членів групи); контактність, доброзичливість; комунікативні знання, уміння та навички; емпатійне взаєморозуміння.

Особистісно-оцінна складова також має два компоненти:

Рис. 1. Структурно-функціональна модель соціальної адаптації дітей дошкільного віку з особливими потребами

1) *особистісний компонент*, до складу якого входять світогляд (переконавання, погляди, інтереси, схильності); самосвідомість (самовизначення, самоствердження, самооцінка, Я-концепція); статево-рольова ідентифікація; індивідуально-типологічні особливості (темперамент, характер, здібності, спрямованість особистості); пізнавальна сфера (інтелектуальна); мотиваційно-вольова сфера (мотиви, потреби, бажання, потяги); емоційно-вольова сфера (емоції, почуття, вольовий контроль, вольова регуляція, вольова дія); розуміння своїх і чужих емоцій та управління ними (емоційний інтелект);

2) *оцінно-виховний компонент*, до якого належать моральні цінності, норми; культурні ідеали; етичні норми; стиль виховання; рівень засвоєння дітьми предметно-практичних навичок; рівень засвоєння взаємовідносин з однолітками та дорослими; рівень розвитку провідної діяльності, моторної сфери; цінність сім'ї та сімейних взаємовідносин; емоційна залежність від матері.

Нейропсихологічна складова також містить два компоненти:

1) *сенсорно-компенсаторний компонент*, до якого входять інтелектуальна компенсація (уваги, пам'яті, мислення, сприйняття, уяви, уявлення); особистісна компенсація (самооцінка, Я-концепція, самосвідомість тощо); соціальна компенсація (спілкування, соціальна роль, соціальна корисність, соціальна привабливість, соціальна необхідність); психологічна готовність до школи (інтелектуальна, мотиваційна, особистісна);

2) *стресогенний компонент*, який містить емоційну реакцію на стресову подію (трижожність, агресивність, страх, фобії, психологічні захисти – переміщення, ідентифікація, проекція, фантазія, регресія, апатія, компенсація, фіксація, раціоналізація, придушення); усвідомлення дитиною своєї несхожості на інших через порушення зору, слуху, мовлення; родинні негаразди та їхній вплив на дитину (переїзд, розлучення батьків, від'їзд одного з батьків, зміна місця проживання тощо). Усі вищезазначені складові та їхні компоненти відображено на рис. 1.

Тож для отримання в дитини дошкільного віку з особливими потребами високого рівня соціальної адаптації необхідно сформувані базові компоненти вищезазначеної моделі.

Висновки з проведеного дослідження.

Проведене дослідження виявило недостатню наявність моделей соціальної адаптації дошкільників з особливими потребами та їхніх компонентів у працях дослідників. Тому було виділено складники соціальної адаптації дітей дошкільного віку з порушенням зору, слуху, мовлення та створено структурно-функціональну модель соціальної адаптації дошкільників з особливими потребами для полегшення їх пристосування до умов соціуму й інтеграції в нього.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бережная О.Н. Развитие речи старшего дошкольника как средство социальной адаптации: дисс. ... к. пед. н.: спец. 13.00.01. Ставрополь, 2005. 185 с.
2. Жульковская Т. Социализация людей с ограниченными интеллектуальными возможностями / Пер. с польск.; под ред. и с предисл. А.И. Ковалевой, В.А. Лукова. М.: Социум, 2001. 208 с.
3. Зверева О.Л. Работа детского сада с молодой семьей. М., 1990. 43 с.
4. Кисаева З.Н. Особенности адаптации дошкольников с нарушениями зрения в социокультурном пространстве Крайнего Севера: дисс. ... к. пед. н.: спец. 13.00.02. М., 2004. 171 с.
5. Огаренко В.Н., Малахова Ж.Д. Социология молодых групп: учеб. / Пер. с укр. Запорожье: ГУ «ЗИГМУ», 2002. 306 с.
6. Особенности психологической помощи детям с нарушениями зрения в дошкольном учреждении / Сост.: Н.Л. Анисимова, И.В. Новичкова, Л.И. Солнцева. М.: Логос, 2001. 96 с.
7. Плаксина Л.И., Григорян Л.А. Содержание медико-психологической помощи в дошкольном учреждении для детей с нарушением зрения. М.: Город, 1998. 56 с.
8. Позднякова О.Л. Формування соціальної компетентності учнів з обмеженими можливостями засобами проектної діяльності: дис. ... к. пед. н.: спец. 13.00.03. К., 2010. 188 с.
9. Уварова Л.Н. Психологическая подготовка дошкольников как фактор их адаптации к школе: дисс. ... к. психол. н.: спец. 19.00.07. Самара, 2000. 124 с.
10. Файтарон М. Развитие слуховой функции у лиц с нарушениями слуха: автореф. дисс. ... к. пед. н.: спец. 13.00.03 – «коррекционная педагогика (сурдопедагогика)». М., 2012. 19 с.

СЕКЦІЯ 3. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.922.6.7

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ В БАКИНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

Мехди Исмаил Кереми,
докторант кафедры психологии
Бакинский государственный университет

В статье рассматриваются вопросы развития психологической науки в Бакинском государственном университете за последние сто лет. Обоснованы условия и обстоятельства формирования психологической науки, отмечены основные представители психологии, заслуги которых в этом деле неопределимы. В частности, вкратце рассмотрены основные жизненные этапы многих выпускников Бакинского государственного университета. Кроме того, рассмотрен вклад тех, кто был приглашен со стороны на работу в БГУ, для преподавания психологии и подготовки новых психологических кадров. Вкратце проанализированы современные направления развития психологии в БГУ.

Ключевые слова: психология, Бакинский государственный университет, история психологии, заслуги психологов Азербайджана.

У статті розглядаються питання розвитку психологічної науки в Бакинському державному університеті за останні сто років. Обґрунтовано умови і обставини формування психологічної науки, відзначені основні представники психології, заслуги яких у цій справі неопідценні. Зокрема, коротко розглянуті основні життєві етапи багатьох випускників Бакинського державного університету. Крім того, розглянуто внесок тих, хто був запрошений на роботу в БГУ, для викладання психології та підготовки нових психологічних кадрів. Стисло проаналізовано сучасні напрями розвитку психології в БГУ.

Ключові слова: психологія, Бакинський державний університет, історія психології, заслуги психологів Азербайджану.

Mehdi Ismail Keremi PECULIARITIES OF THE DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL SCIENCE IN THE BAKU STATE UNIVERSITY

The article deals with the development of psychological science in the Baku State University for the last hundred years. The conditions and circumstances of the formation of psychological science are substantiated, the main representatives of psychology are noted, and whose merits in this matter are invaluable. In particular, the main life stages of many graduates of the Baku State University are briefly examined. In addition, the contribution of those who were invited from outside to work in BSU, for teaching psychology and training new psychological personnel was considered. In brief, modern trends in the development of psychology in the Baku State University are analyzed.

Key words: psychology, Baku State University, history of psychology, merits of psychologists of Azerbaijan.

Постановка проблеми. Вопросы формирования человеческой личности, особенности ее становления всегда были в центре внимания исследователей. Поведение человека, его эмоциональное состояние, характер отношения к себе и обществу активно рассматривали поэты, писатели, общественные деятели. В частности, указанная проблематика была предметом рассмотрения в этике, эстетике, поэзии, назидательных новеллах, художественной прозе. Большой пласт идей нравственно-психического плана заложен в правилах житейского поведения – в обычаях и традициях, народной мудрости, пословицах, поговорках, сказках, прибаутках, мифах и так далее. По мере развития научных дисциплин, таких как философия,

риторика, поэтика, стилистика, история, социология и весь комплекс современных гуманитарных и общественных дисциплин, сформировались основа психологической науки как совокупность подходов в исследовании всех сторон человеческого поведения.

Степень исследованности проблемы. Большой вклад внесли исследователи второй половины XIX века, такие как, Габриэль Тард, Густав Лебон, Вильгельм Вундт и другие исследователи, развивавшие психологические идеи в рамках социологии, которая также была молодой наукой. Кроме того, значительный вклад в развитие психологии внесли также и представители естественнонаучных дисциплин – физики, биологи и химики. Многие стороны чело-

веческой психики стали освещаться более глубоко и в разносторонних аспектах.

Формируются технологии исследования человеческой психики, что способствовало расширению возможностей лечения психических заболеваний. Здесь следует отметить заслуги Зигмунда Фрейда и его последователей. В XX веке широкое развитие получили все направления современной психологии, в особенности психологии личности. Целые плеяды блестящих мыслителей-психологов внесли значительный вклад в методологию и методические разработки в исследовании человеческой психики и психики всего живого в целом.

Сегодня человеческое общество получило возможность значительно расширить свои знания по человеческому поведению и особенностям его психики благодаря деятельности многочисленных поколений исследователей. Во всём мире на помощь людям приходят психологические центры, специалисты, которые облегчают жизнь людей, делают ее более осмысленной и целенаправленной.

Психология получила значительное развитие также в странах Восточной Европы, в Центральной и Средней Азии, Кавказа и Ближнего Востока. Поскольку значительную часть исследуемого периода Азербайджан входил в состав бывшего СССР, то закономерен вывод о том, что процесс развития психологической науки был непосредственно здесь связан с общим уровнем развития науки, образования и культуры в Советском Союзе.

Цель и задачи исследования. Мы поставили перед собой задачу рассмотреть историю становления психологической науки в Азербайджане и вклад психологов в этой области – преподавателей и выпускников Бакинского государственного университета.

Основное содержание. История психологии в Азербайджане имеет глубокие исторические основания. Мы знаем, что сфера исследования научной психологии связана со многими проблемами социальной жизни, и все они получили отражение, как уже указывалось выше, в устном народном творчестве.

Известно также, что на формирование и развитие азербайджанской психологической мысли оказала влияние письменная литература, творчество философов, писателей, поэтов. Естественно, сюда надо отнести народную поэму «Китаби Деде Коркут», произведения Низами, Туси, Насими, Физули, Ахундова, Сабира, Джалила Мамедкулизаде и других выдающихся творцов литературы и искусства. Развитие,

становление и формирование психологической мысли непосредственно связано с развитием культуры и искусства. В целом, как уже отмечалось, история психологии Азербайджана в начале XX века вступила на новый этап своего развития. Здесь начало формироваться академическое направление психологии. На сегодняшний день, как уже отмечалось, формируются новые сферы психологической науки. Они применяются в конкретных сферах деятельности общества.

Донаучный период развития психологической мысли связан с обыденным сознанием и обыденным мышлением людей. Повседневная жизнь постоянно сталкивается с проблемами человеческих взаимоотношений, человеческого поведения, которые имеют непосредственное отношение к психологии. Знания по психологии, по мере их формирования, откладывались в сознании человека, формировались через личный опыт людей, через общественное сознание, и в конце концов на сегодняшний день становление психологии в определённой мере завершилось.

Известно, что психология начала формироваться в конце XIX – начале XX веков. Когда в Бакинском государственном университете, созданном в 1919 году, была сформирована кафедра психологии, здесь одной из трудностей становления был недостаток научных и педагогических кадров. Чтобы выйти из положения, приходилось приглашать ученых из Крыма, Казани, Турции, высококвалифицированных специалистов, чей язык был близок к тюркской группе языков, и даже русскоязычных специалистов. Среди них были А.О. Маковельский, Х. Фикрет, М. Тофик и другие. Они преподавали философию, психологию и помогали формировать национальные кадры психологов [7].

Бакинский государственный университет был создан в 1919 году, то есть до насильственного присоединения Азербайджана к России, а затем – к СССР. Здесь уже была создана кафедра и отделение философии и психологии. Следовательно, психологическая наука развивалась в первую очередь как учебная дисциплина. Вместе с тем известно, что вузовская наука предполагает изучение, исследование и преподавание дисциплины. На базе кафедры формировались кадры психологов, которые впоследствии стали ядром научного сообщества психологической науки в Азербайджане. Разумеется, прежде всего, следует отметить их заслуги в создании учебно-педагогической литературы по психологии.

Помимо этого, активно шла специализация по ряду направлений психологических дисциплин. Это психология личности, детская и возрастная психология. Затем сформировались юридическая, клиническая, национально-этническая, политическая психология и так далее. То есть специализация шла в соответствии с исследованиями в области социализации личности, возрастного деления людей, социального разделения труда, то есть сфер деятельности, а также психологии гендерного разделения людей.

Помимо подготовки многочисленных кадров психологов (с 1991 года университет самостоятельно готовят психологов, а также специалистов социально-психологической службы образования), на протяжении многих лет существует докторантура, где готовятся кадры психологов высшей квалификации. Все эти годы шла активная координация как научной, так и педагогической деятельности университета с вузами региона и всей страны в целом. К примеру, известна психологическая школа в Грузии. Практически, защита докторских и кандидатских диссертаций проходила в Тбилиси до семидесятых годов прошлого столетия (помимо стен Российской академии наук и российских ВУЗов).

Как подчеркивает А.Т. Бахшалиев, в роли научных руководителей и консультантов активно выступали А.Н. Леонтьев, А.Р. Лурия, Н.Ф. Добрынин, Д.Б. Богоявленская, Н.А. Менчинская, Н.Г. Морозова, А.А. Люблинская, Р.Э. Левина, Е.В. Шорохова и другие. Особо следует упомянуть имя выдающегося исследователя, философа и психолога Александра Осиповича Маковельского. Заслуги А.О. Маковельского заключаются не только в организации психологической науки и психологического образования (наряду с М.Дж. Магеррамовым), но и в подготовке значительного числа научных кадров, таких как А.К. Закуев, Ф.А. Ибрагимбеков, А.С. Байрамов, А.А. Ализаде, М.А. Гамзаев, З.М. Мехтизаде, Р.М. Расулов, А.А. Кадыров, М.С. Наджафов и другие. А.О. Маковельский был приглашен в университет в 1920 году. В 1921 году он защитил докторскую диссертацию на тему «Философия досократиков». С 1931 по 1940 год он работал в научно-исследовательском институте, вёл исследования. До 1960 года 13 лет руководил кафедрой психологии и логики; его заслуги в становлении науки психологии неоспоримы.

Б.Б. Комаровский (1899–1965) также имеет большие заслуги в развитии психологии в Азербайджане и подготовке кадров психологов. Б.Б. Комаровский, приехав-

ший в Баку в 1921 году, учился в аспирантуре Азербайджанского государственного университета в 1921–1924 годах. В 1927 году защитил докторскую диссертацию по педагогике. В том же году он получил научное звание профессора. Б.Б. Комаровский написал свою первую научную статью в 1914 году в возрасте 15 лет. Он является автором десятков фундаментальных работ, в том числе «Психологические таблицы» (1923), «Психология детства» (1921), «Метод повторения» (1940) [7].

Другим известным представителем психологии в Азербайджане является Ф.А. Ибрагимбеков (1901–1988). В первой психологической лаборатории в Азербайджане в Азербайджанском государственном университете в 1926–1927 годах были проведены многочисленные, разнообразные исследования. Ф.А. Ибрагимбеков провел успешные исследования в области обучения и умственного развития личности, особенно в области двуязычия. Его выступления были встречены с интересом не только в масштабе страны, но и в ряде стран мира. Он расследовал психологические основы владения родным и русским языками. [7].

М. Дж. Магеррамов (1909–1970) оказал неоспоримые услуги в развитии психологии, а также в подготовке кадров психологов. М. Дж. Магеррамов окончил педагогически-психологический факультет Азербайджанского государственного педагогического института в 1931–1935 годах. В 1944 году он поступил в аспирантуру Бакинского государственного университета и работал там до конца своей жизни. Он опубликовал в 1955 году учебник «О преподавании психологии в средней школе», «Психологические эссе» в 1960 и 1961 годах и «Психологию» в 1968 году. Важным событием стала публикация его учебника «Психология» в 1964 году.

Одним из выпускников факультета психологии Азербайджанского государственного университета в 1947–1952 годах был профессор Аладдин Ахмед оглы Гадиров (1929–2003). В 1961 году он защитил кандидатскую диссертацию на тему «Абстрактное развитие у малолетних детей», а в 1974 году – «Развитие абстрактной способности у младших школьников». А.А. Гадиров является автором многих работ по психологии обучения. Учебник «Возрастная психология», опубликованный в 2003 году, считается одним из достижений азербайджанской психологии [3].

Заслуженный ученый, профессор Акбар Салман оглы Байрамов (1930–2017) также сделал большой вклад в развитие азербайджанской психологии. После окончания

факультета логіки і психології Азербайджанського державного університету Байрамов починає різноманітну науково-педагогічну діяльність. Він трудився практично в усіх областях психології в Азербайджані, писав наукові твори, готував підручники. Разом з А. Алізаде він заповів основу соціальної психології в Азербайджані. Він опублікував ідеї етнопсихології в часи гонінь на етнопсихологію в радянське час і опублікував в 1996 році «Етнічні проблеми психології». А.С. Байрамов вважається засновником етнопсихології в Азербайджані. Його численні аспіранти і докторанти також захищали дисертації по етнопсихологічних питаннях. А.С. Байрамов очолював кафедру педагогіки і психології БГУ в 1971–1997 рр. В часи багатьох років він очолював підготовку висококваліфікованих психологів в республіці в якості голови Ради захисту по психології [2; 3].

Професор Абдул Алі огли Алізаде (1932–2016) – один з психологів, оказавших неоціненні послуги в розвитку психології в Азербайджані. Алізаде навчався на логіко-психологічному факультеті Азербайджанського державного університету в 1950–1955 рр. і був випускником БГУ.

Особливе значення в роботі А.А. Алізаде має підготовка підручників. З 1960-х років він активно бере участь в розробці підручників. Одним з авторів підручника «Психологія», опублікованого в 1964 році, вважається професор А.А. Алізаде. Професор А.А. Алізаде дуже ефективно співпрацював з професором А. Байрамовим, їх науковий союз зіграв важливу роль в розвитку психології Азербайджана. «Психологія» (1989), «Актуальні проблеми соціальної психології» (1986), «Соціальна психологія» (1976), «Соціальна психологія» (2003) і інші роботи вважаються продуктом їх спільної діяльності.

Іншим відомим азербайджанським психологом І.А. Сеїдов захистив дисертацію в 1954 році, а потім працював ефективно і довго в області психології в БГУ.

Роль цієї плеяди психологів складає в тому, що вони організували психологічну науку, сформували необхідну наукову середовище для її розвитку. Важливо відзначити, що серед напрямків наукової і викладацької діяльності важливе місце мали перекладна робота, написання необхідних підручників і методических посібників. Що ж стосується розроблюваних наукових напрямків, то тут тематика формувалася в зависи-

мости не тільки від наукових інтересів досліджувача, але і від потреб в технічних або інших розробках.

Оскільки в межах багатонаціонального державства актуальними були питання становлення національної ідентичності і національного самосвідомості, то природним був інтерес до даному напрямку наукових розробок. Крім того, важливим напрямком була вікова психологія, педагогічна психологія, оскільки питання соціалізації підліткового покоління завжди були на першому плані. Саме тому створювані підручники, монографії і статті освіщали в основному проблематику соціальної і педагогічної психології. Як можна судити по індиксаторам і кодам психологічних спеціальностей, по яким здійснювалася захист наукової роботи, це були загальна, соціальна і педагогічна психологія.

Лише в останні десятиліття активно розробляються питання правової (Бахтияр Алієв) і медическої психології. Відзначимо, що розробки вчених університету несуть в основному історико-психологічний і прикладний характер. Фундаментальні основи психологічної науки, як відомо, створюються корифеями психологічної науки (до них відносяться в основному західні вчені).

Однак слід відзначити, що висувані концепції, теорії і ідеї отримують в руках азербайджанських вчених практичне основищення; методики апробуються і підганяються до певних реалій, в відповідності з їх вимогами. З кожним роком зростають вимоги до спеціалістам-психологам, оскільки ускладнюється соціальні зв'язки і відносини несуть за собою посилені вимоги до рівня їх підготовки.

Особливо активізувалася дана робота в роки незалежності Азербайджана, тобто з дев'яностих років минулого століття. За цей час створені нові психологічні відділення в різних вузах, відкриті кафедри, створені численні психологічні центри по діагностиці і реабілітації психічного стану пацієнтів в спеціалізованих службах в кожній школі країни. В цьому неабияк заслуга колективу Бакинського державного університету, який на протязі багатьох років веде активну роботу в цьому напрямку.

Десятки викладачів, вчених пополнили за цей час ряди психологів, причём учёная, академічна середовище формується не тільки в межах певного ВУЗа або академічних інститутів.

Активно поддерживается связь с исследователями сопредельных стран, прежде всего, России, Турции, Ирана и прочих. Идет обмен знаниями на различных международных форумах, готовятся научные кадры, в частности для Турции и Ирана.

Вместе с тем есть еще целый ряд нерешенных проблем. Среди них самая главная – это необходимость расширения творческих научных связей с зарубежными учеными, прежде всего западными, для чего необходимо более активно использовать возможность прямых академических контактов на разных ступенях обучения. Вместе с тем ясно, что развитие психологической мысли в Бакинском государственном университете связано с общими мировыми тенденциями развития психологической науки. Естественно, что здесь существуют периоды, направления и концепции, исходя из которых, можно определить, под влиянием какого направления или какой школы происходило развитие.

По тем структурным моделям и схемам, по которым идет анализ и обобщение достигнутых результатов, можно определить вклад вузовской психологической науки в общую мировую науку. Следует здесь отметить влияние С.Л. Рубинштейна, А.Р. Лурия, А.Н. Леонтьева, Л.С. Выготского, К.Д. Ушинского, Е.Н. Водовозовой, В.М. Бехтерева, В.В. Давыдова, П.Я. Гальперина и так далее. Их влияние на концептуальные основы выдвинутых гипотез, несомненно, достаточно велико.

Помимо этого, не следует забывать идеологическую подоплеку общественных наук в условиях советского тоталитарного режима. Общеизвестно отношение советского партийного аппарата к идеям Зигмунда Фрейда и фрейдизму в целом.

Это проявлялось также в оценке психологических и психических процессов, таких как память, мышление, речь и так далее. В итоге в учебниках и монографиях подобные ограничения сказывались в оценке исследуемых фактов. В общем, анализ исследуемого периода показывает, что анализ развития психологической науки обязательно должен быть включён в определенный исторический контекст.

Мы считаем, что рассматривать исторический материал следует в следующих рамках:

1. Проблематика.
2. Методы и методология.
3. Область приложений.

Следует отметить, что в целом в исследованиях университетских ученых на протяжении всего изучаемого периода выработался единый системный подход.

Каждая решаемая проблема исследовалась всесторонне, в связи с социально-историческими условиями, с современной наукой. Всё четче в исследованиях прослеживается связь с практикой, развитием прикладных аспектов, в том числе на стыке с другими дисциплинами, к примеру с социологией, прикладной математикой, физиологией и так далее.

Как уже отмечалось, особое внимание уделялось проблемам социальной психологии. Как и во всей психологической науке, первые шаги в социальной психологии делали те, кто сталкивался с теми или иными проблемами в данной сфере по долгу своей службы. Теоретическое определение предмета и категориального аппарата состоялось, как и в других сферах социального знания, значительно позже. В этом деле советских исследователей значительно опередили западные ученые.

Выводы. Сегодня среди тематики исследований Бакинского государственного университета привлекают внимание такие направления, как социальная, военная, педагогическая и общая психология. Понятно, что эти исследования обязательно затрагивают тематику таких научных сфер, как социология, история, языкознание, психиатрия, этнография и так далее. Сейчас, как уже отмечалось, основой исследования является системный подход и другие общепринятые научные методы. Если 30–40 лет назад применялись такие методы, как опрос, эксперимент или наблюдение, то теперь проводится усложненные, с привлечением специально созданных экспериментальных материалов, технических устройств и проективных тестовых методов.

Проводимые исследования непосредственно связаны с практикой в военной, медицинской, образовательной и других сферах. Естественно, что при этом применяются как оригинальные, то есть созданные автором, так и апробированные методики в многочисленных исследованиях в разных странах мира. Психологами эти методики также адаптируются, а в ходе исследований часто меняются известные парадигмы. В различных отраслях психологии это прежде всего касается возрастной психологии, детской психологии, медицинской психологии и так далее.

Благодаря подобным исследованиям, совершенствуются методики преподавания дисциплин в школе, улучшаются взаимоотношения в семье и производственном коллективе. На характер и содержание, несомненно, влияют также и мировоззренческие позиции самого ученого. Особо

следует остановиться на исследованиях, которые связаны с национальным самосознанием. Реальный жизненный процесс народа, его уклад, образ и стиль жизни также имеет свои социально-психологические характеристики. В этом смысле можно сказать, что наработано много. В частности, активно изучаются этнопсихологические процессы в семье, особенности национального самосознания, самооценка, влияние национальных стереотипов на характер взаимоотношений между людьми, развитие различных психологических процессов. Рамки статьи не позволяют назвать всех исследователей данной проблематики. Назовём наиболее известных исследователей – это А.С. Байрамов, Б.А. Алиев, Р.Г. Кадырова, Э.И. Шафиева и так далее.

Разработка теории эксперимента в психологии в бытность Советского Союза опиралась на мировоззрение и методологию диалектического и исторического матери-

ализма. Как уже отмечалось выше, сейчас основой исследования является системный подход и другие общепринятые научные методы.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Байрамов А.С., Ализаде А.А. Социальная психология. Баку: Qapp, Polygraph Corporation, 2003, 365 с.
2. Бахшалиев А.Т. Формирование, развитие и современное состояние психологической идеи в Азербайджане. Баку: Нурлан, 2007, 528 с.
3. Алиев Р.И. История психологии. Баку: Нурлан, 2006, 384 с.
4. Ализаде А.А. Психологические проблемы современной азербайджанской школы. Баку: Озан, 1998. 368 с.
5. Кадыров А.А. Возрастная психология. Баку: Маариф, 2002, 386 с.
6. Велиев М.В. Развитие психологических идей в Азербайджане в конце XIX – начале XX вв. Журнал «Взгляд на мир». 2007. № 8. С. 88–97.
7. Возникновение и развитие научной психологии в Азербайджане. URL: <https://www.psixologiyadanoxu.com>.

СЕКЦІЯ 4. ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.98:167

ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ФАХІВЦІВ ТЕХНІЧНОГО ПРОФІЛЮ ЯК ФАКТОРА ЕФЕКТИВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Назаров О.О., к. психол. н.,
професор, перший проректор із навчальної та методичної роботи
Національний університет цивільного захисту України

Кучеренко С.М., к. психол. н.,
доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах
Національний університет цивільного захисту України

Кучеренко Н.С., к. психол. н.,
старший викладач кафедри практичної психології
Українська інженерно-педагогічна академія

У статті проведено аналіз існуючих підходів до визначення психологічної готовності фахівців різного профілю її впливу на ефективність організації професійної діяльності. У структурі психологічної готовності офіцера технічного профілю до професійної діяльності виділені такі компоненти: мотиваційні, рівень розвитку технічного мислення, комунікативні та організаторські здібності. Робиться наголос на застосуванні комплексного підходу до визначення показників психологічної готовності курсантів до професійної діяльності та урахуванні їх у підготовці майбутнього офіцера технічного профілю до виконання організаційних функцій у службово-бойовій діяльності.

Ключові слова: *психологічна готовність, службово-бойова діяльність, організаційні функції, ефективність організаційної діяльності.*

В статье проведен анализ существующих подходов к определению психологической готовности специалистов различного профиля и её влияния на эффективность организации профессиональной деятельности. В структуре психологической готовности офицера технического профиля к профессиональной деятельности выделены следующие компоненты: мотивационные, уровень развития технического мышления, коммуникативные и организаторские способности. Обращается внимание на применение комплексного подхода к определению показателей психологической готовности курсантов к профессиональной деятельности и их учет при подготовке будущего офицера технического профиля к выполнению организационных функций в служебно-боевой деятельности.

Ключевые слова: *психологическая готовность, служебно-боевая деятельность, организационные функции, эффективность организационной деятельности.*

Nazarov O.A., Kucherenko S.M., Kucherenko N.S. FORMATION OF PSYCHOLOGICAL READINESS OF SPECIALISTS OF TECHNICAL PROFILE AS A FACTOR OF EFFECTIVE ORGANIZATION OF PROFESSIONAL ACTIVITY

The article analyzes the existing approaches to determining the psychological readiness of specialists of various profiles and its impact on the effectiveness of the organization of professional activity. In the process of research, the following components are identified in the structure of the psychological readiness of a technical officer for professional activity: motivational, the level of development of technical thinking, communicative and organizational abilities. Attention is drawn to the use of an integrated approach to determining the indices of the students' psychological readiness for professional activities and their accounting in the preparation of the future officer of a technical profile to perform organizational functions in the service and combat activities.

Key words: *psychological readiness, service-combat activity, organizational functions, efficiency of organizational activity.*

Постановка проблеми. У сучасних психологічних дослідженнях вивчення особистості здійснюється на основі системно-діяльнісного підходу, в якому особистість розглядається як цілісне утворення, що складається з взаємозалежних характеристик. Визначити психологічну готовність

особистості до професійної діяльності – це мати уявлення про рівень розвитку основних підструктур особистості: професійної спрямованості, досвіду, що містить у собі знання, уміння і навички за обраною спеціальністю; психічних процесів – волі, почуттів, сприйняття, пам'яті, мислення;

біопсихічних властивостей – темпераменту, статевих і вікових властивостей. Усе вищезазначене визначає те, що психологічна готовність фахівця до виконання професійних функцій є основним фактором, котрий впливає на ефективність організації діяльності, особливо в екстремальних умовах.

Професійна спрямованість, як одна з найважливіших якостей особистості, визначає її ставлення до професії, прагнення і готовність до професійної діяльності, професійні ціннісні орієнтації і мотиви. Питання професійного самовизначення розглядалися в працях Н.В. Кузьміної, Н.С. Кучеренко, О.О. Назарова, В.А. Семиченко, Л.А. Перелигіної та ін. Психологічною основою професійної компетентності є набуття техніко-технологічних, комунікативних, організаційно-управлінських знань, умінь і навичок, готовність до постійного підвищення кваліфікації, вдосконалювання професійних функцій. Ці питання вивчалися С.П. Бочаровою, М.І. Дьяченком, С.М. Кучеренко, І.І. Приходько та ін. Професіоналізація особистості здійснюється в процесі освоєння діяльності певного профілю, вона впливає на формування професійного мислення, пам'яті. Біопсихічні властивості індивіда складають природні передумови формування професійно важливих якостей, що визначають індивідуальний стиль діяльності, успішність виконання професійних функцій, що відображено в дослідженнях Б.Ф. Ломова, О.М. Леонтьєва, В.Д. Шадрікова та ін.

Актуальність досліджуваної проблеми зростає у зв'язку з модернізацією виробництва, ускладненням знарядь та засобів праці, швидкою зміною технологій управління організаціями, персоналом, особовим складом військових підрозділів, новим характером взаємовідносин організацій і професійних навчальних закладів, що потребує такого спеціаліста, який буде включатися в професійну діяльність без додаткового навчання із скороченим періодом адаптації. Тому виникає необхідність у виявленні таких критеріїв підготовки курсантів та студентів, а також засобів їх визначення, що дали б можливість зробити науково обґрунтований висновок про психологічну готовність особистості до професійної діяльності та обґрунтований висновок про особливості її урахування в організації професійної діяльності, як окремого спеціаліста, так і організації в цілому.

Одним із шляхів вирішення поставленої проблеми є розробка, вдосконалення практично діючих засобів визначення психологічної готовності майбутніх офіцерів до професійної діяльності технічного профі-

лю на підставі використання інтегрованих психодіагностичних методів та урахуванні її як фактора ефективної організації службово-бойової діяльності особового складу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічна готовність до діяльності – це складний прояв особистості. Її вивченням займалися багато дослідників, які по-різному трактують вказану готовність. Н.Д. Левітов визначає психологічну готовність як тимчасову готовність і працездатність, Є.П. Ільїн – як оптимальний робочий стан, В.Н. Пушкін – як готовність до екстремальної діяльності, пильності, А.Ц. Пуні – як стан психологічної готовності до змагання тощо. Різноманітне тлумачення психологічної готовності обумовлене складністю психологічної структури діяльності людини і різноманітними теоретичними підходами дослідників. Проте глобальне визначення психологічної готовності людини до професійної діяльності, на думку багатьох авторів (М.І. Дьяченко, О.В. Землянської, Є.О. Климова, Т. В. Кудрявцева та ін.), є недостатньо ефективним, оскільки показники, які визначають успішність професійної діяльності, залежать не від одного, а від комплексу чинників.

Розкриття проблеми психологічної готовності людини до праці потребує визначення чинників ефективності професійної діяльності, з'ясування, як виникають, розвиваються і реалізуються професійні наміри, що достатньо ґрунтовно показано в працях Л.А. Перелигіної та Ю.А. Приходько [6]. У свою чергу, І.І. Приходько у своїх працях на основі психологічного аналізу розкриває особливості службово-бойової діяльності військовослужбовців різних спеціальностей, зокрема технічного профілю, їх мотиваційної сфери, ціннісних орієнтацій тощо [7]. О.В. Землянська з низкою фахівців вивчала особливості мотиваційної сфери особистості керівника, як у професійній діяльності, так і поза нею, що дозволяє визначити, наскільки психологічно готова людина виконувати професійні функції, а також створювати ситуацію контрольованого розвитку особистості [1].

Дослідження Т.В. Кудрявцева, В.О. Моляко, І.С. Якиманської та ін. показують, що серед усіх чинників, що забезпечують успішність професійно-технічного навчання, одне з головних місць займають технічне і технологічне мислення. Успішність діяльності технічного персоналу, ефективність його професійної діяльності багато в чому залежать від рівня розвитку названих типів мислення. Вирішенню цієї проблеми вони приділяють значну увагу. У своїх працях Т.В. Кудрявцев розкриває структуру

технічного мислення, його характер, особливості урахування в вирішенні технічних задач, І.С. Якиманська визначає підходи до розвитку образного мислення в процесі навчання, В.О. Моляко пропонує психологічну систему тренінгу конструктивного мислення тощо [2; 5; 8].

Проведений аналіз літературних джерел дозволяє зробити припущення, що недостатня психологічна готовність майбутнього офіцера технічного профілю виконувати певні спеціальні дії з технікою та оснасткою, розробляти технологічні процеси, здійснювати керівництво особовим складом викликає в нього деякі утруднення у виконанні реальних професійних техніко-технологічних і організаційно-управлінських функцій у підрозділах.

Метою статті є дослідження особливостей формування психологічної готовності офіцерів технічного профілю як фактора ефективної організації професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Визначити психологічну готовність до діяльності в процесі навчання – це означає мати підстави і можливості робити висновок про наявність не тільки сформованих уявлень із ряду тем і розділів навчальних предметів, але й засобів реалізації їх на практиці. Вирішення цієї нагальної проблеми вимагає забезпечення формування професійного мислення, саморегуляції мотиваційної сфери особистості, вміння актуалізувати минулий досвід і не тільки мати відповідні знання, але і застосувати їх щодо нових умов.

Експериментальне вивчення психологічної готовності здійснювалося нами в процесі дослідження підготовки майбутнього офіцера технічного профілю до службово-бойової діяльності. Курсанти технічного профілю були поділені на дві групи згідно з їх навчальною успішністю: 1-ша група високоуспішних, 2-га група слабоуспішних. Дослідження в групах курсантів проводилось з одним і тим же контингентом протягом їх навчання на 2, 3, та 4 курсах

У структурі психологічної готовності майбутнього офіцера технічного профілю до професійної діяльності нами були виділені такі компоненти: мотиваційні, рівень розвитку технічного мислення, комунікативні та організаторські здібності. Для дослідження нами запропоновано комплексний підхід, котрий включав професіографічний метод, метод експертних оцінок, для визначення особливостей мотиваційної сфери – методику «Спрямованість на вид інженерної діяльності» О.Б. Годлініка, для визначення особливостей професійного (технічного) мислення тест Беннета, анкету «Оцінка ро-

зуміння професійних проблем» тощо, застосування котрих дозволило отримати результати, описні нижче.

Проведене дослідження спрямованості курсантів на інженерний від діяльності в процесі службово-бойової підготовки майбутніх офіцерів технічного профілю (результати приведені нижче у табл. 1.) дозволило отримати дані, котрі свідчать про те, що за показниками спрямованості на виробничу (експлуатаційну) та організаторську види діяльності виявлено значимі розбіжності між високоуспішними та слабоуспішними курсантами 2, 3, та 4 курсів (розходження значимі на $p \leq 0,05$ рівні за t -критерієм Ст'юдента), що підтверджує наше припущення про вплив професійної мотивації на успішність службово-бойової підготовки майбутніх офіцерів.

Отримані результати дозволяють говорити про відповідний рівень сформованості у високоуспішних курсантів спрямованості на вирішення професійних техніко-технологічних та організаційно-технічних завдань, відповідального ставлення до професійних проблем, вони мають професійну позицію, установку на вдосконалення службово-бойової підготовки тощо.

Але значимих розбіжностей показників спрямованості на виробничу та організаторську діяльності між курсантами 2-го та 3-го курсів, 3-го та 4-го курсів не виявлено, що говорить про незначну увагу до їх формування під час професійного навчання.

Відносно мотивів проектно-конструкторської, науково-дослідницької діяльності ми бачимо, що вони знаходяться на задовільному рівні, значимих розбіжностей між високоуспішними та слабоуспішними курсантами 2-го, 3-го та 4-го курсів не виявлено. Також значимих розбіжностей не виявлено і між курсантами 2-го та 3-го курсів, 3-го та 4-го курсів. Тобто такі фактори, як спрямованість на роботу з удосконалення сучасних зразків озброєння, бойової техніки та боеприпасів, розробку технічних пропозицій, проведення необхідних розрахунків, пошук, обробка, аналіз і використання науково-технічної інформації в них знаходяться відносно на однаковому рівні і не мають значного впливу на успішність службово-бойової підготовки.

Ускладнення техніки і технології пред'являє все більш високі вимоги до розумової діяльності офіцера технічного профілю. Процес навчання майбутніх офіцерів технічного профілю включає розвиток їхніх інтелектуальних можливостей, формування технічного і технологічного мислення як складової частини психологічної готовності особистоті до професійної діяльності. Не-

Таблиця 1

Динаміка спрямованості на вид інженерної діяльності курсантів технічного профілю з різними показниками успішності професійної підготовки (в балах)

Спрямова-ність на вид інженерної діяльності	2-й курс		3-й курс		4-й курс	
	1-ша група (M ± m)	2-га група (M ± m)	1-ша група (M ± m)	2-га група (M ± m)	1-ша група (M ± m)	2-га група (M ± m)
Виробнича (експлуатаційна) діяльність	9,41±0,88	7,12±0,73	9,53±0,82	7,29±0,82	9,59±0,97	7,27±0,08
Організаторська діяльність	9,5±0,79	7,63±0,56	9,65±0,85	7,83±0,53	9,70±0,94	7,81±0,54
Проектно-конструкторська діяльність	7,55±0,88	6,98±1,03	7,39±0,79	6,61±0,88	7,31±0,85	6,65±0,86
Науково-дослідна діяльність	6,33±0,73	5,75±0,59	6,57±0,82	5,93±0,62	6,69±0,76	5,95±0,63

Таблиця 2

Динаміка показників технічного мислення курсантів технічного профілю з різними показниками успішності службово-бойової підготовки (в балах)

Технічне мислення	2-й курс		3-й курс		4-й курс	
	1-ша група (M ± m)	2-га група (M ± m)	1-ша група (M ± m)	2-га група (M ± m)	1-ша група (M ± m)	2-га група (M ± m)
Технічне мислення	34,81±2,32	27,84±1,44	35,69±2,20	28,71±1,50	36,14±2,31	28,81±1,42

обхідно навчити курсантів застосовувати отримані знання та уміння у вирішенні технічних і технологічних завдань, що виникають у реальній службово-бойовій діяльності, тому що в ході їх розв'язання формуються необхідні якості технічного мислення. Процес застосування знань – це складна розумова діяльність, яка здійснюється в ході вирішення вищезазначених завдань. Розвиток мислення перебуває в прямій залежності від організації професійного навчання.

Службово-бойова підготовка майбутніх офіцерів технічного профілю повинна включати розвиток їх інтелектуальних можливостей, формування технічного мислення, оскільки не можна обмежуватися під час їх навчання оволодінням тільки знаннями, вміннями та навичками, де переважають сенситивні і моторні функції. Необхідно навчити курсантів застосовувати отримані знання і уміння у вирішенні технічних і технологічних завдань, які виникають у службово-бойовій діяльності, тобто в ході їх вирішення формувати необхідний рівень технічного мислення. Процес застосування знань – це складна розумова діяльність, тому розвиток мислення має пряму залежність від організації професійного навчання. Існуючі в професійному навчальному закладі способи та методи навчання, на нашу думку, мало сприяють інтелектуальному розвитку і творчому ставленню до навчання і праці. Розвиток професійних та

пізнавальних мотивів, навчання раціональним прийомам розумової діяльності, створення сприятливих умови для розвитку технічного мислення дозволять забезпечити успішність службово-бойової підготовки майбутніх офіцерів технічного профілю. Вирішення цього завдання складається з виявлення специфіки елементів професійного мислення курсантів, рівня розвитку технічного мислення, труднощів, що виникають у курсантів у процесі розумової діяльності. Діагностика технічного мислення та застосування спеціальних тренінгових програм для його розвитку дозволять організувати службово-бойову підготовку з урахуванням рівня сформованості технічного мислення, підвищити готовність курсантів до майбутньої службово-бойової діяльності. Результати проведеного дослідження динаміки технічного мислення майбутніх офіцерів технічного профілю під час службово-бойової підготовки показані в табл. 2.

Проведений аналіз динаміки показників розвитку технічного мислення майбутніх офіцерів технічного профілю на 2, 3, 4 курсах дозволив виявити позитивну тенденцію до зростання показників у курсантів 2-го (34,81±2,32), 3-го (35,69±2,20) та 4-го (36,14±2,31) курсів. При цьому високоуспішні курсанти на 2, 3, 4 курсах мають значимі розбіжності показників технічного мислення зі слабоуспішними курсантами, (розходження значимі на $p \leq 0,05$ рівні за

t-критерієм Ст'юдента), що дозволяє їм виконувати на належному професійному рівні технічні завдання під час службово-бойової підготовки, підвищувати успішність навчання з спеціальних технічних дисциплін, приймати найбільш обґрунтовані рішення під час виконання діяльності в екстремальних умовах. Дослідження показало, що існуючий навчальний процес, в основному, спрямований на формування виконавчих умінь і навичок. Формування загальних інтелектуальних умінь, елементів професійного мислення з урахуванням конкретно технічного мислення, котрі необхідні для успішного засвоєння навчального матеріалу майбутніми офіцерами технічного профілю та подальшого застосування на практиці, не повною мірою відповідає вимогам їх майбутньої службово-бойової діяльності. За результатами експерименту ми прийшли до висновку, що курсант повинен вміти створювати бачення про проміжні стани механізмів машин, військової техніки, озброєння, подумки уявляючи зміни, котрі відбуваються в них під час експлуатації, ремонту, раціонально підібрати необхідні операції для профілактичного обслуговування, ремонту, потрібний для їх виконання інструмент, устаткування тощо. Отримані результати дослідження розвитку технічного мислення в курсантів показують необхідність його цілеспрямованого формування в процесі службово-бойової підготовки.

У подальшому на основі експертних висновків досвідчених офіцерів технічного профілю, що мають тривалий стаж служби (10-15 років), високий рівень виконання професійних функцій, військово-професійну класність – I та II клас, брали участь у бойових діях, спеціальних операціях, користуються професійним та особистісним авторитетом, наших спостережень за службово-бойовою діяльністю випускників ВВІЗ, які приймали участь у дослідженні і з котрими проводилася цілеспрямована робота по формуванню психологічної готовності до професійної діяльності технічного напрямку, показали, що ефективність виконання ними техніко-технологічних та організаційних професійних функцій значно вища в порівнянні з тими, з котрими така робота не проводилася.

Висновок. Одним із важливих показників психологічної готовності людини до професійної діяльності є рівень розвитку її мотиваційної сфери як сполучної ланки між навчально-професійною та практично-професійною діяльністю. Вивчення мотиваційної сфери показало, що існуюча система навчання в професійному навчальному закладі не забезпечує достатніх умов для роз-

витку мотивації, адекватної професійній діяльності і повинно включати індивідуальний підхід з урахуванням як загальних мотивів, так і конкретних мотивів службово-бойової діяльності офіцера технічного профілю.

Проведене дослідження дозволяє говорити про те, що існуючі в професійному навчальному закладі засоби навчання недостатньо надають можливість творчо підходити до навчального процесу, задіяти повною мірою інтелектуальний потенціал, формувати вміння здійснювати психологічний аналіз професійних завдань, прийомити вирішення реальних технічних задач. Здійснений нами комплексний підхід до дослідження технічного мислення особистості майбутнього офіцера технічного профілю дозволив визначити специфіку індивідуальних особливостей мислення, його рівня розвитку, труднощів, що виникають в особистості в процесі професійного навчання.

Отримані результати дослідження дозволяють прогнозувати ефективність організації офіцерами технічного профілю службово-бойової діяльності як із технікою та обладнанням, так і безпосередньо з особовим складом підрозділів, організувати навчально-професійний процес із забезпеченням цілеспрямованого формування необхідного рівня психологічної готовності майбутніх офіцерів до професійної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Землянская Е.В. Профессионализм и лидерство. Х.: Титул, 2006. 578 с.
2. Кудрявцев Т.В. Психология технического мышления. М.: Наука, 1975. 185 с.
3. Кучеренко Н.С. Психологична структура професійної діяльності офіцера внутрішніх військ технічного профілю. Вісник Національного університету оборони України. 2013. Вип.1(32). С. 214–221.
4. Кучеренко С.М. Деякі сучасні підходи до психологічного забезпечення професійної діяльності рятувальників ДСНС України // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип. 16. Харків: НУЦЗУ, 2014. С. 125–132.
5. Моляко В.А. Психологическая система тренинга конструктивного мышления. Вопросы психологии. 2000. № 5. С. 136–141.
6. Приходько Ю.О. Психологічні чинники успішності професійної діяльності пожежних – рятувальників МНС України [монографія] / Ю.О. Приходько, Л.А. Перелигіна. Х.: НУЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2012. 216 с.
7. Приходько І.І. Засади психологічної безпеки персоналу екстремальних видів діяльності: [монографія]. Х.: Акад. ВВ МВС України, 2013. 745 с.
8. Якиманская И.С. Развитие образного мышления в процессе обучения // Возрастные и индивидуальные особенности образного мышления учащихся. М.: Знание, 1989. С. 5–42.

УДК 159.901

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ У ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Сіроха Л.В., спеціаліст
відділу закупівель
ТОВ «Метро Кеш енд Керрі»

Стаття підводить деякі підсумки вивчення феномену синдрому емоційного вигорання. Виділено психологічні особливості професійної діяльності педагогів початкової школи. Досліджено особливості емоційного вигорання в педагогів та виявлено специфіку емоційного вигорання у вчителів початкових класів.

Ключові слова: емоційне вигорання, синдром «професійного вигорання», стрес, виснаження, резистенція, напруга.

Статья подводит некоторые итоги изучению феномена синдрома эмоционального выгорания. Выделены психологические особенности профессиональной деятельности педагогов начальной школы, исследованы особенности эмоционального выгорания у педагогов, и выявлена специфика эмоционального выгорания у учителей начальных классов.

Ключевые слова: эмоциональное выгорание, синдром «профессионального выгорания», стресс, истощение, резистенция, напряжение.

Sirokha L.V. PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF EMOTIONAL BURNOUT IN ELEMENTARY SCHOOL TEACHERS

The article summarizes the study of the phenomenon of the emotional burnout syndrome, highlights the psychological peculiarities of the professional activity of the primary school teachers, the features of emotional burnout and the specificity of emotional burnout in the teachers of the elementary school are studied as well.

Key words: emotional burnout, «burnout» syndrome, stress, exhaustion, resistivity, stress.

Постановка проблеми. Бурхливий розвиток науково-технічного прогресу накладає свій відбиток і на формування освітнього процесу. У сучасному світі увага приділяється не тільки високому технічному оснащенню і сучасним методам роботи, а й здоров'ю всіх включених до процесу осіб. Це диктує такі вимоги до педагога: професійна компетентність, задовільний стан психічного та фізичного здоров'я, висока адаптивність до мінливих станів.

Педагогічна діяльність пов'язана з інтенсивним міжособистісним спілкуванням, тобто вчитель постійно перебуває в ситуації комунікації та взаємодії з учнями, батьками, колегами, адміністрацією. Вчитель повинен постійно впливати на учнів та батьків, що потребує від нього потужного заряду внутрішніх ресурсів. Педагогічна діяльність завжди є особистісно забарвленою, саме тому вчитель не повинен бути емоційно відстороненим від того, чим він займається. Важливою компетенцією вчителя є вміння швидко реагувати та приймати рішення. Але, напевно, найважливішою рисою вчителя є високий рівень розвитку емпатії, тобто вміння співпереживати, співчувати, розуміти учнів.

Перші згадки про синдром професійного вигорання у вчителів датуються 1994 роком. У цей час Т.В. Форманюк проводить дослідження і виділяє феномен вигорання як показник професійної дезадаптації. Пізніше

соціальний психолог Х. Маслач зауважує, що емоційне вигорання – це не що інше, як професійна криза. На сьогодні вивченню цього питання присвячено роботи багатьох вітчизняних та зарубіжних авторів [21]. В їх дослідженнях розглядається ряд провідних чинників синдрому професійного вигорання як серед представників соціономічних професій, так і конкретно серед вчителів. Із найбільш цікавих можна назвати роботи таких науковців, як: Х. Маслач, Т.В. Форманюк, В.В. Бойко, Е.Р. Ганеєва, Н.Є. Водопьянова, М.М. Скугаревська.

Аналізуючи роботи таких авторів, як Х. Маслач та Дж. Грінберг, можна сказати, що емоційне вигорання – це окрема форма професійної дезадаптації. Її дія на людину тягне за собою зниження працездатності, якості роботи, втрату інтересу та, в крайньому випадку, вихід із професії та зміну професійної діяльності. Однак на сьогодні спеціалісти, що займаються вивченням цього питання, не мають єдиного погляду на тему емоційного вигорання, також відсутнє чітке розуміння факторів його виникнення та повної картини наслідків для психічного та фізичного здоров'я людини. Із цього випливає відсутність стандартизованих діагностичних критеріїв, а тому синдром важко виявити та чітко діагностувати. Залишається неявним також зв'язок синдрому емоційного вигорання із іншими явищами професійної дезадаптації, такими

як стрес, дистрес, професійна деформація. Більше уваги приділялося синдрому професійного вигорання в медичній науці [6; 9]. Американський психіатр Х. Дж. Фрейденберг зробив перші дослідження цього феномену. Серед сучасних авторів, що займалися вивченням цього питання з точки зору медицини, можна назвати Т.М. Воротняк, І.П. Назаренко, М.І. Поліщук. Зокрема, приділялася увага прояву синдрому емоційного вигорання в лікарів-психіатрів та педіатрів [9; 17].

Психологія також не дає єдиного чіткого розуміння структури синдрому професійного вигорання. Хоча й існують деякі діагностичні інструменти. Сучасний погляд на проблему дає аналіз психологічних досліджень робіт таких авторів, як В.В. Бойко, Н.Є. Водоп'янова, Ю. Гагалан та ін.

Метою є дослідження особливостей синдрому емоційного вигорання у вчителів початкових класів

Виклад основного матеріалу. Професія вчителя початкових класів вважається одною з найуразливіших серед соціономічних. Велике психоемоційне навантаження супроводжує професію вчителя – це і прояв таких професійно важливих і людських значень як емпатія, терпіння, етичне ставлення, доброзичливість, гуманізм, з одного боку, і великі енергетичні та психічні затрати, яких вимагає вирішення складних педагогічних ситуацій та високий рівень відповідальності, з іншого. Наслідком виснаження від напруженої роботи і може стати поява емоційного вигорання. Отже, більш детально вивчення явища синдрому емоційного вигорання як наслідку професійної дезадаптації вчителів початкових класів стає очевидно актуальним у наші часи [15; 19].

«Емоційне вигорання» – це синдром, який нині набуває широке поширення в професійній діяльності педагогів, зокрема, в загальноосвітніх закладах. Виникає він на фоні хронічної втоми, низької фінансової віддачі, відсутності підтримки держави та суспільства. Із цього випливає актуальність розробки даної теми більш детально [20].

Професії типу «людина-людина» належать до тих, що схильні до впливу професійного вигорання та характеризуються інтенсивністю і напруженістю психоемоційного стану. Це розуміння повністю вкладається у визначення терміну «емоційне вигорання» яке дає Б.Г. Ананьєв у своїх працях. На його думку, емоційне вигорання – це негативне явище, яке виникає в людей професій «людина-людина» та пов'язане з міжособистісними стосунками [3; 11]. У системному підході до вивчення психічного вигорання цей феномен розглядається як стан, який має такі компоненти: емоційне, розумове та фі-

зичне виснаження. Також він включає три складові частини, які частково корелюють між собою. Це – емоційне виснаження, деперсоналізація (цинізм) та зниження професійної ефективності [20].

Вітчизняний автор В.В. Бойко запропонував досить містку тримірну модель синдрому емоційного вигорання. Вона базується на значених Х Маслач компонентах «вигорання» (емоційне виснаження, деперсоналізація та редукція професійних обов'язків) та в основі своєї містить теорію стресу, яку запропонував Г. Сельє. Отже, В.В. Бойко виділив такі фази емоційного вигорання: напруження, резистенція та виснаження. Кожну фазу супроводжують характерні симптоми. Симптомами фази напруження є переживання обставин, що травмують психіку, незадоволеність собою, тривога, депресія. Фаза резистенції супроводжується неадекватним емоційним реагуванням, емоційно-моральною дезорієнтацією, економією емоцій, редукцією професійних обов'язків. Нарешті, симптомами фази виснаження є емоційний дефіцит, емоційне відчуження, деперсоналізація, психосоматичні та психовегетативні порушення [1; 16].

До типу професій «людина-людина» належить і професія педагога. На сьогодні синдром професійного вигорання має діагностичний статус. Задачі, які вирішує педагог у сучасному світі, вимагають від нього значних зусиль. Зміст навчальних предметів постійно оновлюється, і його потрібно весь час освоювати, з'являються нові форми і методи викладання матеріалу, потрібно шукати ефективні шляхи виховання, реалізації гуманістичної парадигми, відповідати швидким змінам у суспільстві та інформаційному просторі та багато чого іншого. Це вимагає від вчителя міцного психічного здоров'я, стійкого емоційного стану, професіоналізму та творчого потенціалу. Фізичний та психічний стан вчителя безпосередньо впливає на психологічне здоров'я учнів. Під дією багатьох емоціогенних факторів у педагога може погіршуватися самопочуття, настрої, наростати втома та почуття незадоволеності. Висока напруженість у роботі може призвести до стресів, емоційного і психічного виснаження, і, як результат, – до вигорання. Закономірний наслідок – зниження ефективності професійної діяльності. Такий вчитель вже не може ефективно справлятися зі своїми обов'язками, знижується його творчий потенціал, деформуються відносини з колегами, керівництвом, учнями, батьками [5; 10].

Педагоги є професійною групою, яка особливо піддається дезадаптивним тенденціям. Цьому сприяє високий рівень напруги, складність інтелектуальної роботи, підвищене навантаження на зоровий апа-

рат, психоемоційну і м'язову напругу. М. Берєбін вважає, що соціально-дезадаптуючими факторами для даної професії є низька соціальна захищеність і престиж професії, блокування активних соціальних потреб, багатофункціональна соціально-відповідальна діяльність в умовах інформаційних перевантажень, необхідність професійної міжособистісної взаємодії в ситуаціях із високим ступенем конфліктогенності. Серед багатьох особливостей і труднощів педагогічної роботи особливо виділяють її високу психологічну напруженість. Більше того, здатність до переживання і співпереживання визнається одним із професійно важливих якостей учителя, вихователя [7; 19].

М. Берєбін зазначає, що 73,6% вчителів помічають у себе порушення в емоційній сфері, що проявляється в погіршенні настрою, дратівливості, підвищеної вразливості, труднощах у регуляції емоційного стану. У 52% вчителів спостерігається порушення пам'яті, уваги, у 43,5% погіршується розумова і фізична працездатність та інтелектуальні функції в цілому [2].

Г. Зайцев виявив, що лише 9,6% педагогів відчувають себе досить здоровими. У них підтримується високий рівень працездатності, відсутні хронічні захворювання. У 34,6% вчителів у здоров'ї переважають тільки негативні тенденції. Найбільш типові для них нервово-психічні розлади, перевтома, погіршення зору, біль в різних ділянках хребта, а також серцево-судинні захворювання та алергічні стани. 80% обстежених страждають хронічними захворюваннями, серед яких на першому місці – психічні розлади і хвороби нервової системи [14].

Одним із проявів професійної дезадаптації педагогів може бути розвиток синдрому «емоційного вигорання» [7]. Найчастіше цього схильні люди, старші 35-40 років. До цього часу, коли вони накопичають достатній педагогічний досвід, а власні діти вже підроснуть і можна чекати різкого підйому в професійній діяльності, відбувається зворотне – спад! У людей помітно знижується ентузіазм у роботі, пропадає блиск в очах, наростає негативізм і втома. Спостерігаються ситуації, коли талановитий педагог стає профнепридатним із цієї причини. Іноді такі люди самі йдуть зі школи, змінюють професію і всю решту життя нудьгують по спілкуванню з дітьми [10].

Можна перелічити декілька факторів, які є основними чинниками професійного вигорання вчителів: високий рівень відповідальності, невідповідність матеріальної винагороди до енергетичного, емоційного та інтелектуального внеску, низький рівень престижу професії в соціумі. Усе це, а також інші чинники сприяють емоційному вигоранню.

Увесь цей загальний чинників можна розподілити на дві великі групи (за В. Орлом): індивідуальні та організаційні.

До першої умовної групи (організаційні чинники) можна віднести: соціально-психологічні та матеріальні умови діяльності, контекст роботи. Постійне сильне емоційно-психічне навантаження, ненормований робочий день, невідповідність фінансової та моральної винагороди, тривале напруження нервової системи – все це доведено сприяє швидкому виникненню та розвитку професійного вигорання. На цьому фоні з'являються тривожність, спустошення, пониження емоційного стану, що врешті-решт стає передумовою для виникнення емоційного вигорання та захворювань психіки [8].

Контекст праці вчителя має на увазі кількісні та якісні показники. Такі як кількість учнів, з якими працює вчитель, та якість міжособистісного контакту (до останнього можна віднести не тільки комунікацію з учнями, а також із їхніми батьками, колегами по роботі, керівництвом). Чим більша кількість вихованців у вчителя, тим більше його психоемоційний внесок, тим менше контролю та уваги до кожного окремого учня, що тільки сприяє професійному вигоранню. Сюди ж можна віднести наявність критичних ситуацій у роботі вчителя, наприклад спілкування з дітьми із соціально-неблагополучних сімей.

До соціально-психологічних чинників можна віднести двосторонній зв'язок між ставленням співробітників школи до вихованців та поведінкою безпосередньо самих учнів. Тут також криється передумова виникнення вигорання. Але ця характеристика, безумовно, корелює з обраною вчителем стратегією взаємовідносин із учнями. Найбільш схильні до професійного вигорання педагоги, які у своїй професійній діяльності обрали опікуючу, репресивну та ситуативну тактику стосунків із підопічними. У зворотному напрямку атмосфера в учнівському колективі, їх ставлення до навчання та ставлення до особистості вчителя також впливають на виникнення та розвиток вигорання у педагога [8].

Саморегуляція та самовладання є ключовими в професії вчителя, що схильна до великої кількості різних стресів. Висока інтенсивність стресогенних факторів викликають зниження емоційного стану, хронічну тривогу, виснаженість та призводять у підсумку до депресій та емоційного виснаження [12].

Характерними для діяльності педагога (за А. Макаровою) є перенавантаження великою кількістю нової інформації, що постійно надходить, що, у свою чергу, викликає стрес. У такому стресовому стані вчитель перестає оперативно реагувати на ситуації, що виникають, не справляється з їх вирішенням,

приймає хибні рішення. Висока відповідальність за наслідки провокує новий стрес та на цьому фоні з'являються порушення у внутрішній мотивації, а також порушення емоційного стану, мовної та рухової поведінки [18].

Професія педагога в порівнянні із такими, наприклад, професіями як працівники банківських установ, менеджери, особи, що керують організаціями та підприємствами та інших осіб, що безпосередньо працюють з людьми, має більший ступінь напруженості навантаження. Це доводять данні численних соціально-демографічних досліджень.

До другої умовної групи – індивідуальних чинників – відносяться соціально-демографічні та особистісні особливості. Найбільш впливовими на професійне вигорання чинниками з ряду соціально-демографічних можна назвати вік вчителя та його професійний стаж. Саме педагогічну кризу виділяють як основну причину спаду професійної діяльності педагога зрілого віку [6].

Педагогічна криза виникає, коли прагнення вчителя застосовувати у своїй діяльності останні досягнення науки не співпадає з реальною швидкістю їх реалізації на практиці. Тут же слід враховувати і низьку віддачу учнівського колективу, невідповідність результату очікуванням, перепони, що створюються недосконалістю законодавчої бази, неможливість швидко змінювати ситуацію, що виникла, а також відсутність підтримки з боку педагогічного колективу.

Пред'явлення дуже високих вимог до себе, до своєї діяльності неухильно призводить до виникнення професійного вигорання. Висока планка професії педагога в уяві таких людей проводить межу між роботою та особистим життям. Досягти омріяного рівня дуже складно, кількість вимог, яким, на їх думку, повинен відповідати «справжній» вчитель, зашкалює.

Висока напруженість у стосунках з колективом, відсутність підтримки колег та наявність конфліктів із ними, невідповідність умов для професійної реалізації, неможливість запроваджувати сучасні досягнення науки та інновації, невідповідність віддачі від роботи до обсягу особистісного вкладу, невідповідна оцінка діяльності з боку керівництва, низька престижність професії, невміння застосувати свій творчий потенціал, безперспективність, одноманітність роботи, відсутність кар'єрного росту, низька мотивація учнів, неоднозначне ставлення до професії вчителя початкових класів у суспільстві, наявність власних внутрішніх конфліктів – усе це є причинами виникнення «синдрому вигорання» [7].

У порівнянні з колегами – викладачами старших класів вчителі початкової школи більш схильні до професійного вигорання. Прийняття всієї відповідальності вчителем на

себе, звинувачення тільки себе, або тільки свого оточення у всьому, що відбувається, тільки посилює виникнення «синдрому вигорання». Для професії вчителя початкових класів характерні такі чинники виникнення «емоційного вигорання»: особистісний, рольовий і організаційний.

Міжособистісний клімат у колективі та ставлення з боку керівництва значним чином впливають на емоційний стан вчителя початкових класів. Підтримка з боку адміністрації, можливість професійної реалізації та росту безпосередньо впливатиме на створення емоційно-позитивної атмосфери в колективі.

За М. Джаходою, можна виділити такі аспекти психічного здоров'я: ставлення до себе має бути позитивним, розвиток, зростання і самоактуалізація особистості – оптимальними, наявна психічна інтеграція, особиста автономія, сприйняття оточення реалістичне, адекватний вплив на оточення [20].

Емоційне напруження та велика кількість страхів викликають стресову реакцію і є основними складнощами у роботі вчителя початкових класів. Стрес педагога може передаватися учням, оскільки перші мають великий вплив на своїх підопічних, що, у свою чергу, загальмовує творчий розвиток дітей. Ознаками стресового напруження є: неможливість зосередитися на чомусь конкретному, часті помилки, що з'являються в роботі, погіршення роботи пам'яті, втома, що наростає та переходить у хронічну, пришвидшення мови, больові імпульси в тілі, що не зумовлені фізичними чинниками, підвищена збудливість, втрата радості від роботи та почуття гумору, поява згубних звичок (тютюнопаління, бажання випити), підвищений апетит або повна його відсутність, порушення термінів виконання роботи [4].

Як основну психологічну проблему в роботі вчителя початкових класів можна виділити постійний стан психічного напруження. Він пов'язаний, насамперед, із особливостями роботи вчителя – налаштування на відповідну поведінку, мобілізацію внутрішніх сил на необхідні дії. Компоненти стану готовності такі:

1) інтелектуальний (адекватне сприйняття та виконання своїх обов'язків, завдань, вміння застосувати необхідні для досягнення мети заходи, моделювання розвитку подій та результатів);

2) емоційний (почуття наснаги, впевненість у своїй силі та успішності результату, високий рівень відповідальності);

3) мотиваційний (особистісні цінності, інтерес, прагнення досягти успіху);

4) вольовий (внутрішня мобілізація сил, вміння зосередитись на завданні, подолання перешкод, що виникають, та сумнівів).

Приведення до гармонійного стану всіх компонентів декілька разів упродовж робочого дня для формування стану готовності просто необхідне для професії вчителя початкових класів [19].

У практиці виявлення симптомів професійного вигорання можна використовувати діагностичний інструментарій, який на сьогодні широко представлений у психолого-педагогічній літературі. Це, наприклад, такі методики, як анкета для з'ясування організаційних факторів педагогічної діяльності (І.А. Фоменко), дослідження джерел соціально-психологічної підтримки (модифікований опитувальник В.О. Ананьева); «Тест на професійний стрес» (Т.Д. Азарних, І.М. Тиртишніков); «Діагностика рівня емоційного вигорання» (В.В. Бойко); «Синдром вигорання в професіях системи «людина-людина»», «Дослідження синдрому «вигорання»» (Дж. Грінберг); «Синдром вигорання в професіях системи «людина-людина»», «Дослідження синдрому «вигорання»» (Дж. Грінберг).

Висновки. Емоційне вигорання – такий динамічний процес, що виникає майже непомітно, розвивається поступово і відповідає механізмам розвитку стресу. У цьому випадку складаються всі фази стресу: нервове напруження, резистенція та виснаження. Це – компоненти вигорання. Емоційне виснаження можна віднести до професійної деформації, що має негативний вплив на професійну діяльність вчителів та є механізмом захисту психіки у відповідь на стрес.

Професія вчителя відрізняється особливо великим психоемоційним навантаженням, понаднормовою працею, складним комплексом робочих днів. Це зумовлює появу синдрому професійного вигорання, який, у свою чергу, є формою професійної дезадаптації. Наслідками є зниження якості роботи, зацікавленості до неї, порушення психічного та фізичного здоров'я і, навіть вихід із професії і зміна діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. М.: Информационно-издательский дом «Филинъ», 1996. 472 с.
2. Борисова М.В. Психологические детерминанты феномена эмоционального выгорания. Вопросы психологии. 2005. № 2. С. 94–104.
3. Букач М.М. Словник-довідник із соціальної роботи: навчальний посібник. Николаев: ФОП Швець В.Д., 2015. 384 с.
4. Водопьянова Н.Е. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. Санкт-Петербург: Питер, 2005. 336 с.
5. Гагалан Ю. Ресурси для подолання стресу. Стреси в професійній діяльності вчителя. Психолог. 2012. № 4. С. 29.

6. Знанецька О.М. Психологічні особливості розвитку синдрому емоційного вигорання у медичних працівників. Вісник Дніпропетровського університету ім. О. Гончара. Серія «Педагогіка і психологія». 2013. № 8. С. 80–87.

7. Кайдина М.С. Социальный интеллект и эмоциональное выгорание преподавателей средних специальных учебных заведений. Вестник АГУ. 2012. № 2. С. 159–164.

8. Корольчук В.М. Аналіз результатів диференційно-інтегральної оцінки чинників професійного стресу // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип. 15. Харків: НУЦЗУ, 2014. С. 88–96.

9. Кундієв Ю.І., Трахтенберг І.М., Чернюк В.І., Нагорна А.М. Медицина праці на сучасному етапі. Актуальні питання охорони здоров'я. Науковий журнал МОЗ України. № 1(5). 2014. С. 47–54.

10. Лаврова М.Г. Теоретичний аналіз сучасних поглядів на поняття «емоційне вигорання». Вісник Одеського національного університету. Психологія. 2014. Т. 19, Вип. 2. С. 194–202.

11. Малюкова Ф.Р. Внутрличностные факторы развития профессионального выгорания // Психологическое обеспечение профессиональной деятельности: материалы науч. конф. «Ананьевские чтения – 2014», Санкт-Петербург, 21–23 окт. 2014 г. / отв. ред. Г.С. Никифоров. СПб.: Скифия-принт, 2014. С. 85–87.

12. Пезешкиан Носрат. Как позитивно преодолеть усталость и перенапряжение. Черкассы: Брама-Украина, 2013. 192 с.

13. Психологічні особливості віддалених наслідків стресогенних впливів: монографія / за ред. М.С. Корольчука. К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. 276 с.

14. Ракицкая А.В. Синдром эмоционального выгорания и проактивная агрессия у педагогов // Психологическое сопровождение образовательного процесса. 2015. Вип. 5, ч. 2. С. 178–188.

15. Ракицкая А.В. Особенности синдрома эмоционального выгорания у педагогов с различным уровнем личностной и ситуативной агрессии. Психология обучения. 2015. № 4. С. 78–90.

16. Селье Г. Стресс без дистресса. Москва: Наука, 1982. С. 212.

17. Силкина А.А., Саншкова М.К., Сергеева Е.С. Синдром эмоционального выгорания среди врачей различных специальностей в России и зарубежом. Бюллетень медицинских Интернет-конференций (ISSN 2224-6150) 2014. Том 4. № 11. С. 1247.

18. Старовойт О. Непевність і емоційне вигорання особистості як бар'єри інноваційної діяльності. Вісник Інституту розвитку дитини. Сер.: Філософія, педагогіка, психологія. 2014. Вип. 36. С. 50–57.

19. Форманюк Т.В. Синдром «эмоционального сгорания» как показатель профессиональной дезадаптации учителя. Вопросы психологии. 1994. № 6. С. 57–63.

20. Юрченко В.І., Приходько Ю.О. Психологічний словник-довідник. Навчальний посібник. К.: Каравела, 2016. 328 с.

21. Maslach, C. Burnout: A multidimensional perspective // Professional burnout: Recent developments in the theory and research / Ed. W.B. Shaufeli, C. Maslach and T. Marek. Washington D.C: Taylor & Francis, 1993. P. 19–32.

СЕКЦІЯ 5. СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.922.76-056.313

АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНИХ МЕТОДІВ ДЛЯ ПСИХОКОРЕКЦІЇ ДІТЕЙ ІЗ ПОРУШЕННЯМ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Березка С.В., асистент
кафедри практичної психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

У статті на основі аналізу математичних даних, отриманих під час контрольного обстеження дітей старшого дошкільного віку з порушенням інтелектуального розвитку, визначено ефективність застосування арт-терапії для психокорекції особистісних якостей дошкільника.

Ключові слова: арт-терапія, ізо-терапія, казкотерапія, музикотерапія, особистісні якості, діти старшого дошкільного віку з порушенням інтелектуального розвитку.

В статье на основе анализа математических данных, полученных в ходе контрольного обследования детей старшего дошкольного возраста с нарушением интеллектуального развития, определена эффективность использования арт-терапии для психокоррекции личностных качеств дошкольника.

Ключевые слова: арт-терапия, изо-терапия, сказкотерапия, музыкотерапия, личностные качества, дети старшего дошкольного возраста с нарушениями интеллектуального развития.

Berezka S. V. ANALYSIS OF THE EFFECTIVENESS OF THE USE OF ART-THERAPEUTIC METHODS FOR THE PSYCHOCORRECTION OF CHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

In the article based on the analysis of mathematical data obtained during the control examination of children of senior preschool age with intellectual disabilities, the effectiveness of the use of art therapy for the psychocorrection of the personal qualities of a preschooler was determined.

Key words: art therapy, iso-therapy, fairy tale therapy, music therapy, personal qualities, children of the senior preschool age with intellectual development disorders.

Постановка проблеми. У сучасній спеціальній психології серед методів психокорекції дітей із порушенням інтелектуального розвитку все більшого розповсюдження набуває арт-терапія. Через власну універсальність арт-терапія дозволяє нівелювати специфічні труднощі, з якими психолог зіштовхується під час корекції дітей із порушенням інтелектуального розвитку, окрім того, терапія мистецтвом підходить для різних вікових категорій, а також для різних сфер корекції особистості. Виконуючи одночасно декілька терапевтичних та корекційних функцій, методи арт-терапії дозволяють заощаджувати час та безболісно для дитини корегувати поведінкові та особистісні розлади. Результати аналізу наукової, навчально-методичної літератури та низки науково-психологічних досліджень дозволили виділити спільний компонент у поведінкових та особистісних розладах у дітей із порушенням інтелектуального розвитку, зокрема негативні особистісні якості дитини, які починають формуватися ще у дошкільному віці. Ураховуючи вікові та психологічні особливості дошкільників із порушенням інтелектуального розвитку,

нами були підбрані методи арт-терапії для здійснення корекції особистісних якостей.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз ефективності застосування методів арт-терапії для психокорекції особистісних якостей дітей старшого дошкільного віку з порушенням інтелектуального розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час дослідження особистісних якостей дошкільників із порушенням інтелектуального розвитку та поведінковими розладами було продіагностовано 86 дітей старшого дошкільного віку, окрім того, в дослідженні взяли участь 52 батьків та 21 педагог.

Діагностика дітей здійснювалась шляхом використання адаптованих проєктивних методик «Кактус» (модифікація Л. Руденко), «Кольоровий тест Люшера», експертної оцінки («Анкета визначення рівня тривожності» та «Анкета визначення рівня агресивності» (Г. Лаврентьева та Т. Тітаренко) та спостереження за дітьми під час взаємодії у вільній грі [10].

Організоване психолого-педагогічне дослідження дозволило виявити, що найбільш розповсюдженими особистісними

якостями дітей із порушенням інтелектуального розвитку з поведінковими розладами є агресивність (62,8% досліджуваних дошкільників), імпульсивність (87,2%), егоцентризм (36,04%), залежність (48,8%), демонстративність (46,5%), тривожність (81,4%) та скритість (25,6%).

Задля забезпечення принципу достовірності та надійності отриманих даних вибірку дітей було розділено на дві групи: експериментальну (далі – ЕГ) та контрольну (далі – КГ), кількість дітей в обох групах склала 43 дошкільники.

В експериментальній групі протягом року з дітьми проводились корекційні заняття з арт-терапії. Кількість дітей у групі сягала від 4 до 6 (залежно від складності порушення та загального рівня розвитку дитини). Кожне заняття мало корекційну, розвивальну та виховну мету. Робота з групою проводилась 2 рази на тиждень. Тривалість однієї групової зустрічі залежала від якості уваги дітей та швидкості виконання ними завдань. Заняття складались із різних видів психологічних ігор, етичних бесід, рольових програвань ситуацій, вправ на релаксацію та розвиток самоконтролю, психологічних етюдів, пантомім, дихальної гімнастики та обов'язкового елемента для кожної зустрічі – однієї з технік арт-терапії: ізо-терапії, музикотерапії, казкотерапії, ігротерапії, психогімнастики, терапії природними матеріалами (піском чи глиною) [4]. Розглянемо більш детально деякі методи та техніки арт-терапії, що були використані в психокорекційній роботі з дошкільниками з порушенням інтелектуального розвитку.

Ізо-терапія. Під час проведення психокорекційних занять із дітьми експериментальної групи використовувались техніки арт-терапії з неструктурованим матеріалом, а саме: піском, глиною, солоним тістом.

Ці техніки дозволили одночасно охопити декілька цілей [1].

Так, наприклад, спершу в роботі було використано такий матеріал, як солоне тісто. Колективна робота «Акваріум» передбачала психокорекцію тривожності, імпульсивності та агресії, зняття психоемоційної та фізичної напруги, формування єдності та дружності, розвиток креативності та дрібної моторики.

Робота виконувалась у декілька етапів. На першому етапі дошкільникам із порушенням інтелектуального розвитку було запропоновано «познайомитись» із таким матеріалом, як тісто, виконуючи з ним різні маніпуляції: торкнутись пальчиком тіста, потім усією долонькою, погладити, сильно пом'яти шматочок тіста, скатати та розчавити кульку тощо. Робота з таким матеріа-

лом, як тісто, пластилін, пісок, глина сама по собі є терапевтичною, тому дітям було надано можливість удосталь напрацюватись із цим матеріалом.

На другому етапі дошкільники розглядали заготовку «акваріума», створену психологом (картонний ящик синього кольору усередині якого розташовані різноманітні камінці, штучні водорості). Завданням для дітей було виготовлення рибок із солоного тіста, якими необхідно заповнити акваріум. Для виготовлення рибок використовувались формочки для тіста та кольорові фарби. Заняття мало на меті не дотримання правильної методики ліплення, а психологічну допомогу дитині, тому ліплення у цьому разі було повністю творчим процесом (вид рибки, її колір, форму – усе дитина обирала самостійно).

Заповнивши акваріум зробленими рибками, було звернено увагу на те, що як кожна рибка різна, так і всі діти індивідуальні та чудові, котрі разом створюють дивовижну картину. Створений акваріум використовувався діагностичним матеріалом, бо важливим для спостереження був процес взаємодії дітей та розташування рибок на ватмані (місце дитини в групі, її бачення себе в групі).

Такою ж за технікою була робота з глиною під назвою «Глиняне місто», яка також мала на меті корекцію тривожності, імпульсивності та агресії, а також зниження психоемоційного напруження, розвиток уміння взаємодіяти, розвиток мовлення та дрібної моторики рук.

Під час проведення технік дітей було «познайомлено» з новим матеріалом – глиною, показано різні шматочки (за величиною та кольором) та маніпуляції з нею (дошкільники мали торкнутись пальчиком, погладити, добре пом'яти той шматок, який обрали самі собі). Після чого дітям із порушенням інтелектуального розвитку було запропоновано побудувати власну «глиняну доріжку» на спільному столі (кожна дитина будувала свою). Побудова дороги мала декілька психокорекційних цілей: по-перше, відщипування маленьких шматочків глини та розташування їх нашаруванням один на одного сприяло розвитку дрібної моторики та зняттю психоемоційного напруження, тривожності та агресії за допомогою м'язової фіксації, по-друге, дошкільники, сидячи за одним столом, мали будувати власну дорогу та взаємодіяти один з одним (дороги можуть перетинатись, вести до іншої дитини або ж обходити усіх), що призвело до необхідності встановлення комунікації та вирішення конфліктних ситуацій.

Робота з піском «Картина світу» також, окрім психокорекції агресивності та тривожності, слугувала для діагностики наявних дитячих проблем, розвитку комунікабельності, креативності, уяви, а також формування вмінь взаємодіяти у групі та висловлювати свої думки. Гра з піском проводилась у три етапи.

I етап «Знайомство з піском»:

– робота з магнітами (психолог пояснював дітям, що пісок може бути забруднений, тому, щоб не пошкодитись, перед початком гри його слід почистити; для цього було використано магніти (магніти можуть бути тематичними, наприклад, із тваринами, квітами, емоціями (смайлики) або ж прості). Можлива варіація – очищення піску через решето).

– привітання з піском (після очищення піску дітям запропонували «привітатись» із ним, доторкнувшись до нього по черзі пальцями однієї, другої руки, а потім усіма пальцями одночасно («Вітаються пальчики»). Потім привітатись кулачками (спочатку легко, а потім із напруженням малюк стискав кулачки з піском, поволі висипав його з ручки). Торкнутись усією долонькою (внутрішнім та зовнішнім боком), погладити, стиснути його в кулачок, просіяти між пальцями та описати який він. На цьому етапі можна обговорити і властивості піску (як сухого, так і мокрого, показати різницю)).

– малювання на піску (дітям пропонувалось виконати прості вправи на піску: намалювати рівну, хвилясту, ламану лінію; одним пальчиком, декількома, усією долонькою, кулачком. Малювання можна зробити і тематичним, наприклад, гра «Залишаємо незвичайні сліди») [2].

II етап «Побудова міста чи країни «Наш власний світ». Психолог запропонував дітям створити власне пісочне місто (країну). Діти самостійно обирали свого героя із запропонованих наборів психолога (це були стандартні набори іграшок для пісочниці) та створювали домівки, дороги, магазини, галявини, сади (усе, чого діти бажали). Також було використано і додатковий матеріал: воду, гілочки, палички, листя дерев, корбочки, кришечки тощо.

III етап «Моя історія». Слід зазначити, що цей етап проводився не з усіма групами, а з дітьми, які мали достатній рівень розвитку мовлення. Після того, як будівництво міста було завершено, психолог пропонував розповісти про свого обраного героя: хто він; як його звати; що він робить чим займається у цьому місті; як йому живеться; як він себе почуває; про що він мріє; що його турбує; яка в нього сім'я; який у нього

настрій чи характер тощо. Така розповідь мала як терапевтичну, так і діагностичну мету.

До ізо-терапевтичних технік також належали такі: малювання пальцями, «Кляксографія», малювання «Мій страх», «Квітка радості», малювання в парі через скляний екран та просто парне малювання [5]. Розглянемо декілька технік більш детально.

«Кляксографія». Метою проведення цієї техніки було створення позитивної атмосфери в колективі, розвиток креативності, уяви та фантазії, формування вмінь взаємодіяти у групі, корекція гіперактивності та імпульсивності [4].

Дітям було запропоновано на білий ватман нанести пляму (кляксу) за допомогою піпетки (використовувалась різнокольорова акварель; кожна дитина обирала свій колір); далі за допомогою звичайної трубочки діти роздмухували пляму в різні боки (деякі діти не могли роздмухати через трубочку, тому їм було запропоновано повертати папір у різні боки). Ця вправа проводилась на спільному ватмані та на окремому аркуші для кожної дитини (які потім об'єднуються в одну картину). Після завершення психолог пропонував дітям пильно вдивитись у плями та придумати те, на що схожі їхні плями та плями товаришів, вигадати назву створеній картині. Ігри в клякси добре сприяють послабленню збудження емоційно розгальмованих дітей.

Малювання через екран. Мета цієї техніки – навчити дітей взаємодіяти з іншими, знаходити спільну мову, а також справлятися із власними емоціями (розвиток самоконтролю).

Для реалізації цієї техніки спеціально було розроблено та виготовлено дерев'яну конструкцію, яка тримає прозоре скло (скло виймається для миття) – екран. Діти, об'єднавшись у пари, малюють на спільному екрані (кожен зі свого боку). У пари було поєднано протилежних за типом дітей: активних та інертних, замкнутих та демонстративних. Дошкільникам було надано завдання намалювати те, що їй хочеться. Тому на екрані дошкільнята малювали пальцями спочатку кожен своє. Через те, що діти не могли впливати на малюнок напарника (малюнок якого впливав на загальну картину), їм необхідно було домовлятися, знаходити спільну мову. Ефективність цієї техніки спостерігалась безпосередньо під час заняття: діти спочатку гнівались, сварились (через те, що малюнок іншого впливає на їхній малюнок), закривали руками малюнки сусіда, а вже під кінець заняття малювали спільний малюнок. Проте були і такі пари дошкільників, які одразу

безконфліктно взаємодіяли, домальовуючи починання один одного.

Також під час занять з арт-терапії дошкільникам було запропоновано різні варіації *малювання в парі*: коли діти обмінюються малюнками та домальовують їх; коли діти на одному аркуші з різних боків бризкають фарбою (за допомогою щітки), а потім аркуш згинається та розтирається. Ці техніки застосовувались із метою розвитку навичок взаємодії з оточуючими. Під час їх виконання у більшості дітей виникали конфліктні ситуації (не хотіли ділитись аркушем, обурювались, що хтось займає більшу частину, не хотіли малювати разом), вирішення яких сприяло формуванню у дошкільників нових конструктивних способів поведінки та позитивних особистісних якостей [1].

Ще одним різновидом ізо-терапії були техніки з *декорування, робота з кольоровим папером*. Робота з кольоровим папером передбачала як виготовлення виробів (наприклад, «Букет квітів», «Дракон»), так і створення певних картин за допомогою аплікації зі шматочків порваного паперу («Морський пейзаж», «Сонечко») [4]. Під час створення картин діти мали нарвати маленьких шматочків кольорового паперу і наклеїти їх на заготовлений трафарет (сонечка, морського пейзажу).

Декорування ми використовували під час роботи з гіпсовими фігурками, які діти заздалегідь самостійно виготовляли, а потім прикрашали за допомогою фарби, бісеру, блискіток («Поляна квітів», «Лісові жителі»), а також під час створення «мішечків для гніву», які дозволяли дітям упоратись із власним гнівом та агресією в соціально допустимій формі.

Ці техніки сприяли розвитку уваги та фантазії, формуванню естетичного смаку, позитивного сприйняття дійсності, сублімації через творчість, а створення картин (за допомогою маленьких шматочків) сприяло ще й психокорекції агресії, гіперактивності, подоланню стресу та тривоги, розвитку дрібної моторики рук.

Кожне психокорекційне заняття містило в собі різні види ігор. Основна мета використання ігор – корекція викривлень у психічному розвитку дитини, перевлаштування форми емоційного реагування, стереотипів поведінки. У роботі з дошкільниками з порушенням інтелекту широко використовувались ігри, спрямовані на емоційно-особистісну децентрацію, подолання егоцентризму, підвищення рівня розуміння та співчуття («Легідне ім'я», «Дзеркало», «Встаньте ті, хто..», «Що змінилось», «Мій настрій», «Сиджу, сиджу на камінці», «Руки

знайомляться, руки сваряться, руки миряться», «Посмішка» тощо), а також вплив на психоемоційне напруження («Горобчикові бійки», «Трансформатор», «Барвінок», «Легідні долоньки», «Хлопай-топай» тощо). Використання рухливих ігор на групових заняттях задовольняло дитячу потребу у фізичній активності («Дракон», «Повільно-швидко-стоп», «Заведена іграшка», «Півники», «Солдат та лялька» тощо), а також дало можливість розвивати навички самоконтролю та саморегуляції (ігри «Роби як я», «Секрет», «Равлик», «День – ніч» тощо). Ігри також були підібрані таким чином, щоб після завершення психокорекційної програми у дошкільника з порушення інтелектуального розвитку сформувались соціальні навички, засвоїлись нові ролі, розкрились латентні якості особистості, а також знизився рівень тривожності та імпульсивності [3].

На заняттях систематично використовувалась музикотерапія (як допоміжним засобом психокорекційного впливу (усі завдання супроводжувались спеціально підбраною музикою), так і основним (вправи на релаксацію «Світ звуків», «Біля моря», «Лісова галявина», «Проспівай голосну» тощо). Основна мета використання музикотерапії у психокорекції – досягнення максимальної релаксації, а також створення відповідного емоційного тла [5].

Використання *казкотерапії* здійснювалось із метою психокорекції відхилень поведінки дітей із порушенням інтелекту, формування моральних цінностей та норм, розвитку комунікативних здібностей, а також подолання тактильних бар'єрів. Нами були використані найбільш розповсюджені техніки роботи з казкою: читання дітям казки з подальшим обговоренням та програванням ролі (казка «Злий лісовичок», «Морська історія», «Свято дружби», «Бажання золотої рибки», «Як хмаринка стає хмарою», «Няня для ведмедика» тощо), малювання казки на спині друга [7]. Саме малювання казки було спрямоване на подолання тактильних бар'єрів: діти, стоячи в колі, малювали казку долоньями один у одного на спині («Ведмежатко»). Окрім того, через те, що дошкільники мали малювати сюжет казки, який їм зачитується, відразу, то ця техніка сприяла ще і розвитку уваги, сприйняття, довільності, а також установленню тісних контактів між учасниками групи.

Для аналізу ефективності застосованих методів та технік арт-терапії для психокорекції дітей із порушенням інтелектуального розвитку з поведінковими розладами нами було проведено повторну діагностику

Таблиця 1

**Динаміка зниження негативних особистісних якостей
в експериментальній та контрольній групі**

Діагностована риса особистості	Експериментальна група					Контрольна група				
	Констатувальний етап		Контрольний етап		Ф	Констатувальний етап		Контрольний етап		φ
	Кількість	% від 43	Кількість	% від 43		Кількість	% від 43	Кількість	% від 43	
Агресивність	28	65,1	19	44,2	1,96*	26	60,5	27	62,8	0,22
Імпульсивність	37	86,1	30	69,8	1,85*	38	88,4	38	88,4	0,00
Егоцентризм	18	41,8	10	23,3	1,85*	13	30,2	14	32,5	0,23
Залежність, невпевненість	19	44,2	11	25,6	1,83*	23	53,5	20	46,5	0,65
Демонстративність	23	53,5	15	34,9	1,75*	17	39,5	19	44,2	0,44
Скритість	10	23,2	4	9,3	1,79*	12	27,9	13	30,2	0,23
Тривожність	36	83,7	26	60,5	2,45**	34	79,1	37	86,1	0,86

Примітка. За ϕ^* -критерієм Фішера. * – зміни значущі на рівні $p \leq 0,05$; ** – зміни значущі на рівні $p \leq 0,01$.

експериментальної та контрольної груп дошкільників. Для визначення статистично значущих змін у рівнях показників, які були досліджені до та після проведення занять з арт-терапії, у контрольній та експериментальній групах застосовувався коефіцієнт кутового перетворення Фішера (ϕ^* критерій).

Розрахунок критерію здійснювався за допомогою програмного комп'ютерного пакета математико-статистичного оброблення емпіричних даних IBM SPSS Statistics на двох рівнях значущості: $p \leq 0,05$ та $p \leq 0,01$.

Під час контрольної діагностики у дошкільників експериментальної групи було зафіксовано значне зниження проявів за такими показниками, як тривожність, імпульсивність, агресивність та демонстративність. Кількісні дані представлено в таблиці 1.

Математично-статистичний метод (ϕ^* критерій) дав можливість засвідчити значущі зміни для кожної діагностованої особистісної риси для експериментальної групи.

За результатами отриманих діагностичних даних під час контрольного етапу дослідження кількість дітей експериментальної групи, які мають негативні особистісні прояви, знизилась за усіма показниками: агресивність (від 65,1% до 44,2%), імпульсивність (від 86,1% до 69,8%), егоцентризм (від 41,8% до 23,3%), невпевненість (від 44,2% до 25,6%), демонстративність (від 53,5% до 34,9%), скритість (від 23,2% до 9,3%), тривожність (від 83,7% до 60,5%). Що ж стосується контрольної групи, то показники «імпульсивності» залишились сталими (88,4%), а інші збільшились: агресивність (від 60,5% до 62,8%), егоцентризм (від 30,2% до 32,5%), демонстративність (від 39,5% до 44,2%), скритість (від 27,9% до 30,2%), тривожність (від 79,1%

до 86,1%). Єдиним показником у контрольній групі, за яким відбулось зменшення, стала невпевненість у собі. Тобто кількість невпевнених у собі дошкільників із порушенням інтелекту в контрольній групі зменшилась від 53,5% до 46,5%.

Висновки з проведеного дослідження.

Проведене психолого-педагогічне дослідження дозволило виявити ефективність використання арт-терапії у психокорекційній роботі з дітьми з порушенням інтелектуального розвитку в дошкільному віці. Окрім того, отримані дані можуть свідчити про те, що без надання спеціально організованої психологічної допомоги, спрямованої на психокорекцію особистісних якостей дітей із порушенням інтелектуального розвитку в дошкільному віці, негативні прояви особистості лише закріплюються та посилюються.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондар Л. Використання методів арт-терапії в роботі з дітьми дошкільного віку. Педагогічний пошук. 2014. № 1. С. 54–57.
2. Блеч Г., Бобренко І., Висоцька А., Гладненко І., Марчук Н., Міненко А., Трикоз С., Чеботарьова О. Дидактичні та методичні засади спеціальної освіти розумово відсталих дошкільників: навч.-метод. посіб. Київ: Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, 2014. 337 с.
3. Галецька Ю. Ігрові технології як форма роботи з дітьми з помірною та тяжкою розумовою відсталістю. Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). 2018. № 10. С. 23–29.
4. Голінська Т. Зміст, форми і методи арт-терапевтичного впливу на особистість дитини. Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2016. № 5. С. 13–16
5. Грицюк І. Арт-терапія в роботі практичного психолога з дітьми, які мають емоційні порушення. Психологія: реальність і перспективи. 2017. Вип. 8. С. 67–71.

6. Загадковий світ емоцій. Розвиток емоційної сфери дошкільників / упоряд. І. Молодушкіна. Харків : вид. група «Основа», 2010. 207 с.

7. Казкотерапія в роботі з дошкільниками / упоряд. О. Рудик. Харків: вид. група «Основа», 2011. 240 с.

8. Класифікація психічних і поведінкових розладів: клінічний опис і вказівки по діагностиці. 2-е вид. Київ : Сфера, 2005. 308 с.

9. Консультативно-діагностичний супровід дітей з особливими освітніми потребами в діяльності психолого-педагогічних консультацій: посіб. / Т. Жук, Т. Ілляшенко, І. Луценко та ін.; за ред. А. Обухівської. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2016. 247 с.

10. Яценко Т. Діагностика психічного розвитку дітей дошкільного віку: методичний посібник. URL: <http://blanki-ua.com.ua/other/2033/index.html>

УДК 376.3-053.4-056.313:7

ПСИХОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ ІЗ КОГНІТИВНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

Лисенкова І.П., к. пед. н., доцент,
завідувач кафедри психології та спеціальної освіти

Миколаївський міжрегіональний інститут розвитку людини
ВНЗ «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»»

У статті проаналізовано основні напрямки психологічних досліджень емоційної сфери дітей. Визначено, що найефективнішого розвитку емоційна сфера під впливом корекційно-розвивальної роботи досягає в старшому дошкільному та молодшому шкільному віці, особливо це стосується дітей з особливими освітніми потребами. Особливої уваги в статті приділено аналізу психологічних особливостей емоційної сфери дітей із когнітивними порушеннями.

Ключові слова: емоції, почуття, емоційна сфера, дитина, психологія емоційної сфери.

В статье проанализированы основные направления психологических исследований эмоциональной сферы детей. Определено, что наиболее эффективного развития эмоциональная сфера под влиянием коррекционно-развивающей работы достигает в старшем дошкольном и младшем школьном возрасте, особенно это касается детей с особыми образовательными потребностями. Особое внимание в статье уделено анализу психологических особенностей эмоциональной сферы детей с когнитивными нарушениями.

Ключевые слова: эмоции, чувства, эмоциональная сфера, ребенок, психология эмоциональной сферы.

Lysenkova I.P. PSYCHOLOGICAL STUDIES OF THE EMOTIONAL SPHERE OF CHILDREN WITH COGNITIVE IMPAIRMENTS

The main directions of psychological research of children's emotional sphere were analysed in the article. In human life, the value of positive and negative emotions is important. Both of them are connected with the realization of their needs and their pleasures. Something, which creates pleasure often forces us to strive for this object and try to perform activities so as to enjoy. Something, which is connected with unpleasant experiences also forces somehow to organize their behaviour, to fight against what causes dissatisfaction.

Key words: emotions, feelings, emotional sphere, child, psychology of emotional sphere.

Постановка проблеми. Емоційне збудження визначає мобілізаційні зміни в організмі. У всіх випадках, якщо подія має значення для індивіда і констатується у формі емоційного процесу, відбувається підвищення збудливості, швидкості та інтенсивності перебігу психічних, моторних і вегетативних процесів. В окремих випадках під впливом таких подій збудливість може, навпаки, зменшитись. Позитивна емоція спонукає до дій, що підтримують позитивні події, негативна – до дій, спрямованих на усунення контакту з негативною подією.

У багатьох працях із психології підкреслюється властива емоціям «полярність». Під позитивними чи негативними емоцій-

ними переживаннями в сучасній психології розуміють певне ставлення людини до дійсності, до навколишнього середовища, до результатів своєї діяльності. Це суб'єктивне, особистісне ставлення. Виникнення приємних чи неприємних переживань залежить не тільки від характеру зовнішніх впливів, а й від потреб конкретної людини, від її індивідуальних здібностей, інтересів, звичок, стану організму.

У житті людини значення позитивних і негативних емоцій важливе. І ті й інші пов'язані з усвідомленням своїх потреб і з їх задоволенням. Те, що створює насолоду, часто змушує нас прагнути цього об'єкта і намагатися виконати діяльність так, щоб

здобути задоволення. Те, що пов'язане з неприємними переживаннями, також змушує певним чином організувати свою поведінку, боротися проти того, що викликає незадоволення.

Мета статті полягає в теоретичному дослідженні емоційної сфери в діяльнісних теоріях.

Виклад основного матеріалу. Вивчення емоційних виразів особистості почалося із С. Шуварова, коли він запропонував першу по-справжньому дієву систему класифікації мімічних виразів окремих емоцій. Вчений показав, що все різноманіття експресивної міміки обличчя можна категоризувати за допомогою лінійної шкали, що припускає такі шість ступенів: 1) любов, радість, щастя; 2) здивування; 3) страх, страждання; 4) гнів, рішучість; 5) огида; 6) презирство [11].

Л. Касей, застосовуючи класифікаційну схему С. Шуварова в аналізі фотографій людей з різними виразами обличчя, припустив, що найбільш адекватно їх можна описати, якщо представити шкалу С. Шуварова у вигляді кола з двома осями: задоволення-незадоволення (pleasantness-unpleasantness, вісь P-U) і ухвалення-відкидання (acceptance-rejection, вісь A-R). Пізніше Л. Касей додав третє вимірювання, сон-напругу, і, таким чином, дуже близько підійшов до ухвалення і емпіричного підтвердження трьох вимірювань відчуттів, вперше запропонованих С. Шуваровим в 1896 році.

Підхід Л. Касея аналогічний тому, який лежить в основі психофізичного експерименту, науковець також спробував пов'язати думки з явищами, що піддаються фізичному вимірюванню. У ранніх експериментах Л. Касея респонденти оцінювали вирази осіб на фотографіях по двох дев'ятибальних шкалах: за шкалою «задоволення-незадоволення» і за шкалою «ухвалення-відкидання», а потім для кожного зображення обчислювалися середні оцінки за двома шкалами [8].

Якщо представити шкали P-U і A-R у вигляді двох перпендикулярних осей, пересічних в точці, і укласти їх у коло із центром у вказаній точці, то кожну оцінку пред'явлених зображень можна представити як точку в просторі в межах квадрата кола. Щоб дати оцінку емоційного виразу обличчя, визначити категорію емоції, потрібно прокреслити лінію із центру кола, від точки перетину лінійної шкали, через нанесену крапку до краю кола. Кореляція між значеннями колової шкали, встановленими за допомогою методу сортування, і тими значеннями, які були визначені, або передбачені,

за допомогою двох дев'ятибальних шкал, склала 0,76. Таким чином, можна сказати, що шкали «задоволення-незадоволення» і «ухвалення-відкидання» дозволяють із достатньою точністю класифікувати вирази обличчя, що пред'являються (навіть на фотографіях), у термінах дискретних емоцій.

Вимірювання сон-напругу було введено Л. Касеєм і його співробітниками під впливом робіт Е. Даффі та Л. Ліндслі і даних, що свідчили про те, що таке вимірювання, як «активація», важливе для аналізу емоцій. За допомогою спеціальної розробленої серії фотографій експресивних виразів людських облич (серія Лайтфута) вони показали, що критерії «задоволення-незадоволення», «ухвалення-відкидання» і «сон-напруга» достатньо надійні (відповідно 0,94, 0,87 і 0,92 при N = 225). М. Ламберт із групою дослідників під його керівництвом, використовували три вимірювання Л. Касея в кросс-культурному дослідженні і довели їх валідність. Проте пізніше інші дослідники О. Абельсон, П. Сермат і Г. Екман виявили високу кореляцію між вимірюваннями «ухвалення-відкидання» та «сон-напруга» і тим самим поставили під сумнів їх незалежність один від одного і можливість їх використання як самостійні вимірювання [10].

Деякі інші автори також внесли свій внесок до розвитку вимірювального підходу в дослідженні емоцій і експресивної міміки (К. Ізард та А. Плутчик). Деякі із цих досліджень привели до розробки нових вимірювань, таких як «контроль-імпульс», «увага-неувага» і «упевненість-непевненість». Дослідження експресивної міміки, проведене Р. Осгудом, дозволило сформулювати три вимірювання експресії, які він інтерпретував у термінах семантичних вимірювань лінгвістичних сигналів. Він прийшов до висновку, що ці виявлені ним вимірювання – задоволення, активність і контроль – відповідають його семантичним вимірюванням оцінки, активності і сили [6].

Особистість – це результат складної взаємодії шести систем: гомеостатичної, спонукальної (система драйвів), емоційної, перцептивної, когнітивної і моторної. Кожна система до деякої міри автономна і незалежна, і одночасно кожна із систем деяким чином співвідноситься з іншими.

Для організації особистості, для її соціальної взаємодії і для людського буття у вищому сенсі цього слова принципово важливо чотири системи: емоційна, перцептивна, когнітивна і моторна. Їх взаємодія формує основу істинно людської поведінки. Результатом гармонії у взаєминах систем стає ефективна поведінка. І навпаки, неефективна поведінка, деза-

даптація – прямий наслідок порушення або неправильного здійснення системної взаємодії [7].

Теорія диференціальних емоцій виходить із того, що визнає необхідність вивчення окремих емоцій. Проте наявність цілого десятка фундаментальних емоцій, які у поєднанні з драйвами і когнітивними процесами утворюють незліченну безліч афективно-когнітивних структур, надзвичайно ускладнює вивчення людської мотивації.

Психологи-практики в будь-якій із сфер діяльності – в інженерній, педагогічній або клінічній психології – рано чи пізно неминуче приходять до розуміння специфічності окремих емоцій. Маючи справу з людьми, вони бачать, що люди радіють, сумують, сердяться, бояться, а не просто «відчувають» якусь емоцію. У даний час практикуючі психологи все менше і менше використовують такі загальні терміни, як «емоційна проблема», «емоційне порушення» або «емоційний розлад». Вони прагнуть аналізувати окремі афекти і афективні комплекси, розглядаючи їх як мотиваційні феномени.

Емоції динамічно, але в той же час більш-менш стійко зв'язані між собою, тому теорія диференціальних емоцій розглядає їх як систему. Деякі емоції, через природу покладених в їх основу природжених механізмів, організовані ієрархічно. На користь системної організації емоцій свідчить і така характеристика, як полярність. Очевидно, що є емоції, прямо протилежні одна одній. Феномен полярності спостерігався багатьма дослідниками. Радість і печаль, гнів і страх – це найбільш поширені приклади полярності. Можна розглядати як протилежні і такі емоції, як інтерес і огида, сором і презирство. Проте, подібно до понять «позитивне», «негативне», полярність не є характеристикою, що жорстко визначає взаємини між емоціями; полярність не обов'язково припускає взаємне заперечення. Іноді протилежності не протистоять один одному, одна з них може викликати іншу, і прикладом тому можуть служити хоч би так зрозумілі нам «сльози радості».

Інші емоції, ті, які не складають між собою полярних пар, за певних обставин теж можуть бути взаємопов'язані одні з одними. Коли людина стикається з невідомим (потенційно збудливим, потенційно небезпечним) об'єктом або опиняється в новій ситуації, її інтерес може трансформуватися в страх. Так само презирство, змішане з радістю і збудженням, викликає «войовничий ентузіазм» [5]. Якщо людина регулярно або достатньо часто переживає одночасно дві або фундаментальні емоції, якщо при цьому вони з деякою часткою обов'язковості

пов'язані з тими або іншими когнітивними процесами – це може привести до формування афективно-когнітивної структури або навіть афективно-когнітивної орієнтації.

Можна виділити дві біологічні системи, які обслуговують роботу емоційної системи людини. Це ретикулярна система стовбура мозку, яка регулює зміни рівня нейронної активності, і автономно інервується вісцелярно-ендокринною системою, яка контролює такі параметри, як гормональна секреція, серцевий ритм, частота дихання тощо; вісцелярно-ендокринна система допомагає організму підготуватися до направленої дії, зумовленої емоцією, і допомагає підтримувати і емоцію, і цю дію.

Емоційна система рідко функціонує незалежно від інших систем. Деякі емоції або комплекси емоцій практично завжди виявляються у взаємодії з перцептивною, когнітивною і руховою системами, і ефективне функціонування особистості залежить від того, наскільки збалансована і інтегрована діяльність різних систем. Зокрема, оскільки вплив будь-якої емоції – як інтенсивної, так і помірної – генералізований, то всі фізіологічні системи і органи більшою чи меншою мірою задіяні в емоції. Про вплив емоції на організм свідчить специфічний відгук на емоцію серцево-судинною, дихальною та інших функціональних систем.

Джерела емоції можна описати в термінах нейронних, афективних і когнітивних процесів. На нейронному рівні походження емоції може бути пояснене як результат діяльності певних медіаторів і структур мозку, за допомогою яких відбувається оцінка інформації, що поступає. На афективному рівні активацію емоції можна пояснити в термінах сенсорно-перцептивних процесів, а на когнітивному – в термінах окремих розумових процесів. Проблема когнітивної активації емоції досліджувалася значно більше, ніж два інших типи активації, але проте завжди корисно пам'ятати, що, крім когнітивних, існують і некогнітивні (нейронні, афективні) джерела емоцій.

Важливою особливістю емоцій є безпосередній зв'язок їх з активізацією або послабленням життєдіяльності організму людини. Залежно від того, який взаємозв'язок тієї чи іншої емоції зі станом готовності організму людини до дії, розрізняють так звані активні і пасивні почуття, або «стенічні» і «астенічні». Одні емоції можуть надавати сили, активізувати діяльність людини, наприклад, радість, упевненість, гнів; інші, навпаки, зумовлюють пасивний стан, наприклад, смуток, невпевненість, сум тощо. Такі якісні особливості емоцій, як напруження і розрядка, збудження і

заспокоєння, визнаються багатьма психологами як ознаки дієвості емоцій. Ці ознаки доповнюють характеристику емоцій у зв'язку з активізацією чи послабленням життєдіяльності організму. Проте залишається невивченою ціла низка питань про вплив цих емоцій на готовність людини до діяльності. Зв'язок між емоціями і діяльністю виражається не тільки в тому, що певні емоційні стани впливають на виконання діяльності, активізують її або знижують активність, а й у тому, що виконувана діяльність і умови, в яких вона відбувається, впливають на виникнення і перебіг емоційних процесів.

Відмінність в емоційних переживаннях розглядається в психологічній літературі також на основі зв'язку їх з певним об'єктом. Це, по-перше, «безпредметні» емоції дифузного характеру, які не мають певної спрямованості й переживаються як загальний стан. До них належать найбільш елементарні за своєю структурою переживання задоволення і незадоволення, пов'язані з органічними відчуттями або розмитим органічним самопочуттям людини, наприклад, безмежна туга, тривога. Сюди можна віднести генералізовані переживання страху, бадьорості тощо.

По-друге, розрізняють предметні, або ситуативні, емоції, що мають диференційовану спрямованість, відтворюють ставлення людини до певного об'єкта або явища.

По-третє, вирізняють узагальнені почуття, які виражають загальне, більш або менш стійке ставлення особистості до дійсності. Вони виникають унаслідок узагальнення досвіду емоційних переживань і є вищими категоріями людських почуттів. Це стійкі моральні почуття любові до людини, почуття обов'язку, честі; це можуть бути і почуття гумору, іронії тощо, не пов'язані з якоюсь однією ситуацією або одним об'єктом. Узагальнені почуття є основою суттєвих особливостей емоційної сфери особистості.

Залежно від суб'єктивної цінності переживань Б. Додонов вирізняє наступні види емоцій: альтруїстичні; комунікативні; глоричні; практичні; романтичні; гностичні; естетичні; гедонічні; акизитивні; мобілізаційні [6, с. 214–221].

У процесі життя і діяльності людини елементарні переживання перетворюються на складні емоції, пов'язані з розумінням їх об'єктів, усвідомленням їх життєвого значення. До складних емоцій належать інтерес, здивування, радість, страждання, горе, депресія, гнів, відроза, зневага, ворожість, страх, тривога, сором тощо. К. Ізард називає їх «фундаментальними емоціями», які мають свій спектр психологічних характеристик і зовнішніх виявів [10].

Психологічні дослідження емоційної сфери дітей з особливими освітніми потребами, а особливо дітей з порушеннями когнітивної сфери стає все актуальнішим, адже доведено, що на розвиток інтелектуальних здібностей особистості великий вплив здійснюють і емоції, позитивні та негативні, які супроводжують корекційно-розвивальну роботу з дитиною. До категорії дітей з порушеннями когнітивної сфери відносять дітей з інтелектуальними порушеннями, з порушеннями розумових функцій, з олігофренією та із затримкою психічного розвитку. Усі зазначені категорії дітей мають порушення не лише пізнавальної сфери, а й емоційно-вольової. Особливо психолого-педагогічну корекцію емоційного розвитку зазначеної категорії дітей краще здійснювати у старшому дошкільному та молодшому шкільному віці. Фізично дитина в цьому віці розвивається досить рівномірно. Водночас відбуваються значні зміни в розвитку і роботі центральної нервової системи. Аналітико-синтетична діяльність кори великих півкуль головного мозку ускладнюється. Дозрівання кори головного мозку має велике значення не лише для становлення стриманості в прояві емоцій, контрольованості і осмисленості поведінки. Кора має велике значення як організатор всієї діяльності нервової системи. І тому з її дозріванням створюються умови для удосконалення емоційної сфери дітей з когнітивними порушеннями [3].

Діти з когнітивними порушеннями, порівняно з однолітками, що нормально розвиваються, в меншій мірі можуть стримувати свої емоції. Це пов'язано з тим, що «в них кора головного мозку не в повній мірі дозрівання і тому вона ще не в змозі адекватно стримувати підвищену активність підкоркових структур. Взаємовідношення між корою та підкорковими структурами, які властиві дорослим встановлюються лише у віці приблизно 10-12 років» [1, с. 20].

Діти з порушеннями когнітивної сфери емоційно вразливі. Відбувається диференціація сором'язливості, яка виявляється в реагуванні на людину, думка якої має значення для них. Розвивається почуття самолюбства, що виявляється в гнівному реагуванні на приниження їх гідності, й позитивне емоційне переживання за визнання їх позитивних особистих якостей. Розвитку моральних почуттів – дружби, товариськості, гуманності – сприяє перебування дітей у колективі, об'єднаному спільною навчально-виховною діяльністю. Розвивається почуття симпатії, важливе для утворення малих груп, з яких складаються колективи [5].

Перебудова емоційно-мотиваційної сфери, яка відбувається в дітей з когнітив-

ними порушеннями на межі дошкільного та молодшого шкільного періоду, не обмежується появою нових мотивів і зрушеннями, перестановками в ієрархічній мотиваційній системі дитини. У кризовий період відбуваються глибокі зміни в плані переживань, підготовлені особистісного розвитку в дошкільному віці. У кінці дошкільного дитинства намічається усвідомлення дитиною своїх переживань. А в молодшому шкільному віці на основі усвідомлених переживань утворюють стійкі афективні комплекси. Саме тому діти з когнітивними порушеннями потребують чіткої та логічно побудованої корекційно-розвивальної роботи в період дошкільного та молодшого шкільного дитинства.

Висновки. Якщо звернутися до наукових досліджень, присвячених проблемі емоцій, то можна відзначити деякі традиції, що склалися в самих підходах до вивчення проблеми емоцій. Такими традиціями стали: по-перше, посилення на незначну кількість досліджень в цій області (дійсно, в нашій країні кількість наукових досліджень в області емоцій вельми поступалася числу робіт, виконаних у будь-якому іншому напрямі психології); по-друге, посилення на теоретичну неопрацьованість проблеми (порівняно, наприклад, із численними теоретичними розробками і науковими підходами в області пізнавальних процесів); по-третє, посилення на відірваність багатьох досліджень в області емоцій від запитів практики навчання, виховання, життя в цілому.

Без сумніву, ці посилення відображали ситуацію, що склалася. Але разом із тим це віддзеркалення було далеко не повним і не враховувало ряду обставин. Одна з обставин, що перешкоджала розгортанню психологічних досліджень емоцій на всіх етапах, полягає в самій природі емоційних процесів, що заявляють про себе супе-

речністю між уявною ясністю і доступністю емоційної сфери для наукового вивчення, з одного боку, і результатами такого вивчення, що розчаровують, з іншого.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М.: Педагогика, 1991. 348 с.
2. Изард К.Э. Психология эмоций. СПб.: Питер, 1999. 462 с.
3. Изотова Е.И. Эмоциональная сфера ребенка: Теория и практика. М.: Издательский центр «Академия», 2004. 288 с.
4. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. СПб.: Питер, 2013. 783 с.
5. Лебединский В.В. Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция. М.: Изд-во Московского университета, 1990. 422 с.
6. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции. М.: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1973. 322 с.
7. Channell M.M. Barth, Individual differences in preschoolers' emotion content memory: The role of emotion knowledge / M.M. Channell, M. Joan. Journal of Experimental Child Psychology. Volume 115. Issue 3. 2013. P.s 552-561. (3)
8. Eleanor D.B. Sax, Arts enrichment and preschool emotions for low-income children at risk / D.B. Eleanor, L. Kacey // Early Childhood Research Quarterly. Volume 28. Issue 2. 2013. P. 337-346. (2)
9. Fay-Stammach T. Child maltreatment and emotion socialization: Associations with executive function in the preschool years / T. Fay-Stammach, D.J. Hawes, P. Meredith // Child Abuse & Neglect. Volume 64. 2017. P. 1-12. (5)
10. Labunskaya V.A., Preschool Children's Coding of Facial Expression of Emotions: Humanistic-psychological Approach // Procedia – Social and Behavioral Sciences. Volume 146. 2014. P. 246-251. (6)
11. Shuvarova S. The disorders of emotional and volitional spheres in preschool children with speech pathology / S. Shuvarova, V. Sevastyanov, E. Borisova, N. Leontyeva // European Psychiatry. Volume 24. Supplement 1. 2009. P. 1085. (4)

УДК 159.922.76-056.36:616.891

ФАКТОРИ НЕВРОТИЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Орлов О.В., науковий співробітник
відділу психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами
Інститут спеціальної педагогіки
Національної академії педагогічних наук України

У статті проаналізовано останні дослідження факторів підвищення рівня невротизації підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку. Узагальнено біологічні, психологічні та соціальні фактори невротизації особистості цих підлітків та описано їх специфіку.

Ключові слова: невроз, невротизація, невротичний розлад, особистість, порушення інтелекту, підлітковий вік.

В статье проанализированы последние исследования факторов повышения уровня невротизации личности подростков с нарушениями интеллектуального развития. Обобщены биологические, психологические и социальные факторы невротизации личности этих подростков, а также описана их специфика.

Ключевые слова: невроз, невротизация, невротическое расстройство, личность, нарушение интеллекта, подростковый возраст.

Orlov O.V. FACTORS OF PERSONALITY NEUROTIZATION IN ADOLESCENTS WITH INTELLECTUAL DISABILITY

The article analyzes recent research on the factors of neuroticism in adolescents with intellectual disability. We treat neuroticism widely, as a psychological predisposition for mental disorders, which were formerly called "neuroses". We call this special understanding of neuroticism 'neurotization' to separate it from the former term. We think using the neurosis-psychosis dichotomy as a framework is still theoretically relevant in the context of special psychology as it drives attention to the overall level of personality functioning in adolescents with intellectual disability, which is underresearched.

Attention is paid to biological, psychological and social factors of neurotization in the abovementioned category of adolescents.

Rare studies of biological predisposition to mental disorders in individuals with intellectual disability report that these individuals have a lower level of serotonin, GABA, taurine and dopamine; and a smaller number of neural connections between brain structures responsible for social skills, emotional regulation and assessment of danger (fusiform gyrus, superior temporal sulcus and amygdala). As a result, the corresponding functions are harder to execute for adolescents with intellectual disability.

Among psychological factors of neurotization in such adolescents there are lower level of social intelligence and communicative skills; alexithymia; difficulties in critical and predictive thinking.

Among social factors there are lack of social support; stigmatization and social isolation; hard living conditions.

Key words: neurosis, neuroticism, neurotization, mental disorder, personality, intellectual disability, adolescence.

Реалії сучасної України є джерелом хронічного стресу для її громадян, який своєю чергою детермінує підвищення ризику виникнення або загострення розладів психічного функціонування (зокрема невротичного спектра). Тож особливого науково-практичного значення набуває вивчення невротизації як особистісної схильності до виникнення цих розладів, її своєчасна психологічна діагностика. В цьому контексті підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку виступають особливою групою ризику.

Так, за даними епідеміологічних досліджень (В. Ковальов, Г. Марінчева та Л. Єрмоліна), близько 70% розумово відсталих

учнів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів були хоча б одноразово направлені до психіатричних установ у зв'язку з необхідністю у корекції поведінки, в тому числі через невротизацію [3]. С. Деб, М. Томас та С. Брайт за результатами проведеного дослідження стверджують, що 60,4% осіб з порушеннями інтелекту мають розлади поведінки [7]. М. Деккер, Г. Кут, Дж. Ван Дер Енде та Ф. Вергулст виявили відхилення поведінки підлітків з порушеннями інтелекту від норми у 50% випадків, порівняно з 18% у нормативній групі [8]. Згідно з даними Т. Коскентауста, М. Ліванайнен та Ф. Алмквіст, у 43% осіб з порушеннями інтелекту наявні психічні розлади [13].

Варто зазначити, що в сучасних класифікаторах психічних порушень – ICD (МКХ) та DSM – термін «невроз» поступово виходить з ужитку з економічних та етичних причин. Як наслідок, у сучасній науковій літературі цей термін вживається все рідше. Проте результати порівняльного аналізу цих класифікаторів (Табл. 1) свідчать, що істотних змін у змісті відповідних діагностичних категорій поширених класифікаторів не відбулось.

Так, наприклад, таку категоріальну одиницю DSM-II, як «обсесивно-компульсивний невроз» у DSM-V розбито на дві категорії: обсесивно-компульсивний розлад та розлад накопичення; фобічний невроз – на три категорії: специфічні фобії, агорафобію та розлад соціальної тривоги; депресивний невроз став називатись стійким депресивним розладом і так далі [5]. Аналогічну си-

туацію бачимо, порівнюючи ICD дев'ятої та десятої редакцій [2]. Одинадцята редакція цього класифікатора (на момент написання цієї статті вона все ще готується, проте вже є доступною в мережі Інтернет) є аналогічною DSM-V.

Невротизація особистості в її крайніх ступенях вираженості у цих системах класифікації відповідає класифікації невротичних розладів, але з тією відмінністю, що невротизація має більш первазивний (тобто такий, що поширюється на особистість в цілому) вплив на функціонування особистості та є більш стійкою у часовій динаміці.

Невротизація особистості осіб з порушеннями інтелектуального розвитку – це комплексна проблема, що дотепер лишається недостатньо розробленою. Грунтовні самостійні дослідження проблеми невротизації зазначеної категорії осіб, нажаль, нами

Таблиця 1

Порівняльний аналіз систем класифікації невротичних розладів

ICD-9	ICD-10	DSM-II	DSM V
Невротичні розлади (300)	Невротичні, пов'язані зі стресом та соматоформні розлади (F40 – F48)	Неврози (300)	–
Стани тривоги (300.0)	Інші тривожні розлади (F41)	Невроз тривоги (300.0)	Панічний розлад (208) Генералізований тривожний розлад (222)
Істерія (300.1)	Дисоціативні (конверсійні) розлади (F44)	Істеричний невроз (300.1)	Дисоціативні розлади (291), крім Розладу деперсоналізації/дереалізації (302) Конверсійний розлад (318)
Іпохондрія (300.7)	Соматоформні розлади (F45)	Іпохондричний невроз (300.7)	Дизморфофобія (242) Розлад тривоги за здоров'я (315)
Фобічний стан (300.2)	Тривожно-фобічні розлади (F40)	Фобічний невроз (300.2)	Специфічні фобії (197) Розлад соціальної тривоги (202) Агорафобія (217)
Обсесивно-компульсивні розлади (300.3)	Обсесивно-компульсивні розлади (F42)	Обсесивно-компульсивний невроз (300.3)	Обсесивно-компульсивний розлад (237) Розлад накопичення (247)
Невротична депресія (300.4)	–	Депресивний невроз (300.4)	Стійкий депресивний розлад (дистимія) (168)
–	Реакція на тяжкий стрес та розлади адаптації (F43)	–	Посттравматичний стресовий розлад (271) Гострий стресовий розлад (280)
Неврастенія (300.5)	Інші невротичні розлади (F48)	Неврастенічний невроз (300.5)	–
Синдром деперсоналізації (300.6)		Деперсоналізаційний невроз (300.6)	Розлад деперсоналізації/дереалізації (302)
Інші невротичні розлади (300.8)		Інший невроз (300.8)	–

виявлені не були. Більш розповсюдженими є дослідження окремих невротичних розладів в осіб з порушеннями інтелекту.

Найпоширенішими невротичними розладами в таких осіб є депресія, генералізований тривожний розлад, obsесивно-компульсивний розлад та різні види фобій.

Дж. Мак Гіллврей та М. Мак Кейб виявили ознаки депресії у 39,1% опитаних ними осіб з порушеннями інтелекту [15]. Мосс та Проссер з колегами діагностували тривожні розлади у 7,8% та obsесивно-компульсивний розлад – у 1,1% таких осіб [12]; С. Деб, М. Томас та С. Брайт – фобічні розлади у 4,4% [7], а Рейд, Смайлі та Купер – агорафобію у 0,7 % таких осіб [12].

Таким чином, наявність невротичної симптоматики в осіб з порушеннями інтелекту є досить поширеним явищем. Втім, автори розглянутих праць вказують на те, що отримані ними дані мають характер лише наукової розвідки, а отже ця проблема потребує подальшого розроблення.

Для сучасної психології характерно розглядати психічні явища комплексно – з біологічної, психологічної та соціальної точок зору. Саме такий підхід знаходимо у сучасних дослідженнях невротичних розладів в осіб з порушеннями інтелекту.

Біологічні фактори невротизації особистості таких осіб є найменш вивченими. В поодиноких дослідженнях цієї проблеми в зазначеній категорії осіб виявлено знижений рівень серотоніну, ГАМК, тауріну та допаміну. Відзначається менша кількість нейронних зв'язків між мозковими структурами, що відповідають за соціальні навички, емоційну регуляцію та оцінку небезпеки (веретеноподібною звивиною, верхню скроневою борозною та мигдалевидним тілом). Як наслідок, відповідні функції підліткам з порушеннями інтелектуального розвитку даються важче, ніж їхнім одноліткам з типовим інтелектуальним розвитком. Вочевидь, такі підлітки мають біологічно обумовлену схильність до підвищення невротизації [12].

Доволі популярними також є диференціальні психогенетичні дослідження осіб з тим чи іншим синдромом, який має у своєму симптоматичному складі порушення інтелекту (наприклад, синдром Дауна, синдром ламкої Х хромосоми, синдром Прадера-Віллі і такі інші). Їхні автори (В. Брюм, Д. Білдер, С. Вайсбрэн, П. Прасер, П. ДеВріє, Дж. Вокер, А. Доусен, Дж. Бьютілер, Дж. Дженсінг та інші) відзначають схильність осіб із синдромом Дауна до депресії, obsесивно-компульсивних розладів та тривоги; осіб з ламкою Х хромосомою – до тривожних розладів; осіб із синдромом

Ді Георга – до obsесивно-компульсивного розладу, тривоги, депресії тощо. У більшості таких досліджень надаються лише відомості щодо кореляції того чи іншого генетичного синдрому із тим чи іншим психічним розладом. Хоча в окремих роботах знаходимо і більш детальне розкриття механізмів впливу особливостей нервової системи осіб з тим чи іншим генетичним синдромом на їхню схильність до невротизації [12].

Так, наприклад, Дж. Вокер, А. Доусен, Дж. Буйтелар та Дж. Дженсінг зазначають, що особи із синдромом Дауна мають менший об'єм гіпокампу та певні зміни у функціонуванні нейротрансмітерів, що є факторами підвищення ризику виникнення в цих осіб депресії. Особи із синдромом Ді Георга мають порушення функціонування Катехол-О-метилтрансферази – ферменту, що відіграє роль у розпаді допаміну, адреналіну та норадреналіну – та пов'язану із ним схильність до психічних розладів, в тому числі – obsесивно-компульсивного розладу, тривоги та депресії [16].

Зауважимо, що ці автори зазначають, що детальне пояснення впливу біологічних факторів на схильність до тих чи інших порушень психічного функціонування є надто складним і подібні дослідження наразі тільки зароджуються.

Психологічні фактори невротизації підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, окрім загальної слабкості усіх психічних процесів, складаються з таких компонентів, як: низька самооцінка, слабодиференційована Я-концепція, недостатня сформованість адаптивних навичок копіювання та соціальних навичок. В окремих дослідженнях відзначається схильність осіб зазначеної категорії до негативних автоматичних думок.

М. Гарайгордобіл та Х. Перез було досліджено взаємозв'язок Я-концепції та самооцінки осіб з порушеннями інтелекту із рівнем вираженості в них невротичної симптоматики [11]. Вони стверджують, що такі особи мають менш позитивну самооцінку та Я-концепцію, ніж їхні однолітки з типовим інтелектуальним розвитком, а низька самооцінка позитивно корелює із вираженістю усіх невротичних симптомів, окрім соматизації. Аналогічні результати отримали також Р. Фачіні, Ц. Лонг, Г. Масі, М. Муччі, Л. Фавіллі та П. Полі, а також С. Шивоз та Е. Гріффітс. Втім, Е. Лі, А. Там, Д. Мен, а також Е. Репетто та М. Сіфуентес отримали протилежні результати [11]. Тож в дослідженні даної проблеми спостерігаються суперечності.

Як стверджує О. Єгорова, згідно з результатами проведеного дослідження,

підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку мають значні труднощі в розумінні невербальних засобів комунікації (мови тіла, поглядів та жестів). Через це у спілкуванні такі підлітки більшою мірою орієнтуються на вербальний зміст повідомлення, не враховуючи невербального контексту, що часто призводить до неправильного розуміння співбесідника.

Зміст мовної експресії підлітками з порушеннями інтелекту також часто трактується помилково, особливо коли одні й ті самі вербальні повідомлення можуть мати різний зміст залежно від контексту ситуації або характеру стосунків між суб'єктами комунікації. Також підлітки вищезазначеної категорії мають знижену здатність до розуміння логіки розвитку ситуації, значення поведінки людей в цій ситуації.

Таким чином, підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку мають низький рівень соціального інтелекту, їм важко відбирати значиму інформацію про людей, формувати оцінні судження про події, що відбуваються, передбачувати наслідки власних вчинків, висловлювати свої думки та почуття. Отже ці підлітки мають знижений потенціал соціальної адаптації [1].

У поєднанні зі зниженим інтелектом та зі зниженою здатністю до моделювання та прогнозування діяльності, ці психологічні особливості підлітків з порушеннями інтелекту становлять сприятливий для підвищення невротизації психологічний фон [5].

Соціальні фактори у працях переважної більшості авторів, що звертались до цієї проблематики, фігурують як найбільш вагома група чинників невротизації осіб з порушеннями інтелекту.

Серед цих факторів головна роль належить дисфункційному впливу родини, браку соціальної підтримки, стигматизації, неприйняттю однолітками, низькій кількості різноманітних позитивних активностей та позитивного соціального досвіду, а також психотравмуючим подіям [2].

Досить часто діти та підлітки зазначеної категорії ростуть в неповних сім'ях або виховуються поза шлюбом, зазнають емоційної депривації, хронічної фрустрації, гіперопіки чи навпаки – надмірної вимогливості та нереалістичних очікувань з боку їхніх родин [2].

Дж. Дональдсон та Ф. Меноласціно вважають, що неспроможність дітей з порушеннями інтелекту засвоювати та використовувати соціально очікувані форми поведінки, а також постійні невдачі в навчанні є для цих дітей джерелом хронічної тривоги. Як наслідок, на момент досягнення підліткового віку такі діти мають глибоко

вкорінене почуття власної неповноцінності та ненормальності. Водночас досить часто таке бачення себе цими дітьми не зазнає компенсуючого або коригуючого впливу з боку їхніх родин [10].

Також поширеними в житті осіб з порушеннями інтелекту є психотравмуючі події. 75% досліджених А. Марторелл, Е. Тсаканікос, А. Переда, П. Гутієррез-Рекача та Дж. Айюсо-Матеос осіб з розумовою відсталістю пережили хоча б одну психотравмуючу подію, 50% – щонайменше одну психотравмуючу подію протягом останніх 12 місяців, що передували опитуванню [14].

Брак соціальної підтримки та обумовлені недостатнім розвитком комунікативних навичок труднощі в отриманні такої підтримки, на думку дослідників, призводять до неадаптивних форм пошуку комунікації – агресивної та самопошкоджуючої поведінки, а також до підвищення рівня невротизації [10].

Отже можна зробити наступні **ВИСНОВКИ**:

– в осіб з порушеннями інтелекту є схильність до підвищеного рівня невротизації і, як наслідок, невротичних розладів, зокрема депресії, генералізованого тривожного розладу, обсесивно-компульсивного розладу та фобій;

– основними факторами невротизації таких осіб, поряд з біологічною схильністю, постають низька самооцінка, недостатня розвинутість навичок коупінгу та соціальних навичок, а також відсутність достатньої кількості соціальної підтримки, стигматизація та соціальна ізоляція, складні життєві умови.

Як наслідок, подальших досліджень потребують такі проблеми, як психологічна діагностика невротизації осіб з порушеннями інтелекту; психологічна корекція невротизації; превенція та профілактика невротизації; навчання осіб з порушеннями інтелектуального розвитку навичок коупінгу та соціальних навичок подолання стигматизації та сегрегації цих осіб.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Егорова О. Особенности социального интеллекта подростков с легкой степенью умственной отсталости с девиантным поведением. Современные проблемы науки и образования. 2014. № 4. С. 1–8
2. Исаев Д. Умственная отсталость у детей и подростков. Руководство / Д.Н. Исаев – СПб.: Речь, 2003. – 391 с., илл.
3. Карманное руководство к МКБ-10: Классификация психических и поведенческих расстройств (с глоссарием и исследовательскими диагностическими критериями). Сост. Дж. Э. Купер; Под ред. Дж. Э. Купера. Пер. с англ. Д. Полтавца. К.: Сфера, 2000. 416 с.

4. Ковалев В., Маринчева Г., Ермолина Л. Нарушения поведения у детей с умственной отсталостью. Журнал неврологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. 1986. № 10. С. 1511.
5. Менделевич В., Соловьева С. Неврология и психосоматическая медицина. М.: МЕДпресс-информ, 2002. 608 с.
6. American Psychiatric Association: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fourth Edition, Text Revision. Washington, DC, American Psychiatric Association, 2000.
7. Chess, S. Emotional problems in mentally retarded children. In F. J. Menolascino (Ed.), 1970, *ibid*.
8. Deb S., Thomas M., Bright C. Mental disorder in adults with intellectual disability. 1: Prevalence of functional psychiatric illness among a community-based population aged between 16 and 64 years. *Journal of Intellectual Disability Research*. 45 pp. 495–505
9. Dekker M., Koot H., van der Ende J., Verhulst F. Emotional and behavioral problems in children and adolescents with and without intellectual disability. *J Child Psychol Psychiatry*. 2002 Nov;43(8), pp. 1087–1098.
10. Donaldson J., Menolascino F. Emotional disorders in the retarded. *Int. J. Ment. Health*, Vol. 6, 1977, No. 1, pp. 73–95
11. Garaigordobil M., Perez J. Self-Concept, Self-Esteem and Psychopathological Symptoms in Persons with Intellectual Disability. *The Spanish Journal of Psychology*, Vol. 10, 2007, No. 1, pp. 141–150
12. Hassiotis A. Mood and Anxiety Disorders. A. Hassiotis, K. Stueber, B. Thomas, L. Chariot. *Handbook of Psychopathology in Intellectual disability: Research, Practice and Policy*. E. Tsakanikos and J. McCarthy (eds.). New York: Springer Science, 2014
13. Koskentausta T., Iivanainen M., Almqvist F. Risk factors for psychiatric disturbance in children with intellectual disability. *J Intellect Disabil Res.*, 51(Pt 1), 2007, pp. 43–53.
14. Martorell A., Tsakanikos E., Pereda A., Gutierrez-Recacha P., Bouras N., Ayuso-Mateos J., *Mental Health in Adults with Mild and Moderate Intellectual Disabilities: The Role of Recent Life Events and Traumatic Experiences Across the Life Span. The Journal of Nervous and Mental Disease*, Volume 197, Number 3, 2009, pp. 182–186
15. McGillivray J., McCabe M. Early detection of depression and associated risk factors in adults with mild/moderate intellectual disability. *Res Dev Disabil.*, 28(1), 2007, pp. 59–70
16. Walker J., Dosen A., Buitelaar J., Janzing J. Depression in Down syndrome: A review of the literature. *Research in Developmental Disabilities*, No. 32, 2011, pp. 1432–1440.

УДК 373.015:159.922.7

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ШКОЛЯРІВ ІЗ СИНДРОМОМ ДАУНА В АСПЕКТІ ОСОБИСТІСНО-ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ

Соколова Г.Б., к. психол. н.,
старший викладач кафедри дефектології та фізичної реабілітації
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

У статті розглянуто сучасні наукові погляди на питання психологічного супроводу школярів із синдромом Дауна з позиції особистісно-орієнтованого підходу. Проаналізовано стан висвітлення проблеми, що досліджується в спеціальній психолого-педагогічній літературі.

Ключові слова: школярі із синдромом Дауна, особистість, психологічний супровід, особистісно-орієнтований підхід.

В статье рассмотрены современные научные взгляды на вопросы психологического сопровождения школьников с синдромом Дауна с позиции личностно-ориентированного подхода. Проанализировано состояние освещенности исследуемой проблемы в специальной психолого-педагогической литературе.

Ключевые слова: школьники с синдромом Дауна, личность, психологическое сопровождение, личностно-ориентированный подход.

Sokolova A.B. PSYCHOLOGICAL SUPPLY OF SCHOOLS WITH DAUNA SYNDROME IN THE ASPECTS OF PERSONALIZED-ORIENTED APPROACH

In the article modern scientific viewson the questions of psychological support of school children with Downsyndrome from the stand point of personality-oriented approach are reconsidered. The state of illumination of the problem studiedin the special psychological and pedagogical literature isanalyzed.

Key words: school children with Downsyndrome, personality, psychological support, personality-oriented approach.

Постановка проблеми. Стрижневим поняттям моделі психологічного супроводу виступає питання взаємозв'язку особистості та її психологічного простору (О.П. Саннікова, О.Я. Чебикін та ін.), яке охоплює всю повноту індивідуальних про-

явів життєдіяльності у взаємодії з процесами соціальної взаємодії та усвідомлюваного залучення до діяльності. Особистість постає суб'єктом відносно стійкої системи міжіндивідуальних (суб'єкт-об'єкт-суб'єктних і суб'єкт-суб'єкт-об'єктних) відносин. Отже, найважливішою характеристикою особистості є ступінь її самостійності, активності у виборі майбутньої професії та відповідальності за результати своєї професійної діяльності. Особливої актуальності окреслене питання набуває щодо категорії школярів із синдромом Дауна, стан особистісної сфери яких часто потребує психологічного втручання та підтримки.

Відтак особистісно-орієнтований підхід став вихідним положенням для формування теоретичних основ психологічного супроводу, оскільки він характеризує розвиток особистості як освоєння суб'єктом тих чи інших потенцій. Ідея психологічного супроводу отримує все більшу популярність, оскільки вона дає можливість органічно поєднувати специфічну психологічну роботу із цілями і цінностями всього навчально-виховного процесу. При цьому в центрі психолого-педагогічної роботи постає особистість дитини як цілісне утворення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значний внесок у розв'язання проблеми психологічного супроводу здійснено вітчизняними вченими завдяки створенню психокорекційних програм спеціального навчання й виховання для дітей різних категорій (І. Бех, В. Бондар, Л. Вавіна, Т. Вісковатова, А. Душка, В. Засенко, Н. Засенко, Т. Ілляшенко, В. Кобильченко, А. Колупаєва, С. Максименко, О. Мамічева, А. Обухівська, Л. Прохоренко, Т. Сак, В. Синьов, Т. Скрипник, О. Хохліна, Л. Фомічова, М. Шермет, М. Ярмаченко та ін.). Водночас багато питань залишається відкритими для наукових дискусій і практичних розробок.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз проблеми психологічного супроводу школярів із синдромом Дауна з позиції особистісно-орієнтованого підходу.

Виклад основного змісту дослідження. Зупинимося коротко на основних положеннях особистісно-орієнтованого підходу. Класичні представники особистісно-орієнтованого підходу – А. Маслоу, С. Мадді, К. Роджерс, Ш. Бюлер, Е. Фромм та ін. – наголошували, що природа людини безумовно позитивна і самоздійснення індивідуальності є неповторним одиничним проявом світу людини.

Концепція самоактуалізації А. Маслоу наголошує, що потреби будь-якої особистості в самоактуалізації виходять на перший план, коли задоволені всі потреби, пов'язані з виживанням.

Будучи залученими до справи, яка представляє для них безумовну цінність, люди втрачають відмінність між роботою і задоволенням, ототожнюючи їх між собою. Особистості, що самоактуалізуються, вільніші від соціокультурних шаблонів і стереотипів.

Важливість креативної діяльності в житті людини підкреслювала Ш. Бюлер. У розумінні вченої, саме вона допомагає людині швидше знайти свою ідентичність, утвердити себе як особистість. Інколи, в силу індивідуальної ситуації розвитку, особистість не може самотужки розвивати свою креативність, у таких випадках їй слід прийняти допомогу старших наставників – членів родини, вчителя, вихователя, психолога – в керівництві своїм життям і допомогти в пошуку свого життєвого шляху. Саме в таких випадках постає проблема необхідності психологічного супроводу особистості.

Крім того, вважаємо за необхідне пригадати концепцію життя як психологічної проблеми, розроблену Ш. Бюлер. Для розуміння основних подій та вчинків протягом життєвого шляху особистості необхідно аналізувати такі одиниці: біолого-біографічний факт життя особистості; емоційне ставлення до нього та відповідна його оцінка і конкретний поведінковий акт, який поєднує в собі перелічені одиниці аналізу. На наш погляд, саме ці три означені одиниці аналізу можуть створювати продуктивні умови для створення моделі психологічного супроводу школярів із синдромом Дауна.

Концепція Е. Фромма стрижневим поняттям особистісно-орієнтованого підходу розглядає «самовідчуття» – єдність індивіда та його потенціалу, що сприяє формуванню плідної орієнтації особистості, за якої людина досягає цілісності. Плідна орієнтація як здатність особистості використовувати свої сили і реалізовувати закладені потенційні можливості не є простим синонімом активності або продуктивності. Саме ця орієнтація, з точки зору Е. Фромма, є основною метою психологічного супроводу, який потребує створення відповідних умов на рівні мікросоціальних відносин.

У моделі узгодженості С.Р. Мадді для нас є важливим підхід, в якому особистість розглядається в процесі постійних змін, які виникають унаслідок природного процесу зіткнення з різними подіями та утворюють життєвий досвід особистості. Навіть в онтогенезі розвиток дитини визначається досвідом, який вона поступово набуває: у випадку незначного розходження між очікуваним і дійсним у дитини формується спрямованість на досягнення, а великі відмінності сприяють спрямованості на уникнення

неприємного. Щодо загальних принципів супроводу в контексті моделі узгодженості С.Р. Мадді це може набувати форми своєрідної «зони найближчого розвитку» – спеціально заданої перспективи діяльності, яка не викликає в дитини надмірного напруження і не формує, відповідно, стійкої схеми уникнення.

Сучасні гуманістичні інтерпретації ідей психологічного супроводу представлені в роботах С.Л. Братченко та М.Р. Міронової, які вважають однією із центральних ідей особистісно-орієнтованого підходу тезу про те, що людина як особистість вільна і має можливість прислухатися до себе і спиратися на себе як на цілісну природну істоту, здатну точно і повно відображати те, що відбувається в ній самій [1]. Провідна тенденція до актуалізації в такому контексті забезпечує рух особистості до більшої зрілості і, як наслідок, до повноцінного життя.

Для обґрунтування необхідності використання особистісно-орієнтованого підходу в дослідженні моделі психологічного супроводу школярів із синдромом Дауна становлять інтерес ідеї аналітичної психології К.Г. Юнга, в якій в якості основної потреби людини розглядається потреба в самореалізації. Самореалізація можлива тільки в тому випадку, якщо людина як особистість вибере – свідомо та з відповідною психологічною підтримкою – власний шлях.

Сучасні психоаналітичні аспекти психологічного супроводу представлені в дослідженнях Н.Л. Васильєвої, яка пропонує використовувати основні ідеї дитячого психоаналізу, зокрема уявлення про єдність психічної діяльності, неможливість її зведення до окремих функцій; визнання багатofакторності розвитку дитини та важливості конституційних і соціальних факторів у її розвитку; особлива роль суб'єктивного світу дитини в процесі її формування; гетерохронність і нерівномірність розвитку дитини.

Наукова позиція Н.Л. Васильєвої базується на припущенні, що в основі психологічного супроводу має бути покладена робота з індивідуальними емоційними реакціями дитини, спрямованими на її гармонійний розвиток [2]. При цьому програма психологічного супроводу має бути комплексним заходом та доповнюватися окремим супроводом соціально-емоційного розвитку дитини, основна мета якого полягає в запобіганні виникненню особистісних порушень або зупинок в особистісному розвитку, сприянні у вирішенні внутрішніх конфліктів і відновленні особистісного зростання.

Подібних поглядів дотримувалася У. Lesser, яка зазначала, що в травмованій дитини порушується здатність до нормаль-

них відносин з іншими людьми, руйнуються комунікативні навички, їх недостатньо, щоб вирішувати соціальні задачі [10]. Тому в зміст психологічного супроводу недостатньо включати умови для саморозвитку дитини, необхідно передбачити низку формувальних та підтримуючих емоційно-комунікативних заходів.

Важливими для обґрунтування особистісно-орієнтованого підходу виявляються погляди О.М. Леонтьєва, згідно з якими фактично виховання розглядається як процес психологічного супроводу, спрямованого на організацію присвоєння дитиною форм психічного розвитку і способів поведінки [5].

Основними базовими параметрами особистості за О.М. Леонтьєвим постають:

- 1) широта зв'язків людини зі світом;
- 2) ступінь ієрархії цих зв'язків (діяльностей);
- 3) структура зв'язків (тип будови особистості).

Кожен із виділених параметрів є суттєвим внеском у розуміння структури психологічного супроводу дітей із синдромом Дауна та можливостей їх використання в процесі організації виховного та освітнього просторів дітей.

Перший параметр – це широта зв'язків індивіда зі світом. Дійсність, яка оточує дитину із синдромом Дауна, має для неї по-стійно розширюватися: спочатку це вузьке коло безпосередньо оточуючих людей і предметів, взаємодія з ними, їх сприйняття і засвоєння їх значень. Далі для дитини починає відкриватися нова дійсність, що лежить за межами її вузької практичної діяльності та обмеженого спілкування. Другий параметр особистості – це ступінь ієрархії мотивів, які утворюють основу особистості, її єдину мотиваційну сферу. Чим вище ступінь їх ієрархії, тим чіткіше виражено головний напрямок, головний мотив-мета. Третій параметр особистості за О.М. Леонтьєвим є найскладнішим – це тип її будови, різноманітність життєвих відносин.

Отже, теорія особистості О.М. Леонтьєва фактично дозволяє нам говорити про можливість розширення меж соціалізації дітей із синдромом Дауна та включення резервів їх мотиваційної сфери для формування стратегій психологічного супроводу.

Значущою для нашого дослідження моделі психологічного супроводу дітей із синдромом Дауна постає наукова спадщина В.С. Мухіної, зокрема, пропонується нею основна феноменологія розвитку і буття особистості у вигляді:

- 1) реальності (предметного і природного світу, образно-знакових систем, соціаль-

но-нормативного і внутрішнього простору особистості) як важливої соціальної умови розвитку дитини;

2) біологічних передумов та механізмів розвитку дитини;

3) структурних елементів самосвідомості та самотворення особистості як соціальної і унікальної одиниці [7].

Тобто концептуалізація проблеми психологічного супроводу школярів із синдромом Дауна має спиратися на визнанні діалектичної єдності соціальних умов розвитку дитини, вроджених особливостей та її внутрішньої позиції. Відповідно до концепції В.С. Мухіної подібний структурний підхід до розуміння особистості є універсальним, він може бути використаний в організації індивідуальної та групової освітньої та коректувальної роботи з дитиною на всіх вікових етапах її розвитку [7]. Ми вважаємо даний підхід до розуміння сутності психологічного супроводу важливим, адже він дозволяє організовувати освітньо-виховний простір дитини із синдромом Дауна, спираючись на її індивідуально-особистісний потенціал, використовувати його та навіть розвивати.

Крім того, особливого методологічного значення для розробки основного концептуального підходу до розуміння психологічного супроводу школярів із синдромом Дауна набувають наукові погляди В.С. Мухіної на самосвідомість особистості, коли кожний окремих індивід незалежно від віку та рівня розвитку щоразу привласнює сформовану в соціумі структуру самосвідомості, яка складається з таких основних компонентів:

1) емоційно-ціннісного ставлення до свого тілесного та психічного Я, до свого імені;

2) потреби у визнанні;

3) статевої ідентифікації;

4) психологічного часу особистості (суб'єктивного минулого, сьогодення і майбутнього);

5) психологічного простору особистості [7].

Спираючись на пропоновану структуру самосвідомості, в процесі здійснення психологічного супроводу школярів із синдромом Дауна та їх батьків психолог може розпізнавати найбільш гострі проблеми особистісного та статевого змісту, їх відображення у внутрішньому світі та форми зовнішньої презентації в поведінці, особливості їх впливу на психологічний стан. Даний підхід, на наш погляд, створює позитивні умови для якісного поліпшення виділених компонентів самосвідомості та, як наслідок, для формування нових напрямів подальшої роботи з дітьми та їх батьками.

Наші власний досвід роботи з дітьми із синдромом Дауна дозволяє стверджувати,

що пропонований підхід через розуміння структури самосвідомості особистості є актуальним і своєчасним, оскільки ефективність психологічного супроводу дітей із синдромом Дауна має спиратися на соціальні умови, вроджені особливості та сформовані на їх основі провідні компетенції дитини, які будуть відображатися в поведінці та діяльності. Для подальшої соціалізації школярів із синдромом Дауна необхідно формувати в них адекватне ставлення до себе, оточуючих, світу взагалі. Саме ці орієнтири соціалізації дитини спонукають її дотримуватися їх у повсякденному житті та сприяють становленню внутрішньої позиції.

Сучасний особистісно-орієнтований підхід до розуміння сутності психологічного супроводу, спираючись на класичні напрацювання, також сприяє розв'язанню основних задач психологічного супроводу дітей із синдромом Дауна (Л.С. Іванова, Н.Л. Коновалова, Л.Г. Мустаєва, Т.Г. Янічева та ін.). Супровід може розглядатися як процес адаптації, що показала у своєму дослідженні Л.С. Іванова. Метою супроводу, на думку автора, є з'ясування основних причин дезадаптивної поведінки, розуміння яких сприяє подальшому розвитку дитини. Супутньою метою вчена виділяє зміну ставлення дорослих до дитини, здійснювану через зміну системи вимог і підкріплень в актуальній ситуації розвитку дитини. Тому головним завданням супроводу Л.С. Іванова вважає не стільки зміну самих умов, що інколи буває неможливо зробити, скільки заміну неконструктивних способів адаптації конструктивними.

Ще один аспект ролі адаптації в процесі організації психологічного супроводу представлений у дослідженні Н.Л. Коновалової, яка вважала, що розвиток та підтримка адаптаційних здібностей особистості на певному рівні є одним із важливих завдань психологічного супроводу. Однак якщо процес психічної адаптації не призводить до очікуваного результату, виникає дезадаптація, яка веде до зниження адаптаційного потенціалу.

Використовувати потенціал особистості для розробки змісту психологічного супроводу пропонує і Л.Г. Мустаєва: вчена використовує категорію абілітації як процесу створення нових можливостей формування потенціалу особистості та його реалізації в соціумі [6]. При цьому, як наголошує автор, супровід може бути не тільки психологічним і педагогічним, але й медичним і валеологічним (спрямованим на збереження і захист здоров'я, формування здорового способу життя), розглядається як функціональна система, в межах якої здійснюється абілітаційний процес.

Ми погоджуємося з науковою позицією С.В. Духновського, суголосно якій основна мета психологічного супроводу особистості полягає в організації співпраці з дитиною, спрямованої на формування її самопізнання, пошук шляхів самоврядування внутрішнім світом і системою відносин [4]. Психологічний супровід дитини в процесі організації освітнього простору постає основою шкільної психологічної діяльності. Це дає можливість організовувати психологічну діяльність у навчальному закладі будь-якого виду як інтегральну практику з власними внутрішніми цілями і цінностями, яка органічно включається в навчально-виховну педагогічну систему [4].

Т.Г. Янічева під психологічним супроводом розуміє систему організаційних, діагностичних, навчальних і розвиваючих заходів для педагогів, учнів, адміністрації та батьків, спрямованих на створення оптимальних умов [9]. Ми погоджуємося із твердженням вченої, що основним завданням психологічного супроводу постає створення умов для переходу особистості та її сім'ї до самопомоги, адже процес психологічного супроводу, з одного боку, має продовжуватися дома, поза навчальним закладом, а з іншого, батьки дитини із синдромом Дауна самі потребують психологічної допомоги.

Досвід роботи О.В. Токар будується на стратегії індивідуального супроводу дитини, спрямованої на всебічний розвиток її задатків і здібностей. Ефективність індивідуального психологічного супроводу, на думку автора, багато в чому залежить від залученості фахівця в життя своїх вихованців, застосування у своїй роботі диференційованого підходу до них.

Низка вчених (Е.М. Александровська, Н.І. Кокуркіна, Н.В. Куренкова та ін.), спираючись на особистісний підхід, розглядають психолого-педагогічний супровід як особливий вид допомоги дитині, що забезпечує її розвиток в умовах освітнього процесу [3]. Супровід має бути, насамперед, осередком інноваційних психолого-педагогічних технологій, призначених для надання допомоги дитині у вирішенні виникаючих у неї проблем або в їх попередженні [3]. Психологічний супровід, як і сучасні технології, допомагає аналізувати найближче оточення дитини, діагностувати рівні її психічного розвитку, використовувати активні групові методи, індивідуальну роботу з дітьми та їх батьками, педагогами тощо.

На наш погляд, завданням сучасного психологічного супроводу є навчання дітей життєво необхідним компетенціям, що дозволить їм розвивати адаптаційні здібності,

успішно функціонувати в соціумі, а це можливо лише за умовою взаємодії психолога, учня та батьків. Отже, в останні роки особливу актуальність набуло надання психологічної допомоги школярам із синдромом Дауна.

Ефективність психологічного супроводу значною мірою залежить від фахового впливу на мікросоціальне оточення дитини, інтенсивного залучення психолога в освітній простір.

Так, розглядаючи психологічний супровід із позиції особистісно-орієнтованого підходу, Л.Г. Суботіна виокремила чотири його основних завдання: навчання, формування; створення умов та адаптацію. Виходячи із цих основних завдань психологічного супроводу, вчена визначила його як цілісний і безперервний процес пізнання та формування особистості дитини, її адаптації в соціумі на всіх етапах дорослішання та створення благоприємних умов для самореалізації в усіх сферах діяльності, здійснюваний усіма суб'єктами навчально-виховного процесу в ситуаціях взаємодії. На думку Л.М. Гречко, психологічний супровід дітей з психофізичними вадами в умовах інтегрованого навчання має містити такі важливі складові частини, як: психологічна діагностика, психокорекція, консультування, психопрофілактика, психологічна реабілітація дітей та їхніх родин [3]. Вони мають реалізовуватися з урахуванням індивідуальних особливостей дітей та оцінки можливої освітньої школи. Л. М. Гречко наполягає, що особистісно орієнтований супровід дитини з психофізичними вадами має не тільки констатувати особливостей розвитку, але й включати активну психолого-медико-педагогічну допомогу та прогноз [3].

Ми підтримуємо науковий підхід Т.В. Сак, який можна вважати класичним як за змістом, так і за структурою: вчена розглядає психологічний супровід учнів із затримкою психічного розвитку як процес діагностики та корекції психічного розвитку дитини під час її навчання у інклюзивному класі [8]. На думку вченої, залучення дитини до інтегрованого середовища має починатися із цілісного вивчення її особистості та особливостей саморегуляції, інтелектуальної та мотиваційної сфер, причому доцільно відстежувати не тільки особливості дизонтогенезу, а й збережені компоненти психічної сфери, на тлі яких потім можна будувати стратегію корекційних впливів [8].

Т.В. Сак окреслила основні напрями корекції психічного розвитку дитини, до яких обов'язково мають бути включені:

1) корекція особистісно-саморегуляційної та пізнавальної сфери дитини;

2) консультативна робота з учителями, які працюють в інтегрованому класі;

3) організація та надання психологічної допомоги батькам дитини, яка навчається в інклюзивному класі [8].

Ми вважаємо, що такий підхід Т.В. Сак суттєво розширює проблемне поле наших наукових розвідок щодо суб'єктів психологічного супроводу: замість одного (дитина з синдромом Дауна) виникає полімодальний суб'єкт (дитина та батьки). Відповідно, робота з психологічного супроводу сім'ї, яка виховує дитину з синдромом Дауна, має охоплювати такі види діяльності, як діагностика, консультування, корекція та профілактика емоційного вигорання батьків.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, особистісно-орієнтований підхід спрямовує дослідницькі зусилля на розкриття взаємозв'язків особистості та її психологічного простору, внутрішнього потенціалу, створює умови органічного поєднання специфічної психологічної роботи із цілями і цінностями всього навчально-виховного процесу.

Ідеї особистісно-орієнтованого підходу відображені в основних тезах гуманістичної (природа людини безумовно позитивна, і самоздійснення індивідуальності є неповторним одиничним проявом світу людини), аналітичної психології (в якості основної потреби людини розглядається потреба в самореалізації), психоаналізу (уявлення про єдність психічної діяльності та неможливість її зведення до окремих функцій; визнання багатофакторності розвитку дитини та важливості конституційних і соціальних факторів у її розвитку гетерохронність і нерівномірність розвитку дитини).

Сучасні особистісно-орієнтовані стратегії психологічного супроводу розглядаються як полімодальна діяльність із розвитку і формування особистості із використанням різноманітних форм психологічної роботи: групової та індивідуальної та елементами навчання, корекції та профілактики. Основним завданням сучасного особистіс-

но-орієнтованого психологічного супроводу є навчання дітей життєво необхідним компетенціям, що дозволить їм розвивати адаптаційні здібності, успішно функціонувати в соціумі, а це можливо лише за умовою взаємодії психолога, учня та батьків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Братченко С.Л., Миронова М.Р. Личностный рост и его критерии // Психологические проблемы самореализации личности: науч. сборник [под ред. А.А. Крылова, Л.А. Коростылевой]. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1997. С. 38–46.
2. Васильева Н.Л. Психоаналитический подход в системе психологического сопровождения развития детей и подростков: автореф. дис. на получение науч. степени д-ра психол. наук: спец. 19.00.13. СПб., 2007. 46 с.
3. Гречко Л.М. Психологичний супровід дітей молодшого шкільного віку з вадами психофізичного розвитку в умовах інтегрованого навчання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.08 «Спеціальна психологія». К., 2008. 20 с.
4. Духновский С.В. Психологическое сопровождение подростков в критических ситуациях. Курган: Изд-во Курганского гос. ун-та, 2003. 124 с.
5. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: в 2 т. Т. 1. М.: Педагогика, 1983. 391 с.
6. Мустаева Л.Г. Коррекционно-педагогические и социально-психологические аспекты сопровождения детей с задержкой психического развития: пособ. для учителей нач. школы, психологов-практиков, родителей. М.: Аркти, 2005. С. 36–37.
7. Мухина В.С. Личность: Мифы и Реальность. Альтернативный взгляд. Системный подход. Инновационные аспекты. 4-е изд., испр. и доп. М.: Национальный книжный центр, 2014. С. 537.
8. Сак Т.В. Диференційований підхід до навчання учнів з особливими освітніми потребами. Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2014. Вип. 26. С. 215–219.
9. Яничева Т.Г. Психологическое сопровождение деятельности школы. Подход. Опыт. Находки. Журнал практичного психолога. 1999. № 3. С. 101–119.
10. Lesser Y. Potential Space: Knowing and Not Knowing in the Treatment of Traumatized Children and Young People. The British Journal of Social Work. 2007. Vol. 37. № 1. P. 25–26.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Серія ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

**Випуск 3
Том 1**

Коректура • *Н.С. Ігнатова*

Комп'ютерна верстка • *Н.С. Кузнєцова*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 26,27.
Замов. № 0918/113. Наклад 200 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.